

राधेश्याम शर्मा सिखास पटेलिया

अकुल त्रिपाठी त्पारती दलाल

सुलप दवे शांतिलाल डेरार्थ

किशोर व्यास

अने

विशेषांकना लेपकी

संपादक

रमल सोनी

प्रत्यक्ष

पुस्तकसमीक्षानु त्रैमासिक

वर्ष ४ अंक ३-४

जुलाई-डिसेम्बर १९९५

प्रत्यक्ष

आमयिक-संपादक-विशेषांक

પ્રત્યક્ષીય

‘પ્રત્યક્ષ’ના આ ચોથા વર્ષને અંતે, ૧૫મા-૧૬મા સંયુક્તઅંક રૂપે, ‘સામયિક-સંપાદક-વિશેષાંક’ પ્રગટ કરીને એની ઉપયોગિતા નિવેદિત કરવામાં એક પ્રકારની સાર્થકતાનો અનુભવ થાય છે. લગભગ એક વર્ષથી આ ઉપક્રમ હાથ ધરેલો. એના પરિણામનું શ્રેય તો સૌ સંપાદક-લેખકોને જ ઘટે છે પણ આ અંકના સંપાદનકાર્યની જે પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવાનું બન્યું છે એણે મથામણો દરમ્યાન પણ આનંદ આપ્યો છે ને એના આ અંતિમ રૂપથી મને રાહત અને સંતોષની લાગણી થાય છે. ખાસ્સી જાતકેળવણી મળી છે એ એની વિશેષ ઉપલબ્ધિ. સંભવ છે કે આમાં સંપાદકીય ત્રુટિઓ રહી ગઈ હોય. થોડાક વિગતદોષો-માહિતીદોષો પણ કોઈના ધ્યાનમાં આવે. લેખકોનાં વક્તવ્યો વિશે પણ કોઈને કંઈ કહેવાનું થાય.

એટલે સૌને વિનંતી કે આ અંક વિશે, આવશ્યક જણાય તો, પોતાની નિખાલસ પ્રતિભાવ લખી મોકલે, અને શક્ય એટલો જલદી જોકલે. કેમકે આ અંક અલગ પુસ્તકરૂપે પણ પ્રગટ થવાનો છે — એમાં શુદ્ધિ-વૃદ્ધિની નોંધ થઈ શકે.

નક્કર ચર્ચા કરતા સુચિતિત પ્રતિભાવો આગામી અંકના ચર્ચા-વિભાગમાં પ્રગટ કરવા પણ ધાર્યું છે, જેથી ઊદાપોહ અને સંવિવાદનાં દ્વાર ખુલાં રહી શકે. વાચકોના પ્રતિભાવો ‘પ્રત્યક્ષ’ને પરિપોષક ને પ્રોત્સાહક બની રહેશે એ એનો આનુષંગિક લાભ.

સંપાદકોનાં અનુભવકથન હોવાથી આ પ્રકારનો વિશેષાંક ‘પ્રત્યક્ષ’ની પરિપાટી સાથે પણ સંગત લાગ્યો છે. તેમ છતાં સમીક્ષાનું આ સામયિક સમીક્ષાઓને સાવ બાજુ પર રાખીને ચાલે એ પણ મનમાં ખટકતું હતું. એટલે સમીક્ષા, ટૂંકાં અવલોકન, સ્વીકાર-ગિતાશ્રી વગેરે એના નિયમિત વિભાગોનું — ભલે થોડાક ઓછા પ્રમાણમાં, પણ — જતન કરવાનું તો આ અંકમાં પણ ચાલુ રાખ્યું છે, શરૂઆતનાં પાનાં સમીક્ષાને આપીને પછી જ વિશેષાંકરૂપે વિશેષાંકનાં લખાણો શરૂ કર્યાં છે.

પાંચમા વર્ષથી (૧૯૯૬થી) સમીક્ષા વગેરે માટે થોડાંક પાનાં વધારવાં છે — વધુ પુસ્તકોને આવરી લેવાય એ ઈચ્છા સતત મનમાં રહી છે. એટલે સમીક્ષક મિત્રોનો હજુ વધુ, ને ઝડપી, સહયોગ પ્રાર્થિત છે.

આપણી સર્જન-વિવેચનની ને સાહિત્ય-શિક્ષણની પરિસ્થિતિ ચિંતા કરાવે એવી બનતી રહી છે. ઘણુંબધું સ્થિતિજડ ને સાહિત્યબાહ્ય પ્રયોજનોને કેન્દ્રમાં રાખનારું બનતું જાય છે. એવે વખતે સમીક્ષા-પ્રવૃત્તિ ઠાવકી હોય એ ચિંતાજનક બલકે આત્મવંચક લાગે છે. ફરી એકવાર, થંભી ગયેલાં જુલ ડહોળવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. એ સંકલ્પની દિશામાં, નિસ્ખતવાળા ને સજ્જ મિત્રોની મદદથી, વળનું છે. સૌને ઈજન.

૧૫, નવેમ્બર ૧૯૯૫

રમણ સોની

૧. ગ્રંથનામ [ક્રમ > ગ્રંથનામ, (લેખક), અંકક્રમ, (પૃષ્ઠક્રમ)]

કવિતા

એક વધારાની શ્લોક (મનહર મોદી), ૨ (૫)

કાષ્ઠશિલ્પ (મંગળ રાઠોડ), ૨ (૬)
ચૂંચૂંચૂં મિયાઈ (રમેશ ત્રિવેદી), ૧ (૨૪)

જ્વમલતાલું (લાલજી કાનપરિયા), ૩-૪ (XIII)

પ્રહાર (કૃષ્ણ દવે), ૧ (૫)
ભીમશાહ રાસ

(સં. ધર્મધુરંધરવિજયજી), ૨ (૨૮)
સ્વપ્નનાં ખંડેર (પ્રદીપ પંડ્યા), ૧ (૨૩)

સહેજ અજવાળું... (ભરત વિઝુડા), ૩-૪ (XIV)

વાર્તા

અકથ્ય (ભગવંતીકુમાર શર્મા), ૨ (૨૮)
અચલ (રમેશ શાહ), ૩-૪ (V)

કથાછનીસી (સં. વાત્સલ્યદીપજી), ૨ (૨૮)

રાફડો (બહાદુરભાઈ વાંક), ૩-૪ (V)
સંધિકાળ (રવીન્દ્ર પારેખ), ૧ (૧૦)

નવલકથા

અલગ (રાજેશ અંતાણી), ૧ (૧૨)
ફૂલો (અશોકપુરી ગોસ્વામી), ૨ (૧૨)

નીભાડો (અ. ગોસ્વામી) ૨ (૧૨)
પ્રચ્છન્ન (અનુ. અનિલા દલાલ) ૩-૪ (X)

સમુદ્રાન્તિકે (ધ્રુવ ભટ્ટ) ૧ (૧૪)
સંભવામિ... (ર. બોરી.) ૩-૪ (VIII)

નિબંધ-પત્ર-ચરિત્ર

આકંઠ અને આકોશ (સં. કુન્દનિકા કાપડિયા), ૧ (૩૦)

નિસર્ગલીલા (જયેન્દ્ર દવે), ૨ (૧૪)
મારી કરમકંઠની (ના. દેસાઈ), ૧ (૨૬)

સ્વામી અને સાઈ (સં. હિમાંશી શેલત), ૨ (૧૬)

વિવેચન-સંશોધન

અક્ષર (રાધેશ્યામ શર્મા), ૨ (૨૬)
કથાયાન (બાબુ દાવલપુરા), ૧ (૧૮)

કવિલોકમાં (જયંત કોઠારી), ૨ (૨૪)
ગરબો : પૂજા-પ્રદક્ષિણા (શરદ વૈદ્ય), ૧ (૨૮)

ગુરુત્વના યાત્રી (સં. ન. પ્ર. બૂચ વ.) ૧ (૩૧)

ગ્રંથઘટન (ચં. ટોપીવાળા), ૨ (૨૦)
મહિલાત્રમશક્તિ (સં. અનુ. અક્ષય દેસાઈ), ૧ (૨૮)

સાહિત્યઅમૃત (તુ. પટેલ), ૧ (૨૫)

ભાષાવિજ્ઞાન - કોશ

અબકડ કબતક (રામજીભાઈ પટેલ), ૨ (૩૨)

જાણીએ જોડણી (સા. પટેલ), ૨ (૩૦)
વિદ્યજ્ઞાનકોશ (રજની વ્યાસ), ૧ (૧૯)

ચિંતન, વિજ્ઞાન-વિચારણા

કોમવાદની સમસ્યા (ન. સંઘવી), ૩-૪ (XIII)

પર્યાવરણની સમસ્યા (એમ. જી. પારેખ), ૩-૪ (XI)

વિજ્ઞાન-પથ (કિશોર પંડ્યા), ૨ (૩૩)
સાંભરડાથી... (હર્ષદ દેસાઈ, ચંદુ મહેરિયા), ૩-૪ (XII)

વિચાર-ઘટના-પ્રવૃત્તિવિશેષ

ગ્રંથસમીક્ષા વિશે પરિસંવાદ, ૧ (૩૫)
બેટોલ્ટ બ્રોન્ન : જર્નલ્સ, ૧ (૩૩)

સોનલ માનસિંગ ૨ (૩૪)

પ્રત્યક્ષીય

'પુનર્મૂલ્યાંકન' સંજ્ઞા વિશે ૧ (III)
'વોટરસ્ટોન્સ ગાઈડ ટુ બુક્સ' ૨ (III)

ચંચા

'કૌસમાં'ની કવિતા બંધિયાર ?, ૧ (૩૯)
સમતોલન સાધવું જોઈએ ૧ (૪૦)

૨. સમીક્ષકો

અવનીશ ભટ્ટ, ૧ (૩૯)
ઈલા નાયક, ૧ (૧૦)

કલહંસ પટેલ, ૧ (૨૮)
કિશોર વ્યાસ, ૩-૪ (XII, XIV)

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૧ (૫)
જયંત કોઠારી ૨ (૨૮)

જયેશ ભોગાયતા, ૧ (૭, ૨૬); ૨ (૨૦)

દર્શના ધોળકિયા, ૨ (૨૪)
નગીન મોદી, ૨ (૩૩)

બકુલ ત્રિપાઠી, ૩-૪ (VIII)
બાબુ સુથાર, ૧ (૩૫)

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, ૧ (૧૮)
ભારતી દલાલ, ૩-૪ (X)

મહિલાલ પટેલ, ૨ (૧૨)
મધુ કોઠારી, ૨ (૫)

માય ડિયર જયુ, ૨ (૧૪)
મીનંજ દવે, ૧ (૨૪, ૨૮); ૨ (૯૮)

રમણ સોની, ૧ (III, 31); 2 (III, 26, 30), ૩-4 (III)

રમેશ દવે, ૧ (૧૪)
રાધેશ્યામ શર્મા, ૧ (૧૮); ૩-૪ (V)

વિનાયક રાવલ, ૧ (૪૦)
શરીશ વીજળીવાળા, ૨ (૧૬)

શાંતિલાલ મેઠાઈ, ૩-૪ (XII, XIII)
શિરીષ પંચાલ, ૨ (૩૦)

સિલાસ પટેલિયા, ૧ (૧૨, ૩૦), ૨ (૬), ૩-૪ (VI)

સુભાષ દવે, ૩-૪ (XI)
હરિવંશભ ભાયાણી, ૧ (૩૩), ૨ (૩૪)

હરીશ વટાવવાળા, ૧ (૨૩, ૨૫)

નોંધ : વિશેષાંકની સૂચિ એના અનુક્રમમાં આવતી હોવાથી અહીં સમાવી નથી. - સં.

પ્રત્યક્ષ ૧૯૯૫

રાફડો
બહાદુરભાઈ વાંક

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૯૯૫
ક્ર. ૩૩૦, ૩, ૮૫

રાધેશ્યામ શર્મા

પ્રતીક-વિચારોનો 'રાફડો' !

ઘટનાના સિરોધાનને લઈને કેટલાંક વરસ ચર્ચા ચાલી. ઘટનાનો ભાર સર્જનને લીલા ન રહેવા દે, વ્યંજનાવિનાશ સાધે અને સ્થૂળ સનસનાટીનો મહિમા કરે. ત્યારે ઘટનાલોપની અપીલ પ્રસ્તુત હતી. બાકી બાહ્ય ઘટનાને બાબીભૂત કરવાના અખતરા રસપ્રદ હશે તોયે મનોઘટનાની સમૂળગી બાદબાકી શક્ય નહોતી. ઊંડાપોહ કર્યા પછી સમજ વિકસી કે ઘટના દ્વારા ઘટનાનો ઉચ્છેદ કે ઘટનાબાહુલ્ય પોતે પ્રતીક કે રૂપકસ્તરે કામ આપી શકે.

ઘટનાની સ્થૂળતાને ગાળવા, 'ફિલ્ટર' કરવા, તાટસ્થપૂર્વકનું 'ઇરથેટિક ડિસ્ટન્સ' કળા-લબ્ધિ માટે અનિવાર્ય સમજી દષ્ટિપૂત પ્રતીકનિર્માણ થઈ શકે છે. પણ જ્યાંજ્યાં પ્રતીકરીતિ ત્યાંત્યાં કળાસિદ્ધિ એવો કાનૂન ક્યાંય કામ નહિ આવે. પ્રત્યેક વાર્તાકૃતિમાં પ્રતીકરચના કેવી રીતે કાર્યાન્વિત થઈ છે એ પૃથક્ પૃથક્ ચકાસવું વધુ મહત્ત્વનું છે. કૃતિની નિર્બળતાને ઢાંકવા પ્રતીકના પિચરપાન-વરખ ચોંટાડી દીધાના અનુભવ પછી અઘતન વાર્તાની ગતિ માત્ર પ્રતીકાશ્રયી કે રૂપકધર્મી નથી જ રહી. સામગ્રીનું રૂપાન્તરણ અનેકવિધ પ્રવિધિથી શક્ય છે. છતાં શબ્દ પોતે જ પ્રતીક છે અને માનસિક-વાચિક-કાયિક ચેષ્ટાઓ પણ એ દિશાના સંકેતો હોવાથી સાહિત્યિક કૃતિ પ્રતીકાત્મકતાથી તદ્દન છેડે ફાડી નહિ શકે.

વિપુલ-વિશિષ્ટ વાર્તાલેખન કરતા બહાદુરભાઈ વાંકનો ત્રીજો વાર્તાસંગ્રહ 'રાફડો' વાંચતાં આ વિચાર સપાટી પર તરી રહ્યા. સંગ્રહસ્થ નાયકો (જે વિવિધ સિચ્યુએશન-સ'માં એક જ પાત્ર લાગે તે પણ વિચારોથી) ચાલના પામે છે. 'ઝાકલી'નો નાયક ભાવેશ એમનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જે સમગ્ર સંગ્રહ સંબંધે સાચું છે : 'જરાક નવરો પડે ને મનમાં કોણ જાણે કેટકેટલા

વિચારોનો રાફડો સળવળવા માંડે' (પૃ.૫). આ તો ઠીક પણ વાર્તાઓમાં નાગ-સાપની ચુંગાલમાં પાત્રો (અને ભાવકો) અવારનવાર આવે છે. જેમકે, 'ઓય. મા'માં 'ઝેરી નાગના ફૂંદાડા જેવો ક્રતિલ પવન' (પૃ. ૮૯), 'ફૂંક'માં સાપના ફૂંદાડા જેટલી ફૂંકે' (પૃ. ૧૧૬), 'હત્યા'માં તથા 'ક્ષણભંગુર'માં ફૂલહાર પણ સાપ સમો (પૃ. ૭૮-૨૦૧), 'ચોકીદાર'માં કપાળ પર કોતરાયેલા સાપની ફેણ જેવો (પૃ. ૨૨૧), 'ઝકરૂમ'માં કચેકડાનો ચેલ 'સાપ' જેવો (પૃ. ૨૬૦) અને સ્મૃતિનાઈકની શીશીને અડકતાં 'ફણીધર નાગનો જ ડંખ' (પૃ. ૨૬૧) ઉદ્દેખ પામ્યા છે. સંગ્રહનું અભિધાન 'રાફડો' ઉપયુક્ત છે.

અભાવગ્રસ્ત મધ્યમવર્ગ, ગૃહિણી સાથે પોતાની આળાસપૂર્ણ અતિસંવેદનાથી સમાધાન નહિ સાધી શકેલા-તીખા-કડવા નાયકો, ગીતાપાઠ અને સ્વામી મહારાજો પાસેથી આંશિક સમાધાન પામતાં વ્યાધિ-ભયના, મૃત્યુના, દુઃસ્વપ્નના, આત્મહત્યાના નેસશ્યયુક્ત નેગેટિવ વિચારની સંત્રસ્ત ચરિત્રોની 'ઇનર લાઈફ'માં જરી ડોકિયું કરાવવાનો કર્તા વાંકનો ઉપક્રમ બહાદુરીભર્યો છે !

'હમ બેચેન હે' જેવા નાયકો સાથે લેખકનું તાદાત્મ્ય ઘણું ઘેરું છે પણ જ્યાંજ્યાં વસ્તુલક્ષિતા શબ્દાયન પામી છે ત્યાંત્યાં પૂર્વોક્ત પ્રતીકધર્મી આકૃતિ સાંપડી છે. આ સિવાય પાત્રગત વિચારોના રાફડા કર્તાના કાબૂ બહાર ઉભરાયા છે ત્યાં અનાવશ્યક ઘટનાશ્રિત લંબાણ આનું ઉદાહરણ છે. તેમાં 'ચોકીદાર' તો હિન્દી ફિલ્મની પટકથાપેઠે પ્રસ્તાર પામી છે. તો 'ડોળો' ઝીટીવીના 'હોરર શો'થી વિશેષ નથી !

'ઝાકલી' પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ કહે છે તેમ 'મનોવિશ્લેષણમૂલક પ્રતીકાત્મક' વાર્તા જરૂર છે પણ રચના વધુ બોલકી હોવાથી સઘન નથી. છતાં નાયકના આકસ્મિક નિધનને સૂચવવા અંત્ય વર્ણન વાર્તાને તત્પૂરતું ઉગારી લે છે : 'ઝડપથી ધૂમતો સીલિંગ ફેન સાવ સ્થિર થઈ ગયો હતો.' (પૃ. ૧૭) સાવ નજીવી વાર્તામાં જ્યાં 'મનોહર' નામ પણ નાયકને ચીલાચાલુ લાગે છે તે ક્ષણ ચોક્કસ ચેખવછાપ છે. 'અધૂરી વાર્તા'માં પતંગ 'કટ્ટ'નું દશ્ય રમણ પાઠકને 'અભિવ્યંજક' જણાયું છે તે કવિતાના ભાવકલ્પન જેવું સક્ષમ છે. 'ઓય. મા'માં આ ઉદ્ગાર કાંતે ભોંકાવાની ઘડીએ નીકળે તે જ પળે આપઘાત પછીની ભલામણનો કાગળ ફંગોળાતો ઊડી જાય એમાં 'સેન્સ ઓવ ટાઈમિંગ'નું કલાભાન વ્યક્ત થયું

છે. હિમાંશી શેલતને અર્પણ થયેલી વાર્તામાં તૂટેલા વેન્ટિલેશનના બાકોરામાંથી પડતું 'ચાંદરણું' રચનાને અજવાળી આપે છે. 'ફાટક' શીર્ષક આપ્યા વગર જ સંરચનાના બળે ચાલી છે એમ ચાલવા દીધી હોત તો ફાટકની પ્રતીકાત્મકતા વધુ વ્યંજનાયુક્ત પ્રતીત થાત. 'લવારો' લવારો જ રહે છે. વિચારોને તથા ભાવોને વાચામાં વહાવતો રાફડો જ !

'ચૂલો' અને 'ભડકો' માનસિક પરિતાપની કણ્ણોની દષ્ટિએ નિકટ છે, એવું સંગ્રહમાં પણ પાસેપાસે અવાયું છે ! અહીંયે સીલિંગ ફેન ફરી પાછો 'ભડકો' વધારવામાં પણ ઉપયોજાયો છે. 'કટકેકટકા'માં ઉચ્છ્વજલ પેઢીનાં સંતાનની નોટબુકમાંથી કઠંગી હાલતમાં બેઠેલી સ્ત્રીની તસવીરના કટકેકટકા કરીને ફરી ગોઠવ્યા બાદ છેલ્લે પિતાદારા કટકેકટકા ફરીથી કરવાની ઘટના સૂચક છે એટલી સચોટ પણ છે. આ જ પ્રયુક્તિ 'ડાર્કરૂમ'માં ફરી યોજાઈ છે જ્યાં નાયક પ્રિન્ટના ટુકડેટુકડા કરી કાઢે છે !

'રામ...રામ...કેમ છો ?'માં બ્રહ્માચારયુગની ચરમ અવદશાનું ચિત્રણ છે. 'બુલ્કમ' રૂપકગ્રંથિની સલામતીની સીમાને અતિક્રમી શુદ્ધ કળાપર્યંત નથી પહોંચી શકી. એના કરતાં 'સાંકડ' વાર્તાની રીતિ અને ગતિ અધિક પ્રભાવક છે. માતાના ખાટલાનાં સ્થિત્યંતરો એબ્સર્ડ નાટકના આયામ પ્રકટ કરી રહ્યાં છે. 'ફૂક' પૈસાદાર મોટાભાઈનો દંભ અને નાનાનો પુણ્યપ્રકોપ, 'સંતાકૂકડી'માં ગુડીના કરુણ મરણની પડછે એંશી વર્ષના દાદાની તીવ્ર જીજિવિષા શબ્દસ્થ થઈ છે.

એકદરે મને ગમતી કૃતિઓમાં 'ઘર', 'મજા' અને 'રામનામ સત હૈ' છે. 'ઘર'ના અંતે સ્ટિકરોના બળી જવા કરતાં સાયકલચેનનું વારેવારું ઊતરી જવું સાહજિક ક્રિયામાં પરિણમ્યું છે. 'મજા'માં વંદનાબહેનની સંયત ચેષ્ટાઓનું માધુર્ય નાયકના વિષમ દાંપત્ય પર તિર્યક પ્રકાશ ફેંકે છે એની મજા તો વાંચીને જ લઈ શકાય ! 'રામનામ સત હૈ'માં મિત્રમૃત્યુ બાદ (પત્નીની) માયાને જ ગાઢ આશ્લેષમાં લેવાની વિચિત્ર ચેષ્ટામાં બંગડીનું ફૂટી જવું અને અંતે રામનામની નોટબુકનું લોંદો થઈ જવું લેખક જે પ્રકારની પ્રતીકાત્મકતા યોજે છે એ દિશાનાં માદગાર દર્શાવતો છે. બેવો, બહાદુરભાઈ !

અચલ

રમેશ શાહ

સ્વાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૪

ક્ર. ૧૨૦, રૂ. ૨૭

સિલાસ પટેલિયા

'અચલ'ની વાર્તાસૃષ્ટિ

આ સંગ્રહમાંની ૨૦ વાર્તાઓમાં સામાજિક વાસ્તવની પડછે ચૈતસિક વાસ્તવ નિરૂપવાનો પ્રયાસ થયો છે. એ પ્રયાસ સંપૂર્ણપણે સફળ પુરવાર થતો હોય, એવો અનુભવ બધી વાર્તાઓમાં થતો નથી. પાત્રના આંતરવિચને ઉઠાવ આપવા કપોળકલ્પિત સૃષ્ટિને એક પ્રયુક્તિ લેખે પ્રયોજવામાં આવી છે. કપોળકલ્પિત તત્ત્વ અને તરંગલીલાનું આલેખન કરતી વાર્તાઓ, ટૂંકીવાર્તાનું શિલ્પસંવિધાન સંસિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. કપોળકલ્પિતને પણ વાસ્તવ સાથે સંબંધ હોય છે. વ્યાપક સામાજિક સંદર્ભ સાંકળવામાં ન આવે તો આ રીતિથી સંકમણશીલતા નહિવત્ થઈ જાય, એની સાથે જ કળાક્રીય આનંદનો પ્રશ્ન ઊભો થાય. માત્ર તરંગલીલાનો કોઈ અર્થ નથી. સંગીન-નક્કર ભૂમિકા વિના કોઈ કપોળકલ્પિત સૃષ્ટિ રસબોધ જન્માવવામાં સમર્થ સિદ્ધ ન થાય. અહીં વાર્તાઓમાં, આવી નક્કર ભૂમિકા ન હોવાથી કલાત્મકતામાં તે ઊણી ઊતરે છે.

'હાથ', 'નરવાનર', 'અમરતલાલની અંતિમયાત્રા' વગેરે વાર્તાઓમાં કપોળકલ્પિત સૃષ્ટિ છે. 'હાથ'માં નાયકનો હાથ એનાથી અલગ પડી જઈ, એને કરવાનાં તમામ કામો કરે, પરોપજીવી પણ બની જાય ને અંતે હાથસમેત, હાથ વિનાના નાયકનો કરુણ અંત આવે - આવો આખો પ્રપંચ, એક પછી એક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓથી ખચિત કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ નાયકની કશી સ્વખસૃષ્ટિ, એના આઘાતપ્રત્યાઘાતનું રૂપાંતર આદિ બાબતોની કશી જ ભૂમિકા વિનાનું આં નિરૂપણ કેવળ કથન બની જાય છે. 'નરવાનર'માં આરંભમાં નરેન્દ્રનો પ્રકૃતિપ્રેમ દર્શાવ્યો છે. પરંતુ પછી એનામાં વાનરવૃત્તિ જાગે છે, ને એ વાનર બની જાય છે, એ આખી પ્રક્રિયા ઉભડક બની ગઈ છે. ઉત્તરાર્ધમાં એને પાંજરામાં પૂરવામાં આવે છે, પ્રદર્શનનું એક સાધન એ બની જાય.

છે. અંતે એ ભાગી જાય છે. આ બધી ઘટનાઓમાં પ્રતીતિના સવાલો ઊભા થાય છે. કારણ કે અહીં જે કપોળકલ્પિત તત્ત્વ છે, એને પાત્રના આંતરજગત સાથે એકરસ કરીને, એનું કળાકીય સંયોજન નથી રચાયું.

‘અમરતલાલની અંતિમયાત્રા’માં અમરતલાલ મરણ પામ્યા પછી પરિચિત જગતને જુએ છે, પરિચિત પાત્રોના પ્રતિભાવો સાંભળે છે, ને અંતે ભડભડ બળી જાય છે. અહીં આ પ્રયુક્તિથી અમરતલાલનું મનોજગત કથનરીતિ અને સંવાદ દ્વારા ઊઘડે છે. પરિચિત વાસ્તવિકતાને જોઈ અમરતલાલ ઘેરો વિષાદ અનુભવે, સંઘર્ષ સાથે મુકાબલો કરે, એવી એક ભૂમિકા રચી શકાય; એવી શક્યતા હોવા છતાં વાર્તાકાર સીધી ગતિએ ચાલીને સામાન્ય વાર્તા રચી શક્યા છે.

‘અચલ’, ‘આ ઊંચાઈ અધધ વસમી’ અને ‘બગાસું’ વાર્તાઓમાં પણ કપોળકલ્પિત તત્ત્વની સૃષ્ટિ છે. ‘અચલ’માં વિવિધ વૃક્ષો પહેલાં હરતાંફરતાં હતાં અને પછી અંદરોઅંદર લડતાં કેવીકેવી રીતે અચલ બની ગયાં, એનું સંવાદાત્મક શૈલીમાં થયેલું નિરૂપણ આસ્વાદ્ય છે. ‘આ ઊંચાઈ...’માં રાજાની ઊંચાઈ ઘટાડવા માટે રાણી અને અમાત્ય દ્વારા સૂચવાતા ઉપાયો કારગત ના નીવડતાં અંતમાં રાજા દ્વારા જ પ્રજાને ઊંચાઈ વધારવા માટે ઉપાય પ્રાપ્ત થાય છે. અમાત્ય, રાજા, રાણી વચ્ચેના સંવાદોમાં રમૂજપ્રેરક નાટ્યાત્મકતા છે. ‘બગાસું’માં આરંભમાં કર્મરત પ્રજાજીવન અને એક પછી એક બધા જ બગાસું ખાવાનું શરૂ કરે છે, પછી કર્મશૂન્ય પ્રજાજીવનનાં ચિત્રો અસરકારક બન્યાં છે. અંતમાં પત્તાસાં ખાવાની ઘટનાનો સંદર્ભ હાસ્ય નિષ્પત્ત કરે છે. આગળની કપોળકલ્પિત તત્ત્વવાળી ચાર વાર્તાઓ કરતાં આ સરસ થઈ છે.

‘કપલ્સ’, ‘જ એટલે ક’ વગેરે વાર્તાઓમાં સ્નેહસંબંધની વેદનાનું કરુણગર્ભ આલેખન થયું છે. વિલક્ષણ રચનારીતિને કારણે આ વાર્તાઓ ભાવસંતર્પક બની છે - ‘કપલ્સ’માં લગ્નજીવનના દંભને ઉઘાડો પાડ્યો છે. કેવળ સંવાદો દ્વારા પરસ્પરના સંબંધોની પોકળતા રજૂ થઈ છે. ‘જ...’માં જનું નામિકા બ તરફનું આકર્ષણ જનાં ભીતરી સંચલનો વડે અભિવ્યક્ત થયું છે. અંતમાં, રાહ જોઈને થાકેલો જ ઘર ભણી વળે છે, ત્યાં તો એ બને ક સાથે જુએ છે અને એ નિર્ભાન્ત થઈ જાય છે. નિર્ભાન્તિ પૂર્વે પોતે પણ ક હોઈ શકે, એવી એની વિચારમાળાને કારણે વાર્તા અંત લગી

પ્રભાવક અને કલાત્મક બની રહે છે. અહીં પણ વિશિષ્ટ રીતિને કારણે વાર્તા સાદંત સુંદર બની છે.

‘મિ. દવે, શું કરશો હવે?’ ‘રોજરોજ’ અને અમથાલાલ જૂથની વાર્તાઓમાં પુરુષપાત્ર કેન્દ્રસ્થાને છે. ‘મિ. દવે...’ વાર્તામાં પત્ની પિયર જતાં, મિ. દવે આરંભમાં નિરાંત અનુભવે છે. પરંતુ પછી ઘરની ચીજવસ્તુઓ સાથે જોડાયેલા તમામ સંદર્ભો ફરી એમને ભૂતકાળમાં લઈ જઈ ક્ષુબ્ધ કરે છે. સરળ શબ્દગુંફનથી રચાયેલો વીગતપ્રચુર સંદર્ભ ગતિશીલ ચિત્રો અંકિત કરી આપે છે. ‘રોજ...’ વાર્તામાં રૈદિયાળ જીવનગતિને તોડવા માટે પ્રયત્ન કરતાં, ને નિષ્ફળ જતાં ફરી એ જ ઘટમાળમાં જોતરાતા નાયકની ગંભીરતા સામે નાયિકાની અગંભીરમુદ્રા રમૂજ સ્થિતિ જન્માવે છે.

‘અમથું...’માં અમથાલાલ અમથુંઅમથું જીવવા ચાહે છે. એકવિધતા તોડી નાંખી, નિરુદ્દેશ વર્તવા માંગે છે, પરંતુ કોઈ એમને એમ જીવવા દેતું નથી. વાસ્તવજગતની આ નિષ્ફળતા મનોજગતમાં આઘાત-પ્રત્યાઘાત બની, તરંગલીલામાં પરિણમે છે. ઘટના ઊલટસુલટ થઈ એમની સામે આવે છે. અંતે તેઓ માનસિક સંતુલન ગુમાવે છે. વાસ્તવજગત અને મનોજગતનો અહીં પ્રતીતિકર સંવાદ સધાયો છે. પત્ની અને અન્ય પાત્રોના સંદર્ભો દ્વારા અમથાલાલનું ભીતર બરાબર ઊઘડે છે. ‘ઝંઝટ’માં શિક્ષક તરીકેની નીકરીથી થાકેલા અમથાલાલની કરુણ સ્થિતિનું વેધક આલેખન થયું છે. પંખી, વૃક્ષ, કાગળ, દેવ આદિ બનવાની એમની તરંગલીલા એક વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ રચે છે.

‘કશું જ નહિ’માં ‘જોવાની’ ક્રિયાનું કથન, ‘ચાલો, એક વાત કહું’માં ‘વાત’ની સ્વૈરવિહારીવાત વાગૂવિલાસથી વિશેષ નથી. ‘ભૂખ’ વાર્તામાં સિનેમેટિક ટેકનીકનો પ્રયોગ કર્યો છે. ભૂખને દર્શાવતાં વિવિધ ચિત્રો પર કેમેરા ફરતો બતાવ્યો છે. પરંતુ ચિત્રોથી વિશેષ કશો સઘન કળાકીય રસબોધ પ્રાપ્ત થતો નથી.

કપોળકલ્પિત તત્ત્વ અને એને પોષક સામગ્રીની સાથેસાથે લેખકે અહીં જો વાર્તાના સંદર્ભમાં સંગીન ભૂમિકા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હોત તો સારું પરિણામ આવ્યું હોત, બાકી કાફકાની ‘ધ મેટામોર્ફોસિસ’ જેવી, કપોળકલ્પિતતત્ત્વનો કલાત્મક વિનિયોગ સાધતી વાર્તા ગુજરાતી વાર્તાજગતમાં ક્યારે રચાશે? આમ છતાં વિવિધ પ્રયુક્તિઓ અને વિલક્ષણ અભિવ્યક્તિને કારણે આ વાર્તાઓ ધ્યાનપાત્ર તો બને છે. □ VII

સંભવામિ યુગેયુગે
રતિલાલ બોરીસાગર

મૂર્ચર પ્રકાશન, ૧૯૯૪, ક્ર. ૧૧૨, રૂ. ૩૨

બકુલ ત્રિપાઠી

ભદ્રંભદ્ર ફરીથી ભલે પધાર્યા

'સંભવામિ યુગે યુગે'નો બાબુ દાવલપુરા અને નરેશ વેદ એમના "ગુજરાતી કથાવિશ્વ"ની નવી આવૃત્તિમાં ઉત્તમ લઘુનવલ તરીકે સમાવેશ કરશે કે નહીં એ તો કુંડળી માંડીનેય હું ન કહી શકું. પણ ગુજરાતી હાસ્યની નવી પ્રાયોગિક કૃતિઓનો સંગ્રહ હું કરું તો અત્યંત નોંધપાત્ર કૃતિ તરીકે પુરાણ ભદ્રંભદ્રને આજના વાતાવરણમાં મૂકવા તાકતી આ કથાના અંશનો અવશ્ય સમાવેશ કરું !

પ્રારંભે તો આ પુસ્તક જોતાં મને થયું, 'ઓહ ! ફરી એક પેરોડી...કે અનુકૃતિ !' અંગત રીતે મને પેરોડી સ્વરૂપ ગમતું નથી, એમાં ઓછી સર્જકતા કોઈ વધુ સર્જકબળવાળી કૃતિના ઉપહાસ દ્વારા નામ કમાવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય એવું મને લાગ્યા કરે છે.

પણ આશ્ચર્ય ! 'સંભવામિ યુગે યુગે' એ રમણભાઈ નીલકંઠના બે પાત્રો ભદ્રંભદ્ર અને અંબારામને પુનઃ પ્રગટાવી નવી વાત માંડે છે એ રીતની રચના હોવા છતાં એક સરસ મૌલિક કૃતિ જેવી છાપ પાડે છે; બલકે, જરા ડરતાંડરતાં કહું છું, અમુકઅમુક રીતે તો મૂળ 'ભદ્રંભદ્ર'નેય ટપી જાય છે.

કઈ રીતે ? રમણભાઈના 'ભદ્રંભદ્ર'ની ત્રણ નબળાઈ એનો કથાપ્રવાહ ખૂબ 'રેખાલિંગ' છે અને નવલકથામાં પાછળથી તો તદ્દન લથડી જાય છે. 'સંભવામિ યુગેયુગે' માં કથાપ્રવાહ ઝડપથી વહે છે, અને સુશ્લિષ્ટ છે. 'ભદ્રંભદ્ર'માં હાસ્યનું પોત ક્યાંક ખૂબ ઘટ્ટ છે, ક્યાંક તદ્દન પાતળું પડી જાય છે, લગભગ કંટાળાજનક બની જાય છે. 'સંભવામિ...'માં એ પોત લગભગ એકસરખું ટકી રહે છે. 'ભદ્રંભદ્ર' નવલકથા શ્રીમાન ભદ્રંભદ્ર જેવી દોદળી છે, 'સંભવામિ...' કદાચ એના લેખક જેવી સપ્રમાણ દેહધારી છે; કદાચ ઝડપથી દોડવાના વ્યાયામને કારણે હશે.

હા, એક વાત નોંધવી પડે. રતિભાઈ સૂક્ષ્મ હાસ્યના માણસ છે. છતાં આખીય નવલકથામાં સૂક્ષ્મ તો ખરું જ, સ્થૂલ હાસ્યનાં છંટણાં ઠેરઠેર નંખાયાં છે. અંબારામ સાથે સ્વર્ગથી ઊતરીને કર્ણાવતી નગરમાં આવીને ભદ્રવિસ્તારમાં તૈલવાહન પ્રતીક્ષાસ્થાને આ નર્મદામુક્તિ-કર્તવ્યપાલનઅભિયાનપ્રવર્તક યુગપુરુષની ('બસ'માં ચડતાં સ્તો !) જે સ્થિતિ થાય છે (અને બીજાઓની એ જે દશા કરે છે !) એ પ્રસંગ સ્થૂળ હાસ્યનો પ્રશસ્ય નમૂનો બની રહે છે. આવું વારંવાર થયું છે. પરંતુ 'ભદ્રંભદ્ર'માં રમણભાઈએ જે બેફામ હાસ્યનાં ત્રણચાર અદ્ભુત પ્રકરણો આપ્યાં છે (જે વારંવાર પાઠ્યપુસ્તકીમાં એટલે જ કદાચ લેવાતાં રહ્યાં છે) તેવાં રતિભાઈની ભદ્રંભદ્રકથામાં નથી. રમણભાઈમાં સ્થૂળ હાસ્યનાં શિખરો સાથે કંટાળાજનક લખાણની ખીણો ઘણી છે. રતિભાઈની નવલકથામાં આપણે હાસ્યની એક સંતર્પક અને સાથે જ પ્રમાણમાં સમથળ ભૂમિ પર પ્રવાસ કરીએ છીએ.

પ્રચલિત હાસ્યકૃતિઓ, આપણે ત્યાં, અને અન્ય ભાષાઓમાં પણ, ઘણી વાર આસપાસની હાસ્યજનક તરીકે સ્વીકારાયેલી, સંભળાયેલી, વાતોને ચતુરાઈપૂર્વક, થોડીક 'વિટ' સાથે, ઝાઝી રચના-આકૃતિની ઢિકર વિનાના લખાણરૂપે મુકાતી દેખાય છે; એમાં કલ્પનાશીલતા ઓછી, કંઈક લાંબું ચલાવવા જાય તો લેખક આયાસથી થાકી જતા પણ લાગે. આ હાસ્યકૃતિ એ ચીલો ચાતરીને ચાલે છે. 'સંભવામિ' આગળ મૂળ 'ભદ્રંભદ્ર'ની સમાંતર જવા સાથે જ સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિ દાખવવાનું આહ્વાન હતું. અહીં આ કૃતિમાં ત્રણ સફળતાઓ હું નોંધું. ભદ્રંભદ્ર એટલે પુનઃપુનઃ ભાષણ, બીજું શું ? 'સંભવામિ'માં પણ લેખક ભદ્રંભદ્ર પાસે ત્રણ મોટાં ભાષણો કરાવે છે - પત્રકારુપરિષદ સમક્ષ, આદિવાસીઓના પ્રદેશમાં અને છેવટે નર્મદાવાળાઓની (નર્મદાબંધ-તરફદારોની) સભામાં. આ ત્રણેય ભાષણો એકસરખાં નથી, દરેકમાં જાણ્યેઅજાણ્યે શ્રીમાન ભદ્રંભદ્રે શ્રીતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને કંઈક નવીનતા આવતી રહે એમ ભાષણો કર્યાં હોય એમ લેખકે સુપેરે યોજ્યું છે. તો ભદ્રંભદ્રને સ્વર્ગમાં, સ્વાપ્નમાં નર્મદામાતા પૃથ્વી પર બંધાતો બંધ અટકાવવા વિનંતી કરે છે અને ઇન્દ્રની રજા લઈ પૃથ્વી પર આવી ભદ્રંભદ્ર નર્મદાયોજના-તરફીઓ વિરુદ્ધ ત્રણ-ચાર મોટાં અને કેટલાંક નાનાં પ્રવચનો કરે છે એ રીતની જ છે. વચ્ચેવચ્ચે ભૌગોલિક આવાગમનના

પ્રસંગો પણ છે. આમ ઘણુંબધું મૂળ ભદ્રંભદ્રની સમાંતરે જતું લાગે - લેખકે જાતે સ્વીકારેલી એ શિસ્ત છે. પણ આ સમાંતર કથાવસ્તુમાં પણ પ્રસંગઆયોજનમાં તથા પ્રસંગનિરૂપણમાં સતત કલ્પનાશીલતા દર્શાવાઈ છે. પ્રવચનોને સ્થાને પ્રશ્નોત્તરી વધારે પ્રયોજાઈ છે એ પણ સરસ વાત થઈ. છેલ્લે દેડકાવાળો પ્રસંગ કથાના વ્યવસ્થિત અંત માટે કેટલો બધો સમુચિત છે ! અને વળી તાર્કિક પણ બનાવે છે એ કથાના અંતને ! એવું જ આરંભની સ્વર્ગમાંની પ્રવૃત્તિઓ વિષે પણ કહી શકાય. ૧૧૨ પાનાં અને ૧૨ પ્રકરણ, દરેક લગભગ ૮ પાનાનું, સ્વર્ગ, કર્ણાવતી, આદિવાસી પ્રદેશ અને કાંકરિયા, એ ચાર 'લોકલ્સ' - આમાં એક દઢ આકૃતિબંધવાળી કૃતિ તરત પરખાય છે. એટલે જ સાહિત્યરસિક વિવેચકમિત્રો એને લઘુનવલના બિરુદને લાયક ખરી કે નહીં એ રીતે નાણી જુએ એવી મારી ઇચ્છા ખરી ! હા, ક્યાંક એમ થાય ખરું કે આ વાત હજી બહેલાવી શકાઈ હોત, દા.ત. આદિવાસીઓનો પ્રસંગ.

આ તો રચના-આકૃતિની વાત થઈ. પાત્રોનું શું ? ભદ્રંભદ્ર અહીં મૂળ જેવા જ છે આબેહૂબ, પણ એમની વાણીમાં આજના યુગ-અનુસાર નવનવી શબ્દ-પ્રયોજનાઓ મૂકવી પડી છે - જે યુક્તિપુરઃસરની હોઈ કથામાં શોભે છે. મને અંબારામમાં વધુ રસ પડ્યો. (એક અંગત વાત નોંધું કે, આકાશવાણી પર મને પ્રાણસુખ નાયકના ભદ્રંભદ્ર સામે, અંબારામનો પાઠ ભજવવાની તક મળેલી અને તે વળી જ્યોતીન્દ્રભાઈના સંવાદો સાથે એ અંગત સ્મૃતિને કારણે આ અંબારામ-પ્રેમ હશે કદાચ ?) 'સંભવામિ'માં અંબારામ મૂળ અંબારામ કરતાં વધુ વિનોદપ્રેરક લાગ્યા. 'ભદ્રંભદ્ર'ના વિવેચનમાં આ પાત્ર વિષે હજુ ઘણું વધારે લખાવું જોઈએ એ વ્યક્તિત્વના અનેક સ્તરે વિહરે છે. એ આજ્ઞાકિત છે છતાં એનામાંનો વ્યવહારપુરુષ પૂર્ણ સંમાહિત થઈ ગયો નથી. પોતાનાં જ આ બે વ્યક્તિત્વોને - દંભ વિના - મુગ્ધતાપૂર્વક જાળવે છે અને વળી એ વુહાઈસના બટ્ટામ સાથેના જીવન જેમ ભદ્રંભદ્રનો કઠિન દ્વિધાઓમાં ચતુરાઈપૂર્વક (અલબત્ત, તર્કચ્છલથી) ઉકેલ લાવી આપનારો પણ છે. (આ રીતે 'સંભવામિ'માં વધુ પ્રયોજાઈ છે - આનંદજનક રીતે). આ અંબારામ પાછા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં વાત કહે છે. રમણભાઈને ભદ્રંભદ્રનું પાત્ર રચવા માટે જેટલો યશ

ઘટે છે તેટલો જ અંબારામ સર્જવા માટે પણ આપવો જોઈએ. કદાચ અંબારામ નિરૂપવાનું વધુ અઘરું હશે.

'સંભવામિ'માં મને માનવું ગમે કે રતિભાઈ પોતે અંબારામમં પ્રવેશ્યા છે. એથી અંબારામનું પાત્ર મૂળ કરતાં વધારે મહત્ત્વનું બની રહે છે, અને વધુ હાસ્ય પણ પ્રગટાવે છે. સ્વર્ગનાં અને પૃથ્વીનાં બીજાં પાત્રો અને સુનીલભાઈ વગેરે ઝીણવટથી અને સુયોગ્ય રીતે મુકાયાં છે.

પણ મને રતિભાઈની આ કથાની મોટી નબળાઈ લાગી તે આ - ભદ્રંભદ્રને જે લોકો જાળવે છે, એમનાં પ્રવચનોનું, પ્રવાસોનું મુગ્ધભાવે, અને દેખીતું પોતાના પક્ષના ટેકા અર્થે, જે લોકો આયોજન કરે છે તે 'નર્મદાબંધ વિરોધીઓ'નું વર્તન આ કથામાં તાર્કિક નથી લાગતું. ભદ્રંભદ્રને ઉત્તેજન આપનારા (આ કથામાં તેમજ રમણભાઈની મૂળ કથામાં) કાં તો પ્રારંભે પ્રભાવિત થઈને, કાં તો પછીથી ભદ્રંભદ્રના ઉપહાસ ખાતર - ગમ્મત ખાતર - એમને ટેકો આપતા દેખાય છે. 'સંભવામિ'માં સ્વર્ગનાં પાત્રો તથા છેવટે સુનીલભાઈ ભદ્રંભદ્રને દેખીતા સન્માને છે પણ તેઓ, અમેરિકન સ્લેન્ગમાં જેને 'ક્રીડીંગ' કહે છે તે રીતે, ભદ્રંભદ્રને 'બનાવતા' લાગે છે. આ બરાબર છે. મૂર્ખ-પાત્રની સામે વાસ્તવ-વ્યવહારુ પાત્રો આમ કરે એ 'મોટિવેશન'ની દૃષ્ટિએ વધુ બેસતું લાગે છે. 'સંભવામિ'માં 'નર્મદા બંધ વિરોધીઓ' પ્રારંભે નર્મદાબંધના વિરોધીની પ્રવૃત્તિમાં ભદ્રંભદ્ર ઉપયોગી થશે એ ગણતરીએ એમને ટેકો આપે છે, એમની પ્રવૃત્તિઓનું સુ-આયોજન કરે છે. પણ પત્રકાર પરિષદ પછી, અને બીજે દિવસે વર્તમાનપત્રોમાં ભદ્રંભદ્રની ઠેકડી પ્રગટ થઈ ગયા પછી તો, નર્મદાવાળાઓ પર પણ ભદ્રંભદ્રના સંગમાં હાસ્યાસ્પદ બનવાનું જોખમ રહે છે ! આ ભદ્રંભદ્રનું પોતાના ટેકેદાર તરીકે પ્રદર્શન કરવાથી - એમને નર્મદાબંધ-વિરોધીઓની પ્રવૃત્તિના પ્રતીક તરીકે આગળ ધરવાથી - તો આ નર્મદાબંધ-વિરોધ પોતે પણ હાસ્યાસ્પદ બને છે, છતાં નર્મદાબંધ વિરોધીઓ ભદ્રંભદ્રને વધુ ને વધુ પ્રસિદ્ધિ આપવાનું યોજતા રહે છે. આ 'મોટિવેશન' સમજાતું નથી. હાસ્યકૃતિમાં આમ દેખીતી આ અતાર્કિકતા - દેખીતી તરંગલીલા - પાછળ લેખકનાં આંતરિક તર્ક શિસ્ત અને શાણપણ પ્રચ્છન્ન રૂપે કામ કરતાં જ હોય છે. રતિભાઈ અહીં કદાચ આજસી ગયા છે.

અથવા તો, એમ માનીએ કે ચલચિત્રોનાં સમૂહ-નૃત્યોમાં કેમેરા કથાનાયક-નાયિકા પ્રતિ જ ફોકસ થયો હોય છે અને 'એક્સ્ટ્રાઝ' તો પાછળ ઝાંખાં પાર્શ્વભૂ તરીકે જ રાખવાનાં હોય છે - એમનું કોઈ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોતું નથી - તેવું આ નર્મદાબંધ વિરોધીઓ માટે એમણે પ્રયોજ્યું હોય.

છેલ્લે, એક' સરસ ભેદ નોંધવો રહ્યો. મૂળ 'ભદ્રભદ્ર' અને 'સંભવામિ'માં મૂળ 'ભદ્રભદ્ર'નો સર્જનહેતુ પ્રસ્તાવનામાં યશવંતભાઈએ નોંધ્યું છે તેમ "કદાચ બહુ ઉદાર ન હતો". આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે આ અંગે રમણભાઈસમેત કટાક્ષકારો વિરુદ્ધ દોષદર્શન કરાવ્યું છે એ પણ યશવંતભાઈએ નોંધ્યું છે. (યશવંતભાઈની પ્રસ્તાવના એ 'સંભવામિ' નિમિત્તે આપણને મળતી ઉત્તમ પ્રાપ્તિ છે.) આ કટાક્ષતત્ત્વ સંદર્ભમાં 'સંભવામિ' ક્યાં ઊભું રહે છે ? 'સંભવામિ'ના લેખકમાં ક્યાંય ડાંખ નથી. તીવ્ર ઉપહાસવૃત્તિ નથી. એથી જ આ કૃતિનું હાસ્ય વધુ રુચિકર નીવડે છે. વાત છે નર્મદાબંધ ટેકેદારો વિરુદ્ધ નર્મદાબંધના વિરોધીઓની. ભદ્રભદ્ર નર્મદાબંધના વિરોધીઓની સાથે છે. પણ વાચકને આ પક્ષે કે તે પક્ષે ખેંચવાનો - કે આ પક્ષ કે તે પક્ષને વિઘાતક એવો ઉપહાસ કરવાનો - "સંભવામિ"ના લેખકનો કોઈ જ ઇરાદો નથી. એમણે ભદ્રભદ્રની જડતા, મૂર્ખતા, દંભને ખુલાં પાડ્યાં છે, એમાં નર્મદાબંધ-વિરોધીઓને ઉપહાસ દ્વારા ઉતારી પાડવાની કોઈ પ્રયોજના નથી. આથી જ આ કૃતિમાં કટાક્ષ અને નિર્દેશ હાસ્ય સપ્રમાણ બની રહે છે.

ચિત્રો સરસ છે. વાતાવરણ જમાવવામાં 'ચકોર'નાં ચિત્રોનો ફાળો મોટો રહેશે - કદાચ આજની પેઢીને આ કથામાં રસ પડે કે સમજ પણ પડે તે માટે આ ચિત્રો અનિવાર્ય હતાં. પણ કથામાં નિરૂપાયેલાં વર્ણનો અને ચિત્રો વચ્ચે ક્યાંક બંધબેસતાપણું જળવાયું નથી એ સૂક્ષ્મદષ્ટિના વાચકને ખૂંચે. પૃ. ૨૭ પરના વર્ણનને અને પૃ. ૨૬ પરના ચિત્રને પરસ્પર સુસંબદ્ધ ગણવામાં મુશ્કેલી પડે, ખુલાસા શોધવા પડે. કદાચ અહીં બે માધ્યમોના કલાકારો વચ્ચે સંવાદ-સંકલનની સમસ્યાઓ નડી હશે.

'સંભવામિ'ની કથાની સફળતા માટે સૌથી વધુ યશ તો ભદ્રભદ્ર જેવું મૂળ પાત્ર સર્જનાર રમણભાઈ નીલકંઠને જ નિર્વિવાદ આપ્યા પછીય એટલું કહેવું રહ્યું કે 'સંભવામિ'ના રતિલાલ બોરીસાગરની સર્જકતા પણ આ

કથામાં સુંદર રીતે વિલસે છે અને પ્રશિષ્ટ નવલકથાને આગળ વધારવાનો, હિંદીભાષી વિવેચકોનો પ્રિય શબ્દ વાપરું તો, એક સશક્ત એવો પ્રયોગ આપણને મળે છે. અંતે ગુજરાતી વિવેચનોમાં સ્વાભાવિક જ નહીં, અનિવાર્ય, એવું વડીલપણું દાખવીને કહું કે આ કથા વાંચ્યા પછી લાગે છે, ભવિષ્યમાં રતિભાઈ વધુ આત્મવિશ્વાસ સાથે નવાં મૌલિક પાત્રો સાથેની સુંદર લઘુનવલકથાઓ આપે એ સદ્ભાગ્યની ગુજરાત પ્રતીક્ષા કરશે જ. □

પ્રચ્છન્ન
વિમલ કર
અનુ. અનિલા દલાલ
પ્ર. અનુ. ૩૪, પ્રોફેસર કોલોની, અમદાવાદ-૯
શ. ૨૨૬ ૩, ૨૩
ભારતીય જ્વાલ

ઊગમ ને પરિણતિની અભિનૃતા

બંગાળી લેખક વિમલ કરની આ નવલકથા 'પ્રચ્છન્ન'ની બે વિશિષ્ટતા તરત ધ્યાન ખેંચે એવી છે. એમાં પ્રથમ યૌવનના પ્રેમની કથા ચીલાચાલુ રીતે, ઊગમથી માંડીને પરિણતિ સુધી આલેખવામાં આવી નથી. પ્રેમનો ઊગમ તો પ્રથમ યૌવનમાં થઈ ચૂક્યો હતો એ સાચું પણ તે છતાં એ પ્રચ્છન્ન જ રહ્યો હતો, અકળ જ રહ્યો હતો. એ પ્રેમની, વર્ષો પછી થતી પ્રતીતિની કથા આ નવલમાં આલેખવામાં આવી છે. પ્રેમનો ઊગમ અને પરિણતિ બે જુદાંજુદાં બિંદુએ થતાં નથી, એક જ બિંદુએ થાય છે. ઊગમ ને પરિણતિની આ અભિનૃતા એ આ નવલકથાની વિશિષ્ટતા છે.

સુરપતિ મીરાંના હાથે વાગેલા ઘાનું નિશાન જુએ છે ને એની સ્મૃતિમાં સંચાર થવા માંડે છે. ઘાની સાથે સંકંભાયેલી કોઈક ઘટનાને એ તાદ્દશ કરવા મથે છે. એને યાદ આવે છે કે જે નીલેન્દુને હાથે પોતે ઘાયલ થયો હતો. એ જ નીલેન્દુનો પ્રતિકાર કરતાંકરતાં મીરાંને હાથે ઘા પડ્યો હતો. મીરાંને હાથે થયેલા ઘાની ઘટનામાં પોતે પણ જોડાયેલો હતો અને એ જ વખતે પોતાના હૃદયમાં કોઈક અકળ ભાવ જાગ્યો હતો.

પ્રત્યક્ષ જુલાઈ-ડિસેમ્બર, ૧૯૯૪ X

મીરાંને પોતાને પણ સવાલ તો થાય જ છે કે એના હૃદયમાં અજ્ઞાતપણે પ્રેમનો અસ્ફુટ અંકુર નહોતો શું ? કથાના અંતે સુરપતિ સાથેના પોતાના નિષ્કંપ વ્યવહારમાં એનો યોગ્ય જવાબ એને મળી જાય છે.

દામ્પત્યના અનેક કોઠા વટાવતાંવટાવતાં સુરપતિ અને મીરાં બંને કદાચ આ પ્રેમનો અભાવ સતત અનુભવતાં હતાં. પ્રેમની પ્રતીતિ બંનેને એક જ પળે થાય છે ખરી, પણ એ એવી પળે થાય છે કે અભાવ દૂર થાય તો પણ વ્યથામાંથી ઊગરી શકાય એમ નથી. સુરપતિને થાય છે : 'હૃદયના કોઈ છાના ખૂણામાં પેલી વ્યથા ઊપસી આવે છે. પછી ફેલાતી જાય છે ધીરે ધીરે.' આ વ્યથાનું કારણ શોધવા જવાની જરૂર નથી. એમનો વિદગ્ધ પ્રેમ કદાચ વ્યથાસિક્ત બનીને જ સાર્થક થાય છે. 'મીરાંની સુગંધ' સુરપતિને આવરી લે છે.

આ નવલકથાની બીજી વિશિષ્ટતા છે ઘાના પ્રતીકની યોજનામાં, મીરાંને તો ઘા લાગ્યો જ છે, સુરપતિને પણ ત્રણ ત્રણ ઘા લાગ્યા છે, એક જ જગ્યાએ. પહેલો ઘા કર્યો છે નીલેન્દુએ, બીજો કુદ્દ શ્યામાએ અને ત્રીજો મીરાંના પતિ પ્રમથે. પ્રથમ યૌવનનના પ્રેમના અકળ ઊગમની સાથે ઘાની ઘટના જોડાયેલી છે, તેમજ પ્રેમની પ્રતીતિની સાથે પણ ઘાની ઘટના જોડાયેલી છે.

મીરાંને સ્વપ્ન પણ આવે છે કે સુરપતિને માથામાં ઘા લાગ્યો છે ને એમાંથી એકસરખું લોહી વહી જાય છે. કથાને અંતે એ સ્વપ્ન સાચું પડે છે. પ્રમથ સુરપતિને ઝલાસ છુટ્ટો મારે છે. સુરપતિના ઘાને સાફ કરવાની મીરાંની ઇચ્છા ફળવાની પણ આવે છે ત્યારે જ એ બોલી

ઊઠે છે, 'તે દિવસે કંઈ કરી શકી નહિ, આજે પણ ન કરી શકી.' છતાં હકીકત છે કે સુરપતિ મીરાંની સાથે ઘાને ઘેરે બંધાય છે. અનુવાદક અનિલા દલાલ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ 'પ્રેમની ફલગુધારા જીવનની એક ક્ષણે ધરાતલમાંથી ધરા પર વહી આવે છે અને જીવનની શુષ્ક વાલુરાશિને એકદમ પ્લાવિત કરી દે છે.'

વિમલ મિત્ર, સમરેશ મજુમદાર, સુનીલ ગંગોપાધ્યાય જેવા કેટલાક બંગાળી નવલકથાકારની જેમ વિમલ કર પણ લોકોની ચાહના મેળવી શક્યા છે, વિદ્વાનોની ચાહના પણ મેળવી શક્યા છે કારણકે ચાહના મેળવવા માટે કલાત્મકતાનો ભોગ આપવાનું એમણે અનિવાર્ય નથી ગણ્યું.

વિમલ કરની આ કૃતિ પહેલી નજરે અનુવાદ કરવાનું મન થાય એવી પણ છે. વળી કોણે કંઈ કૃતિનો અનુવાદ કરવો એ પ્રત્યેકનો અંગત પ્રશ્ન છે. છતાં ગુજરાતી ભાષાની ઉપલબ્ધિ ને સમૃદ્ધિને ધ્યાનમાં રાખીને એક સૂચન કરવાનું મન થાય છે. અનિલા દલાલ વર્ષોથી અનુવાદ કરે છે, કુશળતાથી કરે છે, પરંતુ સર્જકતા, કલાત્મકતા, ભાષાશક્તિ વગેરે ધોરણે કોઈ ચોકકસ અગ્રતાકમ નક્કી કરીને અનિલા દલાલ વધુ મહત્વાકાંક્ષી, વધુ સિદ્ધિસંપન્ન કૃતિના અનુવાદ આપે તો ખૂબ જ આનંદ થશે.

'પ્રચ્છન્'નો અનુવાદ એકંદરે કુશળતાભર્યો છે, છતાં લાગે છે કે શબ્દપસંદગી, તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોની સંયોજના, વાક્યવિન્યાસ, બોલીના પ્રયોગો વગેરેમાં વધારે ખ્યાલ રાખ્યો હોત તો સારું. □

ટૂંકાં અવલોકનો

પર્યાવરણની સમસ્યાઓ : લે. એમ. જી. પારેખ

પ્ર. બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ,
૧૯૯૪, ડે. ૨૧૦, રૂ. ૭૦

૧૯૯૯, જાન્યુઆરીથી ૧૯૯૨ના જુલાઈ-ઓગસ્ટના ગાળામાં 'વિષ્ણુમાનવ'માં પ્રો. એમ. જી. પારેખે 'પર્યાવરણના પડકારો' શીર્ષક હેઠળ લેખશ્રેણી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ શ્રેણીનું હવે પુસ્તક સ્વરૂપ બાલગોવિંદ પ્રકાશન તરફથી પ્રકાશિત થયું છે. ગુજરાતી ભાષામાં પર્યાવરણ વિશે આવું પદ્ધતિસરનું લેખન વિરલ છે.

શિક્ષિત સૌને પર્યાવરણ એટલે શું અને તેની સમસ્યાઓ કેટકેટલી છે, અને એ કેવી તો જીવનઘાતક નીવડી શકે તેવી છે, એ વિશેની સંશોધનાત્મક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી અહીં સમગ્ર વિષયની સમજૂતી અને ચર્ચાવિચારણા રજૂ થયેલી છે. પર્યાવરણને સ્પર્શતા વિષયો જીવસૃષ્ટિ અને પ્રકૃતિના તત્ત્વોનાં આંતરસંબંધોની પૃથક્કરણાત્મક રજૂઆત કરતાં યોગ્ય રીતે, મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચે કેવું તાદાત્મ્ય, પ્રાચીન સમયમાં, સ્વીકારાયેલું હતું, એ રસપ્રદતાથી નિરૂપ્યું છે. કુદરત ઉપરના સ્વામીત્વનો અભિનિવેશ આધુનિક સંસ્કૃતિની જીવનશૈલીમાં જ્યારથી પ્રવર્તતો થયો છે, ત્યારથી સમગ્ર જગતસમક્ષ

પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ વધુ ને વધુ વિકટ સ્વરૂપે બહાર આવતી જાય છે, એવું લેખકનું નિરીક્ષણચિંતન સર્વથા દર્શિસંપન્ન પ્રતીત થાય છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ (ઊર્જા), વાયુ, અને અવકાશ જેવાં પંચમહાભૂત તત્ત્વોના સંકુલ સંમિશ્રણથી અસ્તિત્વમાં આવતી આ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યજાતિએ બુદ્ધિબળે પ્રભુત્વ મેળવવાની હોડ બકી છે અને વિજયની યશદાથી યાત્રાઓ આપણે કાઢીએ છીએ; ત્યાં જ પ્રકૃતિતત્ત્વોમાં, આપણા વૈજ્ઞાનિક પુરુષાર્થો દ્વારા જાણ્યે-અજાણ્યે થઈ જતાં અસંતુલનો સમગ્ર પર્યાવરણને પ્રદૂષિત કરે છે અને અંતે પૃથ્વી પરની મનુષ્યજાત માટે જ મરણતોલ ઓથારો ઊભા થઈ જાય છે. પ્રો. પારેખે આવો નિષ્કર્ષ વૈશ્વિક સંદર્ભ-ગ્રંથોના અભ્યાસના આધારે ટાંકીને પ્રસ્તુત કર્યો છે. ઉત્પાદન, વસ્તીવધારો, વનવિનાશ, પાણીની સમસ્યા, રાસાયણિક ઉદ્યોગો અને જંતુનાશક દવાઓની માઠી અસરો, હરિયાણી ક્રાન્તિ અને તેની વિપરીત અસરો, ઘાસચારાની જમીન અને પશુધનની સમસ્યા, ઊર્જાના કોયડા અને તેના ઉકેલો, શહેરીકરણની સમસ્યાઓ, મહાનગરોની સમસ્યાઓ જેવા મુદ્દાઓ કરીને પર્યાવરણ-શાસ્ત્ર રચવાનો લેખકનો પુરુષાર્થ સ્મરણીય છે. પ્રાચીન સમયથી આરંભી આધુનિક સમયની નિકટતમ ઘટના (૧૯૯૩ના માર્ચમાં મુંબઈમાં થયેલા બોમ્બવિસ્ફોટ) સુધીના, સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના વિકાસદ્વાસનું ભાન કરાવી શકે, એવી વિશદતાથી સમગ્ર વિષયની છણાવટ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા છે. આધુનિકયુગમાં પ્રવર્તમાન ધ્વનિપ્રદૂષણને કારણે પર્યાવરણની સમસ્યાઓ વધી પણ છે. એ અંગે કશીક વાત અહીં હોત તો પુસ્તકની ગુણવત્તામાં ઓર ઉમેરો થયો હોત.

ગામડાં અને શહેરોનાં ગ્રંથાલયોમાં, શાળા-કોલેજો અને ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં માટેનાં ગ્રંથાલયોમાં અને ગ્રામપંચાયતોમાં, સુધારાઈઓમાં, મહાનગરપાલિકાઓમાં પણ આ પુસ્તક વસાવાય, એ આજની જરૂરિયાત જણાય છે. રેડિયો-ટી.વી. જેવાં વિજાણુ માધ્યમો અને દૈનિક જેવાં મુદ્રિત માધ્યમો દ્વારા પર્યાવરણ-સુરક્ષાનો બોધ-પ્રસાર આજકાલ થતો રહે જ છે. એમ છતાં એમાં જાણે નયોં ઉપલક પ્રચાર ભળી જતો અનુભવાય છે. પર્યાવરણ-પ્રદૂષણોએ સર્જેલી સમસ્યાઓના સઘન શિક્ષણની આજે તો તાત્તી જરૂર છે. અને તેથી આવું પુસ્તક તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવા માટે લેખક-પ્રકાશકને અભિનંદન ઘટે છે.

—સુભાષદેવે

સાંબરડાથી સ્વમાનનગર : હર્ષદ દેસાઈ, ચંદુ મહેરિયા
 સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ, સુરત, ૧૯૯૫.
 ૩. ૧૨૪. ૩. ૬૫

સાંબરડાં એટલે બનાસકાંઠા જિલ્લાના પાલનપુરથી ૬ કિ.મી. દૂર આવેલું એક ગામ. આ ગામમાં વણકર-હરિજનોનાં ૩૦-૩૨ કુટુંબોની વસ્તી. બધાની આર્થિક સ્થિતિ એકંદરે સારી. વૈચારિક જાગૃતિ પણ પ્રમાણમાં સારી. આં ગામમાં બીજો વાસ ગઢવીઓનો. સામંતવાદી માનસ ધરાવતા આ ગઢવીઓ અવારનવાર આ હરિજન વણકરોને વિવિધ પ્રકારનો ત્રાસ આપતા રહે. એમાં મુખ્ય હાથ તે વખતના કેન્દ્ર સરકારના રાજ્ય કક્ષાના નાણાપ્રધાન, ભૈરવદાન ગઢવીના માથાભારે પરિવાર-જનોનો. સહન થયો ત્યાં સુધી આ દલિતોએ આ ત્રાસ સહન કર્યો પણ પછી એક દિવસ (૧૬ જૂન, ૧૯૮૯) તેમનું સ્વમાન જાગ્યું અને બધાંયે કુટુંબોએ પોતાનાં માલમિલકત સાંબરડામાં જ છોડી દઈ સાંબરડામાંથી સામૂહિક હિજરત કરી. આ દલિતોએ ન્યાય અને સ્વમાન મેળવવા ૧૩૧ દિવસ સુધી એક લડત ચલાવી. અંતે એમને પાલનપુર તાલુકાના જ વીરપુરમાં ફરીથી વસવા જમીન આપવામાં આવી અને અહીં તેઓએ સ્વમાનનગર વસાવ્યું. આમ દલિતોએ પોતાનું સ્વમાન સ્થાપવા સફળતાપૂર્વક ચલાવેલી લડતનો (જેમાં બહેનોનો હિસ્સો પણ ઘણો મૂલ્યવાન હતો) - તેના વિવિધ તબક્કાઓ, વિવિધ પરિસ્થિતિઓ, વિવિધ પ્રકારના મળેલા સાથસહકાર તથા વિવિધ પ્રકારની વિટંબણાઓની બધી જ હકીકતોને સાધાર રજૂ કરતો - રસપ્રદ અહેવાલ આ પુસ્તિકામાં રજૂ થયો છે. મોરબીની એન્જિનીયરિંગ કોલેજના પ્રા. પાનાચાંદ પરમારે લડત દરમ્યાનની રાખેલી બધી નોંધો પણ આ પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં ઉપયોગી થઈ છે. પ્રા. પરમાર સાંબરડાના જ મૂળ વતની, તેઓ આખી લડતના મુખ્ય સૂત્રધાર રહ્યા હતા.

પુસ્તિકાને ૪ વિભાગો અને ૨૨ પ્રકરણોમાં વહેંચી છે અને ૭ જેટલાં પરિશિષ્ટો મૂક્યાં છે. વાંચનરતને લડતની ઐતિહાસિકતાનો વ્યવસ્થિત ખ્યાલ આવે તેની લેખકોએ પૂરી કાળજી લીધી છે. લેખકો સારું ભાષાપ્રભુત્વ ધરાવે છે. એને લીધે, વિગતો ઘણી હોવા છતાં વાંચનરસ જળવાઈ રહે છે. ક્યાંક તેમની લેખિની

કટાક્ષના ચમકારા પણ દાખવે છે. દા.ત. 'સત્તાધીશ જૂથ માટે આખો પ્રદેશ જ અભયારણ્ય છે.' (પૃ. ૧૬) □ 'આમ નવાબી રાજનો ગુરાસ ભોગવતા લોકોમાં જે સામંતી સંસ્કારો પડેલા હતા તેને "બંહાર"ના રાજસ્થાની સંસ્કારોએ સહેજ વધુ દઢ બનાવ્યા અને આવા જુનવાણી લોકોનું કનેક્શન જ્યારે દિલ્હી સાથે જોડાયું ત્યારે આધુનિકતા, વિકાસ, લોકશાહી, ગાંધીમાર્ગી, સેવા જેવાં તત્ત્વો ગામના જીવનમાં દાખલ ન થયાં. તેને બદલે ગઢવીઓના શરીરમાં મૃતપ્રાય અવસ્થામાં પડી રહેલા જૂનાં, ઠરી ગયેલાં સામંતી જીવાણુઓ ફરી સળવળી ઊઠ્યાં અને દલિતો પર બમણા જોરથી ત્રાટક્યાં. રાજીવ ગાંધીની ૨૧મી સદીનો ચોખ્ખો ફાળો સાંબરડા ગામ માટે આટલો જ હતો.' (પૃ. ૧૭) □ 'આગોતરા જામીન' એ જાણે આખી વ્યવસ્થાનું જ નામ હતું. સુખી અને શક્તિશાળી લોકો માટેની ન્યાયતંત્રમાં આ કાયમી અનામત-પ્રથા, રિઝર્વેશન-સિસ્ટમ હતી, એવું ભાન સૌને થયું. (પૃ. ૩૨)

આઝાદીનાં ૪૮ વર્ષ પૂરાં કર્યાં છતાં દેશમાં દલિતો-પીડિતોની એકદંર પરિસ્થિતિ કેવી કરુણાજનક છે અને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહ સાથે થવા એમને કેવો પ્રચંડ પુરુષાર્થ કરવો પડશે તેનો ખ્યાલ પણ આ પુસ્તિકા આપણને વેધક રીતે આપે છે. —શાંતિલાલ મેરાઈ

કોમવાદની સમસ્યા : સ્વરૂપ અને પરિમાણ :
—નગીનદાસસંઘવી

સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ, સુરત, ૧૯૯૪,
ડે. ૪૦, રૂ. ૧૦

પુસ્તકના આરંભમાં જ લેખક લખે છે : 'આધુનિક યુગના ભારતમાં રાજભાવના અને અસ્મિતાના અંકુર ફૂટ્યા (૧૮૩૦) ત્યારથી છેક આજની ઘડી સુધી આમજનતાને પરેશાન કરનાર તથા આગેવાનો અને વહીવટતંત્રને અકળાવનાર, ગભરાવનાર કોઈ એક જ સમસ્યાનો ઉલ્લેખ કરવો હોય તો અચૂક કોમવાદ પર જ આંગળી મૂકવી પડે.' આવી આ સમસ્યાના સ્વરૂપ અને પરિમાણને ૪૦ પૃષ્ઠોની મર્યાદામાં રહી સમજાવવાનું વિકટ કામ લેખકે સારી રીતે કરી બતાવ્યું છે. ઇતિહાસ અને રાજ્યશાસ્ત્રના એક પીઠ અભ્યાસી તરીકેની તેમની શક્તિનો હિસાબ આ લાઘવપૂર્ણ પુસ્તિકાને પણ મળ્યો છે.

લેખક લખે છે : 'કોમવાદની આ ખીંકનાક સમસ્યાને તેના યથાર્થ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકવા માટે સમકાલીન ભારતીય સમાજ અને તેનાં સો-સવાસો વરસના ભૂતકાળનું અછડતું વિશ્લેષણ અત્યંત જરૂરી છે.'

આ વિશ્લેષણ કરવામાં તેમણે કોમવાદ અંગેના પ્રચલિત ભ્રમોનું નિરસન ઐતિહાસિક હકીકતોને લક્ષમાં લઈ પ્રતીતિજનક રીતે કર્યું છે. કોમવાદની સમસ્યા કેટલી જૂની છે અને તે ધીમેધીમે કેવી રીતે વકરતી ગઈ અને પરિવર્તિત થતી ગઈ ત્યાંથી શરૂ કરી, કોમવાદે હિંદુ કોમવાદને કેવી રીતે ભડકાવ્યો તેની પણ તેમણે છણાવટ કરી છે. ખરેખર શું છે તે તેમણે બરાબર સમજાવ્યું છે અને આપણે ત્યાં પશ્ચિમનું સેક્યુલરિઝમ કેવું વિપરીત બની ગયું છે તે રસપ્રદ રીતે આલેખ્યું છે. મુસ્લિમોના તુષ્ટિકરણ જેવી વાતને તેમણે સ્વીકારી નથી અને આર.એસ.એસ. તથા ભા.જ.પ.ના મુસ્લિમો પ્રત્યેના વલણનું તેમણે સમર્થન કર્યું નથી. હિન્દુઓ બહુમતીમાં હોવાથી બહુમતીવાદના લોકોએ લઘુમતીના લોકો સાથે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તે બાબતનો અંગૂઠિનિર્દેશ પશ્ચિમનું ઉદાહરણ આપી કર્યો છે. પુસ્તિકાને અંતે, આ સમસ્યા જટિલ હોવા છતાં તેની ભયાનકતાને હળવી કરવામાં ઉપયોગી થાય તેવાં કેટલાંક વ્યવહારુ સૂચનો પણ તેમણે કર્યાં છે.

સમગ્ર લખાણમાં નગીનભાઈએ તટસ્થતા જાળવી છે અને આખીયે સમસ્યાને વસ્તુલક્ષી રીતે તથા સામાન્ય વાચકોને પણ સારી રીતે સમજાય તેવી ભાષાશૈલીમાં રજૂ કરી છે. —શાંતિલાલ મેરાઈ

ઝલમલ ટાણું — લાલજી કાનપરિયા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ
૧૯૯૪, ડે. ૧૨૬, રૂ. ૪૦

૧૯૬૭થી સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં રહેલાં લાલજી કાનપરિયાનાં કાવ્યો છેક ૧૯૯૪માં ગ્રંથસ્થ થાય છે. લગભગ ત્રીસેક વર્ષની કાવ્યપ્રવૃત્તિનો હિસાબ 'ઝલમલટાણું' સંગ્રહ રૂપે આપણી સામે આવે છે. કવિની ધીરજ અને સમજણને બિરદાવી રઘુવીર ચૌધરી આ કાવ્યકૃતિઓને 'ગ્રામચેતનાની કવિતા' તરીકે ઓળખાવે છે અને 'અભિવ્યક્તિ પરત્વે પણ તેમણે પરંપરાનું જતન કર્યું છે,' એમ કહીને કવિના નિસર્ગ સાથેના અતૂટ નાતાને વિસ્તારથી દર્શાવી આપે છે. આસ્કાહટના નગરને

પનારે પડીને કવિ 'ભૂલી ગયો સકલ સંસ્કૃતિ માટીની ઢું !' એમ ભલે કહેતા હોય પરંતુ લક્ષ્મીરૂપ ધરતી, લીલા ગવન સરખો રજકો કે ધોરિયે ખળખળ વહેતા સલિલને કવિ પ્રતિપળે યાદ રાખે છે. ગ્રામભૂમિ અને એ પરિવેશમાં થયેલા ઉછેરનો મહિમા ગીત-સોનેટમાં વારંવાર ઉદ્ઘાટિત થયા કર્યો છે. અછાંદસ રચનાઓમાં પણ, માનવજીવનને ગ્રસી જતી યાંત્રિકતાનું વર્ચસ્વ વધતું જોઈને કવિ 'મારી આંગળીઓનાં ટેરવાંમાં અનાજના દૂધિયા દાણાનો સ્પર્શ હજીય મેં સાચવી રાખ્યો છે અકબંધ !' એમ કહે છે.

સંગ્રહમાં સૌથી વધુ સંખ્યા ગીતોની છે. એમાં, સ્વપ્નપ્રદેશની અગોચર ભૂમિ પ્રત્યે કવિકલ્પના વળીવળીને આકર્ષાય છે. સંપનું સવાલાખ જેટલું કિંમતી છે પરંતુ જે વેદના છે એ સંપનું અધવચ તૂટી પડ્યાની છે. 'સંપનામાં ફૂલ એક જોયું ને ડાળખી તૂટી પડી રે લોલ', અને 'લોચનને કેટલુંયે સમજાવ્યાં તોય હજી સંપનાને સાચકલું ધારતાં' એવી પંક્તિઓ આ સંગ્રહમાં ઠેરઠેર મળી આવશે. કવિની ઉત્કંઠ ઊર્મિને આલેખતી હોવા છતાં આવી પંક્તિઓ ક્યારેક એકવિધતાનો અનુભવ પણ કરાવે છે.

પ્રસિદ્ધ ગીતકવિઓનો પ્રભાવ પરોક્ષ હોય એ ક્યારેક સંભવે, પરંતુ એ પ્રસિદ્ધ કવિઓનું સીધું જ અનુકરણ બનનારી રચનાઓ બાબતે આ કવિએ સાવધાન થવું મહત્ત્વ. 'હરિને સંબોધન', 'આણાં આવ્યાં રે સૈયર' 'ઝંખો ઝંખો રે ઉજાસ' જેવાં કેટલાંયે ગીતોમાં જાણીતા અવાજ સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકાય છે. ગીતનું રૂપ સહજ સ્વીકારી ન શકે તેવા શબ્દો અને સંવેદનો પ્રયોજવાનું સાહસ કવિ કરે છે જેમકે 'પરિચયનો આયનો', 'પ્રસંગોય બેઠા ગવંડર જેવા', 'ગર્ભધારકતા' જેવા શબ્દો માત્ર પ્રયોજવા ખાતર જ પ્રયોજ્યા હોય એવો ભાસ સર્જે છે અને ક્યારેક તો ગીતના લયની બાદબાકી પણ કરી નાખે છે. એ ઉપરાંત ગીતનો લય તૂટેતો-ખોડંગાતો હોય એવી સ્થિતિઓ પણ આ રચનાઓમાં જણશે. જો કે કવિની મસ્તીનો રંગ આ ગીતોમાં વિશેષ મ્હોર્યો છે. લોકગીત, ભજન જેવી ધ્રુવપંક્તિ અને એવું ભાવજગત ગીતમાં સફળતાથી આલેખાયું છે. પરંતુ વિષયની દૃષ્ટિએ ગ્રામપરિવેશ સારી રીતે આલેખી શકતા આ કવિમાં આધુનિક સંદર્ભોનું ભાવનિરૂપણ એટલું સફળતાથી થયેલું નથી. ગઝલ-સોનેટની પરંપરિત રચનાઓ અને અછાંદસમાં પ્રવર્તાવેલા 'જીવલેણ શહેર'ને કવિ વર્ણવે છે

એમાં કોઈ નૂતન તાજગીનો સ્પર્શ વરતાતો નથી.

સંગ્રહના પ્રકાશનમાં તમામ સ્વરૂપોની મોટાભાગની રચનાઓને સમાવવાનું અને એ રીતે સંગ્રહનું કદ વિસ્તારવાનું આપણા કવિઓનું વલણ ફળદાયી જણાતું નથી. આ સંગ્રહમાં ૯૬ જેટલી રચનાઓ છે, એ કવિનું જે ઉત્તમ છે એને પાતળું પાડે છે. સામયિકોમાં પ્રકાશિત કાવ્યોને ગ્રંથસ્થ કરતી વખતે કવિએ પોતે જ નિર્મમતા-ભર્યો વિવેક દાખવ્યો હોય તો એ કવિતાને જ લાભ કરનાર નીવડે. કેટલાંક ગીતોમાં દેખાતો કવિનો પોતાનો અવાજ સંગ્રહની ઉપલબ્ધિ છે. - કિશોર વ્યાસ ભરત વિઝુડાની ગઝલરચનાઓ સામયિકોમાં પ્રગટ થતી

સહજ અજવાળું થયું - ભરત વિઝુડા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ
૧૯૯૪, ૩.૭૫, રૂ. ૨૦

હતી ત્યારે એણે ગઝલના ભાવકોમાં ઠીકઠીક આશા જગાડેલી. સમકાલીન ઘણા કવિમિત્રોના સંગ્રહો પ્રકટ થઈ ગયા પછી, સંયમપૂર્વક કવિ આ ગઝલસંગ્રહ પ્રગટ કરે છે ત્યારે કવિ-વ્યક્તિત્વનાં આગવાં-મનોખાં કાવ્ય-સંવેદનોની આશા રાખનારા ભાવકને થોડીક નિરાશા થાય છે. કવિએ બહુ શરૂઆતના તબક્કાથી ગઝલ કાવ્યપ્રકારને પોતાની અભિવ્યક્તિનું એકમાત્ર સ્વરૂપ માન્યું છે પરિણામે સ્વરૂપની નવીનવી શક્યતાઓની શોધ કવિવિકાસ માટે અનિવાર્ય બની રહે છે. બીજી બાજુએ ગઝલ સ્વરૂપના નિયંત્રણમાં રહીને આ શક્યતાઓની કસ કાઢવો પડે છે. અહીં આવી શક્યતાઓ અને સતત વિકાસ સાધવાની મથામણો કેટલીક રચનાઓમાં સિદ્ધ થતી જોઈ શકાય છે પણ એનું પ્રમાણ ઓછું છે. તંગ દોરડા પર ચાલતા નટની જેમ કાગળ પર કલમને ચલાવી એને કવિતા કહેતા આ કવિએ સંગ્રહમાં ૭૫ જેટલી ગઝલો મૂકી છે. એ ગઝલોને હજુ વધુ ગાળી-ચાળીને મૂકી હોત તો વધુ સારું પરિણામ આવ્યું હોત - એમ લાગે છે.

એક તરફ પરંપરાગત ગઝલ લખવાનું વલણ ને બીજી તરફ આધુનિક સંદર્ભોને, નવી ચમત્કૃતિયુક્ત અભિવ્યક્તિને યોજવાનું વલણ - એ બેની વચ્ચે જ્યાં સંતુલન સધાતું નથી, ત્યાં ઓછી મજા પડે છે. તુલસીદાસ સાથે આનંદબક્ષીને મૂકી આપવાની કે 'સામે સોનાની ઈટ દેંકી છે / આપણા હાથમાં જલેબી છે' જેવી

પ્રયુક્તિઓ સાધારણ કક્ષાની છે. આવા પ્રયત્નમાં ગઝલનો બાહ્ય આકાર સચવાય છે પરંતુ એમાં કવિતા મળતી નથી. અભિધા સુધી અટકી જતા માત્ર વિધાનાત્મક ઉદ્ગારો જ પ્રાપ્ત થતા હોય એવાં ઉદાહરણો પણ અહીં છે. જેમકે : 'કાંઈ વરસાદ વિષે ન બોલીને / ધૂળમાં એક ચકલી રહી નહાતી' / 'વીતેલા એક દિવસ જેટલી ઉંમર વધી જશે / અને કેલેન્ડરેથી એક પાનું તોડવું પડશે.'

છેલ્લા કેટલાક સમયથી ગઝલમાં અધ્યાત્મ, ભગવો રંગ રજૂ કરવાનું વધુપડતું વલણ જોવા મળે છે. એક સમયે આપણા ગુજરાતી-ગીતકવિતામાં રાધા-કૃષ્ણનાં ગીતોનો વાયરો વાયો હતો એમ અધ્યાત્મને પ્રકટ કરવા કવિ અહીં છૂટક શેરથી સળંગ ગઝલો અને એ પછી ગુચ્છરૂપે રચનાઓ આપે છે. ગુરુની પ્રાપ્તિ શક્ય બને, સૂરતા લાગી જાય એવી હેલીની ઝંખનાને મૂર્ત કરતી આ રચનાઓનો અવાજ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા નોંધે છે તેમ સામૂહિક અસરોવાળો છે. પ્રત્યેક કવિએ આવી ઊભી કરાયેલી

સૂરતા, હરિદર્શનની ઝંખનાથી બચવું જોઈએ. કવિની અભિવ્યક્તિ જ્યાં સાહજિક રહી છે ત્યાં ઉત્તમ પરિણામ આવ્યું છે. આવી સાહજિક અભિવ્યક્તિ ક્યારેક ઉત્તમ એવા સંકુલ શેર આપવા સુધી જાય છે. 'આપણું મન પરસ્પર ન માન્યું કદી/એથી ઈશ્વર તરફ આપણું મન વળ્યું' જેવા શેર વધુ સ્પર્શી રહે છે. સહજ શેર રચી શકવાની કવિકૃશળતા ભાવકને સંતર્પક આનંદ આપી શકે એ ગજાની છે. 'કોઈ નકશા બનાવ્યા કરે વિચના / કોઈએ માત્ર ઘરનો ખૂણો ચીતર્યો.' 'ખરેખર મોરમાં આશ્ચર્ય જેવું હોય તો ટહુકો / ને એનાં કેટલાં પીંછા ખર્ચા તે ગૌણ બાબત છે.' 'ભેટ્યા તો ફક્ત વસ્ત્ર ભીંસામું છે બાંહમાં / અંદરથી આખી વ્યક્તિ કશે નીકળી ગઈ.' જેવા આસ્વાદ્ય શેર કવિનો વિશેષ છે. આ કવિ ખાસે ઝળાંહળાં કરી દેતાં આવાં વિશેષ કાવ્યોની અપેક્ષા રાખીને એમના આ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહને આવકારીએ. - કિશોર વ્યાસ

□

સ્વીકાર મિતાક્ષરી

અનુપ્રેક્ષા - હસમુખ દોશી પ્ર. લેખક, રાજકોટ, વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ; પ્રવીણ, રાજકોટ વ., ૧૯૮૪. કા. ૧૨૮, રૂ. ૪૮. વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ

અંજનગઢનો અવનીશ - હસમુખ દોશી, પ્ર. નિરંજના દોશી, રાજકોટ, વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ; પ્રવીણ, રાજકોટ વ. ૧૯૮૪; કા. ૧૨૦, રૂ. ૪૨. ચાર-અંકનું નાટક.

પરિદર્શના - વિનાયક રાવલ, પ્ર. લેખક, ઊંઝા. વિ. રત્નાદે, અમદાવાદ. ૧૯૮૫ કા. ૧૬૦, રૂ. ૫૨. વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ

શમણાંના ભરસક આકાશમાં - વિનાયક રાવલ પ્ર. લિબર્ટી પબ્લિકેશન્સ, હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫. રૂ. ૧૦૦, રૂ. ૩૫. કાવ્યસંગ્રહ

સત્તાવીસ સોનેટ - સં. વિનાયક રાવલ પાર્થ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૫. કા. ૧૨૮, રૂ. ૩૦. સાહિત્યસ્વરૂપ અને ગુજરાતી સોનેટ' નામના પ્રાસ્તાવિક નિબંધ અને ટિપ્પણ-નોંધો સાથેનું સંપાદન.

ઋતંભરા - રજનીકાન્ત ભટ્ટ, પ્ર. નિશીથ ભટ્ટ, યુ.એસ.એ. પ્રકાશન વ્યવસ્થા મુકુન્દ શાહ, અમદાવાદ-૭, ૧૯૮૫. રૂ. ૪૫. લેખકના હાઈકુ સંગ્રહનું મરણોત્તર પ્રકાશન

બાળકો કેમ નિષ્ફળ જાય છે - અનુ. કિરણ શીંગલીત પ્ર. શિશુમિલાપ, ૧, તેજસ્ એપાર્ટમેન્ટ્સ, હરિભક્તિ કોલોની

વડોદરા-૭, ૧૯૮૫ રૂ. ૨૫૮, રૂ. ૫૦. અમેરિકી લેખક જ્હોન હોલ્ટના શિક્ષક તરીકેના અનુભવોને આલેખતા પુસ્તક 'હાઉ ચિલ્ડ્રન ફેઈલ'નો અનુવાદ.

કિંગ સાઈઝનું સપનું - રાજેન્દ્ર પાઠક પ્ર. કંકુ પ્રકાશન, સિલ્વર કોમ્પ્લેક્સ, મહેસાણા, ૧૯૮૫. કા. ૭૬, રૂ. ૨૫. કાવ્યસંગ્રહ.

ખતવણી - ઉત્પલ ભાયાણી પ્ર. ઇમેજ પબ્લિકેશન્સ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૮, ૧૯૮૫ રૂ. ૮૬, રૂ. ૬૦. વાર્તાસંગ્રહ

જૈનદર્શન અને સાંખ્યયોગમાં જ્ઞાન-દર્શનવિચારણા - જાગૃતિ દિલીપ શેઠ પ્ર. લેખક, ૨૩ વાલકેશ્વર સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૫, ૧૯૮૪. પ્રાપ્તિસ્થાન : પાર્થ, અમદાવાદ. રૂ. ૨૦૦ રૂ. ૧૫૦ સંશોધનગ્રંથ.

સાહિત્ય એક સિદ્ધાંત - અનુ. શાલિની ટોપીવાળા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૧૯૮૫. રૂ. ૮૪ રૂ. ૪૦ કૃષ્ણરાયનના અંગ્રેજી પુસ્તક 'સાહિત્ય એ થિયરી'નો અનુવાદ.

વિપ્રોચિત - નિમેષ વૈદ્ય જિજ્ઞાસા પ્રકાશન, સી-૨- ૧૯૮, સમતા સોસાયટી, વડોદરા-૨૧; ૧૯૮૫. પૃષ્ઠક્રમ નથી. રૂ. ૨૦. નવલકથા.

અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યની દીર્ઘકવિતાઓ - નવિન XV

પંચમ પ્ર. લેખક, વિ. પૂર્વી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૬, ૧૯૯૫, ડે. ૩૧૧, રૂ. ૯૯. શોધપ્રબંધ.

નદીને મળ્યા પછી - હર્ષદ ચંદ્રારાજા રંગદાર પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧૫, ૧૯૯૫. ડે. ૧૧૬, રૂ. ૧૦૦ કાવ્યસંગ્રહ. નદી-કેન્દ્રી કોટોગ્રાફી સાથે.

વહી જતા આભાસનાં રેખાચિત્રો - રમણીક અગ્રાવત પ્ર. ભાવના અગ્રાવત, ૭, મુક્તાનંદ, નર્મદાનગર, ભરુચ. વિ. આર. આર., ગૂર્જર, રજાદે, અક્ષરભારતી, અમદાવાદ. ૧૯૯૫. ડે. ૬૮, રૂ. ૪૦. કાવ્યસંગ્રહ.

સિદ્ધાસનભગીશી (શામળકૃત) : ગ્રંથ ત્રીજો વાર્તા ૨૮થી ૩૧ સં. જનક દવે, વાર્તા ૩૨ સં. અંબાલાલ પટેલ શર્મસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ. ૧૯૯૫. ડે. ૫૧૧, રૂ. ૧૫૦. મધ્યકાલીન કૃતિસંપાદન - શબ્દસૂચિ સાથે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ - સં. જયંત કૌકારી પ્ર. કવિકાલસર્વશ્રી શ્રી હેમચંદ્રારાય નવમ જન્મશતાબ્દી શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ. વિ. આર. આર., ગૂર્જર, સરસ્વતી. કે. બી. ભુક્તેલર્સ અમદાવાદ. ૧૯૯૫. ડે. ૬૨૮, રૂ. ૩૦૦. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કૃતિઓના સંપાદનગ્રંથોની સૂચિઓમાંથી સંકલિત-સંશોધિત કરેલા શબ્દોનો સાર્થકોશ. (દેવનાગરી લિપિમાં).

સ્વામી આનંદ અધ્યયનગ્રંથ - સં. રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ ર. દવે પ્ર. સ્વામી આનંદ જન્મશતાબ્દી સમિતિ, અમદાવાદ વિ. બાલગોવિંદ, અમદાવાદ-૧. ૧૯૯૫. ડે. ૩૦૦, રૂ. ૮૦, સ્વામી આનંદ વિશેના વિવિધ અભ્યાસીઓ પાસેથી મેળવેલા લેખોનું સંપાદન.

નાટ્યનાન્દી - ભરત મહેતા પ્ર. લેખક, વિ. પાર્થ, અમદાવાદ-૧, ૧૯૯૫. ડે. ૧૪૪, રૂ. ૬૦, ગુજરાતી-ભારતીય-વિદેશી નાટકોનાં અવલોકનોનો સંગ્રહ.

ભીની શરોનો વૈભવ - પં. શીલચંદ્રવિજયજી ગણિ. પ્ર. શ્રી ભદ્રકરોદય શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, ગોધરા, ૧૯૯૫. આર્ટીપર મુદ્રણ, પૃ. ૧૦૦. રૂ. ૧૦૦, કવિનાં વિવિધ રાગોમાં રચાયેલાં, ભક્તિપ્રવણ ૫૦ જેટલાં પદોનો સંગ્રહ; એટલાં જ, પૂરા પાનાનાં કોટોગ્રાફ-ચિત્રો સાથે.

સહચિતન : યશવંત મહેતા પ્ર. ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રકાશન, સુરેન્દ્રનગર-૧, વિ. ગૂર્જર અમદાવાદ. ૧૯૯૫. કા. ૧૬૮, રૂ. ૪૦, વિચારકેન્દ્રી નિર્બંધોનો સંગ્રહ.

ચિંતનિકા - સં. પ્રીતિ શાહ કુસુમ પ્રકાશન, પાલડી, અમદાવાદ-૭, ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૯૯૫, ડે. ૧૨૮, રૂ. ૬૦. વિવિધ ચિંતકોની વિચારકલિકાઓનું વિષયવાર વિભાજિત કરેલું સંપાદન.

કૃતિ, પ્રતિકૃતિ, વિ-કૃતિ-કૌશિક દીક્ષિત કુસુમ પ્રકાશન. ૧૯૯૫. કા. ૯૬, રૂ. ૩૦. લઘુકથાસંગ્રહ.

જીવન એક ખેલ - અનુ. કુન્દનિકા કાપડીઆ : કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ (૧૪મી આવૃત્તિ) ૧૯૯૫. કા. ૩૨, રૂ. ૮. શિનની ચિંતન-પુસ્તિકા 'ધ ગેમ ઓફ લાઈફ'નો સંક્ષિપ્ત અનુવાદ.

સમસ્યસુતં - અનુ. મુનિ ભુવનચંદ્રજી પ્ર. જૈન સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીધામ (કચ્છ). બીજી આ. ૧૯૯૫. ડે. ૨૫૬, રૂ. ૧૦૦. જૈન આગમસૂત્રોનો મૂળ સાથે ગુજરાતી અનુવાદ. વિષયસૂચિ સાથે.

ગુજરાતી બાલકથા-સાહિત્ય ખંડ : ૨ - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, પ્ર. લેખક, પ્રાપ્તિસ્થાન : આર. આર., ગૂર્જર, અમદાવાદ. ૧૯૯૫. ડે. ૨૮૪, રૂ. ૧૧૦. શોધપ્રબંધનો બીજો ભાગ (૧૯૪૧થી ૧૯૯૦ સુધી) □

નવા શુભેચ્છક - આજીવન સભ્યો

● શુભેચ્છક સભ્યો

કમલ વોરા, મુંબઈ
 ગુલ્શમમોહમદ શેખ, વડોદરા
 જયંત કૌકારી, અમદાવાદ
 નિર્મળાબહેન ધરમશી, વડોદરા
 ભરતભાઈ ધરમશી, વડોદરા
 યશવંત દોશી, મુંબઈ
 વી. બી. ગણાગ્રા, મુંબઈ
 શ્રી જૈન ગ્રંથપ્રકાશન સમિતિ,
 ખંભાત (સંસ્થાશુભેચ્છક)

● આજીવન સભ્યો

ઉત્પલ પટેલ, હિંમતનગર
 ઉત્પલ ભાયાણી, મુંબઈ
 કિશોર વ્યાસ, કાલોલ
 ગીતા નાયક, મુંબઈ
 ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ,
 ગાંધીનગર (સંસ્થા આજીવન)
 ગોવિંદ કાશિયા, પેટલાદ
 ચિમનલાલ ત્રિવેદી, અમદાવાદ
 જયંત ગાંડીત, વલ્લભવિદ્યાનગર
 ડંકેશ ઓઝા, ગાંધીનગર
 તારાચંદ શામજી ધરમશી, વડોદરા

દયા વ્યાસ, વ્યારા
 નયન તરસાલિયા, વ્યારા
 નિરંજના બલભટ્ટ, અમદાવાદ
 પરમજય પટેલ, કેવડિયા કોલોની
 મહેશ ચંપકલાલ, વડોદરા
 રમણીક અગ્રાવત, નર્મદાનગર
 રેણુકા શ્રીરામ સોની, અમદાવાદ
 લલકુમાર દેસાઈ, વડોદરા
 શિવાજી પુસ્તકાલય, વ્યારા
 શોભન (વૈલ), અમદાવાદ
 હરિકૃષ્ણ પાઠક, ગાંધીનગર
 હરીશ નાગેચા, મુંબઈ

પ્રત્યક્ષ જુલાઈ-ડિસેમ્બર, ૧૯૯૫

અનુક્રમ

પ્રવેશક સંપાદક ૧
 અજિત ઠાકોર । ડિ । ૮૭
 કૃષ્ણવીર દીક્ષિત કલમ અને કિતાબ ૭૧
 ગણેશ દેવી ચેતુ ૧૧૮
 ગુલાબદાસ બ્રોકર એકાંકી, પરબ ૩૩
 ગુલામમોહમદ શેખ વૃથિક, સાયુજ્ય ૧૨૧
 ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા પરબ, ભાષાવિમર્શ ૪૫
 ચંદ્રકાન્ત શેઠ પરબ, ભાષાવિમર્શ ૩૮
 ચિનુ મોદી કૃતિ, ઉન્મૂલન, ૨, ઓમીસીયમ ૬૧
 જયંત કોઠારી પરબ ૩૫
 જયંત પારેખ કવિલોક, ઊદ્યાપોહ, એતદ્ ૧૩૮
 જ્યોતિષ જાની સંજ્ઞા, શબ્દસૃષ્ટિ, સદૃશ્ય ૪૭
 દીપક દોશી નવનીત-સમર્પણ ૬૮
 ધીરુ પરીખ કવિલોક, કુમાર ૩૧
 નીતિન મહેતા યાહોમ, પ્રત્યક્ષ ૧૨૮
 પ્રભોધ પરીખ સંદર્ભ, ૨ ૧૪૩
 પુરુરાજ જોશી ગગન ૫૭
 પ્રવીણ દરજી અરવરવ, શબ્દસૃષ્ટિ ૫૧

બાબુ સુધાર ઠેરો, ટેન્શન ૮૫
 ભરત નાયક ગદ્યપર્વ ૮૧
 ભોળાભાઈ પટેલ પરબ ૪૨
 મણિલાલ પટેલ દસમો દાયકો ૧૦૩
 મધુ કોઠારી પ્રાઈપ્રાઈ, ટેન્ડમ, મોનો ઇમેજ ૮૭
 મધુસૂદન પારેખ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૭
 મફત ઓઝા તાદર્થ્ય ૮૪
 મહેન્દ્ર મેઘાણી વિલાપ ૨૦
 મંજુ ઝવેરી દાર્બસભા ત્રૈમાસિક ૭૮
 મુકુન્દ શાહ નવચેતન ૨૭
 મોતીભાઈ પટેલ સામ્રત ૬૭
 મોહનભાઈ પટેલ વાણી, વિલાપીક ૧૦૬
 યશવંત દોશી ગ્રંથ ૭૫
 યશવંત શુક્લ પરબ, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૫
 યાસીન દલાલ શૌજન્યમાધુરી ૨૩
 રતિલાલ અનિલ કંકાવટી ૮
 રમણ સોની પ્રત્યક્ષ ૧૩૩
 રમણલાલ જોશી ઉદ્દેશ ૨૫
 રશીદ મીર ધબક ૬૫
 રસિક શાહ મનીષા, ઊદ્યાપોહ, એતદ્ ૧૦૮
 રાજેન્દ્ર શાહ કવિલોક ૨૮
 રાધેશ્યામ શર્મા યુવક ૮૧
 શિરીષ પંચાલ એતદ્ ૧૧૩
 સતીશ ડણાક અભિવ્યક્તિ ૮૮
 સુધીર દેસાઈ ક્યારેક ૧૦૧
 સુભાષ શાહ કૃતિ ૬૩
 સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર સંદર્ભ, યાહોમ ૧૨૫
 હર્ષદ ત્રિવેદી શબ્દસૃષ્ટિ ૫૪
 ●
 ઉમાશંકર જોશી વિશે ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૧૫૧
 ચુનીલાલ મડિયા વિશે નીતિન મહેતા ૧૫૭
 બસુભાઈ રાવત વિશે ધીરુ પરીખ ૧૪૫
 સુરેશ જોશી વિશે જયંત પારેખ ૧૬૧

સાહિત્ય-સામયિકોની આપણે ત્યાં આરંભથી જ એક ઉજ્જવળ પરંપરા રહી છે. યશસ્વી તેમજ આશાસ્પદ કલમોની રચનાઓ પ્રકાશિત કરતા રહીને સામ્રતનો એક જીવંત તાર રણકતો રાખવામાં, વિવેચન-ચિંતન-સંશોધનનાં, અહીં પ્રગટેલાં તેમજ બહારથી આવેલાં વિચારવલણોનો પરિચય કરાવવામાં ને એને ઊંડાપોહને સ્તરે સક્રિય કરવામાં, વિદ્રોહી અને આંદોલનો પ્રગટાવવામાં - એમ અનેક દિશામાં આપણાં નોંધપાત્ર સામયિકોના સંપાદકોએ પોતાની લાક્ષણિક સૂઝસમજનો તેમજ સજ્જતાનો હિસાબ આપ્યો છે. કોઈ સ્પષ્ટ પ્રયોજનને લઈને પૂરી નિષ્ઠાથી એમણે આ સાહસને એક કર્તવ્યલેખે પણ ખેડ્યું છે. એમની આવી પરિણામકારી સક્રિયતા પોતે જ એક વિશિષ્ટ પ્રદાન બની ગઈ છે.

એ સર્વનો ઇતિહાસ એક રોમાંચક ઘટના બની રહે. પણ એ તો લાંબો સમય લેનારું ને મોટા ફલક પર વિસ્તરનારું અભ્યાસ-આયોજન - એક પ્રોજેક્ટ - ગણાય.

પણ લાગ્યું કે આપણી સામ્રત સાહિત્ય-સામયિકપ્રવૃત્તિ પણ ઓછી રોમાંચક નથી. એનું પણ એક ઝીણવટભર્યું બૃહત્ ચિત્ર ઊપસી શકે. અને એ ચિત્ર જો સંપાદકો/તંત્રીઓના જ પ્રતિભાવરૂપે, કેશ્વિતરૂપે ઊપસતું જાય તો એ વિશેષ રસપ્રદ, જીવંત અને અધિકૃત બની શકે. એ બહુપરિમાણી પણ નીવડે.

પહેલો વિચાર તો, આજે સંપાદન-પ્રવૃત્તિ હોય એટલા જ સંપાદકોની કેશ્વિતી મેળવવાનો હતો પણ આયોજન કરવા બેઠી ત્યારે તંતુઓ લંબાતા ગયા. કેટલાંક સામયિકોની પરંપરા ભૂતકાળમાં ઠીકઠીક દૂર સુધી ફેલાયેલી હતી ને એને અનેક સંપાદકોની સૂઝનો લાભ મળેલો હતો. એટલે વળી વિચાર થયો કે એ સર્વ સામયિકોના જે સંપાદકો આજે સંપાદનપ્રવૃત્તિ ભલે નથી, પણ આપણી વચ્ચે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ છે, એમનાં સંપાદકીય

અનુભવો-સ્મરણોને પણ કેમ ન આવરી લેવાં ? એક જ સામયિક સાથે જોડાયેલા એકથી વધુ સંપાદકોનાં દૃષ્ટિબિંદુઓનું અને એમના અનુભવોમાં સંકળાતી દસ્તાવેજી સામગ્રીનું આકલન કરી લેવાનું એક પ્રયોજન તો મનમાં પડેલું જ હતું. આની સાથે, સ્વાભાવિક રીતે જ, એક બીજો તંતુ વિસ્તર્યો. જે સામયિકો હાલ અસ્તિત્વમાં નથી પણ નજીકના જ દાયકાઓમાં જેમણે પોતપોતાની આગવી મુદ્રા રચી હતી એ સામયિકોના સંપાદકોની કેફિયત પણ સાંભળવી જોઈએ. આમ, જૂની-નવી પેઢીઓના આ બધા જ સમકાલીનોના સંપાદન-અનુભવોની ને એમની સંપાદન-દૃષ્ટિની વિવિધ રેખાઓનો આલેખ ઊપસાવી આપવાનો લોભ થયો. એ લોભ વળી એક બીજી દિશામાં વિસ્તર્યો. જે હમણાં સુધી, બે-એક દાયકા પહેલાં સુધી, આપણી વચ્ચે હતા અને સંપાદકો તરીકે જેમણે મોટો પ્રભાવ ઊભો કરેલો છે એવા કેટલાક મહાન સામયિક-સંપાદકોના પ્રદાનની નોંધ પણ લેવી જોઈએ - એમની સાથે નિકટતાથી સંકળાયેલા લેખક-સંપાદક મિત્રો પાસે જ એમને વિશે લેખો તૈયાર કરાવી શકાય. ઉમાશંકર જોશી, સુરેશ જોશી, બચુભાઈ રાવત અને ચુનીલાલ મડિયા વિશેના અભ્યાસલેખો એ રીતે સામેલ કરવા વિચારી લીધું. આ ચારની પસંદગી સામે નહીં તો, આ (આટલા) ચાર જ કેમ એ વિશે કોઈના મનમાં પ્રશ્ન હોઈ શકે. પણ જેમનાં સામયિકો છેલ્લા ત્રણ-ચાર દાયકા દરમ્યાન પ્રભાવવર્તુળમાં હતાં જ એવાં આ ચાર નામ તરત સૂઝેલાં. આવો પ્રશ્ન કૃષ્ણવીર દીક્ષિતના નામ અંગે પણ થઈ શકે - એ કોઈ સામયિકના સંપાદક નથી, એટલા પૂરતો. પરંતુ સાડાચાર દાયકા સુધી લગાતાર સાહિત્યનું પાનું સંપાદિત કરીને એમણે સમકાલીન ગ્રંથોના પરિચય ઉપરાંત આખી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને જે રીતે વિલોકી છે એ એમને (મેઘાણી પછીના) આપણા અગ્રણી, અને અત્યંત નિષ્કાવાન સાહિત્યિક પત્રકાર ઠેરવે છે - એ અર્થમાં એમનું નામ આમાં સંગત ઠરશે.

યાદી કરી ત્યારે સંપાદકોનો આંકડો પચાસને વટાવી ગયો ! આમ વેતરણ ખૂબ લાંબી થઈ ગઈ હતી - ગણી જોયું કે અંદાજે દોઢસો જેટલાં પાનાં તો થઈ જ જશે. આર્થિક વગેરે બાબતે પહોંચી વળવાની અને સમય સાચવવાની ચિંતા તો હતી જ. કદાચ વરસ લાગી જાય એવી દહેશત પણ હતી - ને એમ જ થયું. (સંપાદકસાહેબો લેખકની ભૂમિકા માણી રહ્યા હતા ને ! એટલે સૌને એકઠા કરતાં વાર લાગી જ જાય.) આ વર્ષનો પહેલો અંક આ રૂપે પ્રગટ કરવા ધારેલું તે છેલ્લા અંકે જતાં એ પાર પડ્યું. પણ આવી ચિંતાઓ કરતાં તો પેલો રોમાંચ ચડિયાતો હતો - બધા નહીં ને મોટા ભાગના સંપાદકો પણ જો કેફિયત લખી આપી શકે તો સામ્રતકાલીન જ નહીં, છેલ્લા ચાર દાયકાના, કહો કે સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાળના ગુજરાતી સાહિત્યિક પત્રકારત્વનું એક બૃહત્ સંચલન-ચિત્ર મળે....

નિમંત્રણ મોકલ્યાં અને બેચારને બાદ કરતાં સૌએ લખી આપ્યું - પ્રેમથી, નિસબતપૂર્વક. પત્ર વિગતે લખેલો નિશ્ચિત પ્રશ્નો મોકલીને ઉત્તરો મેળવવાની રૂઢ પદ્ધતિ તો યાંત્રિક બની રહે, એથી સ્વાભાવિક કેફિયત પર બિનજરૂરી નિયંત્રણ પણ આવી જાય ને પરિણામે ખંડિત રેખાંકન મળવાની સંભાવના વધી જાય. બીજી તરફ, કેફિયત લખી આપો - એવું વ્યાપક કહેણ પણ ધૂંધળું રહી જાય. અપેક્ષા સ્પષ્ટ થવાના અભાવે, મનમાં જે ભાત કલ્પેલી એ રચાય નહીં. એટલે સૌને વિગતે લખેલું કે : સામયિક શરૂ કરવાની કે ચાલતા સામયિક સાથે જોડાવાની તમારી સંપાદકીય અનિવાર્યતાને, તમારા દૃષ્ટિકોણને ને અપેક્ષાઓ-સંકલ્પોને તથા એ માટે કરેલી મથામણોને, લેખકો-વાચકો સાથેના અનુભવોને, સામયિક-સંપાદનની દુર્ઘટતાઓને, એમાંથી મળેલાં સંતોષ-અસંતોષને ને રોમાંચક ક્ષણોને તેમજ સાહિત્ય-સામયિકની એક સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તરીકેની શક્યતાઓ-પ્રભાવકતાઓને સંદર્ભ, અલબત્ત પૂરી મોકળાશથી, તમારી કેફિયત લખી આપો. (આમાં બેત્રણ અપવાદો થયા છે : મહેન્દ્ર મેઘાણીએ, ગુલામમોહમ્મદ શેખે અને ચન્દ્રકાન્ત શેઠે લખ્યું કે તમે અમને અપેક્ષા-પ્રશ્નો જ મોકલો. એમણે સરસ, સળંગસૂત્રતા જળવાય એ રીતે, ઉત્તરો લખી મોકલ્યા, એથી પ્રશ્નો ખસેડી લીધા પછી પણ સળંગ લખાણ તરીકે એને વાંચી શકાય છે. શેખમાં પ્રશ્ન-ઉત્તર-માળખું એમ જ રહેવા દીધું છે - કેમકે સંપાદનના, સંપાદનપૂર્વના, ચિત્રકળા આદિની ચર્ચાના વિભિન્ન સંદર્ભો એમાં હતા એટલે પ્રશ્નો પણ ઠીકઠીક લાંબા થયેલા.)

આવી યોજનાનું ઘણું અંશે ધાર્યું પરિણામ મળ્યું છે એનો આનંદ છે. રજૂ કરેલી એ અપેક્ષાઓ કેન્દ્રિયતામાં સંકળાતી રહે એની, લગભગ સૌએ, કાળજી રાખી છે. દરેકનો કોઈ ને કોઈ દષ્ટિકોણ ઊપસ્યો જ છે. જેમણે, ખાસ કરીને એક જ સામયિકના એકાધિક સંપાદકો પૈકીના કેટલાકે, પહેલે તબક્કે તો, પોતાને શું જુદું કહેવાનું હોય, એમ કહીને લખવાની અશક્તિ બતાવેલી પણ વિશેષ પ્રયોજન જણાવતાં છેવટે પ્રેમપૂર્વક લખી આપ્યું તેમણે પણ કાંઈક ને કાંઈક નવો મુદ્દો કર્યો જ છે - પોતાના સંપાદનકાર્યનો આગવો તંતુ ઊંચકી આપ્યો છે. સામયિકો અંગેની તથ્યગત બાબતો પણ સૌએ લખાણમાં સાંકળી લીધી છે. ભોળાભાઈ પટેલે અને જયંત પારેખે તો અલગ રીતે પણ સામયિકના બદલાતા સંપાદકોના સમયગાળાઓને સ્પષ્ટ નિર્દેશતી ઐતિહાસિક તવારીખની કાળજીપૂર્વક કરેલી નોંધો પણ મોકલી આપી છે.

લગભગ બધાંએ ખૂલીને લખ્યું છે. સામયિકની પરિસ્થિતિનું સંતુલિત ને વિગતભર્યું ચિત્ર આપવા ઉપરાંત પોતાના કડવા-મીઠા અનુભવોને અકુટિત ભાવે મૂકી આપ્યા છે, આકોશને પણ વ્યક્ત થવા દીધો છે ને રમૂજ-કટાક્ષ પણ કેટલાકે કર્યા છે. જરૂર પડી ત્યાં આ સંપાદકોએ સ્પષ્ટ આંગળી ચીંધી છે - નામો લઈને ચોખ્ખી વાત કરી છે. એમાં ક્યાંક અભિગ્રહો પણ ડોકાઈ ગયા હશે પણ કેટલાક આંતરપ્રવાહો, આથી, અવશ્યપણે ખૂલ્યા છે, જે કાયમ માટે દટાયેલી પડી હોત - તે તે લેખકના મનમાં, ને એમ ભૂતકાળમાં - એવી કેટલીક ખરેખર મહત્ત્વની બાબતો બહાર આવી છે. એમાંથી આપણી વ્યવહાર-વિશ્લેષણતાઓનું પણ એક ચિત્ર ઊપસ્યું છે. અલબત્ત આવા ઉદ્દગારોમાંના કેટલાક પૂર્વગ્રહની તીવ્રતાવાળા કે પ' પોતાના સામયિકની વાતથી અકારણ બહાર નીકળી જનારા પણ હતા. એવાં કથનો, લેખકને પૂછી 'ર સાખ્યાં છે. પણ આવી રંધો બહુ ફેરવ્યો નથી, વક્તવ્યની ધાર ક્યાંય નાહક બુઝી ન થઈ જાય એ ખ્યું જ છે. (કેટલાંક દીર્ઘસૂત્રી ને પુનરાવર્તનોવાળાં લખાણો એની રીતે એડિટ કરવાં પડ્યાં છે.)

આવી મોકળાશથી જે વિભિન્ન લાક્ષણિકતાઓ ઊપસી શકી તે બહુ યાનપાત્ર ને રસપ્રદ પણ છે - વક્તવ્યસામગ્રી તેમજ શૈલી-લખાવટની વિવિધ રેખાઓ ઊઘડી છે. દરેકનો આગવો અવાજ-ઉદ્દગાર સંભળાય છે. 'ભગવદ્ગીતા'ની પંક્તિ ઉપયોજીએ તો, જાણે કે, 'શંખાનુ દદ્મૌ પૃથક્ પૃથક્'. એનાથી અવાજોનો કોલાજ, બલકે, એક ભાતીગળ ઉદ્દેષ્ય પ્રગટ્યો છે. ક્યાંક સંપાદકનો આગ્રહ ઘૂંટાયો છે તો ક્યાંક ધન્યતાનો ભાવ પ્રગટ થયો છે; ક્યાંક સાથી સંપાદકને શ્રેય આપવાની વિનમ્રતા છે તો ક્યાંક આત્મસ્તુતિની લકીરોય છે - થોડીક શેખી પણ છે; ક્યાંક નિખાલસ એકરાર છે તો ક્યાંક ચતુરાઈભરી આત્મરક્ષા પણ છે. પરિતોષ, આનંદ, અવસાદ, વેદના, અકળામણ એવી અનેકવિધ મનસ્થિતિઓનું અંકન થયું છે. - આ બધામાંથી જ ઉપાડીને કેટલાક ઉદ્દગારો દરેક કેન્દ્રિયતાને પહેલે પાને ચોકઠામાં (બોક્સમાં) તારવ્યા છે. કેવળ અવતરણક્ષમ વાક્યો આપવાનો કે લેખનો કેન્દ્રીય સારભાગ આપવાનો નહીં પણ લેખકની આવી વિલક્ષણતાને ઉપસાવવાનો આ તારવણીનો મુખ્ય આશય છે.

કેટલી બધી ધ્યાનાકર્ષક તુલનાસામગ્રી આ કેન્દ્રિયતામાં પડેલી છે ! એ વાચકોના મનમાં નોંધાતી જ જશે, ને અભ્યાસીઓની પૃથક્કરણપ્રવણ દષ્ટિમાં પકડાતી રહેશે. સંસ્થા-સામયિકોની તુલનાએ વ્યક્તિગત સાહસપ્રેર્યા સામયિકોના સંપાદકોના અનુભવો, ખાસ તો સામયિક ચલાવવાની દુર્ઘટતાના, સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે હોવાના ને વધુ તીવ્ર પણ હોવાના. પરંતુ, સંસ્થા-સામયિકોના કેટલાક વર્તમાન સંપાદકોએ કંઈક વધારે સંયત સ્વરે, સભાનતાપૂર્વક, સુરક્ષિતતાથી લખ્યું હોય એમ લાગશે. અલબત્ત, એમના દષ્ટિકોણ સાવ અ-છતા રહી ગયા નથી. ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો આવતો હોવા છતાં આખરે તો વ્યક્તિગત સાહસવાળાં સામયિકોના સંપાદનની ઇચ્છનીયતા જ ઉપર તરી આવી છે : ચંદ્રકાન્ત શેઠે, જાણે કે સૌ વતી લખ્યું છે : પૂરી મોકળાશથી કામ કરવા માટે તો સંસ્થાદિની જંજાળમાંથી છૂટા હોવું એ જ બહેતર છે.' આ, અલબત્ત, કોઈ નિષ્કર્ષ ન પણ હોઈ શકે - છતાં એક તીવ્ર પ્રામાણિક સૂર જરૂર છે.

આપણા ગ્રાહક વાચકોની અનિશ્ચિતતા અને ધોર ઉદાસીનતા અંગે, પ્રતિષ્ઠિતોની ભેટ-નકલ માટેની છૂપી-પ્રંગટ અપેક્ષા અંગે ને એમના નગુણપણા વિશે ઘણા સંપાદકોએ કટાક્ષ, આકોશ અને અવસાદપૂર્વક લખ્યું છે. ભરત નાયક કહે છે, 'સાહિત્યિક ભેખ ધરવાનું ખરું જોમ તો આપણા ગ્રાહકોએ પૂરું પાડ્યું - લવાજમ ધરાવ ન

ભરીને ! ગ્રાહકોની ઉદાસીનતાની ચોંકાવનારી નોંધ સતીશ ડણાકમાં મળે છે : '(અભિવ્યક્તિમાં) ફક્ત ત્રણ રૂપિયાનું લવાજમ ભરનાર ગ્રાહકોની સંખ્યા બે આંકડાથી કદી વધી નહીં.' ગ્રાહકોની લવાજમ આપવાની આડોડાઈ બલકે ધૃષ્ટતાને રશીદ મીરે આવી તીવ્રતાથી મૂકી આપી છે : 'વળી એક શિક્ષકે (અને એ પણ ગુજરાતીના શિક્ષકે) અવધિ વાળતાં કહ્યું, 'ભાવ ઓછો કરો તો લઈએ.' ભલું થાજો એને રાખનારનું !' ભેટનકલ-સ્વાદ્યાખુંઓની વિલક્ષણ દાનતને ભરતે 'મફત આપો, માનભરે આપો' એવ કટાક્ષસૂત્રથી ઉઘાડી આપી છે તો 'ક્યારેક'ના સંપાદક સુધીર દેસાઈએ એમની કેફિયતમાં નથી લખ્યું પણ 'ક્યારેક'ના ઉપાન્ત્ય પાને ઘણીવાર એક વાક્ય ચમકેલું જોવા મળતું : 'તમને મળીને આનંદ થયો. હંમેશાં મફતિયું ન વાંચો, ક્યારેક લવાજમ ભરો.' પણ અવસાદભરી કહાણી તો પુરુરાજ જોશીની છે. 'ગગન' માસિક હોવાથી, પોસ્ટની તારીખ ગેરસમજથી ચુકાઈ જતાં નોટપેડ થયેલો એનો એક અંક, હંમેશાં ભેટરૂપે સ્વીકારતા રહેલા સાહિત્યકારોએ પણ પાછો વાળવા માંડ્યો ને નફરતભર્યા આઘાતથી આ સંપાદકે સામયિકને એ જ ક્ષણે સમેટી લીધું - એ અંક એકાએક જ છેલ્લો અંક બની રહ્યો. પુરુરાજે લખ્યું છે : 'સામયિકના તંત્રીને નિવેદન દ્વારા હેયાવરાળ કાઢવાની તક મળતી હોય છે પણ મને તો એ તક પણ મળી નહીં.'

સામયિકને સમેટવા વખતની મનસ્થિતિ જુદાજુદા સંપાદકોમાં જુદીજુદી રીતે વ્યક્ત થઈ છે એ પણ સાથે જોવા જેવું છે. મહેન્દ્ર મેઘાણીએ લખેલું : 'ગુજરાતની ફૂલવાડીમાં 'મિલાપ' નાનકડું પુષ્પ બનીને ખીલ્યું ને પુષ્પની જેમ જ સ્વાભાવિકપણે હવે એ ખરી પડે છે. ખીલવામાં જેમ આનંદ હતો એમ યથાકાળ ખરી પડવામાં પણ એક જાતની સાર્થકતા અનુભવાય છે.' (અલબત્ત, અંતિમ અંકનું એ બેએક પાનાંનું નિવેદન લખતાં એમને ત્રણ કલાક થયેલા એવું પણ એમણે લખ્યું છે. આપણને, 'સંસ્કૃતિ'ના 'પૂર્ણાહુતિ અંક'માંનો ઉમાશંકરનો ઉદ્ગાર યાદ આવી જાય : 'બંધ કરવાનો નિર્ણય હળવા હેયે તો લીધો ન જ હોય, છતાં આ નિર્ણયથી હું હળવાશ અનુભવું છું.' ગણેશ દેવી એક વ્યાપક વિધાન કરે છે - લઘુસામયિકોની લાક્ષણિક નિયતિ આ રીતે આલેખે છે : 'લઘુસામયિકો અલ્પજીવી હોય તે જ સારું. શરૂઆતનો ઉત્સાહ ઓછો થયા પછી સામયિકને થાક લાગે છે, અને આવાં થાકેલાં સામયિકો પાસેથી વાચકોને કશું નવું મળતું બંધ થાય છે. એથી 'સેતુ' બંધ થવાનો મને ખેદ નથી.' (ગણેશ દેવીએ કેફિયત સીધી ગુજરાતીમાં જ લખી આપેલી ને એમના લખાણમાં ભાષાની ભાગ્યે જ કોઈ ભૂલ મારે સુધારવી પડી છે.)

સામયિક પર જૂંબંધીના આક્ષેપો થયા હોય ને પોતાનાં લખાણો ન છપાતાં લેખકોના આકોશોનો ભોગ બનવું પડ્યું હોય એ ઘણા સંપાદકોનો સમાન અનુભવ છે. વ્યવસ્થાતંત્રનાં ભારણોની ને એની અગવડોની વાત સુભાષ શાહ, શિરીષ પંચાલ, મધુ કોઠારી, મુકુન્દ શાહ, જ્યોતિષ જાની, રમણ સોની વગેરેની કેફિયતોમાં ભિન્નભિન્ન રૂપે કહેવાઈ છે. મુકુન્દ શાહની કેફિયતમાં આ તંત્રભારની વાત વધુ ધ્યાનપાત્ર રીતે, એ બધા સંપાદકોના અનુભવના જાણે કે સારરૂપે, આવે છે : 'સંપાદન કરવું એક વાત છે અને સંચાલન કરવું બીજી વાત છે. માત્ર સંપાદન કરવું એટલું અઘરું નથી કે માત્ર સંચાલન કરવું અઘરું નથી. પણ એક જ વ્યક્તિને માથે સાહિત્યિક સામયિકના સંચાલન અને સંપાદન ઉભયની જવાબદારી આવી પડે ત્યારે એ અત્યંત મુશ્કેલ બની જાય છે.'

પણ હવે અટકું - આવી તુલનાઓનો ખજાનો ખૂટવાનો નહીં. - ને વાચકો એમાંથી પસાર પણ થવાના જ છે.

* જેમની પાસેથી લેખો નથી મળી શક્યા એમના લેખોની સ્મૃતિ પણ રહી ગઈ છે. બિહારીલાલ ટાંકે 'કુમાર'ના સંપાદક તરીકેની કેફિયત અને બચુભાઈ રાવત વિશે થોડુંક લખી આપવાના હતા. પણ એકાએક જ એમની તબિયત લથડતાં, એમનો હાથ કશું લખી શક્યો નહીં - એમના પ્રયત્નો છતાં. નહીં તો વર્ષો સુધી નેપથ્યે રહેનાર બિહારીભાઈના શિસ્તથી કસાયેલા ગદ્યનો લાભ મળી શક્યો હોત ! હર્ષદ ચંદ્રારાણા ને રમેશ પારેખ પણ ('મુદ્રાંકન' વિશે) લખી આપવાના હતા - એમને વિદેશ જવાનું થતાં એ પણ રહ્યું. ઘનશ્યામ દેસાઈ પાસેથી લેખ કરાવવામાં, મારા વતી ઊર્મિ દેસાઈએ અને પછી દીપક દોશીએ ઘણી મહેનત લીધેલી. બોલે એ લખી લેવાનું ઊર્મિબહેને માથે લીધેલું. પણ ઘનશ્યામ પાસેથી લખાણ કઢાવી ન શકાયું - જે થોડુંક

બોલાયું-લખાયું એમાં તેમને પોતાને જ મજા ન પડી. પછી દીપકભાઈને જ, 'નવનીત-સમર્પણ'ના સહતંત્રીને નાતે નિમંત્રણ આપ્યું ને તેમણે પ્રેમથી લખી આપ્યું. ભાયાણીસાહેબે ને લાભશંકર ઠાકરે તો પહેલેથી જ અશક્તિ બતાવેલી - એમને, પછી, દુરાગ્રહ કરવાનું ઠીક ન લાગ્યું.

એક બીજો વસવસો રહી ગયો એ કેટલાંક સામયિકોના સંપાદકોને હું એક યા બીજા કારણે પહોંચી ન શક્યો - કેટલાંકની પૂરી વિગત મોડે સુધી મળી નહીં, કેટલાક સંપાદકોનાં સરનામાં સુલભ ન બન્યાં - ને એને લીધે એમની કેફિયત ન મેળવી શકાઈ. સાતમા-આઠમા દાયકામાં તો કેટકેટલાં સામયિકો હતાં ! - એ બધાંની તો વિગતો પણ મને, આજ લગી, મળી નથી. પરંતુ, મહેન્દ્ર ગોહિલ 'ઉલ્કા' અને મૂળશંકર ત્રિવેદી 'પૂજક'-સંપાદિત 'સંબંધ'ના કેટલાક અંકો જોઈને રાજી થવાયેલું. એ સાયકલોસ્ટાઈલ રૂપે પ્રગટ થતું હતું. (એનો એક અંક, ૧૭મો, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિશેની, રસપ્રદ ને હિંમતભર્યાં જવાબોવાળી, પ્રશ્નોત્તરીનો અંક મુદ્રિતરૂપે પ્રગટ થયેલો.) આ એક વિશિષ્ટ મિજાજનું સામયિક હતું. એના પહેલા કે છેલ્લા પાને 'કોઈએ લવાજમ મોકલવું નહીં, નહીં ને નહીં' એવી એક ફકીરી નોંધ આવતી ને પછી તરત એક બેફિકરાઈવાળું વાક્ય આવતું : 'અંક મેળવવાની ઇચ્છા થાય તો રૂપ પૈસાની પોસ્ટલ સ્ટેમ્પ મોકલી આપો, અંક કદાચ મળે.' વળી એક ગંભીર ચતુરાઈભર્યું વાક્ય : 'ડોનેશન આવકાર્ય છે, કૃતિઓ પણ આવકાર્ય.' પ્રયોગશીલતાનો આવો પણ એક ઉદ્દેશ હતો. એના સંપાદકોની કેફિયત મળી હોત ! બીજાંય કેટલાંક વિશિષ્ટ સામયિક વર્ષો પહેલાં વાંચેલાં યાદ આવે છે - એમાંના થોડાકના અંકો હમણાં જોવા મળ્યા. 'પોએટ્રી' નામનું એક સામયિક અંજુમ ઉઝાયાન્વીના તંત્રીપદે ને હરકિસન જોશી વગેરેના સંપાદનમાં ૧૯૭૨થી આરંભાયેલું; સુરેશ બારિયા સંપાદિત 'કૃ' ૧૯૭૩થી શરૂ થયેલું; મકરંદ દવેએ ૧૯૭૬માં 'ગઝલ' નામનું દ્વિમાસિક ચાલુ કરેલું. એ ઉપરાંત, 'વૈશાખી', 'રચના', 'પગલું', 'ચમક', 'કશુંક', 'ક્ષણિક'... એમના કોઈ તંત્રી/સંપાદકનો સંપર્ક થઈ ન શક્યો. એ બધું થઈ શક્યું હોત તો આ કેફિયતમાળા થોડીક વધુ રંગીન, વધુ સુવાસિત બની હોત. દસ્તાવેજી અંકનનો લોભ પણ, આગળ કહ્યું એમ, રહ્યો જ છે. એટલે, એટલું વધુ અંકે કરી શકાયું હોત.

સામયિકો ખૂબ જૂનાં હોય કે હમણાંનાં, નજીકના ભૂતકાળની - એને મેળવવા ફાંફાં જ મારવાં પડે છે. ખાસ કર્યું હાથ લાગતું નથી. છેક ૧૯મી સદીમાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં સુલભ બને છે પણ એ સદીમાં આરંભાયેલાંથી માંડીને આ સદીના પૂર્વાર્ધ લગીનાં સામયિકો અખંડરૂપે મળતાં જ નથી ! પણ એટલાં જૂનાંની વાત ક્યાં માંડવી ? નજીકના સમયનાં સામયિકો પણ ક્યાં મળે છે ? 'કૃતિ', 'ઉન્મૂલન', 'રે', 'સંદર્ભ', વગેરે સામયિકોના કેટલા અંકો સુલભ છે ? એમના સંપાદકો પાસેય એમની જન્મ-મરણનાં વર્ષોની વિગતો સુધ્ધાં નથી ! વ્યવસ્થાતંત્ર ધરાવતી, બધી જ, સંસ્થાઓ પાસે પણ એમનાં સામયિકોની સાઘંત અખંડ ફાઈલો મળે છે ? આવી સ્થિતિમાં, ડૉ. સતીશ ડણકે કબાટો-માળિયાં ફેંદીને 'અભિવ્યક્તિ', 'રચના', 'સંબંધ', 'ગઝલ', 'ક્ષણિક', 'યા હોમ' વગેરેના થોડાક તૂટક-છૂટક અંકો પ્રેમપૂર્વક કાઢી આપેલા એ જોઈ-વાંચીને રોમાંચ થયેલો. એવો જ રોમાંચ સુધીર દેસાઈ 'ક્યારેક'ના થોડાક અંકો આપી ગયેલા ત્યારે અને મોહનભાઈ પટેલે કાળજીથી સંઘરેલો 'વાણી'નો પહેલો અંક મોકલાવેલો ત્યારે તથા રસિકભાઈ શાહે જતનથી જાળવેલો - ને સ્વાભાવિક રીતે જ, ઉપયોગ પછી તરત પાછો ઇચ્છેલો - 'મનીષા'નો પહેલો અંક આપ્યો ત્યારે થયેલો.

એટલે, આજે જે સુલભ છે તે બધું, આપણી સામગ્રી-જાળવણી અંગેની અક્ષમ્ય બેદરકારીને પરિણામે દુર્લભ ને લુપ્ત થતું જાય એ પહેલાં એમાંની વિગતો ય અંકે કરી લેવા જેવી છે. આ આખાય ઉપક્રમમાં, સંપાદકીય દષ્ટિકોણો-અનુભવોનો ઇતિહાસ અંકિત થાય એની સાથેસાથે જ સામયિકો અંગેનાં સુલભ તથ્યો પણ નોંધાઈ રહે એવી જહેમત આટલા માટે જ કરી છે.

આ અંકમાં ઠીકઠીક પ્રમાણમાં અવકાશ-પૂરકો (ફીલર્સ) મુકાયાં છે એ અંગે બે વાત : 'પ્રત્યક્ષ'નું નિર્માણ હંમેશાં કરકસરપૂર્વક કર્યું છે, એટલે ક્યાંય જગા છોડવાનું તો પાલવે જ નહીં. એથી, સમીક્ષાઓ સળંગ છાપવાનું જ રાખ્યું છે. પણ આ અંકની મુદ્રણસજ્જા (લે આઉટ) કારણસર જુદી રીતે વિચારી હતી : એક સંપાદકનો લેખ પૂરો થયા પછી તરત, એ જ પાને, બીજો લેખ શરૂ ન કરવો. એથી, ઓછી-વતી જગાઓ તો પડવાની જ હતી. એ માટે ઘણાં અવકાશપૂરકો જોઈશે એ પણ નિશ્ચિત હતું. એમાંથી વિચાર આવ્યો કે છેક નર્મદથી

માંડીને, એમ કહી કે, ઉમાશંકર સુધીના આપણા ભૂતપૂર્વ સંપાદકોનાં જ વિશિષ્ટ કથનો - ઉદ્ધરણો - સંકલિત કરવાં. એનો એક આનુષંગિક, પણ મહત્વનો, લાભ એ મળ્યો કે સંપાદન અંગેની આપણી આખી પરંપરાનો કંઈક અંદાજ પણ આખી શકાયો ને વળી આપણા આ સામ્રાજ્ય સંપાદન-ચિત્રને એક યોગ્ય ને સંગતિપૂર્ણ પશ્ચાદ્-દશ્ય (બેક ગ્રાઉન્ડ) મળ્યું.

મુદ્રણસજ્જા અને સંપાદકીય ભાતને સાથે ચલાવ્યાં છે. માહિતી-વિગતોનો કશો ખડકલો ન થાય, એનો ભાર ન વરતાય ને છતાં જરૂરી બધી બાબતો યથાસ્થાને મૂકી-જાળવી શકાય એવી કરકસરયુક્ત ગોઠવણી કરી છે. લેખકપરિચયમાં જન્મવર્ષ, મુખ્ય ઓળખ, એમનાં પ્રતિનિધિ પુસ્તકો અને એમનાં સંપર્ક-સરનામાંની વિગતો એકસાથે મૂકી છે. બે કે ત્રણ પુસ્તકો જ (લંબાણ ટાળવાના આશયથી) દર્શાવવાં હતાં એટલે લેખકે ઘણાં વધારે પુસ્તકો લખ્યાં હોય ત્યાં, એમનાં ખૂબ જાણીતાં, હોટે ચહેલાં પુસ્તકોને બદલે, એ સિવાયનાં, પણ નોંધપાત્ર પુસ્તકો પસંદ કર્યાં છે. આથી, મૂલ્યવાચી 'ઉત્તમ'ને બદલે 'પ્રતિનિધિ' શબ્દ યોજ્યો છે - અલબત્ત, એમાં થોડીક યાદચ્છિકતા તો આવી જ હશે, એવું થવાની સંભાવના વધુ રહેવાની.

એ પછી, સંપાદક સાથે સંકળાયેલાં સામયિક સામે કૌંસમાં એમના સંપાદનકાળનો સમયગાળો દર્શાવતાં વર્ષો નિર્દેશ્યાં છે. એમાં જ્યાં વર્ષનિર્દેશક આંકડા સાથે ફૂદડી મૂકેલી છે તે (પહેલા નિર્દેશલા વર્ષસંદર્ભ) એમના સંપાદનકાળ પહેલાં પણ એ સામયિક ચાલતું હતું એનો, તથા (પછી નિર્દેશલા વર્ષસંદર્ભ) એમના સંપાદનકાળ પછી પણ એ સામયિક ચાલ્યું હતું/ચાલે છે એનો સંકેત કરે છે. જ્યાં એક વર્ષનિર્દેશ આગળ ફૂદડી નથી ત્યાં સંપાદકનો ને સામયિક ચાલ્યાનો સમયગાળો એક જ છે (ને હવે સામયિક બંધ થયું છે) એમ સમજવું ને જ્યાં પાછલા વર્ષનો નિર્દેશ નથી (જેમકે, ૧૯૭૪થી-) ત્યાં હજુ એ સામયિક, તે સંપાદકને હાથે, ચાલુ છે એમ સમજવાનું છે.

લેખોનાં શીર્ષકો કેટલાક જ સંપાદકોએ આપેલાં એટલે મોટાભાગના લેખોનાં શીર્ષકો મેં આપેલાં છે - એમના કથનનો મુખ્ય અભિગમ ગ્રહીને. લેખોના ક્રમમાં કોઈ ચુસ્ત યોજના સ્વીકારી નથી - એવું બહુ શક્ય પણ ન હતું, દરેક ક્રેડિયટ સ્વતંત્ર હોવાની. તેમ છતાં એક જ સામયિક સાથે જોડાયેલા સંપાદકોનાં લખાણોને, અનુકૂળ પડ્યું ત્યાં, એકસાથે મૂકવાનું કર્યું છે. અનુક્રમ લેખકનામના અકારાદિકમે કરી લીધો છે જેથી તે-તે લેખકનું લખાણ શોધવામાં સુવિધા રહે.

★

કેટલા બધાના સહયોગથી આ કામ સંપત્ર થઈ શક્યું ! સૌથી પહેલો આભાર તો સૌ સંપાદક-લેખકોનો. મોડું-વહેલું પણ સૌએ લખી આપ્યું. મારા ઉઘરાણીના પત્રોને, આગ્રહો ને અકળામણોને એમણે પ્રેમથી વેઠી લીધાં છે. સમયસર લખી આપનાર મિત્રોના લેખોને બેત્રણ મહિનાની કેદ વેઠવાની થઈ છે ! એમની ક્ષમા ચાહું છું. બીજા કેટલાક મિત્રોનો સહયોગ પણ મળ્યો છે - મિત્ર સતીશ ડણાકે જૂનાં ઘણાં સામયિકો કાઢી આપ્યાં, કિશોર વ્યાસે ફીલર્સ માટેનાં ઉદ્ધરણો શોધવામાં મદદ કરી છે, ચિ. રૂપલે લે-આઉટ વગેરેમાં રસ લીધો - 'પસંદગીમાં' એના અભિપ્રાયની મદદ મળી. સૌથી મોટી મદદ તો રોહિત કોઠારીની. એનાં અનેક કામો વચ્ચે એણે, 'પ્રત્યક્ષ'નું ધ્યાન રાખ્યું છે. મેટર ઘણા ટુકડે મોકલવાંનું થયું - પણ લખ્યું ત્યારે તરત કામ કરી આપ્યું છે, રૂબરૂ ગયો ત્યારે ત્યારે મારી ખલેલો એણે હસતે મોંએ ચલાવી લીધો છે ને કામ કાઢી આપ્યું છે. - આ બધાનો આભાર તો શો માનવાનો ? પ્રસન્નતા જ વ્યક્ત કરું.

સંપાદકો નેપથ્યે કામ-કરનારા-સૂત્રધારની જેમ ક્યારેક જ પ્રકાશવર્તુળ હેઠળ આવે. લેખકોની જેમ એમનું કામ મુખર નહીં, મોટેભાગે પારોક્ષ. સર્જકોની આંતરકથા તો સાંભળવા મળ્યા કરે - મળી છે. તો હવે આ સંપાદકોની અંતર-કથની. નેપથ્યમાંથી એ આટલાક પ્રકાશવર્તુળમાં આવ્યા છે. તો, હવે પ્રવેશીએ ને એમને જ મળીએ.

- રમણ સોની

□

૭

नेपथ्येथी प्रकाशवर्तुणमां

।। જાણે નરવા કોઠે તેજાબ પી ગયો...।।

રતિલાલ 'અનિલ' (૧૯૧૯) : ગઝલકાર, ચરિત્રકાર, અને સંપાદક. બાળવયથી પ્રારંભિક યુવાનવય સુધી જરી અને પાવરલુમના કારીગર. □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ઝમરો અને તુલસી' (કાવ્યસંગ્રહ), 'આવા હતા બાપુ' (ચરિત્ર), 'અંજુમ વાલોડી' (સંપાદન) □ ૨૪, રીવર બેંક સોસાયટી, અડાજણ, પાણીની ટાંકી પાસે, સુરત - ૩૯૫ ૦૦૯

'કંકાવટી' (૧૯૫૦થી)

મારે માટે 'સાહિત્ય'નો 'સ' પાડવાનો એ કોઈ અવકાશ નહોતો કારણ કે આઠ વર્ષની વયે પ્રાથમિક બીજું ધોરણ પાસ કર્યું ને ઘરના આધાર મોટાભાઈનું ક્ષયમાં અવસાન થતાં વૃદ્ધ મા પર ઘર ચલાવવાનો બોજ આવી પડ્યો એટલે મને નિશાળેથી પરંબારો જરીના કારખાને વણવા માટે મૂકી દીધો. સવારના સાડાસાતથી રાતે આઠ સુધી. પછી જમું કે તરત થાકને કારણે ઊંઘવાનું શરૂ. માત્ર અમાસ અને મોટા તહેવારે રજા પડે. અક્ષર પાડતાં શીખ્યો હતો તે પણ ભૂલ્યા સરખું થયું.

આઠથી તે ચૌદની ઉંમર સુધી જરીના કારખાને, તે પછી પાવરલુમ્સ પર, તે એ બાર કલાક. ત્યાં સમાન વયના સાથી ખરા પણ સાવ સામાન્ય રુચિના. હું જરા જુદો પડું પણ એટલા માટે 'ગાંડો' પણ કહેવાઉં. (મારી બાએ મારું નામ ગાંડો પાડેલું.) એ યુગ એટલે સ્વરાજયુગ. હવામાં એનાં ગંધ ને સ્વાદ. સરઘસો, પ્રભાતફેરી નીકળે. પ્રભાતફેરીમાં છાનોમાનો જોડાઈ જાઉં, ક્યાંક છાનેછપને 'સત્યાગ્રહ-પત્રિકા' વંચાય ત્યાં ડોકિયું કરું.

ઘરનો બીજો માળ અંધારિયો. એક રવિવારે કોડી, કાચના મણકા એલુંએલું શોધવા ત્યાં ચડ્યો ત્યારે એક ખોખામાં ખાંખાંખોળાં કર્યાં. તો 'ગુજરાતી' અઠવાડિકના વાર્ષિક ભેટગ્રંથો મળ્યા ! (પિતાજી 'ગુજરાતી' મંગાવતા હશે. મારી બે વર્ષની ઉંમરે એ વિદેહ થયેલા.) 'વનરાજ ચાવડો' જેવાં ભેટપુસ્તકો જોયાં તે મારું પ્રથમ સાહિત્યદર્શન ! રાત્રે વાંચવાનો પ્રયત્ન કરું પણ ઝીણા ટાઇપ, ગીચ કંપોઝ ને અઘરી ભાષા. 'એમ.એ. બનાકે ક્યો મેરી મિટ્ટી ખરાબ કી' જેવું નામ જ બતાવે છે કે નારાયણ

સંજાના અને દયાનંદ સરસ્વતી (વાંચ્યા) — જાણે નરવા કોઠે તેજાબ પી ગયો ! □ (દિવસે કામ ને રાતે ઉજાગરાથી) ત્રણ માસ હોસ્પિટલમાં. મારું ન થયું. આપઘાત કરવાનો વિચાર આવે. કુવાની તપાસ કરું. ત્યાં સુરતમાં 'બહાર' માસિક પ્રગટ થવા માંડેલું એનું સંપાદન મને સોંપાયું. □ મને સંપાદક તરીકે માત્ર પ્રેસને કારણે વેરાગ અને વિભાદ આવી ગયાં છે... પોતાનું પ્રેસ ન હોય તો સાહિત્ય-સામયિક તો ન જ પ્રગટ કરવું. □ અધ્યાપકો મોટા ભાગે તો સાહિત્યિક-સામયિક ખરીદતા નથી □ ઉત્તમ વાચન મળે તો પોતે લખવાનું મોકૂફ રાખે એવા સાહિત્યકારની આજે ઊલ્લખ વર્તાય છે.

વિસનજી ઠક્કુર જેવા સરસીઉદ્દ-મિશ્રિત ભાષા પ્રયોજે. ક્યાંથી સમજાય ?

ત્યારે અમાસે તાપીએ સ્નાન કરવા જવાનું. તાપીકાંઠે કિલાના મેદાનમાં શનિવાર-

નો હાટ ભરાય, ત્યાં ડોકિયું કર્યું તો કૌમુદી, પ્રસ્થાન, શારદા, નવચેતનના જૂના અંકો જોયા. પાસે થોડાં ફટિયાં હતાં. એટલે બેત્રણ અંક વસાવ્યા. તે પછી શનિવારે સાંજે ગમે તેમ કરી કલાક વહેલો ભાગું — ચારેક પાવરલુમ્સ ઘરમાં એટલે એટલી સ્વતંત્રતા. પછી તો દર શનિવારે બને ત્યાં સુધી હાટમાં દોડું અને સાહિત્યિક મેગેઝીનો, પાસે ત્રણચાર આના

હોય તે ખર્ચો, વસાવું. તે પછી એક લાયબ્રેરીની યે ભાગ મળી. ત્યાંથી યે અઠવાડિયે-પંદર દિવસે ચોપડી વાંચવા લાવું. ઓટલે સૂવાનું રાખેલું. પાસેના ઘર આગળ સ્ટ્રીટ લાઈટ એટલે ઊંઘ આવે ત્યાં સુધી વાંચવાનું. પછી તો રણછોડદાસ લોટવાળાનાં અખબારો શરૂ કર્યાં. બહુ સસ્તાં, દૈનિક બે પૈસા ને વિકલી એક આનો. એનું 'નવયુગ' માસિક હાટમાંથી મળી આવે. એક બાજુ ગાંધીવાદી વિચારપ્રવાહ તો બીજી બાજુ સમાન્તરે સામ્યવાદી વિચારસરણી, આમાં કેટલું સમજતો તે ભગવાન જાણે. મુનશીનું 'ગુજરાત', અને 'કૌમુદી' તો સુરતથી જ પ્રગટ થાય, તે પછી વળી જયંતિ દલાલના 'રેખા'ના અંકો તો એની વિલક્ષણતાને કારણે બહુ ગમે. બસ, મારી આટલી પાયાની ભૂમિકા.

'કવિતા' અને સાહિત્ય'નાં વોલ્યુમો વાંચ્યાં એ વિવેચનનો પહેલો સંસ્કાર. આ પ્રક્રિયા ૧૯૮૨ સુધી ચાલી.

વિશ્વયુદ્ધને કારણે સ્થિતિ બહુ ખરાબ. અછત, તંગી, મોંઘવારીનો ભારે પ્રભાવ. ગ્યાસતેલના અભાવે દીવેલનાં કોડિયાં બળે ત્યાં વળી વાંચવાનું શું ! 'ભારત છોડો' આંદોલનમાં ઘરનાં ન જાણે એમ ભાગ લેતો. છૂપી પત્રિકા વહેંચતો. ઓટલે ઊંઘવાનું અને રાત્રે પત્રિકા ફેંકી આવવાની. પોસ્ટર પણ ચિટકાડવાનાં. એક સાથી પકડાયો, તે પોલીસને લઈને પાવરલુમ્સ ફેક્ટરીએ આવ્યો, ત્યાંથી ઘરે. 'બતાવ !' - કાંખમાં દંડાના ગોદા, છતાં ન બતાવ્યું. ઘરમાં સાહિત્ય હતું, મારો બધો જ સાહિત્યસંચય પોલીસે ફેંદી નાખ્યો. ત્યાંથી બે માસ સબ જેલ. તે તો ખરેખરી ગૂંચળાવનારી કેદ. પછી જાતે ગુનો કબૂલી છ માસ સાબરમતી. બસ, અહીં જ એક જબરો વળાંક આવ્યો. દાદાસાહેબ માવળંકર, રવિશંકર મહારાજ બધા જ પડીશી. અહીં બને એટલું સતત વાંચ્યું. ચર્ચાઓમાં ઝુકાવ્યું, એ સાથે આત્મવિશ્વાસ આવ્યો. બીજાઓએ વાંચેલું ઘણું પણ વૈચારિક તીવ્રતા નહીં. ત્યાંની ચર્ચાઓમાં બેધડક ઝુકાવતાં સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું. બીજી બેરેકવાળાય ચર્ચા માટે બોલાવે. અમદાવાદની રૂસ્તમ મિલવાળા પારસી માલિક જેલમાં. તે કહે કે જેલમાંથી છૂટ્યા પછી મને લખજે. તને ભણાવવાનો પ્રબંધ કરીશ. જેલમાંથી છૂટ્યો એટલે ફરી પાવરલુમ્સ....જાણે પાતાળમાં પટકાઈ પડ્યો.....રડવું આવે. ક્યાં જેલનું વિશાળ ફલક અને ક્યાં વિશ્વયુદ્ધના કપરા દિવસો અને ફેક્ટરી !' એક અપદાગદ જેલમાં

લખેલું. પાછળની ઓરડીમાં વેણીભાઈ પુરોહિત - તે કહે, ચાલશે એવામાં સુરતમાં મહાગુજરાત ગઝલમંડળની સ્થાપના થયાનું છાપામાં વાંચ્યું અને પહોંચી ગયો અમીન આઝાદની સાયકલની દુકાને. મફાઈલૂન, ફઉલૂન, ફઉલૂ..એવુંએવું વાંચીને મોતિયા મરી ગયા. પણ શાસ્ત્રને બાજુએ મૂકી પ્રેક્ટીકલ કરવા માંડ્યા. ચાર-છ માસમાં ગઝલ લખતો ને મુશાયરામાં ભાગ લેતો થઈ ગયો. મહેનત અને ઉત્સાહ જોઈને મને સહમંત્રી બનાવ્યો. તે પછી તો વર્ષો સુધી મંત્રી રહ્યો. પણ હતો પાવરલુમ્સનો વણકર. ઉમાશંકર જોશી, મેઘાણી, વિ. ક., વૈદ્ય, વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદી, ર. વ. દેસાઈ, - લગભગ બધા મોટા સાહિત્યકારોના સંપર્કમાં મુશાયરા ને ગઝલને કારણે આવવાનું થયું. દરેક મુશાયરાના, પાંચેક છાપાં માટે, કાવ્યપંક્તિઓ પસંદ કરીને અહેવાલો મોકલું તે છાપાયા. મારા પર 'પ્રજાબંધુ'નો ભારે પ્રભાવ પડ્યો. સાહિત્ય-માસિક કરતાં વધારે અભ્યાસી અવલોકનો અને ચર્ચા એમાં આવે. અદ્ભુત સ્વસ્થતા ! સાથે અસીમ બળ, સ્થિરબળ. 'ફલાન્ત કવિ કે કલાન્ત કવિ ?' - ઉમાશંકરના સંપાદન પર સંજાનાએ 'પ્રજાબંધુ'માં હમાવાર કરેલું વિવેચન વાંચ્યું ત્યારે વિવેચન કોને કહેવાય એ સમજેલો ! તે પછી ઉમાશંકર જોશીના 'ઉત્તરરામચરિત'નું સંજાનાએ કરેલું વિસ્તૃત વિવેચન પણ હમાવાર આવેલું, તેમાં ઉમાશંકરના કાર્યને વખાણેલું. ઓ દરમ્યાન દયાનંદ સરસ્વતીનું 'સત્યાર્થ-પ્રકાશ' શનિવારના હાટમાંથી મળી ગયેલું. 'નર્મગદ્ય' પણ સંજાના અને દયાનંદ સરસ્વતી ! જાણે નરવા કોઠે તેજાબ પી ગયો ! મારા આંતરમનમાં એના સંસ્કાર હશે જ. મંડળ દર વર્ષે થયેલા મુશાયરામાં રજૂ થયેલી ગઝલોનું સંપાદન કરીને પુસ્તક પ્રગટ કરે ને પછી 'કંકાવટી' જેવી ત્રૈમાસિક 'મુશાયરા' ચોપડી પ્રગટ કરે - આનું સંપાદન વૈતરા લેખે મારે જ કરવાનું. મુશાયરાના રિપોર્ટોએ અને પુસ્તિકાના સંપાદને મને અનાયાસપણે સંપાદનની કેળવણી આપી. સાંજે અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં મુશાયરો. બપોરે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક એનાયત થયેલો. ને એમણે પ્રવચન કરેલું. પણ અમે તો ગોધરાથી સીધા બપોર પછી અમદાવાદ પહોંચેલા. ભાષણની કશી ખબર નહીં ('ત્રાકી હું તો વળી એ સમારંભમાં જતે !) ઉમાશંકરભાઈ ભારે વિવેકી. એમણે બપોરની ઘટનાનો અણસાર પણ આવવા દીધો નહીં. અમદાવાદના બધા

જાણીતા કવિઓ પણ હારોહાર મંચ પર. પછી સવારનાં અખબારોમાં વાંચ્યું તો, વિ. ક. ત્રિવેદીએ ગુજરાતી ગઝલ પર વજ્રપ્રહાર કરેલો, અને મુશાયરાને તો અંતિમ હદે ઉતારી પાડેલા. એમના એ શબ્દો જાણે ગોખાઈ ગયેલા. મહિનાઓ સુધી એના પેરા ને પેરા મોઢે ! એ વાંચીને લગભગ સળગી ગયેલો. છ માસ અખબારોની સાહિત્યની કોલમોમાં ગંભીર ચર્ચા ચાલી. બંદાએ પણ અર્જુન સામે ભીલ તીરકામઠું લઈને ઊતરે એમ ઝુકાવેલું.

તો આમ સંપાદન અને ચર્ચાની અનાયાસ કેળવણી મળી. સાહિત્યકારોના સંસર્ગમાં આવવાનું બન્યું. પણ જીવાતા જીવનમાં કાપડના વણકર જ ! વિ. ક. ત્રિવેદીના પરશુરામ-પ્રહાર પછી મિત્રોને લાગ્યું કે આપણે કહેવામાં આવે છે તેવા, માત્ર મુશાયરાના મંચના માણસ નથી, સાહિત્યના સર્વ પ્રકારોમાં રસ છે એ પ્રગટ થવું જોઈએ. આથી અમે 'કિતાબ' નામનું ડેમી સાઈઝનું ૪૮ પાનાંનું શુદ્ધ સાહિત્ય-માસિક શરૂ કર્યું. સંપાદક બીજા પણ પ્રેસમાં સામગ્રી આપી અંક તૈયાર કરવાનું કામ મારું. સાચે જ એ શુદ્ધ સાહિત્ય-માસિક હતું. ગઝલ તો એક-બે આવે, એ સિવાય વાર્તા, વિવેચન, નિબંધ અને પરિચયલેખ પણ - જ્યંતિ દલાલે વૈચારિક ડૂંક આપેલી. છ માસ 'કિતાબ' ચાલ્યું. અમે બધા મહિને વીસ-પચીસ રૂપિયાની આવકવાળા. આમ મંચ પર લોકપ્રિય, પણ સાહિત્ય-માસિકનો ખર્ચ નીકળે એટલા ગ્રાહક ક્યાંથી મળે ! તો, અનાયાસપણે માસિકના સંપાદન સાથેની મારી એ સીધી સંડોવણી.

દિવસભર કાપડના સંચાના ઘોંઘાટમાં જીવવાનું ને પછી મોડી રાત સુધીની આવી સાહિત્યની માથાકૂટ. એણે પરચો બતાવ્યો. કોનિક હેડેક અને અનિદ્રા શરૂ. એક માસ સુરત સિવિલ હોસ્પિટલમાં, ત્રણ માસ મુંબઈની કે. ઈ. એમ. હોસ્પિટલમાં. મારું ન થયું. પગ મૂકું તો માથામાં હથોડી વાગે. જરા જેટલો અવાજ માંથામાં ઘા મારે. પાવરલુમ્સ પર કામ કરવા માટે નકામો. આપઘાત કરવાનો વિચાર આવે. ફૂવાની તપાસ કરું. ત્યાં સુરતમાં 'બહાર' માસિક પ્રગટ થવા માંડેલું તેનું સંપાદન મને સોંપાયું. અર્ધ સાહિત્યિક માસિક. માસિકના સંપાદનનો આ બીજો અનુભવ પણ છ માસ ચાલ્યો. ફરી નવરો. માથાની કમજોરી તો ખરી જ. આપઘાતના વિચારો આવે. ત્યાં રાજકોટમાં મુશાયરા-પ્રસંગે જવાનું થયું. મારી અસહાયતા ઘાયલે બરાબર જાણી. એમના સિવાય કોઈ શાયર મિત્રે 'આનું શું' -

એવી ચિંતા કરેલી નહીં. ત્યાં નારણદાસ ગાંધીને મળવાનું થયું. 'ગાંધીજીના ભત્રીજા નવીન ગાંધી અને ધીરેન ગાંધી 'રૂપાયતન' નામે જૂનાગઢના જંગલમાં સંસ્થા ચલાવે છે. તેઓ 'ધ્યાસ બાપુ' માસિક ચલાવે છે. મુકુલ કલાર્થી જંગલના મેલેરિયાને કારણે સંસ્થા છોડી ગયા છે, તમે જાઓ, ઠીક લાગે તો રહેજો.' ઘરે જવાને બદલે સીધો રાજકોટથી ગિરનારના જંગલે પહોંચ્યો. ગાંધીસાહિત્ય તો વાંચેલું, વિચારેલું. આ માસિકમાં ગાંધીવિચાર અને ટાગોરવિચારને અનુસરીને જ વાંચન અપાય. મને થયું કે ગાંધીજીએ કયો વિષય છોડ્યો છે ? ચારેક મહિનામાં સંપાદન હાથમાં લીધું. ગાંધીભાઈઓને નવા ટાઇપો મંગાવવા કહ્યું. વિશ્વાસ પડ્યો હશે એટલે જોખમ ખેડ્યું. જંગલમાં જ પ્રેસ. 'કુમાર'ની જેમ હાફ-એમને બદલે સ્પેસ-કંપોઝ. છપાઈ 'કુમાર' જેવી. એટલે તો, એ સંસ્થા છોડી ત્યારે બચુભાઈ રાવતે 'કુમાર'માં જોડાવાનું આમંત્રણ આપેલું. બહારથી ભાગ્યે જ મેટર આવે. આખું માસિક લખીને અને અનુવાદ કરીને સંપૂર્ણ કરવાનું. પાછી ભદ્ર શરતોનું બરાબર પાલન કરવાનું. કાકાસાહેબનું 'મંગલપ્રભાત' હિન્દુસ્તાની અઠવાડિક પ્રગટ થાય, વિનોબાનું ભૂદાન આંદોલન ચાલે. કાકાસાહેબ અને વિનોબાના હિન્દી લેખો, સાહિત્યિક પદાર્થ પણ એમાં હોય તે, પસંદ કરું - અનુવાદ કરું. બાકી સ્વતંત્રપણે નામે - બીજા નામે લખી અંક પૂર્ણ કરું. આવી પડેલી જવાબદારીએ જ સંપાદનની કેળવણી આપી. સંપાદન શું ? આખો અંક તૈયાર કરવાનો. 'ફૂલછાબ'માં મેઘાણી સાથે કામ કરનારા, નિવૃત્ત કંપોઝિટર છેલ્લે મળ્યા, તે પછી તો પ્રિન્ટીંગ- કમ્પોઝ આદર્શ પાર પડ્યો. પ્રિન્ટીંગ પ્રથમ કક્ષાનું. પ્રિન્ટીંગ અને સાદા ગેટઅપના મારા આગ્રહો મને પોતાને પાંગલ કરે એવા છે - પણ પ્રેસ પર પોતાનો અધિકાર હતો ત્યાં સુધી ચાલ્યું, તે પછી શરમજનક લાચારી અનુભવું છું... પૂરાં પાંચ વર્ષ એકલે હાથે સંપાદન કર્યું. ફરમા મેળવવા ને કોથળીમાં એ નાખવા સુધીનું કામ થઈ શકે તો કરું. તો, આ રીતે સંપાદનની પાયાની કેળવણી મળી. એક વાર ટ્રેડલ પર કલર મેચ કરવાની માથાકૂટ કરતો હતો. ત્યાં મશીન ચાલુ થઈ ગયું, લોખંડની જાળી પર આંગળાં, ઉપર ત્રણ રોલ ચઢી ગયા. એક આંગળી તૂટી (આ લખું છું ત્યારે પણ અંગૂઠા પછીની બીજી આંગળી વળતી ન હોવાથી દુ:ખે છે.) આંગળાં પ્લાસ્ટરમાં. પણ જાતે જ અંક તૈયાર કરવાનો.

અબા હાથે લખવાનું શરૂ કર્યું. વુડકટ સ્ટાઈલના અક્ષરો આવે! આજે પ્રયત્ન કરું તો ન લખાય, પણ બેત્રણ મહિના એમ જ ચાલ્યું. અંક બરાબર પ્રગટ થતા રહ્યા.

ગાંધીયુગની પાયાની વાત સમજી લેવા જેવી છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ શરૂ થઈ. તે માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકો પોતાનાં જ હોવાં જોઈએ! ગાંધીજીએ કહ્યું મશરૂવાળાને કે તમે 'નામાનાં મૂળ તત્ત્વો' લખો, પરીખને કહ્યું તમે 'માનવ અર્થશાસ્ત્ર' લખો! એ શું એમના વિષયો હતા? ના, પણ એમણે નિષ્ઠાપૂર્વક એ ગ્રંથો લખ્યા અને તે ઉચ્ચ ધોરણના અજોડ હતા! ગાંધીયુગની નિષ્ઠાએ ચમત્કાર જેવાં પરિણામો આણ્યાં. એવી આંશિક નિષ્ઠાએ - સાહિત્ય મારો વિષય નહીં, પત્રકારત્વ મારો વિષય નહીં છતાં - એ કામ આવી પડ્યું તે કશી લઘુતાગ્રન્થિ કે ગુરુતાગ્રન્થિ વિના કોઈનીયે સરાહના, ટેકા કે વિરોધી ટીકાનો અનાદર કર્યા વિના, આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કર્યું. કોઈનો અનાદર નહીં ને કોઈનો યે ડર નહીં તો, સંપાદન-સર્જનની અદલ કેળવણી 'ધ્યારા બાપુ'નાં પાંચ વર્ષોમાં મળી. ઉમાશંકરભાઈ જોશીએ એક વાર રૂબરૂમાં કહેલું : 'મારી દીકરી 'ધ્યારા બાપુ' વાંચે છે.' એટલે કે હું વાંચું એવું હજી તમે કંઈ કરતા નથી - એવો સંકેત પણ હોય.

કૌટુંબિક કારણે 'ધ્યારા બાપુ' છોડ્યું. ફરી સુરત આવ્યો. એ દરમ્યાન 'પ્રજ્ઞા' નામે માસિક પ્રગટ થવા માંડેલું. તે સુરતમાં છપાય. 'અખંડઆનંદ'ની રોયલ પેજ સાઈઝનું, ૮૦ પાનાં. ઈશ્વર પેટલીકર પરામર્શક હશે. તેમણે સંચાલકોને કહ્યું કે રતિલાલ 'અનિલ' હવે સુરત છે એને સંપાદન સોંપો. અને સંપાદન મળ્યું. બહીં આવી અખબારમાં જોડાયેલો. એના છ અંક સંપાદિત કર્યા, પંદર-વીસ ટકા લખ્યું પણ ખરું. દિવસે ઓફિસમાં, રાત્રે થોડું વિચારું, લખું. છાપામાં યે કોલમ તો લખવાની જ. એ માસિક મેં છ માસ સુધી સંપાદિત કર્યું અને મને આવકની જરૂર હોવા છતાં સામેથી સંપાદન છોડી દીધું - કેવળ પ્રેસને કારણે! અંક પોસ્ટ કરવાનો હોય તેના ચારેક દિવસ પહેલાં પ્રૂફો શરૂ થાય. તે રાત્રે વાંચવાનાં, મને સંતોષ પણ ન થાય. પોગલ થઈ જવાય. એટલે પ્રેસના ત્રાસને કારણે જ એનું સંપાદન છોડ્યું. તે પછી એના બેએક અંક નીકળ્યા હશે! મને સંપાદક તરીકે માત્ર પ્રેસને કારણે વૈરાગ્ય અને વિષાદ આવી ગયા છે - તે દિવસેદિવસે ગાઢ જ થતા ગયા છે...પોતાનું પ્રેસ ન હોય તો સાહિત્યમાસિક તો ન જ પ્રગટ કરવું કે તેનું

સંપાદન પણ સ્વીકારવું નહીં. મારો એ મત આજે તો વધારે ઘૂંટાયો છે છતાં, પરવશતા આજે ય સહન કરું છું. સુરેશ હ. જોષી સાથે એક દિવસ એમના ઘરેથી કોલેજે સાથે જતાં મેં કહ્યું કે લોકો વૈરાગ્ય, વૈરાગ્ય શું કર્યા કરે છે. તન, મન અને ધનથી આ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવે, છ મહિનામાં સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય આવી જાય!', એ સાંભળીને સુ. જો. માર્ગમાં જ હસી પડેલા. આજે પણ સ્વાનુભવે મારો એ જ અફર મત છે.

સુ. જો. સાથે આડકતરો પહેલો પરિચય કેવી રીતે થયો? અખબારમાં પૂર્તિનું સંપાદન કરું. બહારની એકે કોલમ નહીં, ત્રણેક નામે લખવાનું, બાકી અનુવાદ કરવાનો. મેં એક જાપાની વાર્તા અનુવાદ કરીને છાપી. હું ક્યારેય અનુવાદક રૂપે મારું નામ મૂકતો નથી. સુ.જો.એ એ નવલિકા વાંચી. જ્યોતિષ જાની પણ સાથે કામ કરે. એને પત્ર લખીને પુછાવ્યું, આ વાર્તાનો કોણે અનુવાદ કર્યો? આજે ખૂણે બેસીને ક્યાંય પણ નોંધ લેવા જેવું કામ થતું હોય તો એ જોનાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ છે ખરું? અમે નજીક તો તે પછી આવ્યા.

નવસારીમાં 'ચતુરોનો ચોતરો'એ કાર્યક્રમ. હું વિજય શાસ્ત્રી, બળદેવ ખાંતિયા અને નાનુભાઈ નાયક ભાગ લેવા નવસારી સાથે જતા હતા. સાહિત્યસંગમના પ્રકાશક નાનુભાઈ નાયક મને કહે, હવે મારે રોજની એક લેખે પોકેટ બુક બહાર પાડવી છે એટલે 'કંકાવટી' માસિક બંધ કરવું પડે એમ છે. તમે ચલાવતા હો તો સોંપું. મેં કહ્યું કે હું સાહિત્યિક માસિકરૂપે ચલાવું. તેમણે હા પાડી. ડેમી સાઈઝનાં ચોસઠ પાનાં. પૂરી મેટર સાહિત્યિક. સુ.જો.થી માંડીને ઘણા મિત્રોનો કલમી સહકાર મળ્યો. પૂરા છ અંક પૂરી મહેનત અને ચીવટથી સંપાદિત શું કર્યા, છપાઈ સિવાયની બધી મજૂરી વોલેન્ટરી ધોરણે કરી! એનો પ્રભાવ પણ મારો પડ્યો. એક દિવસ અખબારી ઓફિસમાં મારા હાથમાં ચિઠ્ઠી આવી : 'કંકાવટી' બંધ કરું છું....' મારે તો રસક્ષતિ થાય એ સિવાય બીજું શું? મિત્રો કહે કે ચલાવો. પોણી બસો રૂપિયા જેટલો માસિક પગાર, ૪૫ રૂપિયા મકાનભાડું, પાંચ જણનું કુટુંબ...હું શી રીતે પ્રેસબીલ ભરવાનો...મારો ક્ષોભ માત્ર આટલો જ હતો. પણ મિત્રો કહે નાના સ્વરૂપે પણ ચલાવો. 'કંકાવટી' આવી પડ્યું. મિત્રો ભેગા થયા. શ્રેયસ્ સંસ્થા સ્થાપી. મંડળ

ચલાવવાનો અનુભવ હતો જ. બને એટલા જાણીતા લેખકો-વિવેચકોના વાર્તાલાપો ગોઠવ્યા. દરેક કાર્યક્રમને પૂરતા શ્રોતાઓ મળ્યા. લોકોમાં સાહિત્યની રુચિ નથી એવું આજ સાવ ચઢાવવા જેવું નથી, કંઈક આપણામાં જ ખૂટે છે. આપણા કામ સાથે ઘણાં અસાહિત્યિક વળગણો છે. આ આરોપ નહીં, સાક્ષાત્કાર છે. હતાશા નથી, સમ્યક્ યથાર્થ છે. સુ.જો.ની ઉદારતાએ માનવીય કક્ષાએ મારી સાથે, ભારે અસમાનતા છતાં સંબંધ રાખ્યો એનો ભારે દંડ અને સજા ભોગવ્યાં છે અને હજી આની મુદત સાવ પૂરી થઈ હોય એમ લાગતું નથી. રાજકારણીઓ કરતાં પણ સાહિત્યકારો વધારે અસહિષ્ણુ કેમ હશે ? પંડિત સાક્ષરો જેમને કાન્તદ્રષ્ટા આર્ષદ્રષ્ટા કહેતા એમને આતુરતાથી શોધું છું...છતાં આત્મીયજનો મળ્યા જ છે. હમણાં જ કોઈએ પૂછ્યું કે, 'રઘુવીર ચૌધરીએ 'કંકાવટી'ને એક પ્રસ્તાવનામાં 'કંકાસણી' કેમ કહ્યું છે ?' હું શું જવાબ આપું ? એક મિત્રે નિખાલસતાથી પણ છવ નામે 'નિરીક્ષક'માં લખ્યું : 'કંકાવટી'માં કેવળ ગાળાગાળી આવે છે.' એક શિક્ષકને ત્યાં 'કંકાવટી'નો અંક જોતાં એક અધ્યાપક વિવેચકે કહ્યું : 'આવું કયરો વાંચ્યો છો ?' આવી તો ઘણી 'અનુભવસમૃદ્ધિ' છે. આવું બધું આ ક્ષેત્રમાં સાહજિક બની ગયું છે. બાદશાહના મહેલમાં બળતા દીવાની હૂંફે જમનાના ઠંડા પાણીની ટાઢ ઉડાડવાનો કોઈ કીમિયો આ ક્ષેત્રમાં નથી. આ પણ એક 'નિરંતર શિક્ષણ' છે. માનવવિદ્યા કંઈ સ્કૂલ-કોલેજમાં જ શીખવા મળે એવું નથી.

ઓક્સફર્ડના ભારતના પ્રકાશન-વિભાગમાં કામ કરતાં એક ગૃહસ્થ નિવૃત્ત થયા. પ્રેસના ભાગીદાર. ત્યાં 'કંકાવટી' છપાય. મને પૂછે, કદાચ હિસાબ કરીને, કે આ કેમ ચલાવો છો ? 'ઊંડો ફૂલો ને ઓછું પાણી સમજીને આમાં પડ્યો છું, બસ, એટલે ચાલે છે'...મેં કંઈ જ થવા ચાહ્યું નથી, કંઈ જ કરવા ચાહ્યું નથી છતાં સ્વાભાવિકપણે થોડુંક થતું રહ્યું છે - એમાં કશો કર્તાભાવ નથી. પ્રેસોમાં પૈસા ગયા છે, કાગળો ગયા છે - દુનિયાનો વહેવાર છે. બાંગલા દેશથી ઉત્તમ કાગળો આવ્યા છે. પ્રેસ એસોશિયેશન પાસે એવું જાણ્યું. એનાં મંત્રી મિત્ર વાત કરી. ૨૯ રીમ દેવું કરીને મેળવ્યા, પ્રેસમાં મોકલ્યા. બીજો અંક જુદા જ કાગળ પર છપાઈને આવ્યો ! ખુલાસો એટલો જ કે, 'અમે કાગળ વાપરી નાખ્યા છે...' સાહિત્ય હોય તેથી શું ? માણસ બધાં

ક્ષેત્રમાં હોય છે ! કોઈકને ઇચ્છા હોય, સાહિત્યિક સામયિક પ્રગટ કરવાની, તેને માટે આ માત્ર 'માર્ગદર્શન' છે. બીજાં કશાં આરોપણ કરવાની જરૂર નથી.

હું ગુજરાતી ભાષામાં એક ટોટલ સાહિત્યિક સામયિક જોવા માગું છું. દીવાદાંડી કંઈ પાંચ-પચીસ ન હોય. પણ એક તો હોવી જોઈએ ને ! તે માટે સતત કામ કરતું એક કર્મઠ જૂથ હોવું જોઈએ, તો જ તેનું સ્વરૂપ પ્રભાવક બની રહે. એવું બન્યું છે ત્યારે સાહિત્ય પર અને વાચકો પર એનો પ્રભાવ બરાબર દેખાયો છે. આવ્યું, મળ્યું તે મૂકી દીધું એ સંપાદન નથી, કશા વાદમાં બંધાયા વિના સાહિત્યપદાર્થની ઓળખ અને પરિચય હોવો જોઈએ. પેલો વેપારી કહે છે : 'બસ, દાળ-રોટલો નીકળ્યા કરે છે' - એવું આશ્વાસન નહીં ચાલે, સાહિત્યમાં ન જ ચાલવું જોઈએ. સ્થૂળ થયેલાં અખબારો, ચેપની જેમ ફેલાયેલાં પ્રસાર-માધ્યમો છતાં અક્ષર હજીયે અનન્ય જ રહ્યો છે. એ વાચક માટે થોભે છે, ફરી હાજર થાય છે. એક વાર થયેલા એક બોધ પછી તે બીજો બોધ આપવા જેટલો સમર્થ છે. કલ્પવૃક્ષ અને કામધેનુ બંને શબ્દસ્વરૂપે હાજર છે. પણ શબ્દ સાક્ષાત્કારમાંથી આવવો જોઈએ અને આવી શકે છે. સિંહોનાં ટોળાં ન હોય એવું આશ્વાસન ન લેવાય, માણસોનાં ટોળાં તો હોય જ છે. વાચકને જાતે સંડોવાવું પડે છે એ શરત માણસો પાળી શકતા નથી એટલે સાહિત્ય માટે ઓછા માણસ મળે છે.

'કંકાવટી'ને કારણે હવે તો લેખક-વિવેચક-કવિ પુરવાર થયેલા મિત્રોનું વર્તુળ જામ્યું હતું. બસ, આજે પ્રગટ થાય છે એ સ્વરૂપે જાતના જોખમે તંત્રી-પ્રકાશકનાં આગલાં નામો ચાલુ રાખીને શરૂ કર્યું. ન તો મને ગ્રાહક બનાવવામાં શ્રદ્ધા છે ન તો જાહેરખબર મળે તો એનાં બીલ વસૂલ કરવામાં શ્રદ્ધા છે. ચાલુ કરાવનારા બધા જ મિત્રો ક્યારનાયે દૂર થઈ ગયા છે. હવે તો નિત્યના કાર્યક્રમ જેવી સાહિત્યિક ચર્ચા-વિચારણાનોયે ટેકો નથી. એ અત્યાર સુધી કેમ ચાલ્યું એ ચમત્કાર ન હોય, આશ્ચર્ય ન હોય તો પણ હિસાબ બેસે એવું તો એ કાર્ય ને પરિણામ નથી જ. પંદરસોળ વર્ષ થયાં હશે, પ્રેસ અનિયમિત થયું હશે, પણ મેં નિયમિતતાનો સત્યાગ્રહ રાખ્યો છે. એક પૈસીયે આવવાનો નથી, પૂરું બીલ સમયસર ચૂકવવાનું છે, મેટર મળે જ એવી આશા ન રાખો, મળે જ તો તમે પસંદ કરો એવી જ મળે એવી આશા ન રાખો. જરૂર પડ્યે આખા અંકનું મેટર જાતે તૈયાર કરવાની હિંમત અને મજૂરીની ત્રેવડ હોય,

પ્રશંસાને બદલે એકાદ અક્ષર ટીકાનો આવશે તો આજન્મ તમને દાઢમાં રાખશે અને તમે કલ્પી ન શકો એ રીતે માર્ગમાં આડે આવશે - આટલી તૈયારી હોય તો અંગત હિસાબે-જોખમે સ્વતંત્રપણે સાહિત્યિક માસિક બહાર પાડો અને પ્રેસ છાપી આપે તો પોસ્ટ કરો. આટલી પાયાની તટસ્થવૃત્તિ હોય તો સાહિત્યિક સામયિક ચલાવો. રાત્રે પ્રૂફ આવે ને સવારે ચા પીતા હશે ત્યારે લેવા આવશે, વાંચીને તૈયાર રાખી શકો તો અંક છેક છેઢી ઘડીએ તૈયાર થશે ! એક જુદી જ નિષ્કામ વૃત્તિની અપેક્ષા આ કામ રાખે છે - શ્રીકૃષ્ણને પણ એની જાણ નહીં હોય ! અધ્યાપકો માનવવિદ્યા ભણાવે છે, પણ ભણનારા તે વાંચતા નથી, હા, પાઠ્ય-પુસ્તકનું અવલોકન છપાય તો તેટલું વાંચે. સાહિત્ય પણ કોમોડીટી વેલ્યુ ધરાવતું હોવું જોઈએ. અધ્યાપકો મોટા ભાગે તો સાહિત્યિક માસિક ખરીદતા નથી. તમે મોકલો તો જુએ, અભિપ્રાય આપે. એક કોલેજના ગુજરાતી વિભાગના વડા એવાં કે એમનો લેખ છાપો તો કોલેજ તરફથી એ વર્ષનું લવાજમ ભરાવે ! વિવેચકો પાસે એમની ભાષા છે. જ્યંત કોઠારીનું સંશોધનાત્મક, વિવેચનાત્મક, ગંભીર વિષયનું અભ્યાસલેખન પણ કરેડટ વાંચી જાવ - એવું શોધો તોયે ન મળે ! સર્જનમાં સાધારણીકરણની ઝીણી વાત કરે પણ પોતે જે લખે તેમાં સાધારણીકરણ ન થયું હોય એની ચીવટ રાખે. સાહિત્ય આગળ વધ્યું છે ? કોણ જાણે ! 'કૌમુદી' જેવું બસે-અઢીસે પાનાંનું નક્કર વાચનનું સાહિત્યિક ત્રૈમાસિક તો અત્યારે નથી જ. સાહિત્યને વિશિષ્ટ કળા માનું છું, પણ એ પાંચપંદર માણસોનો વિષય હોય તો ક્યાંક હુંપદ કે આપખુદપણા સાથે હમસર્યાઈ કંઈક અંશે તો હશે જ. હવે સૌથી વધારે નિરાશા વિવેચનથી થાય છે. હું બૌદ્ધિક નથી તેથી તો એવું નહીં હોય ?

વિશ્વસાહિત્ય આપતું એક ટોટલ ડાયજેસ્ટ પણ ગુજરાતીમાં હોવું જોઈએ. કયો ગુજરાતી લેખક કેટલું વિશ્વસાહિત્ય વાંચે છે ? વાંચી શકે છે ? વાર્તા, કવિતા, નિબંધ, વિવેચનનું સરખું પ્રમાણ હોય. પસંદ કરેલી

કૃતિઓ ઉત્તમ જ હોય. તો ક્યાં શું સર્જાય છે, કયા સાહિત્ય પ્રવાહો ચાલે છે એની લેખકને જાણ થવી જોઈએ. સારા વાચક થયા વિના સારા લેખક થનારા વિરલ હશે - આજે તો શબ્દોની આયાત કરતાં નિકાસ કરનારા વધારે છે ! એમાં એમનો જ દોષ ન કાઢીએ. સુ.જો. હતા ત્યારે કોઈ અજાણ્યું નામ જ પ્રકાશમાં લાવતા. સમય જતાં તે નામને નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યાનું જાણીને આનંદાશ્ચર્ય થતું. હવે તો નોબેલ પ્રાઈઝ મળે તે સાહિત્યકારનો પ્રાસંગિક પરિચય પણ ગુજરાતીમાં નથી મળતો. સર્જક હોવા છતાં જ્યંતિ દલાલ 'અતિ' અને 'રેખા' સાથે પુસ્તક-પ્રકાશન પણ કરે. સુંદરમ્-ઉમાશંકર જેવાની ઉત્તમ કૃતિઓ એમણે પ્રકાશિત કરી છે. સમર્થ સાહિત્યિક પત્રકાર આવું વિરલ પરિણામ પણ - બીજામાં રહેલી શક્યતાને બહાર આણનાર - નિપજાવી શકે છે. પણ કયા પરંપરિત વિવેચકનું એ તરફ ધ્યાન ગયું ? સમર્થ લેખક, અભ્યાસી સંપાદક કેટલીયે ચીલાબહારની શક્યતાને બહાર આણી શકે છે. બીજું ઉદાહરણ છે સુરેશ હ. જોશીનું અને વિજયરાય વૈદ્યનું. વિદ્વાન ખરા પણ આજન્મ પત્રકાર પણ ખરા. એવાઓએ જ સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં ઘણુંબધું પ્રેર્યું અને નિપજાવ્યું છે. કેટલું બધું વિદેશી સાહિત્ય અનુવાદ કરીને આપ્યું ! બંનેને પૂરા પત્રકાર થયા વિના ચાલ્યું નહીં. સાહિત્યકારોમાં એવી પ્રતિભા પણ હોવી જોઈએ. ઉત્તમ વાંચન મળે તો પોતે લખવાનું મોકૂફ રાખે એવા સાહિત્યકારની આજે ઊણપ વર્તાય છે. પોતે વિદ્વાન છે, અધ્યાપક છે, વ્યાખ્યાતા છે, પ્રવેશક-પ્રસ્તાવના લખે છે, પ્રાસંગિક બોલવું પડે છે - એ બધું મૂકવા માટે કોઈ પાત્ર જોઈએ એ તો વ્યવહાર થયો, સગવડ થઈ, એ અંગત જરૂરિયાત થઈ. એને વાચકની જરૂરિયાત બનાવી દેવાય નહીં. સામયિક માટે જ વિચારેલું, લખેલું, સંપાદિત કરેલું હોવું જોઈએ. પેલી ડોશી પૈસે આવે તે કોથળીમાં મૂકે ને નીટ આવે તે પણ કોથળીમાં મૂકે; સાહિત્યિક સામયિકને એવી, ડોશીની કોથળી બનાવી શકાય નહીં. આ તો ટાગોર કહે છે તેમ, સૂરજ નથી તો નખતાથી કોડિયું પ્રગટાવવા જેવું કામ કરીએ છીએ. □

॥ સાડા ત્રણ દાયકાનો નાતો ॥

યશવંત શુક્લ (૧૯૧૫) : નિબંધકાર, વિવેચક, શિક્ષણશાસ્ત્રી, ગુજરાતીના નિવૃત્ત અધ્યાપક-આચાર્ય. □ 'કેન્દ્ર અને પરિઘ' (નિબંધો), 'ઉપલબ્ધિ' (વિવેચન) 'સાગરવેલી' (અનુવાદ) □ ૫, શ્રીસત્ય સોસાયટી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯

'બુદ્ધિપ્રકાશ' (*૧૯૬૦થી)

વાતનો આરંભ ક્યાંથી કરવો તેની મને મૂઝવણ છે. કેમકે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સાથેનો મારો સંબંધ તો ઠેઠ મારા અભ્યાસકાળથી છે. મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહની એક નવલકથા, 'કર્મયોગી રાજેશ્વર'નું અવલોકન કરવાનું ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાને 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના તે સમયના તંત્રી અને ગુજરાત વિદ્યાસભા, જે તે વખતે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને નામે ઓળખાતી હતી તેના સહાયક મંત્રી હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે સોંપ્યું હતું. ગુજરાતના નવ સૈકા પહેલાંના ઇતિહાસને સ્પર્શતી આ નવલકથા વિશે અમે વાત કરતા હતા ત્યાં તો મારા ચર્ચાના મુદ્દાને પકડીને ભોગીભાઈએ મને જ અવલોકનલેખ તૈયાર કરી દેવા આગ્રહ કર્યો. મેં ખૂબ આનાકાની પછી એ કામ સ્વીકાર્યું અને લેખ તૈયાર પણ થયો. મારો એ પહેલો સાહસિક વિવેચનલેખ હતો, જે ભોગીભાઈએ હીરાલાલભાઈને પહોંચાડ્યો અને એમણે એ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં છાપ્યો પણ. ૧૯૩૬ની એ સાલ હતી અને ત્યારે હું સીનિયર બી.એ.નો વિદ્યાર્થી હતો. આમ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સાથે મારો સંબંધ તો બંધાયો પણ મને ત્યારે સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો કે આગળઉપર 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના તંત્રીપદની જવાબદારી માટે શિરે આવશે.

એક બીજો યોગાનુયોગ એ થયો કે હીરાલાલભાઈના સુપુત્ર ડૉ. મધુસૂદન પારેખ મારા વિદ્યાર્થી થયા, મારી સાથે એ કોલેજમાં જોડાયા અને એમણે પણ પિતાની માફક 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું.

'બુદ્ધિપ્રકાશ' સાથે સંબંધ બંધાયો તે પૂર્વે પૂરાં પાંચ વર્ષ સુધી 'પ્રજાબંધુ' સામાજિકના ઉપતંત્રી તરીકે મને ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહના

જે પ્રશ્નો હોય તે અમે સાથે બેસીને ચર્ચા લઈએ, કોઈ લેખ સ્વીકારવો કે અસ્વીકારવો એ વિશે ભાંજવડ હોય ત્યાં અમે ચર્ચા કરી લઈએ, ક્યારેક હું કોઈ કવિજન કે લેખકબંધુને કંઈક લખવા વિનંતી કરું, પણ મોટે ભાગે મધુસૂદનભાઈ જ લેખકમિત્રોને સંભાળી લેતા હોય છે □ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં જાહેરખબરો સ્વીકારાય છે પણ સામયિકોને એનું ઝરું સુખ હોતું નથી. માસિક એકંદરે ખોટ કરે છે. □ કદાચ દેશભરનાં જે જૂનામાં જૂનાં સામયિકો આજે પણ ચાલુ હોય તેમાંય 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અધિક જૂનું હોવાનો સંભવ છે.

માર્ગદર્શન હેઠળ તંત્રીકાર્યનો ઘણો મૂલ્યવાન અનુભવ મળ્યો હતો. એ પાંચ વર્ષ દરમ્યાન, ચૂ. વ. શાહ રજા ઉપર હતા ત્યારે, છએક માસ તંત્રી-પદની જવાબદારી

પણ મેં અદા કરી હતી. ૧૯૪૭માં હું ગુજરાત વિદ્યાસભા સંચાલિત ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયો ત્યાર પછી પણ પૂરાં બે વર્ષ સુધી 'પ્રજાબંધુ'નાં બે કોલમો હું નિયમિત લખતો રહેલો : એક 'સંસારના રંગ' અને બીજું 'ત્રંથાવલોકન'. મારું જેવું છે તેવું વિવેચકત્વ પણ ખીલ્યું હતું આ પરિવેશમાં.

વિદ્યાસભામાં વિધિસર જોડાયો ૧૯૪૭માં, પણ ૧૯૪૫માં મુંબઈ છોડી અમદાવાદ આવી 'પ્રજાબંધુ' સામાજિકમાં બીજી વાર જોડાયો ત્યારે ઉમાશંકરભાઈ જોશી ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં અનુસ્નાતક અધ્યાપક હતા. એમણે મને પણ માન્ય અનુસ્નાતક અધ્યાપક તરીકેની કામગીરી સોંપી, અને 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માટે લખતા રહેવાનું પણ કહ્યા કર્યું. પણ તે પછી તો એ પોતે જ વિદ્યાસભાની સેવાઓમાંથી મુક્ત થઈ ગયા અને નસીબસંજોગે એમના સ્થાને હું નિયુક્ત થયો. આ ગાળા દરમિયાન કે. કા. શાસ્ત્રીએ, રસિકલાલ છો. પરીખે અને છેલ્લે નગીનદાસ પારેખે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું સંપાદકત્વ સંભાળ્યું હતું.

આ દિવસોમાં વિદ્યાસભાના વહીવટમાં પણ હું હિસ્સેદાર બન્યો હતો. એટલે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના વિવિધ પ્રશ્નો ઉકેલવામાં પણ ત્યારે ભાગ ભજવવો પડતો. પછી જ્યારે નગીનદાસભાઈએ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું તંત્રીપદ છોડી દીધું ત્યારે મેં મારા જ બે સહાધ્યાપકો મધુસૂદન પારેખ અને વ્રજલાલ દવેની નિયુક્તિ તંત્રીઓ તરીકે કરાવી. પછી વ્રજલાલ દવે બીજી કોલેજમાં ગયા એટલે મધુસૂદનભાઈએ અને મેં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું સંપાદકત્વ સંભાળી લીધું.

મેં 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના કાર્ય ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખી છે પણ સંપાદનની જવાબદારીનું અધિકાંશ વહન મધુસૂદનભાઈએ જ કર્યું છે. મારી પાસે એ પ્રતિ માસ પ્રાસંગિક નોંધોની અપેક્ષા રાખે અને હું એકાદ વિષય ઉપર લેખ કરું એ માટે પણ આગ્રહ કરે. આ બે વાતે એમને સંતોષવા મેં સતત પ્રયત્ન કરેલો છે, પણ લેખકો સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો, લેખોની પસંદગી કરવી, અને માસિકના પ્રકાશનની પ્રક્રિયા સંભાળવી એ કામ મુખ્યત્વે એમણે જ કર્યું રાખ્યું છે. એમને આ સહિયારી જવાબદારી સંભાળતાં સાડા ત્રણ દાયકા વીત્યા છે તથાપિ અમારી વચ્ચે ઘર્ષણનો કે મતભેદનો કે મન ઊંચાં થયાનો એક પણ પ્રસંગ બન્યો નથી એમાં મધુસૂદનભાઈની ઉદારતાનો ફાળો ઘણો મોટો છે.

જે પ્રશ્નો હોય તે અમે સાથે બેસીને ચર્ચા લઈએ, કોઈ લેખ સ્વીકારવો કે અસ્વીકારવો એ વિષે ભાંજગડ હોય ત્યાં અમે ચર્ચા કરી લઈએ, ક્યારેક હું કોઈ કવિજન કે લેખકબંધુને કંઈક લખવા વિનંતી કરું પણ મોટે ભાગે મધુસૂદનભાઈ જ લેખકમિત્રોને સંભાળી લેતા હોય છે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ' વિદ્યાસભાના સભ્યો અને આજીવન

સભ્યોને પહેલાં વિના મૂલ્યે મળતું હતું પણ કાગળ અને મુદ્રણના ભાવ ખૂબ ઊંચા ગયા તે પછી વિદ્યાસભાના આજીવન સભ્યોને તે અર્ધી કિંમતે સુલભ કરવામાં આવે છે. એવા ગ્રાહકો ચારસોએક જેટલા છે અને બીજા ત્રણસો સાડી ત્રણસો બહારના ગ્રાહકો છે. વિદ્યાસભાનાં અન્ય પુસ્તકાલયોને પણ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અર્ધી કિંમતે પૂરું પાડવામાં આવે છે.

કેટલાક ઉત્તમ કોટિના લેખકો અને કવિઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ને સતત પોતાની કૃતિઓની લાભ આપતા રહેતા હોવાથી તેનાં ચાળીસેક પૃષ્ઠો જેટલી સામગ્રી પીરસવામાં ક્યારેય પણ કશું નડતર અનુભવવું પડ્યું નથી કે સમાધાન કરવું પડ્યું નથી. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અધિકાંશ સાહિત્યિક સામયિક હોવા છતાં એમાં રાજ્ય, સમાજ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિવિષયક લેખોને પણ સ્થાન મળતું રહ્યું છે. એમ કહી શકાય કે ઠેઠ દલપતકાળથી ચાલી આવતી એ અસલી પરંપરા છે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં જાહેરખબરો સ્વીકારાય છે પણ સામયિકોને એનું ઝાઝું સુખ હોતું નથી. માસિક એકંદરે ખોટ કરે છે. વરસેદિવસે વીસેક હજારની ખોટ આ મોંઘવારીમાં એ વેઠે છે. પણ ગુજરાતની જૂનામાં જૂની સંસ્કારસંસ્થાનું મુખપત્ર બંધ કરવાનું હજી સુધી કોઈપણ સભ્યે સૂચવ્યું નથી. કદાચ દેશભરનાં જે જૂનામાં જૂનાં સામયિકો આજે પણ ચાલુ હોય તેમાં યે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અધિક જૂનું હોવાનો સંભવ છે. એના લેખોમાંથી વીણણી કરીને પ્રો. અનંતરાય રાવળે 'બુદ્ધિપ્રકાશ લેખસંગ્રહ' એ શીર્ષકે ત્રણ ગ્રંથો સંપાદિત કરેલા છે અને વિદ્યાસભાએ જ તે પ્રકાશિત કર્યાં છે. જે લેખો અન્યથા ગ્રંથસ્થ થયા હોય તેમને અનંતરાય રાવળે એમાં સ્થાન આપ્યું નથી અને એવા તો કેટલાબધાં લેખો હોય એનો ખ્યાલ કરીએ ત્યારે આ સામયિકે છેલ્લા દોઢ સૈકા દરમિયાન ગુજરાતના સાહિત્યજીવનની અને સંસ્કારજીવનની જે સેવા કરી છે તેનો કંઈક અંશે ખ્યાલ આવી શકશે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ'ની પૃષ્ઠસંખ્યા વધે, અત્યારે ન્યૂસપ્રિન્ટ ઉપર એ છપાય છે પણ સફેદ ગ્લેઝડ કાગળ એને માટે વપરાય, લેખકોને સંતોષકારક પુરસ્કારથી નવાજાય એવી અમારી અભિલાષા તો હોય પણ ગુજરાતના વાયકો સામયિકોને જે પ્રકારનું પ્રોત્સાહન આપે છે તેનો ખ્યાલ કરતાં પેલી વીસ હજારની ખોટમાં ધરખમ ઉમેરો કરવાનું જ સંસ્થાને ભાગે આવે, એવું વિચારતાં મન ખચકાય છે.

।। સંપાદકનાં રસ-રુચિનો વિકાસ ।।

મધુસૂદન પારેખ (૧૯૨૩) : હાસ્યલેખક, વિવેચક, સંપાદક. ગુજરાતીના નિવૃત્ત અધ્યાપક. □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : હું શાણી ને શકરાભાઈ (હાસ્યલેખો), પ્રિયદર્શીનાં પ્રહસનો (એકાંકી), 'સેક્સ-પિયરની નાટ્યકથાઓ' (રૂપાંતર), 'અંગ્રેજી સાહિત્યનું આચમન' (વિવેચન) □ એ/૩, લિંકન એપા, મહિનગર, અમદાવાદ-૮.

'બુદ્ધિપ્રકાશ' (*૧૯૬૦થી)

'બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક કદાચ આખા દેશમાં જૂનામાં જૂનું સામયિક હશે. એનાં આઘ તંત્રી કવિ દલપતરામ. એમના પછી કેવાકેવા પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્યકારોની માવજત 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પામતું રહ્યું ! ઉમાશંકર જોશી, નગીનદાસ પારેખ, ભોગીલાલ સાંડેસરા - એ નામો સહેજે સ્મરણમાં આવે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાસભા)નું આ મુખપત્ર ઈ. ૧૯૫૪થી સતત પ્રગટતું રહ્યું છે. (વચમાં એ ત્રૈમાસિક બન્યું હતું.)

૧૯૬૦ની સાલમાં એનું સંપાદન મને સોંપવામાં આવ્યું. મારી સાથે સહસંપાદક પ્રા. વ્રજલાલ દવે હતા. આ સંપાદન અમને સોંપાયું એનું કારણ એટલું જ કે અમે બંને હરિવલ્લભદાસ કાળિદાસ આર્ટ્સ કોલેજમાં અધ્યાપક હતા અને ગુજરાત વિદ્યાસભા એ કોલેજની માતૃસંસ્થા હતી.

'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના સંપાદનની જવાબદારી અજ્ઞધારી આવી પડી હતી. એ સામયિક વિદ્વદ્ભોગ્ય હતું. એને લોકભોગ્ય બનાવવાનું નક્કી થયું હતું. એમાં સર્જનાત્મક સાહિત્ય નિયમિત, અમુક પૃષ્ઠોની મર્યાદામાં, પ્રકાશિત થાય એવી નીતિ સંસ્થાએ નક્કી કરી હતી.

પ્રા. વ્રજલાલ દવે થોડાક મહિનામાં બીજી કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે ગયા એટલે હ. કા. કોલેજના આચાર્ય શ્રી યશવંત શુક્લની અમૂલ્ય સહાય - એક પીઠ, પ્રતિષ્ઠિત વિવેચક, શિક્ષણકાર અને પત્રકાર તરીકેની - મને સદ્ભાગ્યે સાંપડી. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' જેવા એક શિષ્ટ માસિકનું સંપાદનકાર્ય સાવ અચાનક મારે કરવાનું આવે એ ઘટનાથી મને રોમાંચ તો થયો; કારણ મારા સદ્ગત પિતા હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં સહાયક મંત્રી હતા ત્યારથી આજીવન તેનું

વાર્તાલેખકોની નામના મોટી હોય, પણ કૃતિ નબળી હોય ! ક્યારેક તડજોડ કરીને, સંબંધ સાચવવા માટેય નબળી કૃતિને ગોઠવવી પડે. મને ક્યારેક મોટા સર્જકને એમની વાર્તા કે કવિતા પરત કરીને એમને ઉત્તરભૂ કરવાનું મન પણ થાય. □ અવલોકન માટે પુસ્તકો મળે છે પણ એને વિશે લખી આપનારા લેખકોની અમને ખોટ લાગે છે. કેટલીક વાર તો અવલોકન અને પુસ્તક બંને ગુમાવ્યાનો અનુભવ પણ થયો છે ! □ બીજી એક મહત્વની બાબત એ પણ ખરી કે સામયિકનું સંપાદન એ પૂરા સમયની જવાબદારી છે. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માટે પૂરતો સમય કાળવી શકાતો નથી.

તંત્રીપદ સંભાળ્યું હતું. એમના પેંગડામાં પગ ઘાલવાની તો મારી ગુંજાયશ શી હોય ? પણ મારે માટે એ આનંદનો અવસર હતો.

અલબત્ત મારી,

સંપાદક તરીકેની સજ્જતા વિશે હું સાશંક હતો. આનંદની સાથે મૂંઝવણ પણ હતી. તેમ છતાં યશવંતભાઈ જેવા સમર્થ સાથે હતા એ મારે માટે મોટી હૂફ હતી.

યશવંતભાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ મારું સંપાદનકાર્ય નભવા માંડ્યું પણ

એક મુશ્કેલી સર્જનાત્મક સાહિત્ય - વાર્તા, નાટિકા, લલિત નિબંધ - મેળવવાની હતી. વાર્તા તો જોઈએ જ. અને વાર્તાઓ દુર્લભ હતી. કાવ્યો અને લેખો મળ્યા કરતાં હતાં, પણ વાર્તાઓ વિના 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અલૂણ્ણ લાગતું હતું. છેવટે, મૌલિક વાર્તાઓ ન મળે તો અનુવાદ કરીને પરદેશી વાર્તાઓ છાપવી એમ નક્કી કર્યું. અને મને ખાસ્સો લાભ થયો. મેં ઇટાલીના મહાન સર્જક પિરાન્ડેલોની એક વાર્તાનો 'છત્રી' શીર્ષકથી અનુવાદ કર્યો. અને એ પછી સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ જ્યારેજ્યારે વાર્તાની ભીડ પડે ત્યારે અનુવાદરૂપે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રકાશિત કરવા માંડી. ક્યારેક મૌલિક વાર્તાઓ પણ મળતી.

પણ કેટલીક વાર એવું પણ બનતું અને બનતું રહ્યું છે કે નીવડેલા લેખકો પણ પોતાની કાચી-પાકી કૃતિ પ્રકાશિત કરવા માટે મોકલે. એથી સંપાદકો માટે ધર્મસંકટ ઊભું થાય. વાર્તાલેખકની નામના મોટી હોય, પણ કૃતિ નબળી હોય ! ક્યારેક તડજોડ કરીને, સંબંધ સાચવવા માટેય નબળી કૃતિને ગોઠવવી પડે અને ક્યારેક મોટા સર્જકોને એમની વાર્તા કે કવિતા પરત કરીને એમને ઉત્તભૂ કરવાનું મન પણ થાય. જોકે યશવંતભાઈને કારણે આ બધું શમી જતું. પત્ર દ્વારા કે રૂબરૂ મુલાકાત વખતે લેખકનું માનસિક સમાધાન તે કરી દેતા. એક બીજો પ્રશ્ન સંપાદનનો - લેખોને એડિટ કરવાનો હતો. શરૂશરૂમાં તો લેખો જેવા રૂપમાં આવે એવા રૂપમાં હું પ્રેસમાં મોકલી દેતો. એ ખરું જોતાં સંકલન હતું. પ્રખ્યાતિ પામેલા લેખકોના લેખનું એડિટિંગ કરવાનું જોખમ ખેડતાં હું ડરતો.

એક પ્રસંગે યશવંતભાઈએ જ મને ઝડપ્યો : 'તમે લાંબા અનાવશ્યક વિસ્તારવાળા લેખોને સુધારીને ટૂંકાવતા કેમ નથી ? સંપાદકનું એ જ તો કાર્ય છે !' મેં તરત મારી પાસે આવેલો એક પ્રતિષ્ઠિત (અને યશવંતભાઈ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનારા) લેખકનો લેખ તેમને બતાવ્યો અને કહ્યું : 'હવે આનું સંપાદન કરું ? એમને માઠું નહિ લાગે ?'

એમણે પ્રોત્સાહન આપતાં કહ્યું : 'મારો લેખ પણ બિનજરૂરી વિસ્તારવાળો હોય તો તેમાંય કાટછાટ કરવી. એ લેખનું તમે જરૂર એડિટિંગ કરો.' મેં તેમની રૂબરૂમાં જ લેખના અનેક પરિચ્છેદો રદ કર્યા. કેટલાક સહેજસાજ મઠાર્યા અને લેખ યશવંતભાઈને વાંચવા આપ્યો.

જણાઈ એ મારે માટે પ્રોત્સાહક બની. તેમણે પોતે એ જ લેખમાંથી બીજી પણ કેટલીક લીટીઓ કાઢી નાખી, સુધારા પણ કર્યા. અને પછી એ લેખકને ફોન જોડીને તેમનો લેખ એડિટ કર્યાની એવી કુશળ રીતે વાત કરી કે લેખકની તરત અનુકૂળ સંમતિ મળી ગઈ.

એ પ્રસંગ સંપાદક તરીકે મારે માટે - મારી તાલીમ માટે બહુ જ મહત્વનો બની રહ્યો. એ પછી મેં જ્યાંજ્યાં મને લેખમાં નિરર્થક લંબાણ લાગે ત્યાં તેને ટૂંકાવવાની રસમ જાળવી છે.

એડિટિંગને કારણે કેટલાક લેખકોનો અહં ઘવાયો છે. મારી હેસિયત વિશે પ્રશ્ન પણ થયા છે. કેટલાક ઉદારમના લેખકો તો, લેખમાં ઠીક લાગે તે રીતે સુધારાવધારા કરવાની, ટૂંકાણ કરવાની તમને સ્વતંત્રતા છે, એવું અભયવચન લેખ સાથેના પત્રમાં જ આપી દે છે. સંપાદક તરીકે મને એ બહુ સારું લાગે છે.

સંપાદનકાર્ય ઉત્તમ કરવું હોય તો લેખકોને નિમંત્રણ આપીને નિશ્ચિત વિષયો પરના જ લેખો મેળવવા જોઈએ. દરેક અંકનું આયોજન એ રીતે કરવું જોઈએ. પણ અમારો અનુભવ એવો છે કે મોટા ભાગના લેખકો તંત્રી-સંપાદકને એ રીતે લેખો મોકલતા નથી. અલબત્ત, ક્યારેક વિશેષાંક કરવાનો હોય ત્યારે ઉધરાણી પછી થોડાક લેખો મળે છે ખરા. પણ એવો વિશેષાંક ન હોય ત્યારે લેખકો પોતાની પાસેના તૈયાર લેખો મોકલતા હોય છે. ક્યાંક વક્તવ્ય આપ્યું હોય, આકાશવાણી પર વાર્તાલાપ આપ્યો હોય તો એ સંપાદકને મોકલવામાં આગસ કરતા નથી ! લેખકો પાસેથી ધાર્યા લેખો મેળવવાનું મને હંમેશાં મુશ્કેલ લાગ્યું છે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પુસ્તકપરિચય વિભાગ જામતો નથી એનું આ એક ખાસ કારણ છે. અવલોકન માટે પુસ્તકો મળે છે, પણ એના વિશે લખી આપનારા લેખકોની અમને ખીટ લાગે છે. કેટલીક વાર અવલોકન માટે પુસ્તક મોકલ્યું હોય તો અવલોકન અને પુસ્તક બંને ગુમાવ્યાનો અનુભવ પણ થયો છે.

વર્ષ દરમ્યાન પ્રગટ થતાં સમર્થ પુસ્તકો વિશે લેખકો પાસેથી લેખો અમને મળે એ માટે અમારા પ્રયત્નો ચાલતા જ હોય છે, પણ એમાં સફળતા ઓછી મળે છે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ'નો નોંધ વિભાગ વાચકોમાં સારી પ્રશંસા પામતો રહ્યો છે. વિવિધ પ્રકારની રાજકીય, સામાજિક, સાહિત્યિક ઘટનાઓ વિશે મુખ્યત્વે સંપાદક તરીકે યશવંતભાઈ લખે છે, પણ બીજા કેટલાક તે તે વિષયના

અભ્યાસી લેખકોનો પણ સહકાર મળતો રહેવાને કારણે એ વિભાગ સમૃદ્ધ બની રહ્યો છે.

કાવ્યોની તો સંપાદકો પર ભરમાર વરસે છે. એમાં ઘણુંબધું પાછું વાળવાનું દુઃખદ કાર્ય સંપાદકને ભાગે આવે છે. 'ગઝલો'નો પાક તો મબલક ઊતરે છે. એમાં ક્ષુશીપાકી ગઝલો પણ ક્યારેક પ્રકાશિત થઈ જાય છે. એનો અફસોસ આ સંપાદકને છે.

કોઈ પણ સામયિકનું પ્રકાશન કરવું એ ખોટનો ધંધો છે એમ અનુભવીઓ જાણે છે. કેટલાંય માસિકો આર્થિક ખોટને કારણે અલ્પજીવી બન્યાનાં દષ્ટાન્ત છે. 'બુદ્ધિ-પ્રકાશ' ગુજરાત વિદ્યાસભા જેવી સંસ્થાનું મુખપત્ર છે. એ પણ ખાસ્સી ખોટ ભોગવતું ચાલે છે. એને પગભર કરવા માટે જાહેરાતો જોઈએ. એ મેળવવા ઉઘરાણી કરવી પડે, એજન્ટો રાખવા પડે. 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના સંપાદનમાં આ બધી મુશ્કેલીઓ તો છે જ. એનું ગ્રાહક-મંડળ પણ બહુ મોટું નથી. એની ગ્રાહકસંખ્યા ૬૦૦ જેટલી હશે. એમાં પ્રકાશિત થતા લેખોનો વાચકવર્ગ પણ સીમિત છે.

બીજી એક મહત્ત્વની વાત એ પણ ખરી કે સામયિકનું સંપાદન એ પૂરા સમયની જવાબદારી છે. 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પૂરતો સમય ફાળવી શકાતો નથી. અનેક મર્યાદાઓની વચ્ચે સંપાદકો કાર્ય કરે છે.

તેમ છતાં સંપાદકોનું સદ્ભાગ્ય છે કે ગુજરાતના ઘણાબધા પ્રખ્યાત લેખકોનો ઉત્સાહભર્યો સહકાર તેમને મળતો રહ્યો છે. કેટલાક લેખકો તો નિયમિત રીતે લખતા રહ્યા છે. અનેક પ્રકારની મર્યાદા-મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ને નવાં રંગરૂપ આપવાના સંપાદકોના પ્રયાસ ધીમેધીમે સફળ બનતા રહ્યા છે.

'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના સંપાદક તરીકે મને લેખકો સાથેના સંપર્ક-સંબંધનો લાભ તો મળતો જ રહ્યો છે, પણ એક અન્ય લાભ એ પણ થયો છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવિધ પ્રવાહો કેવા વહે છે, ક્યાં ફટાય છે એનું નિરીક્ષણ કરવાની તક મળે છે.

અને વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી આંખ તળેથી પસાર થાય એ કારણે રસ-રુચિનો વિકાસ થાય એ સંપાદકીય લાભ કંઈ નાનો-સૂનો છે !

ગ્રંથસ્થ વાક્યની વાર્ષિક સમાલોચના

આધુનિક સમયની પરિસ્થિતિ જુદી છે. પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોની સંખ્યા વધી ગઈ છે અને વિષયોના પ્રકારમાંયે વૃદ્ધિ થઈ છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં અમુક વ્યક્તિ ગમે તેવી પ્રભાવશાળી હોય છતાં પણ જુદાજુદા વિવેચકોનાં અનેક પુસ્તકોને એ ન્યાય આપી શકે તેમ ધારવું હાસ્યજનક છે. નવલકથા, નવલિકા, સાહિત્યસંબંધી નિબંધો, કાવ્યો, વિવેચન, મુસાફરી, ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, જાસૂરી, રાસાયણિક વિજ્ઞાન આદિ શાસ્ત્રો પરત્વે લખાયેલ પુસ્તકોનું એક વ્યક્તિ વિવેચન કરી શકે એવી સમર્થ વ્યક્તિ જવલે જ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત આ જમાનો સ્પેશ્યાલીઝમનો છે અને પ્રજાજીવનના વિકાસાર્થે એ જ ઉત્તમ છે. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં પુસ્તકોને મોટામોટા ત્રણ કે ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખી તે તે વિભાગના નિષ્ણાત વિવેચકને આ કાર્ય પ્રત્યેક વર્ષે સોંપવામાં આવે તો આવી સમાલોચના કયવવા પાછળ રહેલ ઉચ્ચ આશય ફળીભૂત થવાના સંભવ વધારે છે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય.

[ગુજરાત : સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૫]

તંત્રી

।। 'નાની શી મિલન-બારી' : અદના રસિક વાચક માટે ।।

મહેન્દ્ર મેઘાણી (૧૯૨૩) : હજારો વાચકો સુધી યુચિપોષક ને ઉપયોગી પુસ્તકો, સૌને પરવડે એવી કિંમતે પહોંચાડનાર પ્રકાશક-વિતરક, મધુકર-દર્શિ સંપાદક. □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ચાંગ અને ચતુસ' (બાળવાતી), 'કોન્ટિકિ' (અનુવાદ), 'વિ. સ્નેહાધીન' 'ઝવેરચંદ' (સંપાદન), □ 'લોકમિલાપ', સરદારનગર, ભાવનગર-૧

મિલાપ' (૧૯૫૦થી ૧૯૭૮)

લોકમિલાપ કાર્યાલય નામે કામની શરૂઆત કરી ભારતના પહેલા પ્રજાસત્તાક દિને, ૧૯૫૦ની ૨૬મી જાન્યુઆરીએ. તેનું લોકમિલાપ ટ્રસ્ટમાં રૂપાંતર થયું ૧૯૬૮ના પ્રજાસત્તાક દિને. 'મિલાપ' માસિકનો પહેલો અંક પણ ૧૯૫૦ના પ્રજાસત્તાક દિને બહાર પડ્યો. લોકમિલાપ કાર્યાલયની શરૂઆત આ એક કાર્યથી થઈ હતી. 'મિલાપ'નો છેલ્લો ૩૩૯મો અંક પ્રગટ થયો ડિસેમ્બર ૧૯૭૮માં. (વચમાં, દેશમાં કટોકટી જાહેર થઈ ત્યારે તેનું પ્રકાશન સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૬થી મે ૧૯૭૭ સુધી નવ મહિના માટે બંધ રાખવું પડેલું.)

'મિલાપ'ના પ્રથમ અંકને પહેલે પાને 'નાની શી મિલન-બારી' નામની તંત્રી-નોંધ મૂકેલી, તેમાં માસિક શરૂ કરવાનો ઉદ્દેશ કાંઈક આ રીતે રજૂ કરેલો : 'ખેડૂત અને વણકર, કુંભાર અને સુધાર, સઈ અને મોચી, એ સહુ પોતપોતાની શક્તિઅનુસાર સમાજની અમુકઅમુક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. એમની માફક પ્રામાણિક પરિશ્રમ કરીને આપણી પ્રજાની આજની એક ચોક્કસ જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે. એ જરૂરિયાત છે, ચોપાસની દુનિયા વિશે જ્ઞાન વધારનારા, સાદા, સમજી શકાય તેવા વાચનની.'

પહેલા અંકની એ તંત્રી-નોંધમાં આંકડા આપેલા કે ત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં દોઢસો જેટલાં સામયિકો બહાર પડતાં હતાં. ભારતની બાર મુખ્ય ભાષાઓ અને અંગ્રેજીનાં મળીને દેશમાં કુલ ૩૭૦૦ કરતાં વધુ દૈનિકો, સાતવારિયાં તથા અન્ય સામયિકો ત્યારે પ્રગટ થતાં હશે. વિદેશોથી પણ કેટલાંક સામયિકો આવતાં હતાં. એ બધાંના મોટા ખડકલામાં તત્કાલીન બાબતોને લગતો કેટલોયે કુથ્યો હશે; પણ થોડુંક વાચન એવુંયે હશે જે ભારતની કોઈપણ ભાષાના સામાન્ય સમજના રસિક વાચકને રુચે, સરળ

વાગે અને ઉપયોગી નીવડે એવી થોડીક સામગ્રીની તારવણી કરીને 'મિલાપ'માં આપવાની નેમ રાખેલી અને એમાં, આ જાતના જગ-મશહૂર અમેરિકન માસિક 'રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ'ના સ્વરૂપનો નમૂનો નજર સામે રાખેલો.

સંપાદકીય દર્શિકોણનો ખ્યાલ પણ પહેલા અંકની એ નોંધમાં આપેલો હતો : 'કોઈ એક વ્યક્તિ, પક્ષ, વાદ કે કોઈ એક વાવટ્ય પ્રત્યેની વક્ષદારીનું છત્ર અમારે શિરે નથી. અમારા કાનમાં ભણકારા વાગે છે સાગરપારના એ મહાકવિએ ગાયેલા પેલા મંત્રના - 'એબોવ ઓલ, ટુ

ધાર્મિક અને સેલ્ફ બી ટૂં 'સૌથી વિશેષ તો તારા આત્માને જ વશાદાર રહેજે. એને કદી ન છેતરજે.' સામાન્ય સમજના રસિક વાચકને રુચે, સરળ લાગે અને ઉપયોગી નીવડે તેવાં લખાણો પસંદ કરવાનું સાદુંસીધું ધોરણ 'મિલાપ' માટે રાખેલું.

'મિલાપ'ના બદલામાં કેટલાંક સામયિકો દર મહિને આવતાં. પરભાષાનાં કે પરદેશનાં અમુક સામયિકો લવાજમ ભરીને અમે મંગાવતા. રોજેરોજ એ તથા નવાં-નવાં પુસ્તકો જોતાં રહેવાનું, તેમાંથી 'મિલાપ'ના બરનાં લખાણો પસંદ કરવાનું, તેને બને તેટલાં ટૂંકાવવાનું અથવા ટૂંકાવેલા અનુવાદો કરવાનું કામ સતત ચાલતું, કદી ન ખૂટતું. શક્તિ હોય તો હજી કેટલાંબધાં સામયિકો-પુસ્તકો જોવાનાં બાકી રહેતાં હતાં એનો ખ્યાલ રહ્યા જ કરતો.

'મિલાપ'નાં લખાણો માટે વાચકોના પ્રતિભાવો એકંદરે ઉત્સાહ વધારનાર રહેતા. ટીકાઓ પણ મળતી રહેતી. સંપાદકોનું કેવું સદ્ભાગ્ય છે કે એમની પાસેથી વધારે ઊંચી અપેક્ષાઓ રાખનારા વાચકો હંમેશાં મળી જ રહે છે, તેની પ્રતીતિ થતી. આ પ્રતિભાવોના અંશો દરેક અંકને આરંભે 'વાચકોની કલમે' નામના વિભાગમાં પ્રગટ થતા.

'મિલાપ'ના પહેલા અંકની ૨,૦૦૦ નકલ છાપેલી; છેલ્લા અંકની પણ લગભગ એટલી જ. ગ્રાહકસંખ્યામાં વરસે ૨૦૦-૩૦૦ની વધઘટ થયાં કરતી. લવાજમ આરંભમાં રૂ. ૬-૫૦ હતું, ને ૨૯ વરસમાં વધતુંવધતું રૂ. ૨૦ સુધી પહોંચેલું. કેટલાક મિત્રો-શુભેચ્છકો મદદરૂપ થવા જાહેરખબરો આપતા. લવાજમની ને તેની આવકમાંથી માસિકનાં કાગળ-છપાઈ-રવાનગીનો ખરચ નીકળી રહેતો, તેટલા પૂરતું એ પગભર ગણી શકાય. પણ તંત્રી કે બીજા એકાદ સાથીનો બોજો તે ઉપાડી શકે તેવું નહોતું બન્યું. એ માટે પુસ્તક-વેચાણની કામગીરી પણ સાથોસાથ ઉપાડેલી. લોકમિલાપનાં પ્રકાશનો તો સાવ થોડાં; બીજા પ્રકાશકોનાં પુસ્તકો લાવીને વેચીએ તેમાં એમના તરફથી જે વળતર મળે એનો આધાર. 'મિલાપ' મારફત પુસ્તકોની જાહેરાત થાય, એટલે બહારગામથી પુસ્તકો મંગાવનારા વાચકોની સંખ્યા ધીમેધીમે વધતી ગઈ. 'મિલાપ' બંધ થયા પછી પુસ્તક-વેચાણ અને પ્રકાશન એ જ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ થઈ રહી.

અન્ય સામયિકોમાંથી ચૂંટેલાં લખાણો જ 'મિલાપ'માં પ્રગટ થાય છે તે સહુ જાણતાં હતાં. એટલે કોઈક જ વાર લેખક તરફથી અપ્રગટ લખાણ અમને સીધું મોકલાતું.

અન્યત્ર છપાવેલા પોતાના લખાણ તરફ ક્યારેક કોઈ સદ્ભાવથી ધ્યાન દોરે. પણ સામાન્યપણે લેખકોનો એવો વિદ્યાસ બંધાતો ગયેલો કે એમનાં મુખ્ય લખાણો 'મિલાપ'ના ધ્યાન બહાર નહિ ગયાં હોય - પછી ભલે તંત્રીની કાચીપાકી સમજણને કારણે તે 'મિલાપ'માં લેવાયાં ન હોય. કેટલાક સ્નેહીઓ એવી મધુર અટકળો પણ કરતા કે પોતાનું કે અન્યનું અમુક તાજું પ્રગટ થયેલું લખાણ હવે પછીના 'મિલાપ'માં આવવું જોઈએ !

'મિલાપ'નો નવેમ્બર ૧૯૭૮નો અંક દોઢેક મહિનો મોડો પ્રગટ થયેલો (ડિસેમ્બરનો પણ સાથે જ) તેમાં ડિસેમ્બર પંછી માસિક બંધ કરવાની જાહેરાત હતી. 'ચંદરોજ' મથાળા હેઠળ તે અંગે બે જ પાનાંનું તંત્રીનું નિવેદન મૂકેલું, તેટલું લખતાં તા. ૧૬ ડિસેમ્બરની સવારે ૧-૦૦થી ૪-૦૦ સુધીના ત્રણ કલાક મને લાગેલા. તેમાં જણાવેલું કે 'મિલાપ'નું પ્રકાશન સંકેલી લેવાનું કોઈ ખાસ કારણ નથી. દરેક વસ્તુનો એક આરંભ હોય છે ને એક અંત હોય છે. એવો એક સહજ અંત 'મિલાપ'નો પણ આવે તે સ્વાભાવિક ગણાય. ગુજરાતની ફૂલવાડીમાં 'મિલાપ' નાનકડું પુષ્પ બનીને ખીલ્યું, ને પુષ્પની જેમ જ સ્વાભાવિકપણે હવે એ ખરી પડે છે. આજે નહિ તો બે વરસે, પાંચ વરસે પણ એને ખરવાનું તો હતું જ. ખીલવામાં જેમ આનંદ હતો, તેમ વથાકાળે ખરી પડવામાં પણ એક જાતની સાર્થકતા અનુભવાય છે.

'સ્વપ્નસિદ્ધિની મજલે મુશ્કેલીઓ વધતી જાય તેવો કાળ આવ્યો છે, અને દેહની શક્તિ હવે (પંચાવન વરસે) વધતી નથી. પ્રાણ પાંખ વીંઝે છે, પણ શરીરને હવે એની પાછળ ઘસડાવું પડે તેવું લાગે છે. હવે 'મિલાપ' ચાલુ રાખવાની હામ રહી નથી. થીંગડાથાગડ કરીને એને અંત લગી વળગી રહેવાની આસક્તિ નથી. ગુજરાતને એના વિના કશી ખોટ પડી જશે એવી દહેશત તો નથી જ.'

એક માસિક ચલાવવાની શક્તિ ઓસરી હતી. પણ સરસ મજાનું કંઈક વાંચવામાં આવે કે તરત બીજા વાચનરસિકો સુધી તેને પહોંચાડવાની વૃત્તિ શમે તેમ નહોતી. ફેર પડ્યો હોય તો કદાચ એટલો કે આટલાં વરસના અનુભવ પછી રુચિ જરાક ઘડાઈ હોય, પસંદગીનું ક્ષેત્ર થોડું વ્યાપક બન્યું હોય, તેનું ધોરણ જરા કડક બન્યું હોય. હવે આ વૃત્તિ પ્રબળ થઈ આવે ત્યારે સારાંસારાં લખાણોના સંક્ષેપો કે અંશોનું કુટુંબો કે સંસ્થાઓના નાના-મોટા સમૂહોસમક્ષ વાચન કરવા હું નીકળી પડું છું. જુદેજુદે ગામ જેમને ત્યાં જાઉં ત્યાં

ભોજન ને દક્ષિણાની યાચના કરું છું - 'દક્ષિણા'માં એમનો કલાકેક જેટલો સમય, જેમાં હું કશુંક વાંચી સંભળાવું ! ૧૯૮૫-૮૬માં પુસ્તકપ્રદર્શન-વેચાણ માટેના આખરી પરદેશ-પ્રવાસ દરમ્યાન અમેરિકામાં આવો પ્રયોગ સૂઝેલો. પછી ૧૯૮૭માં નેવુંમી મેઘાણીજયંતી નિમિત્તે ગુજરાતમાં નેવું દિવસની વાચનયાત્રા કરી, ત્યારે દરેક જિલ્લામાં અને મુંબઈ શહેરમાં વિવિધ પુસ્તકોના અંશોનું વાચન વિશેષ આયોજનપૂર્વક કરવાનું બન્યું. તે પછી અવારનવાર અમુકઅમુક વિસ્તારમાં એવી વાચનયાત્રા નિજાનંદ માટે કરતો રહું છું. તેને પરિણામે પ્રજાનો વાચનરસ થોડોક પણ પોષાતો હશે એમ સમજીને પ્રવાસ-ખરચ લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ ભોગવે છે. આધાર તો યજમાનો તરફથી મળતી 'દક્ષિણા'નો છે.

ગુજરાતી સામયિકોની પ્રવૃત્તિ વિશે મારા અભિપ્રાયનું તો શું મહત્ત્વ હોય ? પણ આપણા સહુને મન જેનું મૂલ્ય મોટું હોઈ શકે તેવો એક અભિપ્રાય ટાંકવાની રજા હોય તો તે આ રહ્યો : 'અનેક નવાં સામયિકો પ્રગટ થયે જાય છે. પણ ગુજરાતી ભાષાનાં તમામ સામયિકોમાં થઈને થોડાંઘણાં વાંચવા જેવાં પાનાં કેમ મળતાં નથી ?

વિચારપૂર્ણ અને વિચારપ્રેરક લેખો વરસદહાડે થઈને પણ કેમ ગણ્યાગાંઠ્યા પણ મળતા નથી એ ચિંતા ઉપજાવે એવો પ્રશ્ન છે. આપણી કલમો કવિતા, વાર્તા, ધર્મ અને રાજકારણ એ સિવાય જાણે કશામાં રસ લઈ જ શકતી ન હોય એવું દેખાય છે - અને આ બધાંમાં પણ નિર્જીવ અને રોગિષ્ઠ અર્પણો જ ઘણાંખરાં તો હોય છે. પલટાતા જગતપ્રવાહોનું સ્થિર દષ્ટિએ આકલન કરનારી, જીવનના પાયોના પ્રશ્નો સાથે બાથ ભીડનારી, રાગદ્વેષના ઝંઝાવાતો વચ્ચે સત્યને માટે અકંપ ઊભાનારી; સમાજ, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન, એ બધાં ફલકો ઉપર સ્વસ્થપણે વિચરનારી કલમો તો કયા જંગલમાંથી ઘડી લાવીએ ? તેમ છતાં એવા પ્રયત્નોનું આવાહન કરવા માટે સામયિકો એક યોગ્ય વાહન છે. પ્રજાનું ચેતન જેમજેમ વધતું જશે તેમતેમ સામયિકોમાં જરૂર ઉજેશ આવશે.'

આ નિરીક્ષણ 'સંસ્કૃતિ'ના ૧૯૪૮ના મે માસના અંકમાં તેના તંત્રી ઉમાશંકર જોશીએ કરેલું. આજે સુડતાલીસ વરસો પછી એ હાલતમાં કેટલો ફેર પડ્યો છે, તેનો તાળો આપણે મેળવી શકીએ. □

નાનીશી મિલનબારી - હવે બંધ

કોઈ સામયિક શરૂ થાય અને બંધ થાય તે જગતન ઘટનાક્રમમાં સ્વાભાવિક છે, પણ જે રીતે 'મિલાપ' બંધ થાય છે, તે એક ચિંતા ઉપજાવનારી વાત છે. 'મિલાપ' બંધ કરવાના નિર્ણય પાછળ હું જે બે કારણો મુખ્ય કલ્પું છું, તેમાં એક છે ગ્રાહક-સંખ્યા, અને બીજું છે મુદ્રણવ્યવસ્થા.

એક પ્રજા તરીકે ગુજરાત સામયિકોની બાબતમાં બહુ ઉદાસીન છે. એ તો આપણે સમજી શકીએ કે સાહિત્યિક સામયિકોના ગ્રાહકો ઓછા હોવાનાં, પણ કેટલા ઓછા ? જેના વિષે આપણે ગર્વ લઈ શકીએ એ 'સંસ્કૃતિ' માસિકે ગયા વરસે મોટી ખોટ ખમેલી. કદાચ આ વર્ષે તેથી પણ વધારે ખોટ આવે તો નવાઈ નહિ. 'સંસ્કૃતિ'નું લવાજમ ભરનાર ગ્રાહકો કેટલા ? માંડ ચારસો. તેમાંય મોટા ભાગની જાહેર સંસ્થાઓ વ્યક્તિગત ગ્રાહકો ઘણા ઓછા જાહેર સંસ્થાઓમાં પણ એવી ઘણી કોલેજો છે, જ્યાં 'સંસ્કૃતિ' ન જતું હોય. 'સંસ્કૃતિ' તો એક પ્રતીક છે, પણ બધાં જ સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક સામયિકોની આ સ્થિતિ છે - જે આપણા શિક્ષિત-પ્રશિક્ષિત વર્ગની આવાં સામયિકો પ્રત્યેની ઉદાસીનતા સૂચવે છે, અર્થાત્ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પ્રત્યેની ઉપેક્ષા સૂચવે છે. સાહિત્યના આપણા અધ્યાપકો અને કોલેજ-યુનિવર્સિટીઓના ગ્રંથપાલોનો પણ લગભગ એવો પ્રમાદ જોવા મળે. 'સાહિત્ય' ત્રૈમાસિક, 'કવિતા' દ્વેમાસિક કે 'પરબ' ગુજરાત યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં જોવા નહિ મળે કોનો વાંક કાઢવો ?

તામિલનાડુમાં તમિળ ભાષામાં કે કેરળમાં મલયાલમ ભાષામાં જે સાપ્તાહિકો નીકળે છે તેની નકલ લાખમાં નીકળતી હોય છે, માસિકોની હજારોમાં. પ્રજા તરીકેની એક જાગૃતિ ત્યાં જોવા મળે. □ મહેન્દ્રભાઈએ પણ એ વાતનો બળાપો કર્યો છે કે 'શુદ્ધ અને સમયસરનું કામ આપતાં છાપખાનાં વિરલ બન્યાં છે.' સંપાદક-તંત્રીની ઘણી શક્તિનો, આ પ્રેસો સાથે કામ પાર પાડવામાં, વ્યય થઈ જતો હોય છે. 'કુમાર', 'અખંડાનંદ'ની જેમ બહુ જ ઓછાં સામયિકોને પોતાની મુદ્રણ-વ્યવસ્થા હોય છે. આ સ્થિતિમાં સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક સામયિકો ચલાવવાનું દુષ્કર બનતું જાય છે.

[પરબ : ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૯]

ભોળાભાઈ પટેલ

।। સત્વશીલ લઘુ-સામયિકોને ટકાવવાં દુષ્કર છે ।।

યાસીન દલાલ (૧૯૪૪) : વાર્તાકાર, નિબંધકાર, પત્રકાર-વિદ્યાના વિવેચક, પત્રકારત્વના અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'માઈલસ્ટોન' (વાર્તાસંગ્રહ), 'રિપોર્ટિંગના સિદ્ધાન્તો' (પત્રકારવિદ્યા), 'માધ્યમમીમાંસા' (ચિંતન), □ 'આશિયાના', પ, સૌરાષ્ટ્ર કલાકેન્દ્ર સોસાયટી, રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫.

'સૌજન્યમાધુરી' (૧૯૯૪થી)

'સૌજન્યમાધુરી'નો પ્રારંભ ૧૯૯૪ના જાન્યુઆરી માસથી કર્યો, ત્યારે એની સફળતા વિષે મનમાં કોઈ બહુ મોટી અપેક્ષાઓ નહોતી તેમ નિષ્ફળતાનો કોઈ મોટો ડર કે અંદેશો પણ નહોતો. હાજીમહંમદ અલારખિયાથી માંડીને આ ક્ષેત્રના મરજીવાઓ કઈ રીતે 'શહીદ' થયા એની કથાઓ તો વાંચેલી જ હતી. એટલે પહેલેથી જ એના વહીવટ, સંચાલન અને અંદાજપત્રની બાબતમાં ખૂબ સાવધ હતો. આવડ કરતાં ખર્ચ બિલકુલ વધવા દેવું નહીં એવો નિર્ણય પ્રથમથી જ લીધો હતો, જેનું પાલન અત્યાર સુધી થઈ શક્યું છે.

'મિલાપ' બંધ થયું ત્યારથી જ નહીં, એ પહેલાંથી ગુજરાતીમાં મારી કલ્પના અને આદર્શનું એક સામયિક કાઢવું એવો તુક્કો મગજમાં રમતો હતો. એમ.એ.નો અભ્યાસ કરતો, ત્યારે 'પાન' નામે એક સામયિક શરૂ પણ કરેલું. પણ, એમ.એ. થઈને તરત પોરબંદરની કોલેજમાં જવાનું થતાં એ સામયિક એક વર્ષમાં જ બંધ પડ્યું. એ પછી, પ્રવીણ પ્રકાશનવાળા ગોપાલભાઈ સાથે મિત્રદાવે આવા સામયિકની યોજનાઓ ઘડાતી રહી. એમને પોતાનાં પ્રકાશનોના પ્રસાર અર્થે પણ આવા સામયિકની જરૂર હતી જ. પણ, એને માત્ર સૂચિપત્ર નહીં બનવા દેતાં પ્રકાશનોની જાણ ઉપરાંત સ્વતંત્ર સામગ્રીને પણ એમાં મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું એવી સમજથી 'સંદર્ભ' કાઢ્યું. (જે હજુ ચાલુ જ છે.) પરંતુ ત્યાં પણ મારી કલ્પના સાકાર થઈ નથી અને નિયમિતતા જળવાતી નથી એવું લાગતાં, એ છોડીને સ્વતંત્ર સાહસરૂપે 'સૌજન્યમાધુરી' શરૂ કર્યું.

'સૌજન્યમાધુરી' પાછળનો મારો મુખ્ય આશય ગુજરાતી અને પરભાષી દૈનિકોમાંથી તથા સામયિકોમાંથી ચૂંટેલી સામગ્રી એકત્ર કરીને વાચકો

પસંદગીમાં, એકદરે શિષ્ટ સાહિત્યિક કે પ્રેરણાદાયી સામગ્રી કરતાં પણ વિચારોત્તેજક, ચિંતનાત્મક અને સાંપ્રત સમયની સમસ્યાઓ ચર્ચતી સામગ્રીને પ્રાધાન્ય આપવાની દૃષ્ટિ રહી છે. □ ગુજરાતીમાં હાલ માહિતીપ્રદ સામયિકોનો પ્રભાવ ચાલે છે. એમનો વ્યાપ એટલો બધો વધ્યો છે કે આવાં નાનાં પણ સત્વશીલ સામયિકોને ટકાવવાનું કામ ભારે દુષ્કર છે. □ એમાં સાહિત્યિક સામગ્રી વધારવી છે, સામ્પ્રત સમસ્યાઓ ઉપર વિશેષાંકો આપવા છે. વિદેશનાં પત્રોમાંથી લખાણો લેવાં છે.

સમક્ષ રજૂ કરવાનો હતો. એમાં જે દૈનિકોમાં ઘણીવાર આવતી ઉપયોગી અને વિચારપ્રેરક સામગ્રી લોકો સમયના અભાવે કે બીજાં કારણોસર વાંચી શકતા નથી.

ઉપરાંત, સૌરાષ્ટ્રનું સારું દૈનિક હોય, તે દક્ષિણ ગુજરાતમાં જતું ન હોય, તો દક્ષિણ ગુજરાતનું દૈનિક સૌરાષ્ટ્રમાં ન વંચાતું હોય, પરિણામે એમાં આવતી જાણવા જેવી સામગ્રીથી પણ જે તે પ્રદેશનો વાચક વંચિત ન રહે એ હેતુથી એવાં દૈનિકોને હું પ્રાથમિકતા આપું છું. એ પછી 'ટાઈમ્સ', 'એક્સપ્રેસ' ઉપરાંત 'પાયોનિયર', 'સ્ટેડસમેન', 'હિંદુ' જેવાં અંગ્રેજી દૈનિકો

અને સામયિકોમાંથી ચૂંટેલા લેખો, વાર્તાઓ વગેરે રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ છે. પણ પસંદગીમાં એકંદરે શિષ્ટ સાહિત્યિક કે પ્રેરણાદાયી સામગ્રી કરતાં પણ વિચારોત્તેજક, ચિંતનાત્મક સાંપ્રત સમસ્યાઓ ચર્ચાતી સામગ્રીને પ્રાધાન્ય આપવાની દૃષ્ટિ રહી છે.

મારે કહેવું જોઈએ કે 'સૌજન્યમાધુરી'ને ગુજરાતની પ્રજાએ ખોબલેખોબલે વધાવી લીધું નથી, તેમ એને ફેંકી દીધું પણ નથી. દોઢ વર્ષમાં એના પાંચસોએક ગ્રાહક થયા છે, જે સંખ્યા હું પ્રોત્સાહક ગણું છું. અલબત્ત, સામયિકને ટકાવવા માટે એકથી દોઢ હજાર જેટલા ગ્રાહકો જોઈએ જ. પણ એ ન થાય ત્યાં સુધી જાહેરખબરનો આશ્રય લીધો છે, અને એમાં પણ પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ સાંપડ્યો છે. સામયિક જોઈને સામે ચાલીને લવાજમ કે જાહેરખબર મોકલનાર લોકો પણ મળ્યા છે. એ જ રીતે, આજીવન ગ્રાહકો પણ મળી રહ્યા છે. કુમારપાળ દેસાઈ, રજનીકુમાર પંડ્યા જેવા મિત્રોનો સહયોગ પણ સારો. છેક અમેરિકાથી શ્રી ઈશ્વર પટેલ અને ઈંગ્લેન્ડથી ભાઈ દીપક જોશી લવાજમો મેળવીને મોકલે એ ઉદ્દેખનીય સહકાર જ ગણાય.

પણ, કેટલાક દુઃખદ મુદ્દાઓ પણ નોંધવા જોઈએ. ગુજરાતનાં ઢગલાબંધ ગ્રંથાલયોને 'સૌજન્યમાધુરી' 'કોમ્પ્લીમેન્ટરી' રૂપે મોકલાતું હોવા છતાં એમાંથી કોઈ લવાજમ મોકલવાની શુભ ચેષ્ટા દાખવતું નથી ! અને, ભાગ્યે જ કોઈ સામયિક પોતાના નવા સહધર્મી સામયિકની નોંધ લે છે. (અલબત્ત, એમાં અપવાદો છે.) લેખકોનો સહકાર સારો. મોટાભાગના લેખકોએ પોતાની પુનઃમુદ્રિત સામગ્રીનો પુસ્કાર માગ્યો નથી, ઊલ્ટું કેટલાકે ઉપરથી લવાજમ મોકલ્યું છે.

ગુજરાતીમાં હાલ માહિતીપ્રદ સામયિકોનો પ્રભાવ ચાલે છે. એમનો વ્યાપ એટલોબધો વધ્યો છે કે આવાં

નાનાં પણ સત્ત્વશીલ સામયિકોને ટકાવવાનું કામ ભારે દુષ્કર છે. એને વાંચનાર, જાણનાર નાનો વર્ગ હજુ પણ છે, જે એમને ટકાવશે. પણ, આવાં સામયિકો કોઈ આંદોલન બનવા જેટલાં પ્રભાવક નીવડે એવા આશાવાદમાં હું માનતો નથી. એમનું અસ્તિત્વ, જોકે, સાવ નિરર્થક પણ નથી જ. થોડા 'હમખયાલ' (સમવિચાર ધરાવનાર) લોકોની અનુભૂતિને એ વાચા આપે એ પણ ઓછું કામ નથી.

'સૌજન્યમાધુરી'ની દોઢ વર્ષની સંપાદક તરીકેની કામગીરીથી અલબત્ત હું બિલકુલ સંતુષ્ટ નથી. એમાં ધાર્યા મુજબની સામગ્રી આપી શકાતી નથી. અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કરી શકે તેવા કુશળ માણસો મળતા નથી. પ્રૂફની ભૂલો પણ રહી જાય છે. આટલાં પાનાં એક સારા ડાઇજેસ્ટ માટે ઓછાં પડે છે. પણ, એ નિયમિત નીકળતું રહ્યું છે, અને તેની સામગ્રીનો વ્યાપ ક્રમશઃ વધતો રહ્યો છે. એમાં સાહિત્યિક સામગ્રી વધારવી છે, સાંપ્રત સમસ્યાઓ ઉપર વિશેષાંકો આપવા છે. વિદેશનાં પત્રોમાંથી લખાણો લેવાં છે. આ બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ નહીં જ થાય, એવો પ્રતિભાવ પણ નથી જ. સિતારોં સે આગે જહાં ઔર ભી હૈ...

સંપાદક તરીકે બચુભાઈ રાવત, ચાંપશી ઉદેશી, ગોકુલદાસ રાયચુરા, હાજીમહંમદ અને મહેન્દ્ર મેઘાણી મારા આદર્શ છે. પણ, મારે તો યુનિવર્સિટીની નોકરી, વહીવટી કામગીરી, લેખન એ બધામાંથી સમય કાઢીને સામયિક ચલાવવાનું છે. પૂર્ણ સમય સંપાદનમાં આપવાનું જોખમ તો આજે ખેડવા જેવું જ રહ્યું નથી. પણ, આત્મપરીક્ષણ કર્યા પછી અને વર્તમાન સામયિકજગત પર નજર કર્યા પછી લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે આ બધા મહાનતમ સંપાદકોની નજીક પહોંચવાનું આપણું ગજું નથી. □

હાલ પુસ્તકોની વૃદ્ધિ એટલે દરજ્જે આવી પહોંચી છે કે હવે કોઈ મોટા ત્રૈમાસિક વિવેચકની ખાસ જરૂર છે, અને એ તરફ અમે ગુજરાતી પંડિતોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. હવે ગુજરાતી પ્રજાએ આશા રાખવી કે એ કામ ચાલુ માસિકોથી થઈ શકશે એ કેવળ મિથ્યા છે. ગ્રંથકારો ગમે એટલા ચીડવાય, પણ વર્તમાનપત્રોએ તો એ કામ ક્યારનું છોડી દીધું છે. અને તે એ કામને યોગ્ય પણ નથી. માસિકો હજી ઉપરઉપરથી ગ્રંથાલોકન કરે છે. પણ અમે તો કબૂલ કરીએ છીએ કે તે મનમાનતું થતું નથી જ. વળી હાલ કેટલાંક પુસ્તકો તો એવાં પ્રગટ થાય છે કે તે ખાસ વિસ્તીર્ણ વિવેચનને જ યોગ્ય છે, જેમકે 'સરસ્વતીચંદ' માટે જ અમે કહીએ છીએ કે આવાં પુસ્તકને ઘટતો ન્યાય મોટા ત્રૈમાસિક વિના કદીપણ આપી શકાય નહીં.

[૧૮૮૭ નવલગ્રંથાવલિ (૧૯૬૬), પૃ. ૨૩]

નવલરામ

।। 'સંસ્કૃતિ'ની પેટર્નનો પ્રભાવ રહ્યો છે ।।

રમણલાલ જોશી (૧૯૨૬) : વિવેચક; ચરિત્રકાર અને સંપાદક. ગુજરાતીના નિવૃત્ત અધ્યાપક ઁ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : ગોવર્ધનરામ એક અધ્યયન (સંશોધન), 'વિવેચનની પ્રક્રિયા', (વિવેચન), 'શબ્દ-લોકના યાત્રીઓ' (રિખાચિત્રો) ઉત્તમલાલની ગદ્યદષ્ટિ' (સંપાદન) ઁ ૨, અચલાયતન સોસા., નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.

'ઉદ્દેશ' (૧૯૯૦થી)

સાહિત્ય અને જીવનવિચારનું માસિક 'ઉદ્દેશ' ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૯૦ના રોજ શરૂ કરેલું. હમણાં એને પાંચ વર્ષ પૂરાં થયાં. આગામી ઓગસ્ટ'૯૫નો અંક છઠ્ઠા વર્ષનો પ્રથમ અંક હશે. આવું માસિક મેં શા માટે શરૂ કર્યું ? મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી વડોદરા કોલેજમાંથી હું બી.એ. થયેલો. વડોદરા કોલેજ મેગેઝીનના ગુજરાતી વિભાગનો તંત્રી હતો. એ સમયમાં અમે કેટલાક મિત્રોએ ઇન્ટર આર્ટ્સનું સ્વતંત્ર વાર્ષિક 'પદ્મવ' નામે પણ પ્રગટ કરેલું. શ્રી મંગલ બારોટ, શ્રી લક્ષ્મીદાસ પટેલ જેવાનો ઘણો ઉત્સાહ હતો. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ ઘણાં સામયિકોનો ગ્રાહક થયેલો. 'સંસ્કૃતિ', 'દક્ષિણા', 'ગ્રંથ', 'માનસી', 'વાણી', 'મનીષા', 'ક્ષિતિજ' વ. મંગાવતો. આ સૌમાં 'સંસ્કૃતિ' પ્રત્યે પક્ષપાત. એનો પ્રત્યેક અંક રસપૂર્વક વાંચતો અને દરેક વર્ષના અંકોનું પાકું બાઈન્ડિંગ કરાવતો. આજે એની સંપૂર્ણ ફાઈલ મારી પાસે છે. ઉમાશંકરભાઈને કોઈ વાર રેકર્ડ્સ માટે કાંઈ જોવું હોય તો મને કહે 'લઈ આવો...તમારી પાસે તો હોય જ'. ૧૯૫૪માં યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્યભવનમાં જોડાયો એ પછી પ્રસંગોપાત્ત 'સંસ્કૃતિ'ના કામમાં મદદરૂપ થતાં આનંદ અનુભવાતો. (અન્ય મિત્રો પણ સમયસમયે 'સંસ્કૃતિ'ને હોંશોહોંશે મદદરૂપ થતા.) કારણ 'સંસ્કૃતિ' સૌનું છે એવી લાગણી થતી. 'સંસ્કૃતિ'એ એક પચીસી પૂરી કરી ત્યારે 'ગ્રંથ'ના એપ્રિલ, ૧૯૭૨ના અંકમાં 'સંસ્કૃતિ : સંસ્કાર-સંવર્ધનનું સામયિક' નામે લેખ લખેલો.

એટલે ૧૯૮૪માં ઉમાશંકરભાઈએ એ સમેટી લીધું ત્યારે એની ખોટ ખૂબ સાલતી. એકબે વાર ઉમાશંકરભાઈને પણ કહેલું કે 'સંસ્કૃતિ'ના જેવું કોઈ માસિક શરૂ કરું તો કેવું ? પ્રજાની પાસે વધારે નહિ તો એકાદ આવું ઉચ્ચ

ઉમાશંકરભાઈએ 'સંસ્કૃતિ' સમેટી લીધું ત્યારે એની ખોટ ખૂબ સાલતી. એકબે વાર મેં એમને પણ કહેલું કે 'સંસ્કૃતિ'ના જેવું કોઈ માસિક શરૂ કરું તો કેવું ? ઁ નિવૃત્તિ પછી પ્રભુએ આ સુઝાવ્યું તો એ એનું કામ છે એમ માનું છું. આરંભથી જ શ્રીકૃષ્ણને સમર્પિત રહી 'ઉદ્દેશ' ચલાવું છું. જાહેરખબર કે ગ્રાહકો માટે ખાસ કરી સક્રિયતા દાખવતો નથી. પણ પ્રભુ બધું બરાબર સંભાળી લે છે.

કોટિનું શિષ્ટ માસિક હોવું જોઈએ, જેમાં કૃતિ પ્રગટ થાય તો કર્તાને પણ કાંઈક સંતોષ થાય અને અન્ય લેખકોને પણ ઉચ્ચ કોટિની

કૃતિઓ રચવાની પ્રેરણા મળે. સંસ્થાઓનાં મુખપત્રોને જે મર્યાદાઓ નડે છે તે આવાં વ્યક્તિગત ધોરણે ચાલતાં સામયિકોને નડે નહિ. માત્ર અતંદ્ર જાગૃત વિવેક-વિવેચક-દષ્ટિ જ એના આશયને ફલીભૂત કરી શકે. માસિક શરૂ કરવાનો વિચાર દઢ થયો. ચિ. ગંધર્વ પ્રોત્સાહન આપ્યું અને મેં ભાયાણીસાહેબ અને અન્ય પાસેથી માસિકનાં નામો મેળવ્યાં. ૧૯૮૯નાં નવેમ્બરમાં શ્રી સુન્દરમ્ અમદાવાદમાં હતા. મેં તેમને શરૂ થનાર માસિકનું

એક નામ આપવા કહ્યું. થોડીવાર ધ્યાનમાં ડૂબી ગયા અને પછી ઊઠીને કાગળ લઈ આવ્યા અને લાલ શાહીથી લખી આપ્યું 'ઉદ્દેશ'. આ બન્યું ૧૮ નવેમ્બર, ૧૯૮૯ના રોજ. મેં નિયમ મુજબ-પાંચ-છ નામો રજિસ્ટ્રાર ઓફ ન્યૂઝ પેપર્સને મોકલ્યાં અને થોડા સમય પછી 'ઉદ્દેશ' જ પસંદ થઈને આવ્યું ! મેં પોંડિચેરી શ્રી સુન્દરમને એની જાણ કરી. તેમણે મને પત્ર લખ્યો કે એની પાછળ શ્રી માતાજીનો ફોર્સ છે અને 'ઉદ્દેશ' સરસ ચાલશે. પોતે 'ઉદ્દેશ' કાવ્યમંચ સ્થાપી દીધો છે અને જે કાવ્યરચનાઓ આવશે તે પોતે 'ઉદ્દેશ' માટે મોકલશે. પણ આર્થિક પાસાનું શું ? ખર્ચની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થા શી રીતે ગોઠવવી ? મેં મારા મિત્ર શ્રી ભૂપતભાઈ વડોદરિયાને વાત કરી. તેમણે રૂ. ૧૦૦૦ના લવાજમથી આજીવન સભ્યો નોંધવાનું સૂચન કર્યું. અને સૌ પ્રથમ પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. મેં થોડા મિત્રોને વાત કરી, એ બધાએ સહર્ષ સંમતિ આપી અને 'ઉદ્દેશ' શરૂ થયું.

એનો પ્રથમ અંક ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૯૦ના રોજ પ્રગટ થયો. અંક ઊઘડતાં જ પહેલા પાને શ્રી સુન્દરમે 'ઉદ્દેશ' નામ લખી આપેલું એનો બ્લોક મૂક્યો. એના બીજા પાને ઉમાશંકરનો ફોટો મૂક્યો, કારણકે 'ઉદ્દેશ' એમનું સાહિત્યિક તર્પણ હતું. બીજા કશા ખુલાસા, ઉપર કર્યા તે, કર્યા નહિ. એનો તંત્રીલેખ 'ઉદ્દેશ'ના મુદ્રાલેખ 'સર્વમાષા સરસ્વતી' વિશે લખ્યો. એમાં 'ઉદ્દેશ'નો ઉદ્દેશ જે કાંઈ ધ્વનિમયતાથી આવ્યો તે લખ્યો, અન્ય કોઈ સ્પષ્ટતા કરી નથી.

'ઉદ્દેશ'નો વિચાર મનમાં સ્ફુર્યો ત્યારે એમાં 'સંસ્કૃતિ', 'કૌમુદી', 'માનસી' અને 'ક્ષિતિજ'નો સમન્વય કરવાનો ખ્યાલ હતો. 'સંસ્કૃતિ'ની પેટર્નનો પ્રભાવ રહ્યો છે અનેક વાચકોને પણ એમ લાગ્યું છે. 'કૌમુદી', 'માનસી' અને 'ક્ષિતિજ'નો પ્રભાવ ઝાઝો ઝિલાઈ શક્યો નથી. પણ આ વસ્તુ મારા મનમાં છે જ અને આજની સાહિત્યિક પરિસ્થિતિમાં એમ કરવું એ કર્તવ્ય પણ છે - સુરેશ

જોશીનાં 'મનીષા', 'ઊહાપોહ' અને 'એતદ્'નો ઉલ્લેખ હું સામિપ્રાય કરતો નથી. 'ક્ષિતિજ'ની રંગત ઓર હતી, પણ પછી એ અનુવાદો આપવામાં પડી ગયા ! પ્રસંગોપાત્ત એમની હયાતીમાં મેં આ વિશે લખ્યું હતું.

કોઈ પણ સામયિકનાં ત્રણ મહત્ત્વનાં અંગો તે લેખકો, ગ્રાહકો અને વાચકો છે. ઉમાશંકર અવારનવાર કહેતા કે કોઈ સારી ચીજ લઈ આવો તો એના ગ્રાહકો મળી જ રહે છે - "ફાઈવ હંડ્રેડ ફૂલ્સ" તો મળી જ રહે છે. આ પાંચ વર્ષની ઉદ્દેશ-યાત્રાને અંતે કહી શકું કે ગ્રાહકોનો અનુભવ અત્યંત સંતર્પક છે. વાચકોનો પણ કેટલાંક સામયિકોની ગ્રાહકસંખ્યા વધુ હોય છે પણ એ વંચાય છે ઓછાં, જ્યારે કેટલાંકના ગ્રાહકો બહુ ન હોય પણ એ વંચાતાં વધુ હોય. રોજેરોજ મને મળતા સંખ્યાબંધ પત્રો ઉપરથી લાગે છે કે 'ઉદ્દેશ'નો પ્રસાર પ્રોત્સાહક છે. વાચકો સાથે એક તાર જોડાઈ ગયો છે. મેં પહેલેથી કોઈ પણ પત્રનો ટૂંકો પણ ઉત્તર લખવાનું રાખ્યું છે. મોડી રાત સુધી પત્રો લખું છું. થોડા સમય પહેલાં કોઈ મિત્ર 'ઉદ્દેશ' કાર્યાલયમાં મળવા આવ્યા ('ઉદ્દેશ'-કાર્યાલય એ મારા મકાનનો એક રૂમ છે, જેમ 'સંસ્કૃતિ'માં હતું) ત્યારે તેમણે કહ્યું કે 'ઉદ્દેશ' પાછળ તમે ઘણી મહેનત લો છો. મેં કહ્યું કે નિવૃત્તિ પછી પ્રભુએ આ સુઝાડ્યું તો એ એનું કામ છે એમ માનું છું. આરંભથી જ શ્રીકૃષ્ણને સમર્પિત રહી 'ઉદ્દેશ' ચલાવું છું. જાહેરખબર કે ગ્રાહકો માટે ખાસ કશી સક્રિયતા દાખવતો નથી. પણ પ્રભુ બધું બરાબર સંભાળી લે છે. પ્રસંગેપ્રસંગે એનો વરદ હસ્ત મારા શિર ઉપર રહેલો અનુભવું છું.

ગાંધીયુગના બે કવિઓ - અને કવિઓ કરતાં પણ મોટા માણસો - સુન્દરમ અને ઉમાશંકરની શુભેચ્છાઓ 'ઉદ્દેશ'ને મળી છે એનો આનંદ છે. અને આ હું ઉમાશંકરના ૮૪મા જન્મદિને લખી રહ્યો છું. એ પણ એક યોગાનુયોગ છે !

૨૧ જુલાઈ, ૧૯૯૫

□

હું 'સંસાર'નો તંત્રી થયો ત્યારે કેટલાક લેખકો મને લખતા કે અમારું લખાણ તમે છાપો નહીં એટલે અમને પ્રોત્સાહન શી રીતે મળે ? હું એમને લખતો કે તમને પ્રોત્સાહન મળે એ માટે આ માસિક હું ચલાવતો નથી. હું વાચકો માટે માસિક ચલાવું છું. વાચકોને અનુકૂળ આવે એવું તમે લખતા હો તો તમારા કરતાં ગરજ મને વધારે છે.

[સમાજધર્મ, પૃ. ૧૯]

ઈશ્વર પેટલીકર

।। તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું મુશ્કેલ કામ ।।

મુકુન્દ પી. શાહ (૧૯૨૩) : હાસ્યરસિક નિબંધો અને જીવનપ્રેરક-બોધક નિબંધોના લેખક, વાર્તાકાર. પૂરા સમયના તંત્રી □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશની : 'હાસ્યતરંગ' (નિબંધ), 'જીવનપંથ' (વાર્તાઓ), સક્ષ્ણ જીવન જીવવાની કળા (જીવનલક્ષી ચિંતન-લેખો) □ ૬૧/એ, નારાયણનગર સોસા., જયભિખુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

'નવચેતન' (*૧૯૭૪થી)

મારા વતન શિનોર (જિ. વડોદરા)માં, હું ભણતો હતો તે સ્કૂલની સામે જ એક સાર્વજનિક પુસ્તકાલય હતું. એટલે રોજરોજ પુસ્તકાલયમાં જવાનું બનતું અને ત્યાં આવતાં સામયિકો પણ વાંચતો. એ સામયિકો વાંચતી વખતે મનના એક ખૂણામાં સામયિક પ્રકટ કરવાની પણ ઇચ્છા જન્મી હતી. એ વખતે કલ્પના પણ નહોતી કે મારી એ ઇચ્છા ફળીભૂત થશે.

વર્ષો વીતતાં ગયાં. સાહિત્યનો શોખ પણ વધતો ગયો. લખવાનું પણ શરૂ કર્યું. મેટ્રિકમાં નાપાસ થવાથી નોકરીની શોધમાં અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં 'સંદેશ' દૈનિકમાં વ્યવસ્થા-વિભાગમાં જોડાયો.

'સંદેશ' તરફથી તે વખતે 'આરામ' નામનું સાપ્તાહિક પ્રગટ થતું હતું - જે પાછળથી વાર્તામાસિક બન્યું હતું. (આજે એનું પ્રકાશન બંધ છે.) 'આરામ'માં હું વાર્તાઓ લખતો હતો અને એના સંપાદક સ્વ. લક્ષ્મીપ્રસાદ આચાર્યની સાથે સહસંપાદક તરીકે પણ કામ કરતો હતો. આ અનુભવ મને 'નવચેતન'નું સંપાદન અને સંચાલન કરવામાં ખૂબ કામ લાગ્યો.

મારી આર્થિક સ્થિતિ સંતોષજનક ન હતી. એટલે ઇચ્છા હોવા છતાં હું સ્વતંત્ર રીતે સાહિત્યિક સામયિક પ્રગટ કરી શક્યો ન હોત. પણ સંજોગવશાત્ મારે 'નવચેતન'ના સ્થાપક તંત્રી સ્વ. ચાંપશીભાઈના પરિચયમાં આવવાનું થયું. એ વખતે તો એક લેખક અને તંત્રી તરીકેનો જ અમારો પરિચય હતો પણ આગળ જતાં એ પરિચય એટલો આત્મીય બન્યો કે તેઓ મને તેમનો 'સાહિત્યપુત્ર' માનવા લાગ્યા. મેં પણ તેમને 'સાહિત્ય પિતા'ને સ્થાને સ્થાપ્યા.

ચાંપશીભાઈની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી તેમને 'નવચેતન' તેમના પછી કોણ

સંભાળશે એની ચિંતા રહેતી હતી. મેં તેમને જણાવ્યું કે 'નવચેતન'ની જવાબદારી હું સંભાળી લઈશ. મેં 'સંદેશ'ની નોકરી છોડી દીધી અને

સંપાદન કરવું એક વાત છે અને સંચાલન કરવું બીજી વાત છે. માત્ર સંપાદન કરવું અઘરું નથી કે માત્ર સંચાલન કરવું અઘરું નથી. પણ એક જ વ્યક્તિને માથે સાહિત્યિક સામયિકનું સંચાલન અને સંપાદન ઉભયની જવાબદારી આવી પડે ત્યારે એ અત્યંત મુશ્કેલ બની જાય છે. □ 'નવચેતન' મારા હાથમાં આવ્યું ત્યારે મેં એક ફરમો ઓછો કર્યો ને લવાજમમાં થોડો વધારો કર્યો. પરિણામે (પંદરેક હજારનું) જે દેવું હતું તે ભરપાઈ થઈ ગયું અને બંને પાસાં સરભર થવા લાગ્યાં.

૧૯૫૩માં સહસંપાદક તરીકે 'નવચેતન'માં જોડાઈ ગયો.

શ્રી ચાંપશીભાઈનું ૧૯૭૪માં અવસાન થયું ત્યારથી સંપૂર્ણ રીતે 'નવચેતન'ના સંપાદન અને સંચાલનની જવાબદારી હું સંભાળતો આવ્યો છું. 'નવચેતન'ના તંત્રી તરીકે જ્યારે આ લખવા બેઠો છું ત્યારે તેના સ્થાપક તંત્રી (ચાંપશીભાઈ ઉદેશી)ને આ સામયિક ચલાવવામાં કેવીકેવી મુશ્કેલીઓ પડેલી એ પણ જણાવવું જરૂરી માનું છું.

સ્વ. હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજીનું સામયિક 'વીસમી સદી' બંધ પડ્યું ત્યાર પછી એ જ પ્રકારનું માસિક કાઢવાના હેતુથી ચાંપશીભાઈએ ૧૯૨૨માં 'નવચેતન' કલકત્તાથી શરૂ કર્યું હતું.

એક તો કલકત્તા ગુજરાતથી સેંકડો માઈલ દૂર, એ સમયમાં શિક્ષિત વર્ગનું પ્રમાણ ઓછું, ખરીદીને વાંચનારાઓની સંખ્યા ઓછી, લવાજમ ભરનારાઓ ઓછા, જાહેરાતો ખૂબ જ ઓછા ભાવે મળે - પરિણામે 'નવચેતન'ને ખૂબ જ મુશ્કેલી અનુભવવી પડેલી. ચાંપશીભાઈમાં નિષ્ઠા જબરી, 'નવચેતન' પ્રત્યે પુત્રવત્ પ્રેમ - કદાચ પુત્ર કરતાંયે વધુ. 'નવચેતન' માટે ગમે તેટલી મુશ્કેલી સહન કરવા તત્પર.

આર્થિક ખોટને પહોંચી વળવા ચાંપશીભાઈ ટ્યૂશનો કરતા, નાટકો ભજવતા, લખતા, દિગ્દર્શન કરતા, નોકરી કરતા પણ 'નવચેતન'નું ધોરણ ટકાવી રાખી તેનું પ્રકાશન નિયમિત કરતા.

જે ઉદ્દેશથી તેમણે 'નવચેતન' પ્રકટ કર્યું હતું તે ઉદ્દેશ મારે પણ 'નવચેતન'ના સંપાદન વખતે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ એમ મને લાગતું હતું. એટલે જમાના સાથે રહીને થોડાથોડા સમયગાળે હું તેમાં ફેરફાર કરતો ગયો - અલબત્ત, તેનું ધોરણ એકદરે જળવાઈ રહેવા પામ્યું છે એનો મને આનંદ છે.

સંપાદન કરવું એક વાત છે અને સંચાલન કરવું બીજી વાત છે. માત્ર સંપાદન કરવું અઘરું નથી કે માત્ર સંચાલન કરવું અઘરું નથી. પણ એક જ વ્યક્તિને માથે સાહિત્યિક સામયિકનું સંચાલન અને સંપાદન ઉભયની જવાબદારી આવી પડે ત્યારે તે અત્યંત મુશ્કેલ બની જાય છે. તેમાંયે કોઈ લિમિટેડ કંપની, ટ્રસ્ટ કે સંસ્થાનું પીઠબળ ન હોય ત્યારે વ્યક્તિગત જવાબદારીથી આ પ્રકારના સામયિકનું પ્રકાશન કરવું એ 'તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું' અને 'લોઢાના ચણા ચાવવા કરતાં મુશ્કેલ' કામ છે એમ હું નમ્રપણે માનું છું.

સાહિત્યિક સામયિક શરૂ કરતી વખતે જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે તે મારે વેઠવી પડી નહોતી કેમકે ૫૪ વર્ષ સુધી એકધારી નિયમિતતાથી ચાલતું 'નવચેતન' મારે ચલાવવાનું આવ્યું હતું. જો કે શ્રી ચાંપશીભાઈના અવસાન વખતે લગભગ પંદરેક હજારનું દેવું 'નવચેતન'ના માથે હતું અને સાહિત્યજગતમાં એવી એક માન્યતા તે વખતે પ્રચલિત થઈ હતી કે હવે 'નવચેતન'

બંધ પડી જશે કારણ કે અગાઉ સાહિત્યિક સામયિકના સ્થાપક તંત્રીના અવસાન પછી એ સામયિકી ઝાઝું ચાલુ રહી શક્યાં નહોતાં.

- પણ મારામાં આત્મશ્રદ્ધા હતી. મને ખાતરી હતી કે હું 'નવચેતન' ચાલુ રાખી શકીશ. અને આજે ગુજરાત જોઈ શકે છે કે મારી એ આત્મશ્રદ્ધા ફળી છે અને એક પણ અંકનો ખાડો પાડ્યા સિવાય એ નિયમિતપણે પ્રગટ થતું રહ્યું છે.

'નવચેતન'માં આવતાં વિવેચનો, સંશોધનલેખો અને ભારેખમ લેખો ક્રમશઃ મેં બંધ કર્યાં - માત્ર દિવાળી અંકોમાં એ છાપતો - એને સ્થાને હળવાં, સાદી ભાષાવાળાં ટૂંકાં લખાણો આપવા લાગ્યો. વળી કોઈપણ સામયિકને ચલાવવા માટે લેખકોનું બહોળું મિત્રવર્તુળ હોવું જોઈએ અને એ બાબતમાં હું સદ્ભાગી છું.

'નવચેતન' મારા હાથમાં આવ્યું ત્યારે મેં એક ફરમો ઓછો કર્યો, અને લવાજમમાં થોડો વધારો કર્યો, પરિણામે જે દેવું હતું તે ભરપાઈ થઈ ગયું અને બંને પાસાં સરભર થવા લાગ્યાં.

કોઈ પણ સામયિકના અસ્તિત્વ માટે તેનું સાતત્ય હોવું જરૂરી છે. તે જો થોડો સમય માટે પણ બંધ પડે તો તેનો ફેલાવો ઘટી જાય છે અને પુનઃ તે વધારતાં મુશ્કેલી પડે છે.

'નવચેતન'ની ગ્રાહકસંખ્યા પાંચ હજારની થાય એવી હું આશા રાખતો આવ્યો છું પણ હજી બે હજાર ગ્રાહકો, આજે ૭૪ વર્ષ થયાં છતાં, થયા નથી.

સાહિત્યિક સામયિક આંદોલન ન બની શકે પણ વાચકમાં સાહિત્યની અભિરુચિ ખીલવી શકે. ઉદ્યોગપતિઓ, સરકાર અને સમાજ તરફથી પ્રોત્સાહન મળે તો જ આ પ્રકારનાં સામયિકો ટકી શકે. જાહેરાતો વગર એ ચલાવવાં મુશ્કેલ છે.

મારા સ્વપ્ન મુજબનું 'નવચેતન' હું બનાવી શક્યો નથી. એને ચાલુ રાખવા માટે ઘણી બાંધછોડ કરવી પડી છે. ચાંપશીભાઈ કોઈનીયે શેહશરમમાં તણાતા નહિ તેવું હું કરી શક્યો નથી.

માત્ર એટલો જ સંતોષ લઈ શકું તેમ છું કે એનું ધોરણ જાળવી રાખી હું ચાલુ રાખી શક્યો છું. નવી કલમોને ઉત્તેજન આપવાની 'નવચેતન'ની નીતિ આજે પણ જળવાઈ રહી છે. 'નવચેતન' ચાલુ રહ્યું છે, તેને ગુજરાતે વધાવ્યું છે એનો મને આનંદ છે. □

॥ કવિમિત્રોનો ઉખ્ખાભર્યો સહયોગ : 'કવિલોક' ॥

રાજેન્દ્ર શાહ (૧૯૧૩) : કવિ, અનુવાદક
 □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ધ્વનિ' આદિ
 દસેક કાવ્યસંગ્રહોને સમાવતો 'સંકલિત
 કવિતા', જ્યદેવકૃત 'ગીતગોવિંદ'નો સમ-
 શ્લોકી અનુવાદ □ સૌજન્ય રો-હાઉસીઝ,
 દર્પણ સોસા. પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

'કવિલોક' (૧૯૫૭થી ૧૯૭૨*)

બી.એ. થયા પછી અમદાવાદમાં જ સ્કૂલમાં અને પછી જ્યોતિસંઘમાં કામ કરતો હતો ત્યારે, ૧૯૪૪ સુધી તો 'કુમાર'ની બુધસભામાં લગભગ નિયમિત જવાનું થતું હતું. પછી ૧૯૪૫માં મુંબઈ ગયો. ત્યાં કવિમિત્રો સાથે, ઘરે જ, ગુરુવારી બેઠકો શરૂ કરી. ત્યારે પ્રહલાદ પારેખ, મહેન્દ્ર ભગત, જસુભાઈ શાહ વગેરે કવિમિત્રો આવતા. વચ્ચે બેત્રણ વર્ષે નિરંજન ભગત પણ મુંબઈ હતા ત્યારે એ પણ આવતા. નવાં રચાયેલાં કાવ્યો વંચાય. વાતો થાય.

એ પછી દર રવિવારે ફોર્ટ વિસ્તારમાં આવેલી એક કોફીક્લબમાં મળવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે બીજા કવિમિત્રો આવતા થયા - પ્રદ્યુમ્ન તન્ના, અજિત શેઠ, જયંત પારેખ, સુરેશ દલાલ. કાવ્યવાચનની આ મહેફિલ એટલી રસપ્રદ બની હતી કે પેલું કોફીહાઉસ બંધ થતાં અમે રાજાબાઈ ટાવર નીચે, લોનમાં, મળવાનું ચાલુ રાખ્યું.

૧૯૫૪થી પ્રેસ શરૂ કર્યો - લિપિની પ્રિન્ટરી. એમાં દર રવિવારે મળવાનું, કવિતા વાંચવાનું ચાલુ રહ્યું. પ્રેસનાં મશીનોના અવાજની વચ્ચે પણ કાવ્ય-વાચન-શ્રવણનો કાર્યક્રમ ખલેલ કે અવરોધના અનુભવ વિના ચાલતો.

તે દિવસોમાં મિત્રો પોતાના બહોળા વાચનો લાભ પણ પરસ્પરને આપતા. મુંબઈમાં હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ હતા. વિશાળ વાચન એમનું. મુંબઈમાં એક વાચનરસિક ને જાણકાર સજ્જન હતા - જગન્નાથ ડોક્ટર. એમનું સરસ અંગત ગ્રંથાલય. દેશનાં-વિદેશનાં ઘણાં, અઘતન, પુસ્તકો. હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ ઉપરાંત, ઉમાશંકર જોશી, સુંદરમ્ જેવા સાહિત્યકારોએ પણ જગન્નાથ ડોક્ટરના એ ગ્રંથાલયનો લાભ લીધેલો.

આમ એક વાતાવરણ તૈયાર થયું. કાવ્યવાચન અને જગતભરની

પ્રેસનાં મશીનોના અવાજની વચ્ચે પણ કાવ્ય-વાચન-શ્રવણનો કાર્યક્રમ ખલેલ કે અવરોધના અનુભવ વિના ચાલતો. □ સંપાદક તરીકેની મારી ભૂમિકા સાહજિકતાની હતી. કોઈ કડવા કે તીખા અનુભવો થયા નથી, પ્રસન્ન અનુભવો જ થયા છે. □ 'કવિલોક'ને ચાહું છે. ખરું પણ એની સાથેનો મારો સંબંધ નિર્મમતાનો રહ્યો છે - ભાર વિનાની કેવળ નિર્મમતા.

કવિતાની વાતો તો ચાલતી જ. એમાં જ આ વિચાર થયો, સૌ મિત્રોને - કવિતાનું જ એક સામયિક શરૂ કરીએ - નિયત-

કાલિક કરીએ. દરેક પાસેથી ૫૧-૫૧ રૂપિયા ઉઘરાવેલા. એમાંથી ૧૯૫૬માં 'કવિલોક' સંસ્થા અને પછી ૧૯૫૭ના ગ્રીષ્મથી 'કવિલોક' દ્વિમાસિક શરૂ થયું - 'કવિલોક' નામ નિરંજન ભગતે સૂચવેલું. કાવ્યવાચનની બેઠકોમાં વંચાય તે અને એ ઉપરાંત, બહારથી આવેલી કવિતા - નવી ને જૂની પેઢીના સૌ કવિઓની - 'કવિલોક'નાં પાનાં પર

પ્રગટવા લાગી. કાવ્યોની ગોઠવણી સુઘડ હોય, કલાત્મક હોય એ જોવાતું. પ્રધુમ્ન તત્ત્વાનાં ચિત્રો પણ (એમનાં કાવ્યો તો ખરાં જ) 'કવિલોક'માં પ્રગટ થતાં. થોડાક વિવિધ પ્રયોગો, નુસખા પણ થયેલા. જેમકે, 'દર્પણ'નો વિષય આપીને કવિતા લખાવેલી. લિપિની પ્રેસની સુવિધા તો હાથવગી હતી. થોડાંક પ્રકાશનો - કાવ્યસંગ્રહો- પણ 'કવિલોકે' કર્યા. ૧૯૬૩માં કાવ્યસત્ર કર્યું એ 'કવિલોક'ની મહત્ત્વની ઘટના હતી. (એ પછી ૧૯૬૬માં જૂનાગઢમાં પણ સત્ર યોજેલું.) થોડાક મિત્રોના કાવ્યવાચનથી શરૂ થયેલી, પછી સામયિકમાં પરિણમેલી કાવ્યપ્રવૃત્તિ હવે વ્યાપક સત્ર સુધી વિસ્તરી-વિકસી હતી. કવિતાનું એક ઉત્સાહ-ઉમંગભર્યું પણ નિરામય વાતાવરણ હતું - રચાયું હતું.

૧૯૭૦ પછી મારે કપડવંજ જવાનું - ત્યાં રહેવા જવાનું - નક્કી થયું એટલે 'કવિલોક' જયંત પારેખે ચલાવ્યું - એમને સોંપ્યું. એ વર્ષોથી સાથે તો હતા જ, નિકટતાથી સંકળાયેલા રહ્યા હતા. એમની પાસે દષ્ટિ હતી, ને રસ તો ખરો જ.

પછી, ૧૯૭૩થી 'કવિલોક' અમદાવાદ આવ્યું. પહેલાં બચુભાઈ ને પછી, હવે, ધીરુભાઈ પરીખ એ સંભાળે છે. ગુજરાતી કવિતાનું આ ઋતુપત્ર સરસ ચાલે છે - એની સંતોષ છે, આનંદ તો ખરો જ.

સંપાદક તરીકેની મારી ભૂમિકા સાહજિકતાની હતી. સંપાદક તરીકે કોઈ કડવા કે તીખા અનુભવો થયા નથી.

પ્રસન્ન અનુભવો જ થયા છે. એક બીજી વાત પણ હતી - કાવ્યોનું વાચન કરવું, કવિતા વિશે વ્યાપક ચર્ચા કરવી, પણ વંચાતાં કાવ્યોના આસ્વાદ કે વિવેચનમાં ન પડવું. મારા મન પર પેલા એક સૂત્રની મોટી અસર છે - 'એન્ટ જજ, યુ શેલ બી જજડ.' હા, કાવ્યશાસ્ત્ર નથી વાંચ્યું એવું ય નથી. જિજ્ઞાસા રહી ને વાંચ્યું. સર્વિયાવિઝમ પણ વાંચેલું. સામયિકો પણ, આજેય, હું વાંચતો હોઉં છું. મને ગમે એ મનમાં વસી જતું હોય છે.

હા, સામયિક - કોઈપણ પ્રકાશન - સુંદર, કલાની દષ્ટિએ આકર્ષક પણ, બનવું જોઈએ. પ્રેસ હતો. એની થોડીક જાણકારી હતી. પછી, ચિત્રકાર સોમાભાઈ શાહ સાથેની મૈત્રીને લીધે લાઈન ડ્રોઈંગ વગેરેમાં પણ રસ પડેલો - જાણકારી ય મેળવેલી.

'કવિલોક'ની ગ્રાહકસંખ્યા બદલાતી તો રહી છે - બદલાતી રહે જ - પણ એ ૫૦૦થી ૮૦૦ની વચ્ચે રહી છે એવું કહી શકું.

સંપાદક તરીકે આનંદ રહ્યો છે - જેમ કવિ તરીકે. કારણ કે મેં કહ્યું એમ સંપાદક તરીકે કોઈ કડવાશ, કે કોઈ સંઘર્ષ કે કોઈ એવી તકલીફમાંથી પસાર થવું નથી પડ્યું. કવિમિત્રોનો ઉખાભર્યો સહયોગ રહ્યો છે.

'કવિલોક'ને ચાહ્યું છે ખરું પણ એની સાથેનો મારો સંબંધ નિર્મમતાનો રહ્યો છે - ભાર વિનાની કેવળ નિર્મમતા. □

સામયિકે 'ધર્મશાળા' બનવાનું ન હોય

નાનકડાં સામયિક પત્રગિયાની જેમ પુકેસરનાં વાહકો છે. સાહિત્યમાં અવનવી હલચલો અને પ્રયોગલક્ષી કૃતિઓના અવતારો આવાં સામયિકોને કેવાં આભારી છે તે સાહિત્યના અભ્યાસીઓથી અજાણ્યું ન હોય. 'Egoist' ન હોત તો ઇમેજિસ્ટ કવિતાની હલચલ કેટલી સફળ થઈ હોત તે પ્રશ્ન છે. એલિયટ, મોડેન, ફિલિપ લારકીન કે ટેડ હુજ જેવા કવિઓની કવિતા અને જેમ્સ જોન્સ જેવા નવલકથાકારોની કૃતિઓ પણ સાહિત્યિક સામયિકોને જ આભારી છે. ઇતિહાસકહે છે કે જે સામયિકે નવી હવા પ્રવેશાવીને જૂનાં જાળાં ઊડાડી દેવાં હોય તેને 'ધર્મશાળા' બની રહેવાનું ન પાલવે. આવાં સામયિકો જે સામગ્રી પ્રગટ કરે તેને આધારે નભતાં હોય છે એ જેટલું સાચું છે તેટલું એ પણ સાચું છે કે અમુક સામગ્રી પ્રગટ નહિ કરીને પણ તે નભતાં હોય છે.

[ભૂમિકા' વર્ષ-૧, અંક-૧ ; જાન્યુ-ફેબ્રુ, ૧૯૭૬]

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

।। સંપાદન - એક સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા ।।

ધીરુ પરીખ (૧૯૩૩) : કવિ, ચરિત્રકાર, વિવેચક. ગુજરાતીના (નિવૃત્ત) અધ્યાપક
 □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ઉઘાડ' (કવિતા), સમકાલીન કવિઓ (વિવેચન), કાળમાં કોચાં નામ (ચરિત્ર) □ 'લાવણ્ય', વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

'કવિલોક' (*૧૯૭૭થી),
 'કુમાર' (*૧૯૮૦થી)

કોઈ પણ સામયિકના જન્મ સાથે એની કોઈ ચોક્કસ નીતિરીતિ, ભાવભાવના જડાયેલાં હોય છે. એ માટે, એના સાતત્ય માટે, તે સામયિકના તંત્રીની તજજોગી પ્રતિબદ્ધતા ગૃહીત છે. પરન્તુ મારે ભાગ્યે કંઈક જુદી જ પરિસ્થિતિમાં 'કવિલોક' અને 'કુમાર'નું તંત્રીપદ્ધ સ્વીકારવાનું બન્યું છે. 'કવિલોક' મુંબઈથી કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહ દર બે મહિને નિયમિત પ્રકટ કરતા હતા. પરન્તુ ૧૯૬૯માં એમની બીમારીને કારણે મુંબઈમાંથી સ્થળાંતર કરવું પડ્યું ત્યારે થોડો સમય તે સામયિક નિયમિતતા ગુમાવી બેઠું. એની ચિંતા તેના આઘતંત્રી રાજેન્દ્ર શાહને સતાવતી હતી, તેવામાં બચુભાઈ રાવતને મુંબઈમાં રાજેન્દ્ર શાહને મળવાનું બન્યું...ત્યાર પછી - એક દિવસ મુંબઈથી આવી બચુભાઈએ કહ્યું, 'તમારા સહકારની અપેક્ષાએ એક કામ લેતો આવ્યો છું.'

'કયું કામ ?' સહજ રીતે મારાથી પુછાઈ ગયું.
 'આપણે 'કવિલોક' અહીંથી પ્રકટ કરવા માગીએ છીએ, ને એમાં મારે તમારા પૂરા સાથસહકારની જરૂર છે.' બચુભાઈએ કહ્યું. 'એ તો હોય જ ને.' મારાથી કહેવાઈ ગયું.

ત્યારે 'કવિલોક'ના છેલ્લા અંકો ડિમાઈ કદમાં પ્રકટ થતા હતા. મેં તેનું કદ બદલવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને દ્વિજરૂપે તે ફૂલ્કેપમાં પ્રકટ કરવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારે તંત્રીઓ તરીકે બચુભાઈ રાવત અને રાજેન્દ્ર શાહ. પરોક્ષ રીતે હું એમાં સંકળાયેલો. બચુભાઈએ પછીથી તંત્રીમંડળમાં બીજાં બે નામો ઉમેર્યાં - નિરંજન ભગતનું અને મારું. કામ તો જેમ થતું હતું તેમ જ થતું રહ્યું. આખરે 'કવિલોક'ના સહુ સંચાલકોએ ૧૯૭૭માં મારે એનું

પ્રસંગોપાત્ત પ્રશિષ્ટતાથી માંડીને આધુનિકતા સુધીની વાતો આ સામયિક ('કવિલોક')ના અંકોમાં થવા દીધી છે. આમ છે માટે જ પ્રયોગવિશેષાંકને પડછે મહાકાવ્યવિશેષાંક પણ સંપાદવી શકાયો છે. □ ('કુમાર'માં) સામગ્રીની પસંદગીમાં ઉપયોગિતા સાથે, રજૂઆતમાં અને નિરૂપણમાં સુરુચિપૂર્ણતા હોય એ ખાસ જોવું પડે છે. સૌંદર્યલક્ષિતાની સાથેસાથે જીવનલક્ષિતા પર પણ ભાર મૂકવો પડે છે. ક્યારેક તો ૪૦ ટકા અને ૬૦ ટકાનું તેમાં પ્રમાણ જાળવવાનું આવે તો તે પણ સ્વીકારવું પડે છે.

તંત્રીપદ સંભાળવું તેવો સર્વાનુમતે નિર્ણય કર્યો અને તદનુસાર ત્યારથી હું એનું તંત્રીપદ સંભાળું છું. આ તો થઈ કયા સંજોગોમાં મારે તંત્રી બનવાનું થયું

તેની વાત. પણ આમાં સામયિકની સ્થાપનાથી જે નીતિરીતિ તેની સાથે જડાયેલી હોય તેને ઉઘાપ્યા વિના જે કંઈ થઈ શકે તે જ કરવાનું રહે. મેં વ્યાપક રીતે કવિતાને સ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો રાખ્યો. સાથેસાથે વિશ્વકવિતાના પ્રવાહો આપણા કવિતાચાહકો અને નવકવિઓ સુધી પહોંચે તે માટે પણ સભાનપણે સક્રિય રહ્યો છું. પ્રસંગોપાત્ત પ્રશિષ્ટતાથી માંડીને

આધુનિકતા સુધીની વાતો આ સામયિકના નિયમિત અંકોમાં અને તેના વિશેષાંકરૂપે થવા દીધી છે. આમ છે માટે જ પ્રયોગ-વિશેષાંકની પડછે મહાકાવ્ય-વિશેષાંક પણ સંપાડાવી શકાયો છે. વિગત કવિઓના હસ્તાક્ષરોમાં કાવ્ય પ્રકટ કરી, તેમની છબી સાથે તેમનો ક્ષરાક્ષર પરિચય આપતી શ્રેણીદ્વારા કે નોબેલ પારિતોષિકથી પુરસ્કૃત કવિઓનો સચિત્ર પરિચય આપતી શ્રેણીદ્વારા કેટલુંક દસ્તાવેજી કામ કરવાનો પણ વિનમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. આધુનિક, આધુનિકોત્તર અને પ્રાચીન-પ્રશિષ્ટ નીવડેલી કાવ્યકૃતિઓના અનુવાદો દ્વારા નવસર્જકોની સિસુક્ષાને સંકોરવાનું અને સર્જક કરવાનું પણ બન્યું છે. આમ કરવામાં નવીન કલમોથી માંડીને નીવડેલા કવિઓ-લેખકો સુધીનો સહકાર અને સહભાવ મને મળી રહ્યો છે એનાથી પ્રેરણાને 'કવિલોક'ની મુદ્રાને વધુ મૂલ્યવાન બનાવવા મેં પુરુષાર્થ કર્યો છે.

તો આવું જ કંઈક બન્યું છે 'કુમાર'ના તંત્રીપદની બાબતમાં પણ. ૧૯૫૧માં પ્રથમ વાર બુધસભા નિમિત્તે 'કુમાર'માં જવાનું અને બચુભાઈ રાવતને મળવાનું બન્યું હતું. પછી વિવિધ કારણોસર બુધસભામાં જવાનું બંધ થયું, પરંતુ માત્ર કવિતાના કારણસર જ ૧૯૬૬માં ત્રીજી વાર બુધસભામાં જવાનું શરૂ કર્યું અને તે દોર જારી રહ્યો. ૧૯૬૯થી બુધવાર ઉપરાંત અઠવાડિયામાં બે-ત્રણ વાર 'કુમાર કાર્યાલય'માં જવાનું થતું અને બચુભાઈ રાવતની સાથે 'કુમાર' માટે આવેલી વિવિધ સામગ્રીની ચર્ચા-વિચારણા કરવાનું બનતું. આ વિમર્શ ઉત્તરોત્તર વધુ ઘનિષ્ઠ બનતો ગયો અને પરોક્ષ રીતે 'કુમાર'ના સંપાદનમાં વધુ સક્રિય બનવાનો અવસર મળ્યો. ૧૯૮૦માં બચુભાઈના નિધન પછી થોડો સમય 'કુમાર'ના સંપાદનમાં સક્રિયતા દાખવવાનું બન્યું, પરંતુ અન્ય કારણોસર એ સક્રિયતા મંદ થતીયતી બંધ પડી ગઈ. દરમિયાનમાં ૧૯૮૭માં 'કુમાર'નું સંપાદન સ્થગિત કરવું પડ્યું. ૧૯૯૦ના મે-જૂનમાં 'કુમાર કાર્યાલય લિ.'ના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સે 'કુમાર' સામયિકનું પ્રકાશન પુનઃ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને તેનું તંત્રીપદ સ્વીકારવા મને અનુરોધ કર્યો. મેં તે કામ ઋણવશ સ્વીકાર્યું. હવે અહીં પણ પરિસ્થિતિ એ આવીને ઊભી રહી કે 'કુમાર'ની સુદીર્ઘ પરંપરા અકબંધ રાખવાની અને આગળ વધવાનું. આર્થિક તાણ તો હતી જ. છતાં પણ એક સાંસ્કૃતિક સાહસ તરીકે તે આગળ વધે તે માટે મારાથી બનતું બધું જ કરી છૂટવાની પ્રતિબદ્ધતા સાથે

હું જોતરાયો. ગ્રાહકો અને સર્જકો સહુને સહકાર માટે અપીલ કરી અને તેનો સાનુકૂળ પ્રતિભાવ સાંપડ્યો. ધીમેધીમે ગ્રાહકોની સંખ્યામાં પેણ વધારો થતો ગયો. આ બધાથી કામ કરવાનું પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થતું રહ્યું છે. અલબત્ત, હજુ 'કુમાર' આર્થિક રીતે પગભર તો નથી જ. એટલે તેના અર્થતંત્રની સતત ચિંતા વચ્ચે સંપાદનનું કાર્ય નિભાવવું પડે છે. આમ છતાંય 'કુમાર'ની મુદ્રાને આંચ ન આવે તે રીતે નિષ્ઠાપૂર્વકના નિઃશેષ પ્રયત્નો કરી રહ્યો છું. આમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પણ આવે છે. પરંતુ તેની સામે પ્રજા તરફથી જે પ્રેમ અને પ્રોત્સાહન મળે છે તે પેલી મુશ્કેલીઓને ગૌણ બનાવી દે છે.

એની પારંપારિક મુદ્રા જાળવવા સાથે સમયોચિત સામગ્રીગત અને સજાવટગત ફેરફારો પણ કરવાનું બન્યું છે. સામગ્રીની પસંદગીમાં ઉપયોગિતા સાથે રજૂઆત અને નિરૂપણમાં સુરુચિપૂર્ણતા હોય એ ખાસ જોવું પડે છે સર્જનાત્મક કૃતિઓની પસંદગીમાં સૌંદર્યલક્ષિતાની સાથેસાથે જીવનલક્ષિતા પર પણ ભાર મૂકવો પડે છે, ક્યારેક તો ૪૦ ટકા અને ૬૦ ટકાનું તેમાં પ્રમાણ જાળવવાનું આવે તો તે પણ સ્વીકારવું પડે છે. કવિતાની બાબતમાં ગદ્યકાવ્ય ન પ્રકટ કરવાનું 'કુમાર'નું વલણ હજુ સુધી બદલ્યું નથી. કોઈ આને મર્યાદા ગણે તો તે પણ પત્રની નીતિરીતિના એક ભાગરૂપે સ્વીકાર્ય ગણીને ચાલવું પડે છે. પણ 'કુમાર'નું એકંદર સ્વરૂપ ઇન્સાઇક્લોપીડિક - વિશ્વકોશકલ્પ - હોઈ સામગ્રીના વૈવિધ્ય અને સામયિકતા પર ખૂબ ધ્યાન આપવું પડતું હોય છે. આથી તો ક્યારેક, ના ઘણી વાર, લેખકોને ઇજન આપી ચોકસાઈ વિષય પર લેખો કે લેખશ્રેણીઓ તૈયાર કરાવવી પડે છે. વળી, 'કુમાર' સર્વસામાન્ય પારિવારિક માસિક હોઈ લેખોની ભાષાશૈલી જો જટિલ હોય તો તે સરળ પણ કરવી પડે છે. આપણે ત્યાં લેખકો પ્રેસકોપી બરાબર કરતા નથી એટલે કેટલીયે વાર લેખોનું પુનર્લેખન પણ કરવું પડે છે.

હવે, ઉક્ત બંને સામયિકોના તંત્રી તરીકે મને જે પારંપરિક ઢાંચો મળ્યો છે તેનું નૈતિક રીતે જતન કરવું અને સામયિકોની નીતિરીતિને અનુરૂપ નવા ફેરફારો પણ કરતા રહેવું - એ બંને દુષ્કર કાર્યો નિભાવવાં પડે છે. પણ આ અને અણકથી આપદાઓ વચ્ચે પણ સંપાદનને એક સર્જનાત્મક પ્રક્રિયારૂપે સ્વીકાર્યું હોવાથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેને મારી ઉપલબ્ધિ સમજું છું. □

।। સામયિકો વાચકોની રુચિનું ઘડતર કરે છે ।।

ગુલાબદાસ બ્રોકર (૧૯૦૯) : વાર્તાકાર, નાટ્યલેખક, પ્રવાસલેખક, અનુવાદક, વિવેચક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'લતા અને બીજી વાતો', (વાર્તાસંગ્રહ), 'ધૂમસેર' (નાટક), 'નવા ગગનની નીચે (પ્રવાસ), 'રૂપસૃષ્ટિમાં' (વિવેચન) □ ૩૯૭, સ્વામી વિવેકાનંદ રોડ, વિલેપાર્લ (૫.), મુંબઈ-૫૬

'એકાંકી' (૧૯૫૧-૫૩),
'ગુજરાતી નાટ્ય' (૧૯૬૦)
'પરબ' (*૧૯૬૪થી *૭૪)

કિશોરવયથી હું સાહિત્યનાં સામયિકોનો રસિક વાચક અને ઉત્સુક અભ્યાસી રહ્યો છું. મારી યુવાનીના કાળનાં 'પ્રસ્થાન' 'કૌમુદી' 'ગુજરાત' - વગેરે ઉત્તમ સામયિકોનાં વાચન અને અભ્યાસથી મારી એ દિશાની રસવૃત્તિ તૃપ્ત પણ થતી હતી અને ઘડાતી પણ જતી હતી.

પણ સ્વતંત્ર સામયિકના તંત્રી થવાની ઉત્કંઠા જાગતી નહોતી. છતાં લેખક તરીકે અને સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે હું જાણીતો થતો ગયો હતો અને નાટકો પણ લખતો હતો એટલે ઇન્ડિઅન નેશનલ થિયેટર, મુંબઈના આગ્રહથી ૧૯૫૧થી ૧૯૫૩ સુધી, સુવિખ્યાત નાટ્યકાર જયંતિ દલાલની સાથે 'એકાંકી' ત્રૈમાસિકનું તંત્રીપદ મેં સંભાળ્યું હતું.

એ વર્ષોમાં એ સામયિકની ઘણી પ્રતિષ્ઠા હતી, કેમકે નાટક અને રંગભૂમિ વિશે તેમાં સરસ લખાણો આવતાં હતાં. અમે બંને મિત્રો સામગ્રી-પસંદગીની બાબતમાં ચીકાશવાળા હતા, એટલે એ સામયિક એ જમાનામાં સરસ ગણાતું. પછી એ સંપાદન કેમ બંધ થયું, કે એ સામયિક જ બંધ થયું એ યાદ રહ્યું નથી.

૧૯૫૫-૫૬માં 'અખંડ આનંદ' માસિકના સલાહકાર મંડળમાં જોડાયો. તેના વાર્તાવિભાગનું સંપાદન મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પછી ૧૯૬૪માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના તે સમયના અનિયતકાલિક સામયિક 'પરબ'ના તંત્રી તરીકે મનસુખલાલ ઝવેરી તથા જયંત કોઠારી સાથે કામ કર્યું, અને ૧૯૬૬થી ૧૯૭૪ સુધી 'પરબ'નો હું એકમાત્ર તંત્રી રહ્યો. એ પત્રમાં સામગ્રી બહુ સારી કક્ષાની મળતી હતી એટલે એના તંત્રીપણામાં ઘણો આનંદ આવતો.

એ પહેલાં ૧૯૬૦માં શ્રી મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' તથા હું ગુજરાતી નાટ્યમંડળ તરફથી

જે જે સામયિકોનું તંત્રીપદ મેં સંભાળેલું તેમાં સામગ્રી પરત્વે જરીય બાંધછોડ હું કરતો નહોતો, સામયિકમાં જે કંઈ આવે એ ઉત્તમ પ્રકારનું જ આવે એવો મારો આગ્રહ રહેતો. □ અને એટલે જ ઉત્તમ સામયિકોને દુનિયાભરમાં ઉત્તમ સાહિત્યકારો તંત્રીઓ તરીકે સાંપડ્યા છે. એ તંત્રીઓ ટી. એસ. ઈલિયટ કે સ્ટીવન સ્પેન્ડર પણ હોય, અને પ્રેમચંદ કે રવીન્દ્રનાથ પણ હોય.

પ્રસિદ્ધ થતા સામયિક 'ગુજરાતી નાટ્ય'ના સંયુક્ત તંત્રી બન્યા હતા. કેટલો સમય એ પદ અમે સંભાળ્યું

હતું એ હવે મને બરાબર યાદ નથી.

આ બધાં સામયિકો કે એની માહિતી સંઘરી ન રાખવાની ટેવને લીધે આ વિશે ઘણું બધું ભુલાઈ ગયું છે, પરંતુ એટલું હું કહી શકું છું કે જે જે સામયિકોનું તંત્રીપદ મેં સંભાળેલું તેમાં સામગ્રી પરત્વે જરીય બાંધછોડ હું કરતો નહોતો, અને સામયિકમાં જે કંઈ આવે તે ઉત્તમ પ્રકારનું જ આવે એવો મારો આગ્રહ રહેતો. સદ્ભાગ્યે જયંતિ દલાલ ને મોહનલાલ

મહેતા જેવા મિત્રો સાથે કામ કરવાનું મળ્યું હતું, એટલે એ બાબતમાં કશી મુશ્કેલી અનુભવાઈ નહોતી.

હું માનું છું કે ઉત્તમ પ્રકારનાં સામયિકો વાચકોની રુચિ ઘડવામાં ઘણો મોટો ફાળો આપી શકે છે. આનંદશંકર ધ્રુવ, ક. મા. મુનશી રા. વિ. પાઠક, વિજયરાય વૈદ અને આજનાં કેટલાંક સામયિકોના તંત્રીઓએ તથા 'સંસ્કૃતિ' જેવા ઉત્તમ કક્ષાના માસિકના તંત્રી ઉમાશંકર જોશીએ એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

અને એટલે જ ઉત્તમ સામયિકોને દુનિયાભરમાં ઉત્તમ સાહિત્યકારો તંત્રીઓ તરીકે સાંપડ્યા છે. એ તંત્રીઓ ટી. એસ. ઇલિયટ કે સ્ટીફન સ્પેન્ડર પણ હોય, અને પ્રેમચંદ કે રવીન્દ્રનાથ પણ હોય, પણ લોકોને ઉત્તમ સાહિત્યકારો પૂરા પાડવામાં આ બધાં સામયિકોનો ફાળો ઓછો નથી. આજે પણ કેટલાંક ઉત્તમ સામયિકો પ્રસિદ્ધ થતાં રહે છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે.

એ સદ્ભાગ્ય દીર્ઘકાળ સુધી ટકી રહો. □

આપણાં માસિકો

હાલમાં માસિકોની સંખ્યામાં ગભરાટ ફેલાય તેટલો બધો વધારો થતો જાય છે. કોઈને એક કાણ એમ લાગે કે મારે તંત્રી થવું - અગર કોઈનો લેખ એકાદ વર્તમાન માસિકે લેવાની ના પાડી એટલે થઈ ચૂક્યો નવા માસિકનો જન્મ. આવાં માસિકોમાં નથી હોતું પૂંઠાનું કે કાગળનું એક ધોરણ, નથી હોતું ભાષાનું કે શૈલીનું ઠેકાણું, નથી હોતું જોડણીનું સામ્ય. માત્ર આઠ કે સોળ પાનાં ગમે તેમ ચીતરી કાઢ્યાં અને કહેવાતા, માની લીધેલા 'સુધારા'ને વગોવી કાઢવા માટે ઝેરીલા, ગંધાતા વિચારો દર્શાવ્યા તથા તેવા મતને પુષ્ટિ આપનાર એકાદ વાત જોડી કાઢી એટલે બસ. તંત્રી, પ્રકાશક, વ્યવસ્થાપક, પ્રૂફરીડર, જાહેરખબરના મેનેજર, કારકુન બધું શ્રીયુત પોતે, એટલે કામ કેવું થાય એ વિચારી જોવું મુશ્કેલ નથી. વળી, દરેક સંસ્થાને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ નોંધવા માટે એકાદ વાજિંત્ર જોઈએ. તે એટલે સુધી કે હવે એકએક નાતને માટે એકેક નહીં પણ બબ્બે કે ત્રણત્રણ ચોપાનીઆં કાઢવામાં આવે છે. આવાં માસિકોની પ્રવૃત્તિ એકદેશી હોવાથી પ્રજાનાં મન સાંકડાં રહે છે ને નવું ચેતન ખીલી શકતું નથી.

જેમ માસિકોનો વાંક છે તેમ કેટલાક લેખકોનો પણ એટલો જ વાંક છે. હમણાંહમણાં દરેક જણને કવિ થવાનું મન થાય છે. પરિણામમાં કુંવાડીઆના જેટલો કવિતાનો કચરો ફૂટી નીકળે છે. એ ઉપરાંત તરજુમાનો વા વાય છે અને હિંદી, બંગાળી, મરાઠી, અંગ્રેજીમાંથી સીધાં કે આડકતરાં ભાષાંતરોના ઢગલા માસિકોના અધિપતિઓ ઉપર જઈ પડે છે. એકનો એક લેખ સાથેલાગો પાંચ-દસ માસિકોને મોકલવામાં આવે છે - જ્યાં પ્રકટ થાય ત્યાં ખરો. વળી, કોઈ લેખ એક માસિકમાં બે વરસ ઉપર કોઈએ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હોય તે લેખમાં સહેજ ફેરફાર કરીને બીજા ગૃહસ્થ તે બીજા માસિક ઉપર મોકલે છે ને અધિપતિ બિચારો છેતરાઈ જાય છે.

થોડો દોષ ગુજરાતી પ્રજાનો પણ છે. વાચનનો શોખ ગુજરાતમાં ઘણો ઓછો હોવાથી જોઈએ એટલું ઉત્તેજન સારા લેખકોને કે માસિકોને મળતું નથી. તેથી સામયિક-સાહિત્યમાં જલદીથી સુધારો થઈ શકતો નથી.

ઉપર ગુજરાતી માસિકો વિશે જે કાંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને લખ્યું છે. નિર્માલ્ય સાહિત્ય અટકાવવું જોઈએ. દરેક મહિને બે-ચાર માસિકો નવાં નીકળે છે તે સારી વાત છે પણ જો માસિકો સત્ત્વવાળાં ન હોય તો કોઈપણ જાહેર ટીકાકારની ફરજ છે કે તે ઉપર પ્રજાનું લક્ષ દોરવું.

[સાહિત્ય : ડિસેમ્બર : ૧૯૧૬]

મટુભાઈ કાંટાવાળા (તંત્રીલેખ)

।।પણ તો સંપાદકની પ્રતિજ્ઞાનું શું ? ।।

જયંત કોઠારી (૧૯૩૦) : વિવેચક, સંશોધક, સંપાદક, ગુજરાતીના નિવૃત્ત અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો 'વિવેચન-નું વિવેચન', 'સાહિત્યિક તથ્યોની માવજત' (સંશોધનવિષયક લેખો) 'ગુજરાતી સાહિત્યકોશ : ૧ (સંપાદન) મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ (સંપાદન) □ ૨૪, સત્યકામ સોસાયટી, સુ. મં. રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫.

પરબ (*૧૯૬૨થી *૧૯૬૪)

૧૯૬૨થી ૧૯૬૪ એ ત્રણ વર્ષ હું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની અનિયતકાલિક પત્રિકા 'પરબ'નો સંપાદક રહ્યો એમ 'પરબ'ના અંકો જોઈને કહી શકું છું. મારી આગળ બીજાં નામો પણ હતાં, જે બદલાતાં રહ્યાં હતાં.

'પરબ'ના સંપાદક તરીકે મારું નામ તો વહેલું નક્કી થયેલું, ને મારી સંમતિ પણ મેળવવામાં આવેલી. પરંતુ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાતાની જગ્યા માટે મેં અરજી કરેલી ને જો હું લેવાઈ તો યુનિવર્સિટીની પરવાનગી લેવાની રહે તેથી એ નિર્ણયને તત્કાળ પૂરતો સ્થગિત કરવામાં આવેલો. યુનિવર્સિટીમાં હું ન લેવાયો ને પછી એકાએક એક દિવસ ૧૯૬૨નો 'પરબ'નો પહેલો અંક, જેમાં ભૃગુરાય અંજારિયાનો 'કલાન્ત કવિ'માં કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન' એ એક લાંબો લેખ હતો તે મારા હાથમાં આવ્યો, અને મેં જોયું કે એના પર બીજાં ત્રણ વડીલોની સાથે મારું પણ સંપાદક તરીકે નામ હતું.

મારું નામ કશે જોડાય એ પરત્વે હું અત્યંત સંવેદનશીલ છું. નામ સાથે જવાબદારી આવે જ અને એમાંથી કોઈ બહાનું ધરીને છટકવાનું મારા સ્વભાવમાં નથી. બીજું કોઈ જવાબ ન માગે તો હું જ મારી જાતનો જવાબ માગું. આથી, 'પરબ' પર મારું નામ જોતાં જ હું યશવંત શુક્લ, જે પણ એક સંપાદક હતા તેમની પાસે દોડ્યો - મારે શું કરવાનું છે એ પૂછવા. પછી તો, 'પરબ'ના પૂંજ પર નામ તો બીજા વડીલોનાં ભલે

સંપાદક માત્ર ટપાલી હોય એ હું સ્વીકારી શક્યો નથી. એ જવાબદારીપૂર્વક પસંદગીઓ કરે, ઉત્તમ લેખો માટે પ્રયાસો કરે, આવેલા લેખોમાં જરૂર જણાય ત્યાં કાંટછાંટ કરે, એને સ્પૂઆત અને ભાષાની દૃષ્ટિએ મકારે, એને વધારે અસરકારક કરીને મૂકે. □ મેં કોઈ સામયિક સ્વતંત્ર રીતે કેમ શરૂ ન કર્યું ? હા, મેં કેટલાક ઘોડા તો ઘડેલા - મનમાં ને મનમાં જ. મારા ખ્યાલ મુજબનું સંપાદન મારે માટે શ્રમભર્યું બને, એથી એક ટીમ ઊભી કરવી એવી કલ્પના પણ મનમાં આવતી. □ હજીયે મૂલ્યવંતા મધ્યકાલીન સાહિત્યવારસાને પ્રકાશિત કરતું એક સામયિક હોય એવું મન સતત ને તીવ્રતાથી ઈચ્છ્યા કરે છે.

આવ્યાં કર્યાં, સંપાદનનું તંત્ર વાસ્તવિક રીતે મારા હાથમાં જ રહ્યું. અલબત્ત, યશવંતભાઈ અને હું વિચારવિનિમય કરતા રહેલા.

આમાં એક ઘટના ઘટી તે

સંપાદક તરીકેની જવાબદારીના મારા ખ્યાલને સંદર્ભે ખાસ નોંધવી જોઈએ. ૧૯૬૪ની ઉનાળાની રજાઓમાં હું રાજકોટ જતો હતો ત્યારે યશવંતભાઈએ પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે રસિકલાલ પરીખ ન્હાનાલાલ જયંતીનું વ્યાખ્યાન આપવાના છે તે આપણે 'પરબ'ના અંક તરીકે મૂકીએ. લેખ તો એમના હાથમાં નહોતો એટલે એમણે પૂછ્યું કે આવે એટલે તમને જોવા મોકલું ? મેં કહ્યું હા, સમય હોય તો મોકલશો. પણ પછી તો એ

અંક છપાયેલો જ છેક ઓક્ટોબર માસમાં વાડાસિનોરના જ્ઞાનસત્રમાં મારા હાથમાં આવ્યો. રઘુવીરે ટકોર કરી કે જ્યંતભાઈએ લેખ આ અંકમાં જ જોયો હશે અને હું પણ લેખ જોઈને ચોંક્યો. મારે યશવંતભાઈને કહેવાનું થયું કે આ ૯૪ પાનાંના લેખમાં ચાર પાનાં જ વિવેચનનાં છે, બાકી તો લાંબાલાંબા ઉતારા અને સામાન્ય નિરીક્ષણ જ છે. લેખ મને જોવા મળ્યો હોત તો હું એ 'પરબ'માં છાપવા કબૂલ ન થાત. યશવંતભાઈએ કહ્યું કે રસિકભાઈ પ્રતિષ્ઠિત છે અને હું માનું છું કે પ્રતિષ્ઠિતોએ પોતે પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની હોય છે. મેં યશવંતભાઈને સવાલ કર્યો કે સંપાદકની પ્રતિષ્ઠાનું શું ?, જેનો એમની પાસે કોઈ જવાબ નહોતો. (આ પૂર્વે મારા બે ગુરુજનોના લેખો સુધારી મોકલવા પરત કરેલા - મેં સ્નેહકૃત્ય કર્યું ગણાશે એવો યશવંતભાઈનો અભિપ્રાય હતો.)

'પરબ' સાહિત્ય પરિષદની પત્રિકા હતી, એની સંપાદનનીતિ મારે નક્કી કરવાની ન હતી. ઉપરાંત કંઈ નવું વિચારવા જેટલો પ્રૌઢ ને અનુભવી હું ન હતો. મારે આટલું જ કરવાનું છે એમ હું સમજતો હતો - 'પરબ' માટે અભ્યાસલેખો ઘણા ઓછા મળતા હતા તે મેળવવા કોશિશ કરવી અને એને કંઈક નિયમિત કરવું, ત્રૈમાસિકનું સ્વરૂપ આપવું. હું જોઈ છું કે હરિવલ્લભ ભાયાણી, સી.એન. (હવે ચી.ન.) પટેલ, 'પ્રાસન્નેય', કનુભાઈ જાની વગેરેના લેખો મારા પ્રયત્નોને પરિણામે જ આવેલા હતા. પણ હું કંઈ ઝાઝો સફળ થયો નહોતો - આજે પણ 'પરબ'ના એ અંકો જોતાં હું કંઈ પ્રભાવિત થતો નથી. હું કંઈક 'નાનો' પડતો હતો. મને યાદ છે કે ૧૯૬૩ના વિલેપારવે સંમેલનમાંના ઉમાશંકરના વક્તવ્યથી હું ખૂબ અભિભૂત થયો હતો અને બનતાં સુધી આકાશવાણીએ એનું ધ્વનિમુદ્રણ કરી લીધું હતું તે મળે તો 'પરબ'માં એ છાપવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. યશવંતભાઈને મેં કહ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે મુરલી ઠાકુરને તમે જ પત્ર લખી શકો. મને ખ્યાલ છે કે મેં પત્ર લખેલો ને એનો મને કોઈ જવાબ ન મળેલો. પૂરતી સામગ્રી ન હોય ત્યારે પોતે લેખ લખી 'પરબ'નો સમય સાચવી લેવાની કોશિશ પણ મેં કરી જોઈ હતી.

પણ 'પરબ'ને નિયમિત કરી શકાય એવી તંત્રની અનુકૂળતા પરિષદ પાસે ન હતી. આવેલા લેખો મને તરત મોકલાય નહીં, પ્રેસ સાથેનો વ્યવહાર કાર્યાલયે કરવાનો હોય, લેખકોને ઓફિસિન્ટ મોકલવાનું કાર્યાલયે

કરવાનું હોય - આ બધું સમયસર થાય નહીં. ફરિયાદ કરવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું. અંગત પ્રતિકૂળતાનું કારણ દર્શાવીને હું 'પરબ'ના સંપાદનમાંથી મુક્ત થઈ ગયો.

સંપાદક એ માત્ર ટપાલી હોય - આવેલા લેખોને પ્રેસમાં પહોંચાડનાર હોય એ હું કદી સ્વીકારી શક્યો નથી. એ જવાબદારીપૂર્વક પસંદગીઓ કરે, ઉત્તમ લેખો માટે પ્રયાસો કરે, અને આવેલા લેખોમાં જરૂર જણાય ત્યાં કાંટછાંટ કરે, એને રજૂઆત અને ભાષાની દૃષ્ટિએ મઠારે, એને વધારે અસરકારક બનાવીને મૂકે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો સામયિકોના લેખો જ નહીં, પરંતુ ખાનગી પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો પણ આવી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયેલા હોય છે - મોટા ગણાતા લેખકોના ગ્રંથો પણ. આપણે ત્યાં આ વાત ખાસ સ્વીકારાઈ નથી. લેખકો એમ માને છે કે પોતાના લખાણમાં કંઈ ફેરફાર ન થઈ શકે, એમ થાય તો પોતાને લખતાં ન આવડ્યું એમ ગણાય. ને સંપાદક પણ આવો શ્રમ શા માટે ઉઠાવે ? એને એનું બીજું કોઈ વળતર તો હોતું નથી. કદાચ અળખામણા બનવાનું થાય. 'પરબ'માં મેં આવું સંપાદનકર્મ કરવાનું રાખેલું. ભાષાભિવ્યક્તિના દોષો દૂર કરવાની જ નહીં, પરંતુ સંક્ષેપીકરણની અને મુદ્દાઓની હેરફેર કરી વિચારપ્રવાહને વધુ તાર્કિક બનાવવાની પણ પ્રક્રિયા કરેલી. અલબત્ત, લેખકો વિશ્વાસ મૂકે તો જ આ થઈ શકે અને એ બાબતમાં હું સદ્ભાગી હતો. લેખનું સંશોધન કરવા જતાં ક્યાંક સરતચૂક થઈ જવાનો પણ સંભવ ખરો. એક લેખમાં લેખકને થોડું અનભિપ્રેત એવું શીર્ષક મારાથી મુકાઈ ગયેલું - પણ લેખકે એ ઉદારતાથી નભાવી લીધું. એકંદરે એમના લેખને લાભ થતો હતો એ તે જોઈ શક્યા હોય જ.

'પ્રત્યક્ષ'ના સંપાદકનો પ્રશ્ન છે કે મારામાં સંપાદનની ચોક્કસ દૃષ્ટિ ને સજ્જતા તથા આયોજનશક્તિ હોવા છતાં મેં કોઈ સામયિક સ્વતંત્ર રીતે કેમ શરૂ ન કર્યું ? હા, મેં કેટલાક ઘોડા તો ઘડેલા - મનમાં ને મનમાં જ. મારા ખ્યાલ મુજબનું સામયિક-સંપાદન મારે માટે શ્રમભર્યું બને, એથી એક ટીમ ઊભી કરવી એવી કલ્પના પણ મનમાં આવતી. (ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા કરાવાતી વાર્ષિક સમીક્ષા મારી પોતાની ટીમ રચીને હું કરી આપું એવો પ્રસ્તાવ મેં કરેલો, પણ એવું કોણ સ્વીકારે ? 'ગ્રંથ' બંધ થતું હતું ત્યારેય એને ચાલુ રાખવા ઇચ્છા હોય તો આ જાતનો સહિયારો પુરુષાર્થ ઊભો કરવાની મેં તૈયારી બતાવેલી. એથી કેટલીક

આર્થિક કરકસર થઈ શકે તેમ હતી. પણ પરિચય ટ્રસ્ટનો નિર્ણય અફર રહ્યો.)

પણ સામયિક ચલાવવું એ બીજું કેટલુંક પણ માગે. ખાસ કરીને આર્થિક રીતે ઘસાવાની તૈયારી રાખવી પડે. ઘણાં વર્ષો સુધી એ મારે માટે શક્ય નહોતું. પછીથી મારે માટેના સદ્ભાવનું ક્ષેત્ર મોટું બન્યું અને હું સામયિકને આર્થિક રીતે કદાચ પગભર કરી શકું એવો વિશ્વાસ પણ મારી જાતમાં ઊભો કરી શક્યો. પણ ત્યારે મોડું થઈ ગયું હતું. મારે જાતજાતની કામગીરીઓમાં સંડોવાવાનું થયું - શાળાકક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોનું સંપાદન-લેખન, 'સંદર્ભ' અને સાહિત્યસ્વરૂપ સ્વાધ્યાય-શ્રેણીનાં પુસ્તકોનું સંપાદન, ગુજરાતીના અધ્યાપક સંઘનું મંત્રીપદ, 'ગુજરાતી સાહિત્યકોશ'નું સંપાદકપદ, 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નું સંપાદન વગેરે. એમાં સામયિક-સંપાદનને આગળ વધવાની જગ્યા ક્યાંથી મળે ? મારી સંપાદનની સૂઝબૂઝ ને આયોજનશક્તિએ એ પ્રવૃત્તિઓમાંથી

કેટલીકમાં વ્યક્ત થઈને જ સંતોષ માનવાનો આવ્યો.

ઉચ્ચાશયો ને આગ્રહો પણ કેટલીક વાર આરંભો કરવામાં આડે આવતા હોય છે. 'ભાષાવિમર્શ'માં વિવેચનની સામગ્રી પણ આપવી એવું નક્કી થયું ત્યારે એનું સંપાદન હું સંભાળું એવું વિચારાયું હતું, પરંતુ મારા કેટલાક આગ્રહોને કારણે મારે ના જ પાડવાની થઈ.

હજીયે મૂલ્યવંતા મધ્યકાલીન સાહિત્યવારસાને પ્રકાશિત કરતું એક સામયિક હોય તેવું મન સતત રીતે ને તીવ્રતાથી ઇચ્છ્યા કરે છે. પણ કોઈ ઔપચારિક જવાબદારી ન સંભાળવાનું કેટલાંક વર્ષોથી નક્કી કરી બેઠો છું અને હવે તો એને માટેની ક્ષમતા પણ રહી નથી. એટલે જે મિત્રો ગાંઠનાં ગોપીચંદન કરીને, ઉપયોગી સામયિક-પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ મારું જ કામ કરી રહ્યા છે એવી લાગણી થાય છે અને શક્ય હોય તે રીતે હાથ બટાવવા મન ખેંચાય છે. □

અંગ્રેજીમાં જેને 'પીરીઓડિકલ વિથ એ પરપઝ' અથવા 'લેન્ડ પીરીઓડિકલ' કહે છે એવાં હેતુલક્ષી અને ચોક્કસ આયોજનપૂર્વક ચાલનારાં સંગીન સામયિકો-માસિકો-ત્રિમાસિકો કેટલાં ? અથવા બીજી બાજુએ, સાહિત્ય અને સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં નવનિર્માણ કરનારાં, સમર્થ પણ પોતાની જાતને નમ્રતાપૂર્વક 'લિટલ મેગેઝિન્સ' કહેવડાવનારાં સર્જન અને વિવેચનનાં, અભ્યાસ અને આલોચનાનાં પત્રો કેટલાં ? આચાર્ય આનંદશંકરના 'ધસન્ત' કે હાજીમહમદના 'વીસમી સદી' જેવું વ્યક્તિત્વ આજે જણાય છે ? ગોવર્ધનરામના 'સમાલોચક', રમણભાઈના 'જ્ઞાનસુધા', કાંટાવાળાના 'સાહિત્ય', ઇન્દુલાલના 'યુગધર્મ'ની સૌરભને તો માત્ર સંભારવી જ રહી. વિજયરાયના 'ચેતન', - 'ક્રીમુદી' - માનસીના ચોથા અવતાર 'રોહિણી'ને હજી પ્રતિષ્ઠાન પ્રાપ્ત થતું જણાતું નથી. રામનારાયણ પાઠકનું 'પ્રસ્થાન' એની જૂની જાહોજલાલીની યાદ કરાવવા માટે જ જાણે જીવતું લાગે છે. પહેલી આંગળીના વેઢા પર 'સંસ્કૃતિ'ને આંકતો અંગૂઠો એથી આગળ જઈ શકે છે ખરો ? હા એક વખતના સમૃદ્ધ અને સંગીન 'પુરાતત્વ'ની યાદ આપતું 'સ્વાધ્યાય' પોતાના ક્ષેત્રના એ પીઠ પુરોગામી સમોવડું થવાનો સહૃદય પ્રયત્ન કરે છે ખરું. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પણ સાપની માદક ફરી એક વાર જૂની કાંચળી ઉતારી છે અને 'અભ્યાસ', 'રુચિ' તથા 'ગ્રંથ' ઊજળા પ્રભાતની આગાહી આપે છે ખરાં; સાથે 'સમર્પણ' પણ દેખાય છે અને યુવાસહજ ઉત્સાહપૂર્વક નવસર્જનની કેડીએ પશ્ચિમી સાહિત્યના અહોભાવમાં જરા વધુકું અટવાતું 'ક્ષિતિજ' પણ પૂર્વાકાશમાં છે. 'મિલાપ' અને 'વિદ્યમાનવ' એ બે હેતુલક્ષી માસિકોને પણ ગણવાં જોઈએ. આશા રાખીએ કે એ સૌનો મધ્યાહ્ન તપે.

[સાહિત્ય પરિષદ : ૧૯૬૫ : પત્રકારત્વવિભાગના વ્યાખ્યાનમાંથી]

બચુભાઈ રાવત

સાહિત્યચર્યાનું માસિક કેવું હોઈ શકે !

ગુજરાતમાં અત્યારે જે સમાલોચનશક્તિ છૂટીછવાઈ વેરાએલી પડી છે તેને કેન્દ્રીભૂત કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો તો કેવળ સાહિત્યચર્યાને જ પોતાનો વિષય બનાવે એવા એક નિયમિત સ્વતંત્ર માસિકની પ્રસિદ્ધિનો છે. એવા માસિક પત્રનું અહીં આછું રેખાચિત્ર આપવામાં આવે તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય.

પ્રથમ તો આ માસિકે ગુજરાતી ભાષામાં જે જે નાનાંમોટાં પુસ્તકો નવાં પ્રસિદ્ધ થાય તે સઘળાંની નિર્ભય, નિષ્પક્ષપાત રીતે, અને નિયમસર - પ્રસિદ્ધ થયા પછી જેમ બને તેમ સત્વર - સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાની છે, અને તેની મૂલવણી 'એસ્ટિમેટ' કરી વાચકઆલમને તેના ગુણદોષથી પરિચિત કરવાની છે. એમાં આ માસિકનાં અવલોકનો અત્યારનાં અન્ય પત્રોનાં જેવાં ઉપલક્ષ્યાં અથવા પ્રકાશકો તરફથી જેટલાં મોકલવામાં આવે તેટલાં જ પુસ્તકોનાં ન હોય. વાંચનારના ઉપર જે શુભ-અશુભ કોઈ પણ જાતની છાપ પાડી શકે એમ હોય એવું મહત્ત્વનું એક પણ પુસ્તક એ પત્રકારથી અજાણ્યું વાચકવર્ગના હાથમાં જાય એ એની કર્તવ્યચ્યુતિનું મોટામાં મોટું ચિહ્ન મનાવું જોઈએ. બહાર પડતા લેખકોમાંથી જે જે સુયોગ્ય હોય તેને આ માસિક પૂરતું ઉત્તેજન આપે, અને અયોગ્ય, નિર્માલ્ય, કે હાનિકારક હોય તે સુધરી શકે એમ હોય તો તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરે અને નહિ તો તેને સખત સપાટા લગાવી બીજા વાર કોઈ દિવસ ઊભાં જ થવા ન પામે એવી રીતે બેસાડી દે. કોઈ પણ સુપાત્ર ગ્રન્થકાર ઉત્તેજન વિના રહી ન જાય અથવા કોઈ પણ કુપાત્ર સમાજમાં એનું સ્થાન પચાવી ન પાડે તેની આ પત્ર પૂરી સાવચેતી રાખે.

ગ્રન્થાવલોકનની બાબતમાં આ પત્ર એક નવીન તત્ત્વ પણ ઉમેરે. એકલી ગુજરાતી ભાષાનાં જ પુસ્તકોનો પરિચય કરાવીને બેસી ન રહેતાં આ પત્ર ગુજરાતના જુદાજુદા વિષયના અભ્યાસક વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડે અથવા ગુજરાતના સાહિત્યસેવક તેમ જ રસિક વર્ગને કોઈ નવી જ દિશાનું ભાન કરાવે, કોઈ નવા જ આદર્શ તેમના આગળ રજૂ કરે એવાં જે પુસ્તકો હિન્દની અન્ય પ્રાંતિક ભાષાઓમાં અગર અંગ્રેજીમાં લખાય તે તે સર્વનું ઓળખાણ કરાવી તેના મહત્ત્વ અથવા વિશેષતાનું સવિસ્તર વિવેચન કરે. આ પત્ર સાહિત્યનાં કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, ચરિત્ર, ઇતિહાસ આદિ વિવિધ અંગોની શાસ્ત્રીય ચર્યા કરે, એનાં લક્ષણો બાંધે, એની તુલના કરે એવા વિસ્તૃત લેખો પ્રસિદ્ધ કરે, અને એ દ્વારા સાહિત્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ એના વાંચકોને હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ કરી આપવા પ્રયત્ન કરે. વળી આપણા સાહિત્યની સમગ્ર રીતે તેમ જ વિભાગવાર ભાષાઓનાં સાહિત્યો સાથે સરખામણી કરવી, પરદેશી સાહિત્યોની પદ્ધતિઓ, પ્રકારો અને વિશિષ્ટતાઓનો પરિચય આપવી, ને એ દ્વારા ગુજરાતના સાહિત્યને શાની શાની જરૂર છે, અન્ય સાહિત્યો પાસેથી એ શું શું શીખી શકે એ બધાનું દિગ્દર્શન કરાવવું એને પણ આ માસિકપત્ર પોતાનો ધર્મ માને. આ સાથે અત્યાર સુધીમાં આપણા સાહિત્યમાં જે શિષ્ટ તરીકે સ્વીકારાઈ ચૂક્યા હોય તેવા સાક્ષરોની સમસ્ત સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ વિશે તથા તેમના છૂટાછૂટા મહત્ત્વના ગ્રન્થો વિશે પણ વિદ્વાતભર્યા લેખો તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરે. તદુપરાંત સાહિત્યોત્તરિનાં મૂળ કેળવણીમાં રહેલાં હોવાથી દેશના કેળવણીક્ષેત્ર ઉપર પણ એ ધ્યાન આપે અને જુદીજુદી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં જે-જે પાઠ્યપુસ્તકો ચલાવવામાં આવતાં હોય તેની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સમાલોચના કરી એમાં જે-જે દોષો, ખામીઓ, કે ન્યૂનતાઓ હોય તે તે પ્રત્યે અધિકારીઓનું લક્ષ ખેંચી તેને દૂર કરવા એ માગણી કરે.

[વસંત : ૧૯૨૨; 'વિવેચનમુકુર' પૃ. ૩૮-૪૧]

વિશ્વનાથ ભટ્ટ

।। સંપાદન : રોમાંચક પણ કઠિન કામગીરી ।।

ચંદ્રકાન્ત શેઠ (૧૯૩૮) : કવિ, નિબંધ-કાર, વિવેચક, ગુજરાતીના અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ઊઘડતી દિવાલો (કાવ્યસંગ્રહ), નંદ સામવેદી (નિબંધ-સંગ્રહ), કાવ્યપ્રત્યક્ષ (વિવેચનસંગ્રહ) □ બી/૯, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫.

'ભાષાવિમર્શ' (*૧૯૮૩-*) (૪)
પરબ (*૧૯૮૮)

'ભાષાવિમર્શ' ને 'પરબ'ના સંપાદન પહેલાં આ કે તે સામયિકમાં ક્યાંક પ્રૂફરીડર તરીકે તો ક્યાંક અનોપચારિક રીતે સંપાદકના મદદનીશ કાર્યકર તરીકે કેટલીક કામગીરી કરેલી. દા.ત., વિદ્યાપીઠમાંની મારી સેવાઓ દરમિયાન આચાર્યશ્રી મોહનભાઈ (પટેલ)ની સાથે મદદમાં રહેવાનું થતું. મુખ્ય કામગીરી તો એમની જ; પણ મને હું કરી શકું એવાં કામો સોંપતા રહે. પ્રૂફવાચનની કળામાં મને મોહનભાઈએ જ દીક્ષિત કર્યો. વળી તેઓ જે રીતે 'વિદ્યાપીઠ' સામયિક માટે લેખોની પસંદગી કરતા, છાપતા - એ બધુંયે હું ધ્યાનથી નીરખતો. કેટલીક વાર પૂંઠા-પાન-૪ માટેના અવતરણનું જરૂરી મેટર તૈયાર કરવાનું યે મને સોંપાતું. એ રીતે મને ચયનની - અનુવાદની તાલીમ મળતી રહી. વળી મુદ્રણમાં પણ મોહનભાઈની ઝીણી સૌન્દર્યદષ્ટિનો મને અવારનવાર અનુભવ થયો. આ બધાંએ મારું ઘડતર કર્યું.

'કુમાર'માં સંક્ષિપ્ત અવલોકનો કરવાનું થયેલું, 'ગ્રંથ'માં થોડોક સમય નિયમિત નવલકથા-અવલોકનો કરેલાં એમાંય આવા સંપાદિત લેખનની તાલીમ મળેલી. વળી ૧૯૭૧-૭૨ના અરસામાં 'ઈન્દિરા વેવ' આવ્યું ત્યારે કેવળ આર્થિક ઉપાર્જન માટે જ (ત્યારે જે કોલેજમાં હું હતો ત્યાં પગારની રકમ મળે એમ નહોતું) મેં ઈન્દિરા કોંગ્રેસના સામાજિક 'કોંગ્રેસપત્રિકા'નું નિયમિત રીતે છ માસ સુધી કામ કરેલું. તે વખતે હું કેટલીક હયાત વ્યક્તિઓનાં તેમ કલ્પિત વ્યક્તિઓનાં નામેય જરૂરી નોંધ-લખાણો આપતો ! ક્યાંય મારું નામ નહીં. કોંગ્રેસનો ત્યારે ચાર આનાનો સભ્ય પણ નહીં. વળી એ પત્રિકામાં હું 'વિદુર'ના ઉપનામે કોંગ્રેસમેનોનેય શાણપણભરી સલાહો આપવાની ધૃષ્ટતા કરતો હતો ! એ કાર્યે મને પ્રેસ

લેખક-સાહિત્યકાર થવું એ એક ભાખત છે ને પત્રકાર થવું એ બીજી ભાખત છે. સારા પત્રકારનીયે પોતાની એક આગવી પ્રતિભા હોય છે. □ સામયિક-સંપાદન વ્યવહારચતુર સંપાદક માટે વગ-વિસ્તાર સાધવાનું માધ્યમ બની શકે તેમ કેટલીક વાર સિદ્ધાન્તનિષ્ઠાએ વર્તવા જનાર માટે અપ્રિય બનવાનું સાધન પણ થઈ શકે. □ સંસ્થાકીય બાધાબંધન હંમેશાં વિઘાતક જ હોય એવું નથી. પણ પૂરી મોકળાશથી કામ કરવા માટે તો સંસ્થાદિની જંજાળમાંથી છૂટા હોવું એ જ બહેતર છે.

સાથેની કામગીરી-નો પણ બહુમૂલ્ય અનુભવ પૂરો પાડ્યો. વળી ભક્ત વલ્લભ-ઘોળા કોલેજની કામગીરી દરમિયાન રતિલાલ દવે, નરહરિ

પરીખ, હસમુખ પટેલ વગેરે સાથે રહી 'મુમકીન' નામના સામયિકમાંય સક્રિય રસ લેતો હતો. 'નિરીક્ષક'ના કાર્યમાંયે પ્રસંગોપાત્ત હું આવે રહીને રસ લેતો હતો. દરમિયાન સ્વેચ્છાએ 'સંસ્કૃતિ'ની કામગીરીમાં પણ મારા ગુરુવર્ય ઉમાશંકરભાઈને મદદ કરવામાં મેં કેટલોક સમય આપ્યો; એમાં પણ ઘણું જાણવા-શીખવા મળ્યું.

કોઈ પત્રમાં તંત્રી તરીકે સીધો સામેલ થયો હોઈ તો તે 'ભાષાવિમર્શ'માં ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના નિયામક તરીકે - હોદ્દાની રુએ. એ કામ ખાસ્સું કઠિન હતું; પણ એ મેં ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી ચલાવ્યું ને પછી હોદ્દો છોડતાં તુરત જ છોડી દીધું. ત્યારબાદ 'પરબ' સામયિકની જવાબદારી મને સોંપવામાં આવી, જે મેં બરોબર એક વર્ષ નિભાવી અને તેનો પણ મેં સ્વચ્છએ જ ત્યાગ કર્યો. - રઘુવીરભાઈ જેવા મિત્રોને ત્યારે તે અઠીક પણ લાગ્યું ! પરંતુ હું જોઈ શક્યો કે સારું પત્ર ચલાવવા માટે પૂરો સમય આપવો જોઈએ. સામયિકસંચાલનનું કામ આપણે ત્યાં પાર્ટટાઈમની રીતે ચાલે છે તે મને ઠીક લાગતું નથી; વળી તંત્રીને ઘણી મોકળાશથી કામ કરવાની સગવડ-સુવિધા મળવાં જોઈએ. આ બધાંનો અભાવ કોઈક રીતે સામયિકના વિકાસને રૂંધે-અવરોધે છે એ મને ખૂબ વહેલું સમજાઈ ગયું અને તેથી જ હું જેમાં વધુ અસરકારક રીતે કામ ન કરી શકતો હોઈ તે મારે છોડવું જોઈએ એવી બુદ્ધિથી મેં 'પરબ'નું કામ છોડેલું. આ સામયિકો ચલાવવાનો અનુભવ ક્યારેક રોમાંચક લાગતો તો ક્યારેક મારામાં કંટાળોયે જન્માવતો. હું એટલું બરોબર સમજી શક્યો કે લેખક-સાહિત્યકાર થવું એક બાબત છે અને પત્રકાર થવું બીજી બાબત છે. સારા પત્રકારનીયે પોતાની એક આગવી પ્રતિભા હોય છે.

સંસ્થાઓ દ્વારા સંપાદનનાં જાતબાતનાં કામ કરવાનાં આવ્યાં છે ને તેમાં મને મૂલ્યવાન અનુભવ ને આનંદ બંને મળ્યાં છે. નવું કામ હાથમાં આવે તો સહેજેય તે ઉત્તમ રીતે કેમ થાય એની મનમાં ચટપટી ને ખેવના હોય; પરંતુ જ્યારે વ્યાવહારિક-વાસ્તવિક ભૂમિકાએ કામ કરવા માંડીએ છીએ ત્યારે જ કેટલા શેરે મજા થાય એનો ખરેખરો ખ્યાલ આવે છે. મને 'ભાષાવિમર્શ' જેવાં સામયિકો ચલાવવામાં એકંદરે તો આનંદ જ આવ્યો. સારું સામયિક ચલાવવું એ એક પડકાર છે; અને એ ઝીલી લેવામાં અનેક પ્રકારની શક્તિઓની જરૂર પડે છે.

'ભાષાવિમર્શ'ના પરામર્શક હતા ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી. તેમનાં દોરવણી-સૂચના હેઠળ જ એ ત્રૈમાસિક ચલાવ્યું. એમાં ખાસ તો સંપાદકીયમાં કોઈ વાગ્ગત સૂત્ર લઈને ભાષ્યાત્મક કે વિવરણાત્મક રીતે વાત કરવાનો ઉપક્રમ પસંદ કર્યો. એમ કરવામાં એક સંપાદક તરીકે નિજી સ્વાધ્યાય ચાલે-વધે એવો લોભ પણ કારણભૂત; વળી બધા જ લેખો જોઈ, એમાં જરૂરી લાગે ત્યાં

પરામર્શકશ્રીની સલાહ લઈ ઘટિત શુદ્ધિ-સુધારા પણ કરવામાં આવતા; જોકે એવું પ્રમાણમાં સ્વલ્પ જ થતું એમ કહેવાય. ક્યારેક પરિભાષાના પ્રશ્નો પણ સામનો કરવાનો રહેતો. 'ફિનોમિનોલોજી'ના સંદર્ભમાં એવું કેટલુંક વિચારવાનું જરૂરી બનેલું એવું સ્મરણ છે.

સમ્યગ્ વિચાર-વિવેકના અભાવે કોઈ પણ દિશામાંથી પ્રશ્નો ઉદ્ભવી શકે. ક્યારેક કોઈનું લખાણ ન છપાયું હોય તો ઉગ્ર આક્ષેપબાજીયે વેઠવાની થાય. ક્યારેક લેખ મગાવ્યા બાદ, કોઈ નીતિગત પ્રશ્નને કારણે ન છપાયાથી ગેરસમજ પેદા થાય ને વૈયક્તિક સંબંધો જોખમાય એમ પણ બને. ક્યારેક અમુક પ્રકારના ટાઇપોના અભાવે લેખ છપાતાં પ્રેસ બેએક માસ કાઢી નાખી, સામયિકના આખા તંત્રને વિલંબ-ઢીલમાં નાખે એવું પણ થાય. કોઈ વાર વાચનસામગ્રીના આયોજનસંદર્ભે વિચારતાં અમુકતમુક લખાણો સ્વીકૃત છતાં ગોઠવવામાં વિલંબ થાય ને તેથીયે જે-તે લેખકો નારાજ થાય એમ પણ બને. એ રીતે સંપાદક તરીકે જો તમે વ્યવહારપદ્ધતિ ન હો તો સરવાળે સંપાદકીય જવાબદારી અદા કરવામાં અળખામણા થવું પડે એમ પણ બને. વળી આંતરિક સંનિષ્ઠા સાથે કામ કરવા જતાંયે કેટલીક ટકરામણો થાય. એ રીતે સામયિક-સંપાદન વ્યવહારચતુર સંપાદક માટે વગવિસ્તાર સાધવાનું માધ્યમ બની શકે તેમ કેટલીક વાર સિદ્ધાન્તનિષ્ઠાએ વર્તવા જનાર માટે અપ્રિય બનવાનું સાધન પણ થઈ શકે.

જેવો તંત્રી, એવું પત્ર. જેવું તંત્રીનું શીલ, એવી પત્રની શૈલી. તમે પૂછો છો એમ, 'એક સર્જક તરીકે, વિવેચક-અભ્યાસી-શિક્ષક તરીકે' સામયિક-સંપાદનની આ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ મને ઇષ્ટ જ લાગે છે. સાહિત્યિક સામયિકના સંપાદનમાં શાસ્ત્રીયતા સાથે કળા પણ સંલગ્ન હોવાની મારી પ્રતીતિ છે. સામયિકસંપાદનનું મારું કાર્ય એટલું મર્યાદિત ગાળાનું રહ્યું છે કે એની સંપાદનપ્રવૃત્તિ બાબતે નવા ખ્યાલો બંધાવા માટેનો જરૂરી અવકાશ પણ સાંપડ્યો નથી એમ મારે કહેવું જોઈએ.

સાહિત્યલેખન(સર્જન તેમ જ વિવેચન)થી જે કોઈ પરિસ્થિતિ/આબોહવા /સિદ્ધિમર્યાદા ઉદ્ભવે છે એમાં સત્વશીલ સંપાદક એક પરિભળની રીતે કેટલુંક પ્રોત્સાહન કદાચ પૂરું પાડી શકે; બસ, એટલું જ. વસ્તુતઃ તો સર્જક-વિવેચકે પોતાના જ બળે ઝૂઝવાનું રહે છે. આપણે ત્યાં રામનારાયણ વિ. પાઠકે 'પ્રસ્થાન' દ્વારા, રવિશંકર રાવળ ને બચુભાઈએ 'કુમાર' દ્વારા તો

ઉમાશંકરે 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા સાહિત્ય-કલા-સંસ્કારના પ્રવાહોને કેટલીક આવકાર્ય ગતિ ચાલના-દિશા આપી હોય એવું લાગે છે. સંપાદક તરીકે મારા થકી એવું કંઈ થયાનો ઘવો હું કરી શકું એમ નથી.

મને લાગે છે કે કોઈ સંસ્થાકીય સામયિકના સંપાદક થવામાં કેટલાંક બાધાબંધન સ્વાભાવિક રીતે જ આવે. એ હંમેશાં વિઘાતક જ હોય એવું નથી. પણ પૂરી મોકળાશથી કામ કરવા માટે તો સંસ્થાદિની જંજાળથી છૂટા હોવું એ જ બહેતર છે; જો કે સામયિકના આર્થિક પ્રશ્નો પણ સંપાદકને સતાવનારા ને ભીંસનારા બની શકે છે. આપણે ત્યાં અલ્પ વાચકવર્ગનો ખ્યાલ કરતાં વૈયક્તિક સાહસે સામયિક-સંપાદક તરીકે ટકવું - વિકસવું એ લોઢાના ચણા ચાવવા બરોબર થઈ રહે એમ મને લાગે છે.

મારા સામયિક-સંપાદનમાં તો મેં આપણા ઉત્તમ સામયિક-સંપાદકોને નજર સામે રાખેલા; જેમાં નવલરામ, બચુભાઈ, ઉમાશંકર જેવાઓનો નિર્દેશ કરવો મને ગમે. બાકી જે સામયિક થોડો સમય મારે ચલાવવાનાં આવ્યાં, તેની પોતાની એક પરંપરા હતી; એ પરંપરાને પૂરેપૂરી પકડી, પામી હું આગળ વધારું - એટલો અવસર જ મારાથી મેળવી શકાયો નહીં અને મારાથી નહીં પહોંચી શકાય એવા ખ્યાલે સ્વેચ્છાએ જ મારે એ જવાબદારીઓમાંથી ખસી જવાનું પસંદ કરવાનું થયું. મારે કહેવું જોઈએ કે મારે જે સામયિકો ચલાવવાનાં થયાં એમાં

મને સારું કરવા માટે પૂરતી છૂટ હતી પણ એ છૂટનો લાભ લેવા માટેની પરિસ્થિતિ મારા પક્ષે લાગતી નહોતી. કેટલાંક વિદેશી સામયિકોની શક્તિ-સમૃદ્ધિ આપણને જરૂર પ્રભાવિત કરે, પણ એ સંપત્ર રાષ્ટ્રોનાં સામયિકોથી આપણાં ગરીબ રાષ્ટ્રોનાં સામયિકોનો મામલો અનેકઘા જુદો છે એ ચિત્તમાં રાખવું પડે. મુદ્રણ-કાગળથી માંડીને અનેક બાબતોમાં અહીં ભારે સમાધાનો કરીને ચાલવું પડે એવી પરિસ્થિતિ છે. ઉત્તમ સામયિકો માટે ઉત્તમ તંત્રી કે સંપાદક એ અનિવાર્યતા છે. જે તંત્રીમાં વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્ય ન હોય, પોતાની સાંસ્કૃતિક પરંપરાના સાતત્યનું ભાન ન હોય, ચિત્તવિચારની પરિપક્વ ભૂમિકા ન હોય અને કોઈક રીતે પોતાની કારકિર્દી બનાવવાની લાલસાથી અથવા નિખાલસ રીતે સચ્ચાઈથી વર્તવા જતાં નડનારી બાધાઓ વિશેની ભીંતિથી બચવાની વૃત્તિ અને મથામણ ન હોય, જે તંત્રીની નજર મૂળિયાંને મજબૂત રાખી આકાશને ઊંડળમાં લેવા જેટલી સમર્થ ને સમુદાર ન હોય એ તંત્રી ઉત્તમ સામયિક ક્યારેય ન જ આપી શકે. અર્ધદગ્ધ વિચારો તથા અધકચરા પ્રયોગોથી ઊભરાતાં પતાકડાં આપવાં એક બાબત છે અને એક સંસ્કારશાળાની ગરજ સારે એવી પ્રશિષ્ટ રીતિનું જવાબદારીભર્યું વિચારપત્ર કે સાહિત્યપત્ર આપવું એ બીજી બાબત છે. આપણે ઇચ્છીએ કે તમારી આ પ્રકારની કોશિશો એવું સુંદર સામયિક ચલાવવા માટેની અનુકૂળતાઓ વધારનારું નીવડે. □

‘ચોપાનિયાં શું કહે છે?’ એ મથાળા નીચે આવતા લખાણનો હેતુ જણાવવો જોઈએ. મુખ્યમુખ્ય ચોપાનિયાંમાં જે ઉત્તમ અને વાંચવા જેવા લેખ આવે તેનો ગોળગોળ મોઘમ ઉલ્લેખ એવી રીતે કરવાનો અમારો ઇરાદો છે કે ગુજરાતી વાંચનારી આલમની જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરાય, લોકો તે અસલ લેખો વાંચે અને ચોપાનિયાના ફેલાવામાં કોઈક વધારો થાય. આવી સેવા બજાવતાં કોઈક અંક માટે એમ લખવું પડે કે : ‘આ અંકમાં વિશેષ વાંચવા જેવું નથી’ તેથી છેડાઈ જવું જોઈએ નહીં. એક માસિકના બારે અંક એકસરખી રીતે ઉત્તમ નીકળે નહીં. જો અમે બધા લેખોનો સાર આપીએ તો વાચકો સારમાત્રથી સંતોષ માની મૂળ લેખ જોવાની દરકાર નહીં કરે, નવુંનવું વાંચવાની વૃત્તિ ઉશ્કેરવી એ જ અમારો હેતુ છે. સંપૂર્ણ અવલોકન કરવાનો અમારો ઇરાદો નથી. આ હેતુ જણાવ્યાથી, આશા છે કે ઘણી ગેરસમજૂતી દૂર થશે. ટૂંકાણે લીધે જોઈએ તેટલી સ્પષ્ટતા થઈ શકે નહીં તે વાત લક્ષમાં રાખી અમારા મિત્રો ભૂલચૂક દરગુજર કરતા રહેશે નહીં; તો નાઇલાજે નાજુક લાગણીવાળા મિત્રોની સમાલોચના અમારે છોડી દેવી પડશે. પણ અમને ખાતરી છે કે તેવો પ્રસંગ આવશે નહીં.

[સાહિત્ય : એપ્રિલ, ૧૯૧૩]

મદુભાઈ કાંટાવાળા (તંત્રી)

।। સાહિત્યિક આબોહવાને વેગ મળે એવી ઈચ્છા ।।

ભોળાભાઈ પટેલ (૧૯૩૪) : નિબંધકાર, અનુવાદક અને વિવેચક, હિંદીના અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : વિદિશા (નિબંધો), અધુના (વિવેચન-સંગ્રહ), ભારતીય ટૂંકીવાર્તા (આસ્વાદ વિવેચન), સ્વર્ગની નીચે મનુષ્ય (અનુવાદ) □ ૩૨, પ્રોફેસર્સ કોલોની, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૮.

'પરબ' (*૧૯૭૪થી સંપાદક,
*૧૯૯૧થી તંત્રી)

૧૯૬૦માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવવિધાન સાથે પરિષદના મુખપત્ર તરીકે 'પરબ'નો આરંભ થયો. તેનો ૧૯૬૦ના સપ્ટેમ્બરમાં પ્રકટેલો પહેલો અંક કુમાર પ્રિન્ટરીમાં છપાયો હતો. વચ્ચે સ્ટીચ થયેલા એ પ્રથમ અંકનું આછા વાદળી રંગનું પૂંકું અંગ્રેજી સામયિક 'સેવાની રિવ્યૂ'ની જેમ અંદરનાં પૃષ્ઠો કરતાં જરા મોટું હતું. આરંભમાં 'પરબ'ના ચાર સંપાદકો હતા : નગીનદાસ પારેખ, નિરંજન ભગત, ભૃગુરાય અંજારિયા અને યશવંત શુક્લ.

કાકાસાહેબ કાલેલકરે 'પરબ' પ્રકટવાને અવસરે નીચેના શબ્દોમાં કરેલી અભ્યર્થના પ્રથમ અંકમાં જ છપાઈ છે :

'ગુજરાતી ભાષાના આરોગ્ય, એની શક્તિ, એના વિકાસ અને એની કૃતાર્થતા માટે સતત ચિંતન અને પ્રયત્ન કરનાર પરિષદે પોતાનું તમામ સંકલ્પસામર્થ્ય એકત્ર કરી નિર્ણય કરવાનો આજે દિવસ છે. અમારી ભાષા પૂરેપૂરી સમર્થ નથી અને તે એમ જ રહેવાની, એમ કહેવાનો વારો કોઈ દિવસ ન આવો.'

'પરબ' ત્રૈમાસિક હતું, પણ થોડું અનિયતકાલીન પણ હતું. વર્ષે લગભગ ૧૨૦ પાનાંનું વાચન આપવું એવી નેમ જળવાતી. ૧૯૭૬ સુધી 'પરબ' ત્રૈમાસિક રહ્યું એ દરમ્યાન સંપાદકો બદલાતા રહ્યા, જેમાં પીતામ્બર પટેલ, જયંત કોઠારી, મનસુખલાલ ઝવેરી અને ગુલાબદાસ બ્રોકર જેવા સાહિત્યકારોએ પોતાની સેવાઓ આપી હતી.

ઘણીવાર એવું લાગ્યું છે કે આપણા ઘણા 'સર્જકો'માં, સાહિત્યિક ગુણવત્તા શી ચીજ છે એ પરબવાની વિવેકશક્તિ ઓછી હોય છે. □ ઘણીવાર તો એક સંગ્રહ થાય એટલી (ગીત-ગાઝલ)રચનાઓ સાથે મળે - એમાંથી સંપાદકે પસંદ કરી લેવાની. ક્યારેક ઉદારતાપૂર્વક એમાં ફેરફારની છૂટ પણ એના કવિએ સંપાદકને આપી હોય. પણ સંપાદક તરીકે એમાંથી પસાર થતાં નિરાશા વધારે સાંપડે. □ પુસ્તકઅવલોકનનો વિભાગ 'પરબ'માં સમૃદ્ધ કરવાની ખેવના રહી છે, પણ વિવેકી અવલોકનકારો ઓછા જ મળે છે. ક્યારેક લેખકો પોતે કોઈની પાસે પોતાની કૃતિની સમીક્ષા લખાવીને મોકલે છે, ત્યારે મૂંઝવણભરી સ્થિતિ સંપાદક માટે થઈ જાય છે.

'પરબ'ના લેખક તરીકે તો મારો સં-યોગ 'પરબ'ના દાહોદ જ્ઞાનસત્રમાં પ્રકટ થયેલા એક લેખથી થયેલો, જે એ સત્રમાં વંચાયેલો. એમાં પછી પણ ક્યારેક લખતો. ૧૯૭૪માં

પરિષદના એ વખતના એક મંત્રી પીતામ્બર પટેલે એક વાર અનીપચારિક રીતે પૂછ્યું કે 'પરબ'ના સંપાદનનું કામ હું ઉપાડી શકું કે કેમ. તેમના મનમાં અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટનું પણ નામ હતું. તેમને પણ એ રીતે પૂછવામાં આવ્યું હશે. પછી તો ૧૯૭૪થી સાહિત્ય પરિષદે મને 'પરબ'ના સંપાદક તરીકેની જવાબદારી સોંપી.

મારે 'પરબ'ની અત્યાર સુધીની પરંપરાને આગળ ચલાવવાની હતી.

એ વખતે 'પરબ' લગભગ વિવેચનસંશોધન કે ગ્રંથસમીક્ષાનું સામયિક હતું, અને એ રીતે આગળ ચલાવવા માટે વિવેચકો, સંશોધકો અને અવલોકનકારોનો સહકાર લેવાનો હતો. નવો આરંભ કરનાર સંપાદકને જે અને જેવી મુશ્કેલીઓ પડે, એવી મને પડવાની નહોતી. મિત્રોને આગ્રહ કરી સારા લેખો મેળવવા એ જ કામ મુખ્યત્વે હતું.

પીતામ્બર પટેલ સાથે એ વર્ષોમાં રઘુવીર ચૌધરી પણ પરિષદના મંત્રી થયા. તેમનો ખાસ આગ્રહ હતો કે 'પરબ'ને ત્રૈમાસિકમાંથી માસિક બનાવવું અને નિયમિતરૂપે પ્રકટ થાય એ જોવું. આમ તો 'પરબ' માસિક બનતાં વધનારા ખર્ચની આર્થિક જવાબદારી લઈ શકે એટલી પરિષદ સમૃદ્ધ નહોતી. પીતામ્બર પટેલને એની ચિંતા હતી. પણ ઉમાશંકર જોશી આદિ મહાનુભાવોનો ટેકો મળ્યો અને ૧૯૭૭ના જાન્યુઆરીથી 'પરબ' માસિક બન્યું. એ વખતે પણ એમાં વિવેચન, સંશોધન કે અભ્યાસલેખો જ મુખ્યત્વે પ્રકટ થતા.

થતું એવું કે જ્ઞાનસત્ર કે અધિવેશનમાં ભાગ લેવા માટે જ ઘણા તો સભ્યો કે આજીવન સભ્યો થતા એ સૌને ત્યાં 'પરબ' જતું, પણ માત્ર વિવેચનાત્મક લખાણો વાંચવામાં તેમનો રસ ઓછો હોય, એટલે ઘણા ઘરે તો સરનામાનું રેપર પણ ખોલવામાં નહોતું આવતું !

એટલે ફરી 'પરબ'ના સ્વરૂપ વિશે વિચાર થયો હતો અને વિવેચન સાથે કવિતા, નિબંધ, વાર્તા, નાટક જેવાં સર્જનાત્મક સ્વરૂપો પણ છાપવાં એવો નિર્ણય થયો. મારે કહેવું જોઈએ કે આ વખતે પણ રઘુવીર ચૌધરીનો આગ્રહ રહ્યો.

સંપાદક તરીકે હવે મને કંઈક મુશ્કેલીઓ પડવાં લાગી. ટપાલમાં આવતાં વાર્તાઓ, નિબંધોમાંથી 'પરબ'ને યોગ્ય રચનાઓ શોધવાની એક મુખ્ય મુશ્કેલી. વળી હવે સર્જનાત્મક વિવેચનાત્મકનું યોગ્ય પ્રમાણ જાળવી અંક તૈયાર થાય એ પણ જોવાનું હતું. અને છાપાતા લેખોની આનુપૂર્વી પણ યોગ્ય રીતે થાય તે જરૂરી હતું.

આવી રીતના સાહિત્યિક કે અન્ય પ્રકારના સામયિકના સંપાદનનો સીધો અનુભવ તો નહોતો, પણ 'સંસ્કૃતિ'ના તંત્રી ઉમાશંકર જોશીને 'સંસ્કૃતિ'નું સંપાદન કરવાની પ્રક્રિયામાં જોયેલા. અનેક બધી રચનાઓમાંથી યોગ્ય કૃતિઓને ઉપાડી લેવી, અંકની સામગ્રીની વિવિધતા જળવાય તેમ ગોઠવવી - એ કંઈક શીખવા મળેલું. ઘણી વાર તો કંપોઝ થયેલો લેખ બાજુએ રાખી,

તે અન્ય નવી સામગ્રી ઉમેરાવે. એથી અંક નિયત તારીખે પ્રકટ ન થાય, તો એની ચિંતા ન કરે. કહે, 'અંક જીવતો થવો જોઈએ.'

'પરબ'ના સંપાદન વખતે પણ અત્યાર સુધી તેમનું આ વાક્ય મારે માટે ધ્યેયસૂત્ર જેવું બની ગયું - 'અંક જીવતો થવો જોઈએ.' એટલે કે વિવિધ સામગ્રીનું સમાયોજન એવું હોય કે દરેક પ્રકારના વાચકને કંઈક ને કંઈક મળી રહે.

'સંસ્કૃતિ'માં વિવેચનાત્મક કે અન્ય માહિતીપ્રધાન લેખ ક્યારેક નબળા હોય એવું બનતું, પણ કવિતા, વાર્તામાં તો જરાય બાંધછોડ નહિ. એમાંય વાર્તા માટે તો એના તંત્રી હંમેશાં કહેતા - 'એક્સલેન્સ' માટે જ વાર્તા તો 'સંસ્કૃતિ'માં છપાય. આપણે જોઈએ છીએ કે 'સંસ્કૃતિ'માં વાર્તાઓનું પ્રમાણ ઓછું છે.

આવો પણ કંઈક આદર્શ એમની પાસેથી મળ્યો છે. મારી અશક્તિને કારણે કદાચ પાળી ન પણ શકાયો હોય. ઉમાશંકરને 'સંસ્કૃતિ'ની જે માવજત કરતાં જોયા છે - તેમાંય વિશેષાંકોની - તેવી દષ્ટિપૂર્વકની શ્રમનિરત માવજત 'પરબ'ની હું કરી શક્યો નથી, એવું સતત લાગે છે. ઉમાશંકરની વાત જ જુદી.

'પરબ'નો અને સાહિત્યિક સામગ્રી છાપતાં અન્ય સામયિકોનો મુખ્ય પ્રશ્ન ગુણવત્તાવાળી રચનાઓની પ્રાપ્તિનો છે. ઘણી વાર એવું લાગ્યું છે કે આપણા ઘણા 'સર્જકો'માં સાહિત્યિક ગુણવત્તા શી ચીજ છે તે પરખવાની વિવેકશક્તિ ઓછી હોય છે. તેમનાં લેખ-કવિતા-વાર્તા અસ્વીકૃત થાય કે તેઓ સંપાદક પર નારાજ થાય, પક્ષપાત ક્યાંનો આરોપ મૂકે. અમદાવાદવાળાને જ વધારે સ્થાન મળે છે, એવું કહેનાર પણ ઘણા છે અને લેખ ન છાપતાં ગાળો આપનાર મિત્રો પણ મળી જાય.

'પરબ'ની ટપાલમાં મુખ્ય રચનાઓ મળે તે કવિતા. તેમાંય સૌથી વધારે ગીતો અને ગઝલો. દૂરદૂરનાં ગામોમાંથી પણ ગીતોગઝલો તો છપાવવા માટે મળે, એમાં ઘણી વાર તો એક સંગ્રહ થાય એટલી રચનાઓ સાથે મળે - એમાંથી સંપાદકે પસંદ કરી લેવાની. ક્યારેક ઉદારતાપૂર્વક એમાં ફેરફારની છૂટ પણ એના કવિએ સંપાદકને આપી હોય. પણ સંપાદક તરીકે એમાંથી પસાર થતાં નિરાશા વધારે સાંપડે.

'ગુજરાતીમાં ગીત-ગઝલ વિષે' એવું એક સંપાદકીય મેં એપ્રિલ ૧૯૮૧માં લખ્યું હતું. એમાં ગીતગઝલના ગુજરાતીમાં આવેલા પૂરની ટીકા હતી. એ જ વર્ષે સુરેશ

દલાલ સંપાદિત 'કવિતા'નો એક અંક વળી ગીતગઝલ-વિશેષાંકરૂપે પ્રકટવાનો હતો. આ સંપાદકીયથી ઘણા ગીતકારો અને ગઝલકારો સંપાદક પર નારાજ થયા હતા અને 'પરબ'ના સંપાદકના વિરોધમાં એક આંદોલન પણ કેટલાક ગઝલકાર મિત્રોએ ચલાવેલું.

મારે કહેવું જોઈએ કે 'પરબ' સાહિત્ય-પરિષદનું મુખપત્ર છે, છતાં સંપાદકને એણે તમામ સ્વતંત્રતા આપેલી છે, કૃતિઓના ચયનની. એક વખતે સદ્ગત ભૂપેશ અધ્વર્યુની એક વાર્તા 'પરબ'માં છપાયેલી, એ વાર્તા અશ્લીલ છે એવા પત્રો આવ્યા. આવી વાર્તા કેમ છાપી ? પ્રમુખ સુધી વાત ગઈ. ત્યારે શ્રી 'દર્શક' પ્રમુખ હતા. પણ એમણે સંપાદકને એ અંગે કશું કહેલું નહીં.

'પરબ'ના કેટલાક વિશેષાંકો પ્રકટ થયા છે. તેમાં 'ગુજરાતી સાહિત્યનો આઠમો દાયકો' અને 'ગુજરાતી સાહિત્યનો નવમો દાયકો'ની વાત કરવી જોઈએ. 'નવમો દાયકો' પ્રકટ થયો ત્યારે હું 'પરબ'નો તંત્રી હતો, સંપાદક ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા હતા. આ વિશેષાંકોમાં દરેક સાહિત્યસ્વરૂપનો દશકાનો સર્વે હોય. એ માટે લખનાર લેખકને ખાસ વિનંતીથી આમંત્રણ આપવામાં આવતું. પુરસ્કાર તો બહુ મોટો પરિષદ આપી શકે એમ નથી. પણ વિવેચકમિત્રો નિષ્ઠાપૂર્વક આવા ભારે શ્રમ અને વિવેક માગી લેતા લેખો દિવસોની મહેનત પછી લખે. પણ એવું બને કે નાટકનો સર્વે હોય, અને તેમાં કોઈ નાટકકારનું નામ રહી જાય, અથવા તો દશકની નાટ્યસમીક્ષા લખનારને કોઈ નાટકકાર કે તેની કૃતિઓ ચર્ચાયોગ્ય ન લાગે તો તેમનો નામોલ્લેખ હોય નહિ - આવું બધાં સ્વરૂપોમાં થાય - 'સીન ઓફ ઓમિશન' કહેવું હોય તો કહો, પણ એવું બને જ. એટલે જેનો ઉલ્લેખ ન થયો હોય તેઓની સખત નારાજગી એ લેખક પર અને સંપાદક પર ઊતરી છે. એના લેખક માટે અશ્લીલ ગાળો સાથે પત્ર આવ્યા છે, મતભેદના પત્રો તો આવે જ. પણ એક સંપાદક તરીકે સાહિત્યકારોમાં

અળખામણા બનવાની તૈયારી રાખવી પડે છે. કોઈને માટે કંઈ પૂર્વગ્રહ એક સંપાદક તરીકે કદી રાખ્યો નથી.

સાહિત્યિક સામયિક સર્જાતા સાહિત્યની માવજત માત્ર કરી શકે, ઉત્તમ કૃતિઓ છાપીને, અને એ કૃતિઓની સમીક્ષા છાપીને. પુસ્તક-અવલોકનનો વિભાગ 'પરબ'માં સમૃદ્ધ કરવાની ખેવના રહી છે, પણ વિવેકી અવલોકનકારો ઓછા જ મળે છે. ક્યારેક લેખકો પોતે કોઈની પાસે પોતાની કૃતિની સમીક્ષા લખાવીને મોકલે છે, ત્યારે મૂંઝવણભરી સ્થિતિ સંપાદક માટે થઈ છે. પણ એવે વખતે નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમાયાચના કરવી પડી છે, અથવા તો રિવ્યૂની ગુણવત્તાને કેન્દ્રમાં રાખી છે.

નવાં સાહિત્યિક વલણો, વિચારધારાઓ, ગુજરાતી ઉપરાંત દેશવિદેશના સાહિત્યકારો વિષેની ચર્ચાઓ દ્વારા એક સાહિત્યિક આબોહવાને વેગ મળે એવી ઇચ્છા 'પરબ'ના સંપાદકની રહી છે.

વચ્ચે ૧૯૮૯-૯૦માં 'પરબ'ના સંપાદક તરીકે કમે ચંદ્રકાન્ત શેઠ અને જયંત પંડ્યાએ કામગીરી સંભાળેલી. પછી નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે 'પરબ' માટે એક તંત્રી અને એક સંપાદક એવી વ્યવસ્થા વિચારવામાં આવી. સંપાદક તરીકે ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના નિયામક ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાને જવાબદારી આપવામાં આવી, તંત્રી તરીકેની જવાબદારી મને.

હવે કૃતિઓની પસંદગીની મુખ્ય જવાબદારી ચંદ્રકાન્તભાઈની રહે છે, પણ સ્વીકૃત, અસ્વીકૃત કૃતિઓના નિર્ણયની ચર્ચા સાથે કરી લઈએ છીએ. મુખ્યત્વે અમારું ધ્યાન કર્તા નહિ, કૃતિ પર હોય છે.

'પરબ' સાહિત્ય પરિષદના આજીવન સભ્યો અને વાર્ષિક સભ્યોને વિના લવાજમે સભ્યના હકની રૂએ મળે છે, ઉપરાંત 'પરબ'નું લવાજમ ભરીને અલગરૂપે ગ્રાહક થનાર પણ થોડાક છે. 'પરબ'ની પ્રતિમાસ રૂપાંતર ૨૫૦૦ નકલ પ્રગટ થાય છે. □

દીપોત્સવી અંક' કે 'ખાસ અંક' એટલે શું ? ચાલુ અંકમાં થોડાંક વધુ પાનાં અપાય કે આગલાં-પાછલાં અંકો બંધ કરીને તે તે અંક પ્રગટ કરાય એનું નામ દીપોત્સવી અંક, ખાસ અંક ! તંત્રીઓ એવું જ કાંઈક માનતા જણાય છે. માત્ર ૧૦ કે ૧૫ પાનાં વધુ અપાય એ દીપોત્સવી અંક ન કહેવાય. તેને એવું નામ આપવું એ ધૃષ્ટતા છે. ચાલુ અંકમાં જેટલાં પાનાં આવતાં હોય તેટલાથી બમણાં પાનાં અપાય તેને એવું નામ શોભે.

[સાહિત્ય : ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭]

નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા

।। વાચકની રુચિના સંમાર્જનની શક્યતા ।।

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા (૧૯૩૬) : કવિ, વિવેચક-અનુવાદક-સંપાદક. ગુજરાતીના અધ્યાપક, સાહિત્યકોશના સંપાદક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : પક્ષીતીર્થ (કાવ્ય-સંગ્રહ), અપરિચિત અ અપરિચિત બ (વિવેચનસંગ્રહ) સંસર્જનાત્મક કાવ્ય-વિજ્ઞાન (શોધપ્રબંધ) દુર્લભો કરુણિકાઓ (અનુવાદ) □ ડી/૮, પૂર્ણચંદ્ર ફ્લેટ્સ, આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫.

'ભાષાવિમર્શ' (*૧૯૮૫થી ૧૯૮૫),
'પરબ' (*૧૯૯૧થી)

પહેલાં 'ભાષાવિમર્શ'ના સંપાદક તરીકે અને અત્યારે 'પરબ'ના સંપાદક તરીકેની કામગીરીમાં મહત્વની વાત એ છે કે આ બંને સામયિકો સંસ્થાનાં મુખપત્ર છે. સંસ્થાની લાંબી પ્રણાલિઓ અને એની પરંપરાને એકદમ ચાતરવાનું અઘરું હોય છે. અને સંસ્થા તરફથી પૂરેપૂરું સ્વાતંત્ર્ય મળવા છતાં સામયિક સંસ્થા સાથે સંલગ્ન હોય ત્યારે કેટલીક અંકુશરેખાઓ આપમેળે નક્કી થઈ જતી હોય છે.

'ભાષાવિમર્શ' પહેલાં માત્ર ભાષાવિષયક સામગ્રીને વિશેષ રીતે ઉપસાવતું સામયિક હતું પણ પછી એમાં સૈદ્ધાન્તિક વિવેચનને ઠીકઠીક જગ્યા ફાળવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. એકલા ભાષાવિષયક લેખો મેળવવાનું અને એની ગુણવત્તા જાળવવાનું મુશ્કેલ હતું. છેલ્લેછેલ્લે જે તે વર્ષના ગુજરાતી વિવેચનનું પ્રવાહદર્શન દાખલ કરેલું અને વિશિષ્ટ આધુનિક સાહિત્ય-સંજ્ઞાકોશને પણ અંક તરીકે જગ્યા ફાળવેલી. 'નવલરામ વિશેષાંક' તરીકે પણ 'ભાષાવિમર્શ' પ્રગટ થયું છે. એક વાત ચોક્કસ કે 'ભાષાવિમર્શ'નું એ નિર્ધારિત ધોરણ હતું. અને એની ગંભીરતાને ખેરવી નાખે એવું લખાણ ક્યારેય પ્રવેશવા દીધું નથી એનો એક સંતોષ છે. આજે તો સંસ્થાની મુશ્કેલીને કારણે 'ભાષાવિમર્શ' બંધ પડ્યું છે.

'પરબ'માં ભોળાભાઈ પટેલ પણ તંત્રી તરીકે સંપાદનમંડળ સામેલ છે. એક આનંદની વાત એ છે કે અમારી બંનેની રુચિ અને પસંદગીની તરંગલંબાઈ આજ સુધી મળતી રહી છે. ક્યારેક અમે એકબીજાના નિયંત્રક અને નિકષ પણ બન્યા છીએ. ક્યારેક એકબીજાને પ્રતિસમતુલન પણ આપ્યું છે. 'પરબ' માટે અઢળક સામગ્રી આવે છે. ઘણુંબધું અસ્વીકૃત કરવું પડે છે. અહીંથી અસ્વીકૃત થયેલું બીજે છપાય છે ત્યારે કેટલાક

સંસ્થા તરફથી પૂરેપૂરું સ્વાતંત્ર્ય મળવા છતાં સામયિક સંસ્થા સાથે સંલગ્ન હોય ત્યારે કેટલીક અંકુશરેખાઓ આપમેળે નક્કી થઈ જતી હોય છે. □ 'ભાષાવિમર્શ'નું એક નિર્ધારિત ધોરણ હતું અને એની ગંભીરતાને ખેરવી નાખે એવું લખાણ ક્યારેય પ્રવેશવા દીધું નથી. □ અમારી બંનેની (તંત્રી-સંપાદકની) રુચિ અને પસંદગીની તરંગલંબાઈ આજ સુધી મળતી રહી છે. ક્યારેક અમે એકબીજાના નિયંત્રક અને નિકષ પણ બન્યા છીએ.

અમારી રુચિ અને પસંદગીને સાશંકપણે જુએ છે. કેટલાક બહુ ઉદાર રીતે એને વિધાયક અર્થમાં લઈ સૂચનો મેળવવાનો પણ

પ્રયત્ન કરે છે. નવા કે સ્થાપિત લેખકોને 'પરબ'માં અત્યાર સુધી તો સ્વીકારેલા ધોરણના સ્તર પર જ સ્વીકાર્યા છે. નવાઓને પ્રોત્સાહનને બહાને કે સ્થાપિતોના ભયને કારણે સામગ્રીચયન પર પ્રભાવ પડવા દીધો નથી.

પ્રત્યેક અંકમાં એકાદ સારી વાર્તાની કે સારા ગદ્યખંડની શોધ રહે છે.

થોડીક કડક પરીક્ષણમાંથી પસાર થયેલી કાવ્યરચનાઓ હોય અને એને આદરપૂર્વક પાના પર પૂરતો અવકાશ અપાય એની કાળજી લેવામાં આવે છે. અવલોકનની સ્થિતિ દયનીય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવલોકનક્ષેત્રે સારી પેઠે સંબંધવાદ પ્રવર્તે છે. મોટાભાગનું અવલોકન પ્રાયોજિત (સ્પોન્સર્ડ) હોય છે. કોઈની પાસે સિફારસથી લખાવવાનું, એ લખાવ્યું હોય એની ભલામણ કરી સ્વીકૃત કરાવવાની પેરવી કરવી - વગેરે પ્રકારની ધૃષ્ટતા

કરનારા પણ ઓછા નથી. મૂલ્યવાન પુસ્તકો હવા ખાતાં રહે છે અને તદ્દન મધ્યમ કે અધમ કક્ષાનાં પુસ્તકોનાં એકાધિક અવલોકનો ઠેરઠેર ફૂટ્યા કરે છે. 'પરબ'માં અવલોકન અને અવલોકિત પુસ્તક - બંનેની ગુણવત્તાને લક્ષમાં લીધા પછી જ અવલોકનો સ્વીકારવામાં આવે છે.

'પરબ' કેવળ વાચકલક્ષી નથી; વાચકની રુચિના સંમાર્જનની શક્યતા એમાં નિહિત છે. □

સાહિત્યવિવેચન : વર્તમાનપત્રમાં અને સામયિકમાં

વર્તમાનપત્રોમાં સૌથી મૂલ્યવાન વિભાગ સાહિત્યવિવેચનનો મને લાગે છે. માસિકોમાં વિવેચનની ગતિ ધીમી પડી છે, ને તેમાં શાસ્ત્રીય કે પંડિતભોગ્ય વિવેચનને વધુ અવકાશ છે. વર્તમાનપત્રોમાં પુસ્તકોનું તેમ જ સાહિત્યપ્રવાહનું અવલોકન નિયમસર થઈ શકે છે. ગુજરાતનાં લગભગ બધાં જ વર્તમાનપત્રો સાહિત્યવિભાગ રાખે છે. નવાં નવાં પુસ્તકોની નોંધ એમાં તત્કાળ આવી જાય છે. અને સામાન્ય વાચકને પુસ્તક-વાચનનું માર્ગદર્શન મળે છે. બધી નવલકથાઓ અને વાર્તાનું અવલોકન માસિકોમાં શક્ય નથી, વર્તમાનપત્રોમાં એ એકંદર શક્ય છે, એટલે આ ક્ષેત્રમાં એનું માર્ગદર્શન અત્યંત ઉપયોગી નીવડે છે. સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ, સંવિવાદો, વ્યાખ્યાનો આદિની પણ વિવેચનાત્મક નોંધો આપે છે. આ અવલોકનકારોની પ્રશંસા કરવી જોઈએ. માત્ર એક સૂચના કરવી ઘટે છે. વર્તમાનપત્રમાં જેમ બીજા સમાચારોને 'ચમકાવવાની' જરૂર પડે છે તેમ સાહિત્યવિવેચનને ચમકાવવાની જરૂર નથી. લેખકના કે કૃતિના દોષને છાવરવાની જરૂર નથી, તો તેની ધજા ઉડાડવાની પણ જરૂર નથી. અતિ પંડિતતાઈનો ડોળ એ ટાળે; સામાન્ય વાચકનું દૃષ્ટિબિંદુ સામે રાખે, એ જરૂરી છે; પણ અધ્યાપકી વિવેચનનો તે અણગમો ન કેળવે. તેજીને ટકોરો બસ છે; તીખાશ, કટુતા, ચચરાટથી વક્તાની હવા પેદા થાય એ ઇષ્ટ નથી. બીજા વ્યવહારમાં તેમ અહીં પણ સમતા ને દક્ષિણદૃષ્ટિ જ છેવટે તો હિતાવહ છે.

[સાહિત્ય-પરિષદનું પ્રમુખીય વક્તવ્ય' (૧૯૬૧)]

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

કોઠાર ભરાતાં વાર ન લાગે...

ગઝલને જ વરેલું દ્વિમાસિક શરૂ કરવું આમ તો સહેલું છે, અને છતાં એટલું જ દુષ્કર સાહસ છે. ગઝલની ખેતી આપણે ત્યાં એટલી થવા માંડી છે કે એક દ્વિમાસિકનો કોઠાર ભરાતાં વાર ન લાગે. પણ જેને સંઘરી રાખવાનું મન થાય એવી ગુણવત્તા ધરાવતી ગઝલ જૂજ જોવા મળે છે. ઢગલોએક ગઝલ લઈ ચાળવા બેસીએ ત્યારે મનમાં વસી જાય એવી માંડ ખોબોએક ગઝલ મળે તો મળે. અને તેમાંથી પણ થોડા શેર તો ચાળી નાખવા પડે. ગઝલના સ્વરૂપમાં એક જાતની છેતરામણી સરળતા રહી છે, તેથી ઘણાને ગઝલ પર હાથ અજમાવવાનું મન થાય છે ! પણ ગઝલ એમ હાથમાં નથી આવતી. તેની 'ગલત-અંદાઝ-નઝર'ને જે ઝીલી શકે છે તેના પર એની અમીદૃષ્ટિ ઠરે છે.

[ગઝલ' વર્ષ ૧, અંક ૧ : જાન્યુઆરી ૧૯૭૬]

મકરંદ દવે (સંપાદક)

।। 'સંપાદનતપશ્ચર્યા'થી 'અદ્ભુત નિષ્ફળતા' સુધી... ।।

જ્યોતિષ જાની (૧૯૨૮) : કવિ- વાર્તા-
કાર-નવલકથાકાર-નિબંધકાર-વિવેચક, □
પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ચાર દીવાલો એક
હેંગર' (વાર્તાસંગ્રહ), 'ચાખડીએ ચઢી
ચાલ્યા હસમુખલાલ' (નવલકથા),
'દીણની દીવાલો' (કાવ્યસંગ્રહ) □ જીવન-
ભારતી, કૃત્તેગંજ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

'સંજ્ઞા' (૧૯૬૬થી ૧૯૭૭),
'શબ્દસૃષ્ટિ' (૧૯૮૬થી ૧૯૯૦),
'સહૃદય' (૧૯૯૦થી ૧૯૯૧)
'સંજ્ઞા'નું પ્રકાશન ૧૯૬૯થી
૧૯૭૧ બંધ રહેલું

આમ તો આટલા શબ્દોમાં જ ઈંગિત કરી શકાય :

'સંજ્ઞા'નું બીજું નામ સંપાદનતપશ્ચર્યા; 'શબ્દસૃષ્ટિ'નું નામ પાડી શકાય
સંપાદનદષ્ટિ અને 'સહૃદય' (ગુજરાતી ડાયજેસ્ટ) એટલે ગજા બહારની
છવાંગની એક અદ્ભુત નિષ્ફળતા. સામાજિકો 'સ્રી' અને 'ધર્મસંદેશ' -
ગદ્યાવૈતરાભરી પ્રાથમિક અનિવાર્ય સંપાદનની પ્રોફેશનલ તાલીમ !

• 'દોઢ-બે દાયકાઓમાં જ સામયિકોની સૃષ્ટિ અલોપ થશે.' આ વાત તમે
- 'પ્રત્યક્ષ'ના સંપાદકશ્રી - તમારી ગુમ ડાયરીમાં નોંધી રાખજો !

સામયિક લુપ્ત-અલોપ થવાનો એક ઉત્સવ ઊજવાય તો આપણે, આમ
તો, છળી ઊઠવું જોઈએ, પણ ઉત્સવ જરૂર ઊજવાશે અને આપણેય એમાં
ઉત્સાહભેર સામેલ હોઈશું. કદાચ તમે જ - હું તો હયાત હોઉં તો હોઉં.
લેટ્સ વેઇટ એન્ડ વોચ. દોઢ દાયકો - પંદર વર્ષ વીતતાં શી વાર ?

'સંજ્ઞા' સાહિત્યિક ત્રૈમાસિકરૂપે લગભગ સાત-આઠ વર્ષ જીવ્યું.
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું મુખપત્ર 'શબ્દસૃષ્ટિ'નું તૈયાર બીજું જિગરી
વિવેચકમિત્ર સુમન શાહે આખ્યા પછી ચારેક વર્ષ એનું માનદ્ સંપાદન
કર્ચું. 'સહૃદય' ગુજરાતી ડાયજેસ્ટ બે-અઢી વરસમાં જ તરસે મરી ગયું.

૧૯૯૫ના આ વર્ષમાં તમારા સ્નેહભાવને વશ થઈ મારું આ બયાન
(કિફિયત શબ્દને દેશવટો આપો, યાર : એમાં અદ્દાસ એવી શબ્દોની
ફેંકાફેંકીની બૂ આવે છે !) લખી રહ્યો છું ત્યારે સમગ્ર ચિત્તતંત્ર મારા
પૂરા વશમાં છે, હું પોતે જે છું તે પૂરો હોશમાં છું. એટલે શેષ વર્ષોમાં
અને આગામી અનેક જન્મોમાં હું કોઈપણ સામયિકનું તંત્રીપદ લેવાનો
નથી કે સંપાદન કરવાનો નથી. આવી નિશ્ચિતતાને કારણે થોડી વાતો

હું પોતે જે છું તે પૂરો હોશમાં છું. એટલે શેષ વર્ષોમાં અને આગામી અનેક જન્મોમાં
હું કોઈપણ સામયિકનું તંત્રીપદ લેવાનો નથી કે સંપાદન કરવાનો નથી. □ 'સંજ્ઞા'ના
બે અંકો પ્રગટ થતાંમાં તો ઉઘાડી આંખોવાળા ચોંકી ઊઠ્યા અને બંધ આંખોવાળા
છળી મર્યા. તંત્રી તરીકે અમે તુમિના ત્રણ ઘૂંટ પીધા. □ સંતપંક પુરસ્કાર મેળવવો
એ લેખકનો પૂરો અધિકાર.... લેખક-નામધારી પુરું એક વર્ષ અસહકાર કરે, તો જ
સામયિકોના તંત્રીઓને યોગ્ય બોધપાઠ મળે.

ઉઘાડી તલવારની
જેમ નિર્ભીકતાથી
કરી શકાશે. (આવું
જાણ્યા પછી ય
કોઈ અડફેટમાં
આવશે તો હાલ
બૂરા થશે !)

૧૯૬૬ના ઓક્ટોબર મહિનામાં 'સંજ્ઞા'નો પહેલો અંક પ્રગટ થયો.
યેસ, ૧૯૬૬ ઓક્ટોબર બરોબર ધ્યાનમાં રહે.

૧૯૫૮માં મુંબઈથી વાર્તાલેખનનો આરંભ કરી, ૧૯૬૦માં અમદાવાદ
સ્થળાંતર કર્યું - ૧૯૫૮થી ૧૯૬૬ દરમ્યાન વાર્તાકારરૂપે ખારસો સ્વીકૃત
થઈ ચૂક્યો, 'ચાખડીએ ચઢી ચાલ્યા હસમુખલાલ' લઘુનવલનો પહેલો

ડ્રાફ્ટ પૂરો થયો હતો. મુંબઈમાં યૂસિસ, એશિયાટિક લાયબ્રેરી, ભવન્સ ગ્રંથાલય, ઓફિસમાં સ્થાપેલી 'બુકક્લબ'નાં પુસ્તકો, અમદાવાદમાં મા. જે. લાયબ્રેરી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલયના આશ્રયે વિશ્વરભરના સર્જકોની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓને સતત એકઠારું વાંચવાનું બન્યું. હરેક લખાતી વાર્તા ઉપર સરસ શબ્દનું કોતરકામ થઈ શક્યું હતું. સાહિત્યિક મિત્રો અઢળક મળ્યા હતા. 'રે મઠ' સ્થપાઈને અવગતિને ચીલે ચાલ્યો હતો. 'સંસ્કૃતિ' ઉપરની સોળ વરસની મુગ્ધતા થોડી ઓસરવામાં હતી. કવિમિત્રો, લેખકમિત્રોની સંકુચિતતાની ઝલક ઝિલાઈ ચૂકી હતી. અને સારસ્વત મુરબ્બીઓના અહંવર્તી દંભનો અણસાર પણ મળી ચૂક્યો હતો. તો સામે પક્ષે સાદંત, નખશિખ કવિ-સારસ્વતની માણસાઈ સાથેની છબીઓ પણ હૃદયમાં ઝિલાઈ હતી. પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે ઝંપલાવી દીધું હતું અને બે લોકપ્રિય સામાહિકોનાં સંપાદનો ('ત્રી' અને 'ધર્મસંદેશ') પણ સંપાદકસ્વરૂપે નસો ખેંચી રહ્યાં હતાં. પીતાબંર (પટેલ), પીઠ થાબડતા હતા, (ઈશ્વર) પેટલીકર હૂંફ આપતા હતા અને ઉમાશંકર પૂરતું અંતર રાખીને સ્નેહ વરસાવતા હતા. બચુભાઈ (રાવત) પ્રેમથી આવકારતા હતા અને યશવંતભાઈ (શુક્લ) પ્રેરણાપીયૂષ પાતા હતા.

વિશ્વભરના લેખકો બન્ને હાથની હથેળીઓમાં જાતજાતના નકશા દોરી, ગુદ્ગુદી કરાવી રહ્યા હતા. અને એટલી અમસ્તી વયમાં પ્રેમનાં બધાં સમીકરણો જીવનમાં ઝંઝાવાત બની ગૂંચવાઈ ગયાં હતાં.

'સંજ્ઞા'ના જન્મ વેળા આ અમારું અને અમારી મૂડીનું એક ચિત્ર; અમારા ગર્ભમાં લાવારસને અમે ઉછેરી રહ્યા હતા, અમે વ્યક્તિવિશેષ નહોતા, પણ 'વિશેષ' વ્યક્તિ બનવાના અરમાનયુક્ત ધમપછાડા શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા.

'સંજ્ઞા'ના પહેલા અંકની તૈયારી છએક મહિના ચાલી ત્યારે ભૂખ-તરસ-ઘર-ચેન-વિસામો-શાંતિ બધું જ ગિરવે મુકાઈ ગયું, આપોઆપ.

એક જ ધૂન, એક જ વાત, એક જ આલાપ - બસ, 'સંજ્ઞા'નું પ્રકાશન. અને 'સંજ્ઞા'ના બે અંકો પ્રગટ થતાંમાં તો ઉઘાડી આંખોવાળા ચોંકી ઊઠ્યા અને બંધ આંખોવાળા છળી મર્યા. તંત્રી તરીકે અમે તુમિના ત્રણ ઘૂંટ પીધા - એટ લાસ્ટ, આઈ કૂડ અરાઈવ, સો સૂન એન્ડ સો સડન ! 'સંજ્ઞા'ના એકએક પૃષ્ઠનો, એક એક કોલમનો લેઆઉટ અમે) હર્ષદ કાપડિયા, ઉષાકાન્ત

મહેતા અને જ્યો. જા.) કરતા હતા. 'લવાજમો આપો'ની વાત જ નહિ, સામેથી, ચીવટભેર, ઉત્સાહથી લવાજમો આવવા માંડ્યાં. સૌથી પહેલું લવાજમ આવ્યું પ્રા. રતિલાલ સાં. નાયકનું ! 'સંજ્ઞા'ના બે અંકો પછી મારી ગાંડી ગુજરાતે ૨૭૫ નોંધાયેલા ગ્રાહકો આપ્યા - અધધધ...

'સંજ્ઞા'ના અંકો ટપાલમાં પહોંચતાંભેર મિત્રો એમના રોમાંચ અને ઝણઝણાટીની વાતો કાગળમાં લખતા. સઘેશ્યામને કેમ ભૂલું ? સાચ્યા કદરદાન સર્જક-વિવેચક મિત્ર ચિ. મો. (ચિનુ મોદી) અંદરથી જલે, બહારથી હસતું મોહું. રઘુવીર આંખ મીંચકારી અક્કડ ચાલે પણ 'સંજ્ઞા'ની ટહેલ પડતાં કાવ્યકૃતિ આવી પહોંચે. સુ.જો.નો સૂર્ય તપે એટલે 'સંજ્ઞા'ના ત્રીજા અંકમાં અમે - પ્રા. હર્ષદ દેસાઈ, દિગ્વીશ મહેતા અને અમે - એમનો ઇન્ટરવ્યૂ લેવાનું નક્કી કર્યું. અને ઇન્ટરવ્યૂ પ્રગટ થતાંવેંત 'સંજ્ઞા' ચોમેર, સાહિત્યજગતમાં એક શુદ્ધ સાહિત્યિક ત્રૈમાસિકરૂપે પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂક્યું ! સંકળતાનો અંજપો નિષ્ફળતાની સ્મશાનશાંતિ કરતાં અગ્નિપુંજ જેવો આકરો હોય છે - આગામી અંકોની તૈયારી તંત્રીને સુખે જાગવા કે ઊંઘવાય ક્યાંથી દે ?

શેષ વાત સહુ જાણતા હશે, એમ માની લઈ લખતો નથી. - એનો અંકો જ વાત કહી શકવા સમર્થ છે. ૨૧ અંકો પછી 'સંજ્ઞા'નું પ્રકાશન સ્વેચ્છાએ બંધ કર્યું, એ કોઈપણ રીતે આર્થિક કઠણાઈને કારણે નહિ, પણ ભીતરમાં રહેલા સર્જકનો બળવો અને જીવન-પ્રવાહમાં આવેલા કૌટુંબિક વળાંકો છે, એ ખાસ નોંધી લ્યો.

'ભૂત'ની જેમ વળગેલા 'સંજ્ઞા'માંથી હું મુક્ત થયો, એનેય એક પરમ સુખ રૂપે હવે ઓળખાવવાનું પસંદ કરું ! ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક જ બચુભાઈ છે, જે 'કુમાર' માટે જીવ્યા અને 'કુમાર' સાથે વિદાય થયા. બચુભાઈ બનવાનું ન તો મારું ગજું હતું, ન તો મારી ક્યારેય એવી પસંદગી હતી.

'સંજ્ઞા' વિશે હજી ઘણુંઘણું કહેવાનું છે. કહી શકાય. પણ એથી વિશેષ ઘણું પૂછવાનું ય છે.

સાચા સવાલો જગાવવા એ 'મોટા ગજા'નું કામ છે - અર્જુન જેવા વીરલા બનવું પડે, પૂરતા નમ્ર થવું પડે. ઊંડા મનન અને ચિંતનનો એ પરિપાક આજે ક્યાં જોવા મળે છે - મનની વિચારવાની બારી જ જ્યાં ચસોચસ બંધ કરી દીધી હોય ત્યાં - ?

'સંજ્ઞા'ના ભૂતપૂર્વ તંત્રી મહાશયને હું જ એક સવાલ

કેમ ના પૂછું ? 'આપત્રીએ 'સંજ્ઞા' સંદર્ભે પુરસ્કારનું ધોરણ રાખ્યું હતું ? કેટલો પુરસ્કાર લેખકો/સર્જકો/કવિઓને આપ આપતા હતા ?'

'સંજ્ઞા'ના પ્રકાશનને બે વર્ષ વીતી ગયા પછી પુરસ્કારરૂપે ફૂલપાંદડી જેટલો પુરસ્કાર આપવાનું શરૂ કરેલું. પણ એ વાતે આજે ય હું ગિલ્ટની લાગણી અનુભવું છું. 'સંસ્કૃતિ'ની ફૂલપાંદડી કરતાં 'સંજ્ઞા'ની ફૂલપાંદડી સહેજ વિશેષ હતી. પણ એ વાતમાં 'સંજ્ઞા'એ સૌ લેખકોનું પૂરતું શોષણ જ કર્યું, એ વાત બે હાથ ઊંચા કરીને કબૂલી લઈ છું. સાચી વાત તો એ છે કે સામયિકના પ્રકાશનનો આરંભ કરતાં જ, તંત્રી-સંપાદક-પ્રકાશકે પૂરા સંતર્પક-ગૌરવપ્રદ પુરસ્કારની રકમ સૌથી પહેલી બજેટમાં નક્કી કરવી જોઈએ. યોગ્ય સંતર્પક પુરસ્કાર મેળવવો એ સર્જક/લેખક/કવિનો પૂરો અધિકાર તંત્રી કે પ્રકાશકે માન્ય કરવો જ રહ્યો અને પુરસ્કારનું ધોરણ સહુ સમાંતર પ્રકારનાં સામયિકો માટે એકસરખું માન્ય થવું જોઈએ. સાહિત્યપ્રકારની દૃષ્ટિએ પણ પુરસ્કારનું એક નિશ્ચિત ધોરણ સાહિત્ય અને સામયિકસૃષ્ટિમાં પ્રસ્થાપિત કેમ ન થાય ?

લેખકનામધારી પૂરું એક વર્ષ અસહકાર કરે, તો જ સામયિકોના સંપાદકો/તંત્રીઓ કે વ્યવસ્થાપક પ્રકાશકોને યોગ્ય બોધપાઠ મળે. આજે સૌથી વધુમાં વધુ અને નિર્લજ્જ શોષણ લેખકોનું થઈ રહ્યું છે, એ વાત જલદી સમજાય એવી આબોહવા નિર્માણ કરવામાં 'પ્રત્યક્ષ'ના તંત્રીએ જ પહેલ કરવી રહી.

● ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મુખપત્ર 'શબ્દસૃષ્ટિ'નું માનદ્ સંપાદન ચારેક વર્ષ સંભાળ્યું. તંત્ર ગોઠવાયેલું તૈયાર હતું. જિગરી સુમને એનું બીજું અદકેરા ઉત્સાહથી તૈયાર કર્યું હતું. ઉત્તર છતાં લોકપ્રિય (એટલે લેખકપ્રિય) એવો ડૉ. સુમન શાહનો નિષ્ઠાપૂર્ણ અભિગમ હતો.

એકાદ દાયકા પછી સંપાદનની સૃષ્ટિમાં પુનઃશ્ચ હરિઓમ્ જેવી વાત હતી. અનેક સ્તરે સંપાદકીય વાત હતી. અનેક સ્તરે સંપાદકીય અનુભવો ઊંડાણથી ઘૂંટયા :

- કેટલાક (શિખાઉ, કાચા, અર્ધદગ્ધ) નવા લેખકો જળોની જેમ ચોટેલા રહે છે. સૌરાષ્ટ્રના એક કવિ-નામધારી તો રોજ જ એમની છસાત 'કાવ્યકૃતિઓ' પ્રકાશનાર્થે શબ્દસૃષ્ટિમાં મોકલાવે !

- પ્રેસકોપી જેવી કોઈ ચીજ છે, એની ગતાગમ કોઈ

ખૂણેખાંચરે પડેલા (પ્રા.) નીતિન વડગામા જેવાને જ જાણ હતી.

મહિનામાં દસબાર દિવસો તો સમયે-કસમયે બારણે ટકોરો લગાવી ગુજરાતના અગમ્ય-અગોચર ખૂણાઓ-માંથી 'લેખક/કવિ' મિત્રો તંત્રી સાથે સત્સંગ માટે હાજર થતા.

- ઘણુંખરું (નબળી) કૃતિઓ સાથે તંત્રીની 'ખુશામત'ના પત્રો લખવાની સ્પર્ધા જોવા મળતી.

- 'શબ્દસૃષ્ટિ'ની પૃષ્ઠમર્યાદાની ઐસીતૈસી કરી, પચીસ-ત્રીસ પૃષ્ઠોના 'મહાન' અભ્યાસ-લેખો મહિનામાં દસબાર મળતા !

- ચારપાંચ મહિના સુધી કૃતિ સ્થાન ન પામી હોય ત્યારે 'જોઈ લઈશું' 'સમજો છો શું તમારા મગજમાં ?' 'લેખ તત્કાલ પરત કરો' જેવી ભાષાનો વિનિયોગ એ જ ઋજુ ખુશામતખોરો તરફથી શરૂ થઈ જતો !

- ઉલ્લેખ પણ ન ખમી શકે, એવા ગઝલસંગ્રહ કે અન્ય કોઈ પુસ્તકની લાંબીલચ સમીક્ષા માનદ્ સંપાદકને માથે મરાતી !

- સામયિકના આગમી અંકોનું તલસ્પર્શી, સૂઝબૂઝવાળું ગતિશીલ આયોજન ન થાય તો શી દશા થાય ? એનો બધો સમય કારકુની કામમાં જ ચાલ્યો જાય, એવી પરિસ્થિતિની કલ્પના કરો.

- માનદ્ સંપાદકને માનદ્ વેતન મળે એટલે માનદ્ સમય સંપાદન માટે આપવાનો હોય. આ તો ફુલટાઈમ જોબ કરો તોય ઢસરડામાંથી ઊંચા ન અવાય !

આ બધામાં એક સુખદ અનુભવ એ પણ રહ્યો કે સંપાદનની પૂરી સ્વાયત્તતા જાળવવાં ક્યારેય, અપવાદરૂપેય, મહામાત્રશ્રી કે અધ્યક્ષશ્રી કે તંત્રીમંડળના કોઈ સભ્યે કદી ચંચૂપાત કર્યો નહોતો.

'શબ્દસૃષ્ટિ'ના સંપાદનનું સુકાન સંભાળ્યું અને આપણા સુરેશ જોષીએ ચિરવિદાય લીધી. એ વેળા અંકને અને સદ્ગતને ન્યાય આપવા જે 'દોડધામ' કરવી પડી ને 'સજ્જતા'ને સાંદ કરવો પડ્યો, એ તો 'શ.સ.'નો એ અંક જુઓ તો જ ખ્યાલ આવે.

મારા સંપાદનની એ મર્યાદા ગણું કે સાહિત્યના અને સારસ્વતોના કેટલાક પાયાના પ્રશ્નો ઉપર નિરંતર જીવંત, ખેલદિલીપૂર્વકની અને તત્વનિષ્ઠ - ટુ ધી પોઇન્ટ ચર્ચાનો કોઈ વિભાગ શરૂ કરવાના પ્રસ્તાવને પ્રતિસાદ ન જ મળ્યો !

●

બે સફળ સાહસો પછી ત્રીજું દુઃસાહસ 'સદ્દય' (ગુજરાતી ડાયજેસ્ટ) બનીને આવ્યું. 'સદ્દય' સામયિક બંધ પડ્યું, એનાં પરિબલોની વાત રોમાંચક અને લાંબી છે. અહીં એક જ મુખ્ય વાત કહું - કેટલીક સ્વયંસ્પષ્ટ મર્યાદાઓ આંકવાનો ઉપક્રમ ના કર્યો અને બહુ મોટી

છલાંગ, બહુ સુમધુર આકાશ-કુસુમ જેવું સ્વપ્ન સેવ્યું. પરિણામે, આર્થિકરૂપે લોહીલુહાણ બનીને એ પ્રકાશન - સાહસ, ભારે હેયે, સમજીને, દોષ-ભૂલ-ચૂક-મર્યાદાઓ સ્વીકારીને સમેટી લીધું. નિષ્ફળતાનો આ સ્વાદ પણ જીવનયાત્રામાં અને સંપાદનયાત્રામાં ઓછો રોચક નથી □

સંપાદકીય દૃષ્ટિકોણ

પ્રયોગખોરીને અવકાશ આપનારાં dynamic સામયિકો આપણી પાસે ઝાઝાં નથી. પરંપરાએ પોષેલી લોકરુચિથી તદ્દન સામે છેડે જવાનું વલણ બહુ ઓછાં સામયિકો બતાવી શક્યાં છે. 'Little Review' નો મુદ્દાલેખ જોવા જેવો હતો : 'A magazine of the arts making no compromise with the public taste.' આવી ઉદ્દેશતા સૌથી વધુ અંશે 'ક્લિતિજે' બતાવી. અને 'રે'નો ઉલ્લેખ કર્યા વિના પણ ન ચાલે. 'કૃતિ'ના નવા રૂપની રાહ જોઈ છે. ખરું dynamic સામયિક તો ભૂતકાળ તરફ પીઠ ફેરવીને જ ચાલે. એના લેખકોમાં મારકણાપણું ન હોય એવું ન બને, અને તેનો તંત્રી મારકણા લેખકોની સરદારી કરે એવો જોઈએ. તંત્રી કરતાં સામયિક વધારે ડાહ્યું કે વધારે બુદ્ધિશાળી કે વધારે મારકણું હું કલ્પી શકતો નથી. આવાં સામયિકોને હું છાવણી-સામયિકો કહેવાનું પસંદ કરું. એમાં જાતરખુ વાડાબંધી નથી હોતી પણ આગેકૂચ કરવાના, લશ્કરી ટુકડીને હોય એવા, અજંપા હોય છે. બંધિયાર હવાને એ ધક્કો આપે છે. એનો પ્રત્યેક અંક એક સાહસ હોય છે. સર્જન જો સાહસ છે તો સંપાદન પણ સાહસ છે. બધાં સામયિકો છાપે એવું છાપવામાં તો કશી ધાડ મારવાની નથી હોતી. જે છાપતાં બીજાં સામયિકો આંચકો ખાય એવું અપરિચિત અને તેથી 'રે-જરસ' લખાણ છાપવાની નફ્ફટાઈ ન હોય તો dynamic સામયિકનો અર્થ નથી.

પૈસા ગુમાવવાનો સારો રસ્તો શોધનારા dynamic મેગેઝીન શરૂ કરે. ખ્યાતનામ લેખકોને આમંત્રીને ફેલાવો વધારવાનું તો એને સ્વપ્ન પણ ન આવવું જોઈએ. એનું કામ નવા લેખકો શોધી આપવાનું હોય છે. અને એ લેખકો જ્યારે 'નવા' મટી જાય, પ્રવાહ પાછો પલટો ખાવા લાયક બને, ત્યારે એમની કૃતિઓનો વિશેષાંક પ્રગટ કરીને એ જ મેગેઝીન એમનું તર્પણ પણ કરી નાખતું હોય છે ! શી એની નફ્ફટાઈ !

[સંજ્ઞા' જુલાઈ-સપ્ટે. ૬૭; 'પૂર્વાપર' પૃ. ૧૪૬-૧૪૭]

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

"વિના પુરસ્કાર લેખ ન આપું કોને હવે" - શ્રી ઠાકોરની આ ભીખ-પ્રતિજ્ઞા આપણા લેખકો લે - આચારમાં મૂકે એ બહુ જ ઇચ્છવા જેવું નથી ? બીબાં ગોઠવનાર, પ્રેસ, સંપાદક, તંત્રી-મંત્રી, માલિક, વ્યવસ્થાપક, મુરબ્બી અને ખુદાબક્ષ વાચક બધા જ વેતન ઓછું-વતું મેળવે તો લેખકને કહેવાનો અધિકાર છે કે : મને કાં નહીં ? પણ ઠાકોરના આ સંન્યાસાવસ્થાના ઉગ્ર સંન્યાસને અને પ્રતિજ્ઞા લે તેવા લેખકોની પ્રતિજ્ઞાને વેપારી ગુજરાત કુશળતાથી ચાલવા દે એટલે અંશે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પેઠેલો આ શોષણવાદ નિર્મૂળ કરવા સ્થળેસ્થળેથી વ્યવસ્થિત કાર્ય થવું જોઈએ.

[ગુજરાત : નવેમ્બર, ૧૯૩૬]

શંકરપ્રસાદ રાવળ

।। આવી મથામણ જ ઉપલબ્ધિ ખનતી હોય છે ।।

પ્રવીણ દરજી (૧૯૪૪) : કવિ, નિબંધ-કાર, વિવેચક, ગુજરાતીના અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ચીસ' (કાવ્યસંગ્રહ) લીલાં પર્ણ (નિબંધસંગ્રહ), 'નિબંધ સ્વરૂપ અને વિકાસ' (વિવેચન-સંશોધન) □ ફુવારા પાસે, લુણાવાડા - ૩૮૯૨૩૦

'અરવરવ' (૧૯૭૨થી ૧૯૭૭*)
'શબ્દસૃષ્ટિ' (૧૯૯૧થી ૧૯૯૪*)

'પ્રત્યક્ષ'ના 'સામયિક-સંપાદન વિશેષાંક' વિશે લખવાનું નિમંત્રણ મળેલું ત્યારે મેં તરત હા તો પાડી દીધી પણ પછી સતત એમ થયા કર્યું કે સાહિત્યિક અપ્રામાણિકતાની આપણે ત્યાં જે આબોહવા બંધાતી જાય છે, એ વચ્ચે મારા આ લખાણનો શો અર્થ ? એ રીતે થોડોક ડગ્યો, પણ પછી તમારા બેએક સ્મૃતિપત્રોએ સંકોચો. મને થયું કે ખોખારીને વાત કરવાના આવા અવસરને જતો કરવાનો ય શો અર્થ ? અપ્રામાણિકતાને, એથી તો ઊલટાનું વધુ મોકળું મેદાન મળે.

૧૯૭૦-૭૨નાં બે વર્ષ, અંગત રીતે કહું તો, નર્યાં ગોષ્ઠીભરપૂર હતાં. મોડાસા કોલેજનું ગ્રંથાલય અથવા તો ત્યાંની કોલેજ-કેન્ડીન એ અમારું થોડાક મિત્રોનું વિરામસ્થાન. પુષ્કળ વાંચવું અને પુષ્કળ ચર્ચવું - એવો લગભગ ઉપક્રમ. પ્રો. મહેન્દ્ર અમીન અને પ્રો. પ્રાગજીભાઈની સાથે બીજા અનેક મિત્રો આ ગોષ્ઠીમાં સામેલ હોય. વિશ્વસાહિત્યની સાથે ગુજરાતી સાહિત્યનો ત્યારે તાળો મેળવાતો, પ્રયોગને નામે કેટલુંક ડિમૂડિમ્ ચાલ્યું હતું તેની સામે પણ કેટલાકનો આકોશ હતો. નવું કરી નાખવાના ઉદામાને બદલે એવા ઉદામા સામે અરીસો ધરવો એવો એક મત પણ ઊપસતો રહ્યો. બોદી પરંપરાને ન વળગી રહેવું અને પરંપરામાં ઉત્તમ હોય તો તેને નવાજવું પણ - એવો નિખાલસ મત ત્યાં સ્થિર થયો. કશા ઊંઘાપોહ વિના, જેટલું અને જે કંઈક થાય તે કરવું. અને ૧૯૭૨માં આ ચર્ચકોએ ખોટના ધંધાની રીતસરની ભાગીદારી શરૂ કરી - 'અરવરવ' ત્રૈમાસિક શરૂ કરીને ! પહેલા અંકથી જ મહેન્દ્રભાઈ અને પ્રાગજીભાઈ સાથે ત્રીજા

સંસ્થાના મુખપત્રને કેવળ શુદ્ધ સાહિત્યિક બને પાલકે નહિ. સાહિત્યિક રહીને એની લોકાભિમુખતાને પણ દેઠાવવાની હતી. રચનાઓના સ્તરથી માંડીને ગ્રાહકસંખ્યા સુધીના ઈતર પ્રશ્નો પણ ત્યારે હતા. તેમ છતાં આ 'સાહિત્યિક વેતરું' કરવાનું બીલું ઝડપ્યું ! □ આ તંત્રીલેખોએ ગુજરાત, ગુજરાત બહાર અને પરદેશ સુધી ધ્યાન ખેંચ્યું છે. □ નકારાત્મક ન લખી શકાય એવું તો કેમ કહીએ ? પ્રશ્નો ન જ જન્મે એવું પણ કેમ ઈચ્છીએ ? - એ જરૂર થયું જોઈએ. પણ એની પાછળ ભરપૂર પ્રામાણિકતાનું ભળ હોવું જોઈએ.

સંપાદક તરીકે મારે પણ કામ કરવાનું હતું. અંકન્ત પ્રથમપાને થોડુંક/અ' લખાતું હતું તે આ લખનારનું જ દુઃસાહસ હતું. ભાયાણીસાહેબથી

માંડીને ધીરુ પરીખ સુધીના 'અ' વિશે પૃચ્છા કરતા. પછી તો એમાં હિન્દી-અંગ્રેજી કૃતિઓ પણ લેવાતી. છેલ્લા પાને નિર્દેશ વ્યંગ પણ તે કાળની કોઈ ઘટના વિશે થતા. કવિતા, નિબંધની સાથે વિવેચન પણ તેમાં આવે. મહેન્દ્ર અમીનના ચેખોવ, સારોયાન, પોલ વગેરેનાં એકાંકીઓના અનુવાદોએ પણ ખાસ્સું ધ્યાન ખેંચ્યું. રાવજીના વિશેષાંકે પણ ન્યારી ભાત પાડી. ઉમાશંકર, રઘુવીર વ. અ'વાદમાં, તો સુરેશ જોશી વ. વડોદરામાં

‘અરવરવ’ને ધ્યાનથી જોતા એવી વાતો પણ સાધાર સાંભળેલી - કેટલીક પ્રતિક્રિયાઓ પણ થયેલી. ‘અરવરવ’ પાછળ આમ તત્ત્વતઃ વિધાયક ભૂમિકા હતી. અંતિમ કે અતિશયની નોંધ લઈ તેનાં ભયસ્થાનો બતાવવાની તેની નેમ હતી. અમુક અંશે ‘અરવરવ’ તેમાં સફળ રહ્યું હતું. ‘૭૭ પછી તેનો ઢાંચો બદલાયો. એ કંઈક શિથિલ પણ બન્યું. એ દિવસોમાં પ્રતિકૂળતાને લઈને સંપાદક તરીકે પણ મુક્ત થયો. છતાં જે કંઈ તેનું આયુષ્ય હતું તે ‘તણખો’ મૂકી જાય તેવું હતું. એ પાછળની મથામણ સ્પૃહણીય હતી. આવાં કામોમાં આવી મથામણ જ ઉપલબ્ધિ બનતી હોય છે.

‘૮૧ના નવેમ્બરમાં, એક બપોરે ગાંધીનગરથી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો પત્ર આવ્યો - ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ મુખપત્રના સંપાદક તરીકેની સેવાઓ માટે, અને બેત્રણ દિવસમાં જ એ કાર્ય માટે મેં હા પાડી. આવાં કાર્યોનાં જોખમો જાણતો હતો. વળી સ્વાયત્ત છતાં અમુક અંશે સરકારપ્રેરિત જ એનું માળખું રહેવાનું એ પણ સમજતો હતો. એટલે સ્વતંત્ર સામયિક કરતાં આવા સંસ્થાકીય સામયિકમાં આપોઆપ કેટલાંક નિયમનો-નિયંત્રણો આવી જવાનાં. એક તરફ મારા મનમાં એક જમાનાનાં ‘વસંત’, ‘જ્ઞાનસુધા’, ‘રેખા’ જેવાં સામયિકો રમતાં; ‘પ્રસ્થાન’ અને ‘સંસ્કૃતિ’ પીછો કરતાં તો બીજી તરફ ‘કોન્ટેમ્પરરી લિટરેચર’, ‘બાઉન્ડરી’, ‘ન્યૂ જર્મન ક્રિટિક્સ’ અને ‘ડાયાક્રિટિક્સ’ જેવાં પરદેશનાં સામયિકોની સ્મૃતિ પણ એની શગ સંકોચાં કરતી.

સામે વાસ્તવિકતા એ હતી કે સરકારી-અર્ધસરકારી સંસ્થાના મુખપત્રને કેવળ શુદ્ધ સાહિત્યિક બને પાલવે નહિ. સાહિત્યિક રહીને એની લોકાભિમુખતાને પણ દેઢાવવાની હતી. રચનાઓના સ્તરથી માંડીને ગ્રાહકસંખ્યા સુધીના ઇતર પ્રશ્નો પણ ત્યારે હતા. તેમછતાં આ ‘સાહિત્યિક વૈતરું’ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું ! બે-પાંચ મહિના મિત્રો-મુરબ્બીઓને ઘણી લખાપટ્ટી કરી. ઉત્તમ અને સાથે બહુજનભોગ્ય કૃતિઓ માટે ટહેલ નાખી. અહીં એક તરફ, સર્જકપદવાંછુઓને, સાહિત્ય બોડીબામણીનું ખેતર નથી, તે વાત પહોંચાડવી હતી તો બીજી તરફ જૂથબંધીએ ટળેલા પણ સત્ત્વવાળા લેખકોનો સહયોગ પણ આપણે લેવો હતો. સર્જતા સાહિત્ય વિશે, કૃતિ વિશે પણ કશુંક તેમાંથી મળે - વિધાયક દૃષ્ટિકોણથી, એવો પણ ખ્યાલ હતો. વિદેશી કૃતિઓના અનુવાદો દ્વારા સારી કૃતિના સંપર્કમાં લખનાર-વાંચનાર

મુકાય તેવું પણ ઊરિઊરિ હતું. દર અંકમાં આપણે ત્યાંના કે પરદેશના કોઈ સર્જકની મુલાકાતો પ્રસિદ્ધ કરવી એવું પણ વિચાર્યું હતું. સાથે મારી નજર રહી હતી તંત્રીલેખ ઉપર. દરેક તંત્રીલેખમાં એકાદ-બે વિચારણીય કે ચર્ચ્ય મુદ્દા ઊપસે અને એ નિમિત્તે સળવળાટ થતો રહે તેવું ધાર્યું હતું. આ બધા વિશે ‘૮૪ના છેલ્લા અંકમાં ‘મધુર સંભારણું’ એવા શીર્ષક સાથે વીગતે મેં કેરિયત આપી છે. આજે પણ બેધડક કહી શકું તેમ છું કે એ તંત્રીલેખો માત્ર તંત્રીલેખો નહોતા. સાહિત્ય સાથેની, જીવન સાથેની, મૂલ્યો સાથેની મારી જે ઊંડી નિસબત રહી છે એ બધું તેમાં ભૂમિકારૂપે હતું. અંગત પ્રહારો, અસંતોષો, ઈર્ષ્યા-વેરઝેર ઓકવા માટે એ પૃષ્ઠી નહોતાં. અંદરનો નેકીભર્યો ચચરાટ હતો. સાચું કહેવા જેવું કહ્યું જ છે. કેટલાકે બંધબેસતી પાઘડીઓ પહેરી, કેટલાકે એ નિમિત્તે મારી સામે પણ છો ચઢાવી, પણ એ સર્વની સામે મારે કશી ફરિયાદ નથી. સૌની પોતાની સમજનો એ સવાલ છે. આ તંત્રીલેખોએ ગુજરાત, ગુજરાત બહાર અને પરદેશ સુધી ધ્યાન ખેંચ્યું છે. સાહિત્ય સિવાયના વકીલ, ડોક્ટર મિત્રોએ પણ તે વિશે નુક્તેચીની કરતા પત્રો લખ્યા છે. પણ એ વાતો અહીં અસ્થાને છે.

બધા અંકોમાં તો શક્ય નથી થયું, પણ મોટા ભાગના અંકોમાં મારી થોડીએક ઇચ્છા બર આવી છે. સભ્યસંખ્યા - વાચકસંખ્યા વધી, નવું લખનાર પ્રવેશ્યા અને કેટલાક રેઢિયાળ રીતે લખનારાઓનો બળાપો પણ અનુભવ્યો. મારી ઉપર જૂથબંધીનું આળ પણ મુકાયું. પણ આમ થવું સ્વાભાવિક છે. આપણે હજી બિનંગત રીતે વિચારવાની શિસ્ત કેળવવી બાકી છે.

આ સંપાદનકાર્યના નિમિત્તે જે પત્રો-લેખો-ચર્ચાઓ વગેરેમાંથી પસાર થવાનું બન્યું એનાથી આપણા લખનારાઓને વધુ નજીકથી ઓળખતો થયો. સાહિત્યિક રાજકારણ કેવું વરવું છે તેનો પણ કંઈક અંશે પરિચય થયો. આજે આપણે ત્યાં થોડાંએક સામયિકો જ છે. કેટલાંક ઓકસીજન ઉપર નભે છે, કેટલાંક અમુક જૂથપરસ્ત છે. માત્ર કૃતિ જોઈને જ, કર્તા જોઈને નહિ, રચના છાપવી જોઈએ એ વાત, હજી આપણે ત્યાં સામયિક-જગતમાં પૂરેપૂરી સ્વીકારાઈ નથી. કેટલાંક મોટાંમાથાંની કૃતિઓ પરત કરતાં મારે તેમની નારાજગી વહોરવી પડી છે. ‘અમુકે અમારું સતત છાપ્યું અને તમે નહિ છાપનાર કોણ ?’ કેટલાકે ‘જોઈ લેવાની’ વાત પણ કરી ! - પણ મને આ બધો વખત ચીઢ નથી થઈ;

ક્યારેક દયાભાવ, ક્યારેક હસવું - બે જ સ્થિતિ હતી. વાચકનું જ નહિ, લખનારનું પણ હજી ઘડતર થવું અમુક અંશે બાકી છે. કેટલાક લેખકોએ ખેલદિલીપૂર્વક પરત કરેલી કૃતિઓનો સ્વીકાર કર્યો છે, સૂચ્યું ત્યારે કૃતિને સુધારી-મકારીને પણ મોકલી છે. આવા સુખદ અનુભવો પણ છે. બીજે વર્ષે ગ્રાહકોની સંખ્યામાં ચારસોથી પણ વધુ વધારો થતાં (કુલ ગ્રાહકસંખ્યામાં ત્યારે ૧૨૦૦ જેટલી થયેલી) સપાટી ઉપરનું ગણિત મૂકીએ તો ભાવકોનો તેની સાથે અનુબંધ વધતો રહ્યો હતો. અહીં તત્ત્વતઃ મારા સંકલ્પો કામ આપે તેમ નહોતા. કારણ કે આ સ્વતંત્ર નહિ, સંસ્થાકીય સામયિક હતું. છતાં મોકળાશ મને ઠીકઠીક મળી હતી - કેટલીક યોજનાઓ મનમાં હતી. વિશેષાંકોથી માંડી જે પ્રશ્નોત્તરીઓ, અમુક સ્વરૂપો વિશે વિકસેલી સમજો - એ બધું 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં આવે તે અંગે તે માટે લગભગ ભૂમિકા બંધાઈ હતી. કેટલાંક પરિવર્તનો આવી ચૂક્યાં હતાં - પણ વાત ત્યાં અટકે. કશાં કારણબારણમાં મને રસ નથી. સંપાદક

તરીકેનું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થતાં એ ખેલ આટોપાઈ ગયો. અકાદમીના મહામાત્ર ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે છેલ્લા અંકમાં એ ત્રણ વર્ષના સંપાદનકાર્યની તટસ્થ રીતે નોંધ લીધી છે.

આજે સામયિકો નીકળે છે, કેટલાંકમાં મધ્યમણ જરૂર છે પણ મોટાભાગનાં એક 'રૂટીન' બની રહ્યાં છે. આક્ષેપો, પ્રતિઆક્ષેપો, દ્વેષ, ઈર્ષ્યાથી પર રહી તેનું તંદુરસ્ત સ્વરૂપ ઊપસવું જોઈએ. લખનારની ભાષા છેવટે તેનો આશય પ્રકટ કરી દેતી હોય છે. નકારાત્મક ન લખી શકાય એવું તો કેમ કહીએ ? પ્રશ્નો ન જ જન્મે એવું પણ કેમ ઇચ્છીએ ? - એ ખસૂસ થવું જોઈએ. પણ તે પાછળ ભરપૂર પ્રામાણિકતાનું બળ હોવું જોઈએ. વિચારોને આંદોલિત કરવાને બદલે બ્લેકમેલીંગમાં તે પડી જાય, કોઈકને ટાળવા કે મારવાનું તે ઘાતક શસ્ત્ર બની રહે તો પર્યતે તેનાથી કશું નીપજવાનું નહિ. કોઈ ટોળી ત્યારે વાહવાહ કરતી હોય તો તેથી કંઈ પોરસાવાનું ન હોય. જે કંઈ થાય તે નક્કર ભૂમિકા ઉપર વસ્તુનિષ્ઠ ધોરણે થવું જોઈએ. □

સાહિત્યજગત કે સામયિકોનાં પૃષ્ઠો એ કંઈ ઊગતા લેખકો માટે આળોટવાની ધર્મશાળા નથી. એ તો છે જ્યાંથી પ્રજાને કંઈક અનુભવ-નવનીત લાધે એવાં પવિત્ર યાત્રાધામો. એ તો છે પ્રજાને દોરવણી આપવા માટેનાં અમૂલ્ય સાધનો. એ સાધનોને અધકચરી દશામાં કે પ્રયોગદશામાં સર્જાયેલા સર્જનોથી નિર્બળ અને નિર્માલ્ય બનાવી, એ રીતે સાહિત્યનું અને પરિણામે પ્રજાનું ધોરણ નીચે લઈ જવું એ એક પ્રકારનું અતિ સૂક્ષ્મ અને નૈતિક પાપ જ છે એવી મારી માન્યતા છે. એવું સૂક્ષ્મ પાપ જાણ્યે-અજાણ્યે દુનિયાનો લગભગ દરેક લેખક વત્તેઓછે અંશે કરે જ છે અને હું પણ તેમાંથી બાકાત રહ્યો નથી.

'નવચેતન'માં આવેલા લગભગ સાઠ ટકા જેટલા લેખો મારે ફરી વાર લખવા પડે છે ! હવે તો સામયિકોના લેખકો દિવસોદિવસે વધુ બેદરકાર થતા જાય છે એવો મારો અનુભવ છે. સામયિકોની વિપુલતા સાથે આ બેદરકારી હવે તો વધતી જ ચાલી છે. ચીવટપૂર્વક પોતાના લખાણને બે-ત્રણ વાર વાંચી જઈને પછી મકારીને અને સંસ્કારીને એ લખાણને સુવાચ્ય અક્ષરે ઉતારીને મોકલવાની દરકાર અત્યારે તો બહુ જ ઓછા રાખે છે ! તંત્રી અને પ્રુફરીડરો એ બધું ફોડી લેશે એમ તેઓ માને છે. પરિણામે 'સાચા તંત્રી'નું કામ દિવસોદિવસ કઠિન બનતું જાય છે.

[સ્મૃતિસંવેદન' પૃ. ૧૭૬, પૃ. ૩૦૪]

• ચાંપથી ઉદેશી

।। 'આદર્શ'ની ટોચે પહોંચે એવું સામયિક શક્ય નથી ।।

હર્ષદ ત્રિવેદી (૧૯૫૮) : કવિ, વાર્તાકાર, સંપાદક. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીમાં કાર્ય. □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'એક ખાલી નાવ' (કાવ્યસંગ્રહ), જાળિયું (વાર્તાસંગ્રહ) □ ૨, ગુણાતીત એપાર્ટમેન્ટ્સ, પ્લોટ ૪૩૭, ગાંધીનગર - ૩૮૨ ૦૨૩

'સંક્રમણ' (૧૯૭૮-૭૯)
'શબ્દસૃષ્ટિ' (*૧૯૮૫થી)

'શબ્દસૃષ્ટિ'નું સંપાદન મને જાન્યુઆરી ૧૯૮૮પથી સોંપવામાં આવ્યું. અત્યાર લગી મારા સંપાદનમાં માત્ર નવ અંકો પ્રગટ થયા છે, છતાં આ સામયિક વિશે કંઈક કહી શકું એવી સ્થિતિમાં એટલા માટે છું કે એના નિર્માણ સાથે છેલ્લાં દસેક વર્ષથી સંકળાયેલો છું. વચગાળામાં, માનાર્હ સંપાદક શ્રી જ્યોતિષ જાનીની વિદાય અને ડૉ. પ્રવીણ દરજીના આગમન વચ્ચે દોઢેક વર્ષ શ્રી હસુભાઈ યાજ્ઞિકના પરામર્શનમાં અનૌપચારિક રીતે સંપાદન કરવાનો આપદ્ધર્મ સ્વીકારેલો. એ સમયે એક ગઝલ-વિશેષાંક બહાર પાડેલો, જેને પ્રમાણમાં ઘણો આવકાર મળ્યો હતો. વળી, એક સારું સાહિત્યિક સામયિક પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા વર્ષોથી મનમાં પડી હતી, એના વ્યાયામ તરીકે સુરેન્દ્રનગરથી 'સંક્રમણ' નામે કવિતાનું અનિયતકાલીન શરૂ કરેલું. આમ જોવા જોઈએ તો મારું એ સદ્નસીબ ગણાય કે ગમતી પ્રવૃત્તિ જ આજીવિકાનું સાધન પણ હોય. પ્રયોજન તો મનમાં પડેલું જ હતું પણ આ તક સાંપડી એટલે તમારા શબ્દોમાં કહું તો, ઉદ્યુક્ત થવાયું. 'શબ્દસૃષ્ટિ' એક સાહિત્યિક સામયિક હોવા ઉપરાંત ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું મુખપત્ર પણ છે. અકાદમીની વિવિધ કાર્યપ્રવૃત્તિઓનો સ્વાભાવિક જ એમાં સમાવેશ થાય. શ્રી સુમન શાહના સંપાદનકાળથી એક પરંપરા એવી રહી છે કે સાહિત્યિક સામગ્રીનું ચયન સંપાદક કરે અને અકાદમીની કાર્યપ્રવૃત્તિ અંગેની સામગ્રી મહામાત્રશ્રીના નિર્દેશનમાં કાર્યાલયના જે તે વિભાગ દ્વારા તૈયાર થાય. સામયિકનાં નીતિ-રીતિ સંદર્ભે પરામર્શક સમિતિ પણ જરૂરી માર્ગદર્શન આપે.

સંસ્થાનું, અને દાયકાથી નિયમિત પ્રગટતું, મુખપત્ર સંભાળવાનું બને

(સંસ્થાના ચાલુ સામયિકનું સંપાદન) હાથમાં લેવું એ સીધી અને આડકતરી, બંને રીતે એક પડકાર ગણાય. સ્વાભાવિક છે કે બધું એકાએક ન બદલાય, બધું બદલવાની જરૂર ન પણ હોય. □ કેવળ મળેલી સામગ્રી જ પ્રકાશિત કરવાની હોય તો સંપાદકની શી જરૂર ? સંપાદકની જવાબદારી અલગ પ્રકારની છે. કોની પાસેથી, શું ને કયા સમયે લખાવવું, મેળવવું એ આગવી ચૂકનું કામ છે. □ દરેક સંપાદક પાસે કશુંક આગવું હોય છે જેમાંથી બીજા સંપાદકે શીખવાનું ને પોતાનું ઉમેરવાનું હોય છે.

ત્યારે પરિસ્થિતિ સહેજ બદલાય. કેમકે, સંસ્થા અને સામયિક બંનેની તાસીર ઘડાઈ ચૂકી હોય છે. લેખકો પણ લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યા હોય છે અને

વાચકોનાં મનમાં એની એક મુદ્રા પણ અંકાઈ ચૂકી હોય છે. આવા સમયે સંપાદન હાથમાં લેવું એ સીધી અને આડકતરી, બંને રીતે એક પડકાર ગણાય. સ્વાભાવિક છે કે બધું એકાએક ન બદલાય, બધું બદલવાની જરૂર ન પણ હોય. ધીમેધીમે કેટલુંક ખસેડતા જઈએ ને નવું ઉમેરતા જઈએ ત્યારે ધારણા મુજબનું થોડુંક સ્વરૂપ પકડાય. કેટલુંક મળે, કેટલુંક

ઊભું કરવાનું હોય ને જરૂર પડે તો સંપાદકે જાતે કલમ ઉપાડવી પડે. પણ, સંપાદક શક્ય એટલો તટસ્થ રહે તે ઇચ્છનીય છે એ મારી અંગત માન્યતા છે. 'સંક્રમણ'માં અમે સંપાદકોએ (મેં અને જગદીશ વ્યાસે) કદી અમારી રચનાઓ મૂકી નહોતી. 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં પણ મેં એ ભાવનાગત પરંપરા સ્વીકારી છે. મારી રચનાઓને બીજાં સામયિકો-સંપાદકો પ્રમાણે એમાં જ વધુ ઔચિત્ય !

આપણા આદર્શનો સોએ સો ટકા પડઘો પાડે એવું સામયિક શક્ય નથી. કેમકે એમાં સંપાદન સિવાયની નાની-મોટી ઘણી બાબતો જોડાયેલી હોય છે. ક્યાંક કશુંક અટકી પડ્યું કે રોકાઈ ગયું, તરત પેલા આદર્શને ધક્કો પહોંચવાનો. મારા મનનું આદર્શ સામયિક આમ તો બે-ચાર સામયિકોના ઉત્તમ અંશોનો આગવી રીતનો સરવાળો છે. એનો અર્થ એવો નહીં કે એ સામયિક કોઈના ચાળા પાડતું હોય, પણ એવું સામયિક કે જેમાં, ભલે સહેજ, પણ ઘડાયેલા ભાવકથી માંડીને સાહિત્યના વિદ્વાન સુધીના હર કોઈને રસ પડે. દરેક વાચકને લાયક, કશુંક ચોક્કસ રૂપ એમાં હોવું જોઈએ. ટૂંકમાં એમ કહેવાય કે, 'સાહિત્ય', 'સંસ્કૃતિ', 'કુમાર', 'ગ્રંથ', 'ફાર્બસ-ત્રૈમાસિક', 'પ્રત્યક્ષ', 'પરબ', 'નવનીત-સમર્પણ' અને 'ગદ્યપર્વ'ના ઉત્તમ અંશોનો અપ્રગટ સરવાળો એમાં થઈ આવે. આવું ઇચ્છવાનું કારણ, દરેક સંપાદક પાસે કશુંક આગવું હોય છે જેમાંથી બીજા સંપાદકે શીખવાનું ને પોતાનું ઉમેરવાનું હોય છે. એક સમૃદ્ધ પરંપરાને નવા રૂપે વધુ મજબૂત બનાવીને આગળ ધપાવવાની હોય છે.

અનુભવો તો રોજ નવાનવા પ્રકારના થતાં રહે છે. સારા અનુભવને યાદ કરીએ તો, 'શબ્દસૃષ્ટિ' માટે જે કોઈ લેખક પાસેથી લખાણ માગ્યું છે તે પ્રેમપૂર્વક મળ્યું છે, મળતું રહે છે. અપેક્ષા કરતાં ક્યારેક કંઈક જુદું થઈ આવે. કાં તો એ રોમાંચક હોય છે અથવા લેખક પાસે ફરી લખાવવું પડે છે. જો કે મને એમાં પણ સરસ અનુભવો થયા છે. આપણા ગણમાન્ય સાહિત્યકારોએ પણ એટલા જ ઉમળકાથી 'શબ્દસૃષ્ટિ'ની અપેક્ષા મુજબ લખી આપ્યું છે. અથવા 'એડિટીંગ' કરવાની છૂટ આપી છે. પ્રગટ કરવામાં વહેલું-મોડું થાય તો ખોટું નથી લગાડ્યું, અને પરત કરવાનું થયું છે ત્યારે પણ એ વાતને અન્યથા લીધી નથી. સલાહકાર સમિતિએ અનન્ય એવો સહકાર આપવાની સાથે એક સંપાદક તરીકે મારા સ્વાતંત્ર્યને અક્ષુણ્ણ રહેવા દીધું છે.

અન્ય પ્રકારના અનુભવો તો જાતભાતના છે. એમાંના

કેટલાક અનુભવો તો કોઈપણ સંપાદકને થાય, થયા હશે ને થતા રહેશે એવા છે.

કેટલાક લેખકોનો તો એવો આગ્રહ કે પોતે જે અને જેટલું મોકલે તે બધું પ્રગટ થવું જ જોઈએ. (અથવા સંપાદકે એ નબળું છે એવું સાબિત કરતાં કારણો-તારણો આપવાં જોઈએ !) પાછા દરેક કૃતિ મોકલતી વખતે લખે કે પોતાના જીવનની આ શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે. હવે તમે જ વિચારો કે 'શબ્દસૃષ્ટિ' એ દૈનિક નથી. એક વર્ષમાં એના બાર જ અંકો નીકળે છે. કોઈ એક સાહિત્યકારને બાર અંકોમાં તમે ઉદારતાથી પણ, વધુમાં વધુ કેટલી વખત સમાવી શકો ?

સાહિત્યપદાર્થ અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઓળખવા સંદર્ભે તો એવું છે કે એમાં સરવાળે આપણો, સામયિકનો ને સાહિત્યજગતનો વિકાસ થાય છે. જેમ કે કોઈના લેખમાં આવતાં વિધાનોને બરાબર ચકાસવાં જોઈએ. કોઈની માન્યતા બદલવાનું નહીં, પણ એમાંના વજૂદને, પ્રામાણિકતાને ઓળખવાનું કામ સંપાદકનું છે. એ માટે ઘણીવાર મૂળ પુસ્તક કે માહિતી સુધી પણ જવાનું બને. પછી, જરૂર જણાય તો લેખકને પણ સંમત કરી શકાય. આનો સીધો લાભ વાચકોને થાય એ સ્પષ્ટ છે.

સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો અર્થ ઘણો વ્યાપક છે. પણ સામયિક નિમિત્તે સાહિત્યનો વર્તમાન તમારી નજર સામે બરાબર રહે છે....કોણ કયા આશયથી શું ને કેવું લખી મોકલે છે એ સમજતાં વાર નથી લાગતી. કેટલાક તો અંગત હિસાબો પતાવવા માટે, વિવેચનલેખોમાં કોઈને વિશે કશી જરૂરિયાત, સંદર્ભ કે પ્રસ્તુતતા વિના જ છરકા કરવા માટે કે એવા કોઈ ખ્યાલથી કશાંક વિધાનો કરે ત્યારે સંપાદકે તાટસ્થ્યપૂર્વકનો વિવેક કરવો પડે એ આ પ્રવૃત્તિની ઓળખ ! શ્રી સિતાંશુ યશશંદે 'પત્નીને' શીર્ષકથી કાવ્યો લખ્યાં તો એ જ ધાટીમાં માતા, પત્ની અને સાસુ વિશેનીય એક-બે રચનાઓ એક ભાઈ સંભળાવી ગયા. માય ડિયર જયુએ 'ગદલીલા' કરી, અભિજિત વ્યાસે ફિલ્મો વિશે લેખો મોકલ્યા કે મેં પ્રસંગોપાત્ત બે-ચાર સાહિત્યકારો વિશે લખ્યું તો એવું બન્યું કે ચારેબાજુથી 'ગદલીલા'ઓ આવવા લાગી, 'છ' અને 'ફિલ્મફેર'માં શોભી ઊઠે એવાં ફિલ્મવિષયક લખાણો આવવા લાગ્યાં, ઘણાંએ મને કહ્યું કે તમે મારા વિશે કેમ નથી લખતા ?

બહુ નમ્રતાથી કહું તો જાન્યુઆરી '૯૫ પછી 'શબ્દસૃષ્ટિ'નાં રૂપ-રંગ બદલાયાં. સામગ્રીસંદર્ભે પૂર્વે ન

આવ્યા હોય એવા લેખકો આવતા થયા. નવા વિભાગો શરૂ થયા. લેખકોનાં સરનામાં આપવાની પદ્ધતિ અપનાવી. 'સાભાર સ્વીકાર'નું રૂપ બદલાયું. જેમાં 'શબ્દસૃષ્ટિ'ની ટીકા પણ થઈ શકે એવો 'પ્રતિભાવ' વિભાગ શરૂ થયો. આ બધાં ઉપરાંત હજુ ઘણું થઈ શક્યું નથી તે ધીરેધીરે ભવિષ્યમાં થઈ શકશે એવી આશા છે. સાહિત્યનાં ધોરણો સાથે બાંધછોડ કર્યા વિના આ સામયિકને લોકભોગ્ય ને સુરુચિપૂર્ણ બનાવવાનો મનસૂબો લઈને બેઠો છું. જોઈએ, આગે આગે ક્યા હોતા હૈ...

મારી કલ્પના અને સંકલ્પ પ્રમાણેનું રૂપ હજી ઊપસી શક્યું નથી, એવો એકરાર કરવામાં કોઈ સંકોચ ન હોવો ઘટે. સંપાદકીય નીતિ-દૃષ્ટિ વિશે હાલ કહેવું ઉતાવળિયું થશે. પણ અકાદમીએ સાહિત્યના ઘડતર, વ્યાપક રસ-રુચિની કેળવણી, ઓછા લવાજમે વધુ સમૃદ્ધ સાહિત્ય વધુ સારી રીતે લોકો સુધી પહોંચાડવું વગેરે ઉદ્દેશથી આ સામયિક શરૂ કર્યું છે એ ભાવનાને સાકાર કરવા, વધુ ચોકસાઈભર્યા મજબૂત બનાવવાનાં નીતિ-દૃષ્ટિ રહેશે એટલું કહી શકાય.

કોઈ ચોક્કસ ધોરણને વરેલાં સામયિકો અચૂક

પ્રભાવક બની શકે. આપણી પાસે ભૂતકાળનાં અનેક અને વર્તમાનનાં કેટલાંક સામયિકો એનાં ઉદાહરણ છે. 'સંસ્કૃતિ'એ આપણા સાહિત્યિક અને બૌદ્ધિક વર્ગને પોષ્યો હતો. 'કુમાર' તો પ્રત્યેક રસિકજનનું સામયિક હતું - રહ્યું છે. હાલમાં 'ગદાપર્વ' અને 'વિ' પણ એક સાહિત્યિક અંદોલન જેવાં બની રહ્યાં છે. 'પ્રત્યક્ષે' 'ગ્રંથ'ની ખોટ પૂરી પાડી છે - 'ગ્રંથ'ની નકલ કર્યા વિના - અને આગવો પ્રભાવ ઊભો કર્યો છે.

કેવળ મળેલી સામગ્રી જ પ્રકાશિત કરવાની હોય તો સંપાદકની શી જરૂર ? સંપાદકની જવાબદારી અલગ પ્રકારની છે. કોની પાસેથી, શું ને ક્યા સમયે લખાવવું, મેળવવું એ આગવી સૂઝનું કામ છે. બીજું કામ છે 'સંપાદન'નું. જેમાં સમગ્ર સામયિક અને એના પ્રત્યેક અંકની સમતુલા સૂક્ષ્મ રીતે જોવા મળે. આપોઆપ એમાંથી જ ધોરણો ઊભાં થાય ને સામયિકની મુદ્દા આગવી રીતે પ્રગટ થાય. બાકી, નાનાં-મોટાં દરેક ક્ષેત્રે મનુભાઈ ત્રિવેદી 'ગાદિલ' કહે છે તેમ 'થોથાં અઝાં' ને તીર થોડાંનો આ સમય છે ને એમાં આપણે નિશાન તાકવાનાં છે....

મેં મારું લવાજમ મને જ આજરોજ ભરી દીધું છે જેનો અર્થ એ કે મારા એકએક મિત્રે, હિતેચ્છુએ અને મુરબ્બીએ પોતપોતાના પાંચ રૂપિયા મારા તર્ફની પ્રત્યક્ષ અંગત વિનંતીની રાહ જોયા વિના સત્વરે મોકલવા કૃપા કરવી. 'માનસી'ની ભેટનકલ મને પણ મળવાની નથી.

[માનસી વર્ષ ૨, અંક ૩, જાન્યુ. ૧૯૩૬]

વિજયરાય વૈદ્ય

તમારી રીતે લખવું ક્યારે પોસાય...

મારી કલમ આગના અક્ષરે લખતી ૧૯૨૪-૧૯૩૫ના અગિયારકામાં, હવે તો એવો પ્રસંગ હોય ત્યારે પણ પહેલી જાણે બરફના પાણીમાં બોળાય છે ને પછી આગળ ચાલે છે. શા માટે ? આટલા માટે : 'તમારી રીતે લખવું તો ક્યારે પોસાય કે તમારી પાસે બે લાખનું ફંડ હોય ને તમે તમારા સ્વતંત્ર મત પ્રમાણિકપણે દર્શાવો તેથી તમને કોઈ જાતનો વાંધો ન આવે' - એક સાચા શુભેચ્છકની આ સલાહને મેં અમલમાં મૂકવા માંડી છે ત્રણેક વરસથી. પરિણામે તમારા ગુજરાતી સાહિત્યને આવશ્યક એવી એટલા ભાગની સ્વતંત્રતા દુનિયામાંથી ઘટી હશે પણ મારા તો હૈયામાં ને ઘરમાં શાંતિ પહેલાંના પ્રમાણમાં ઘણી ફેલાઈ છે. કબૂલ છે કે એ કબરની શાંતિ હશે અને કબૂલ છે કે મને એ ગમતી નથી પણ બે લાખનું પેલું ફંડ મળે તેની જ વાટ જોઈ રહ્યો છું.

[માનસી વર્ષ ૩, અંક ૩, સપ્ટે. ૧૯૩૮]

વિજયરાય વૈદ્ય

।। કેફિયત - એક અલ્પજીવી સામયિકના તંત્રીની ।।

પુરુરાજ જોશી (૧૯૩૮) : કવિ, વાર્તાકાર, વિવેચક, સંપાદક. ગુજરાતીના અધ્યાપક ં મુખ્ય પ્રકાશનો : 'આયાતિની' (વાર્તાસંગ્રહ), 'નક્ષત્ર' (કાવ્યસંગ્રહ), 'સાક્ષાત્' (વિવેચન) ં આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, સાવલી-૩૯૧૭૭૦ જિ. વડોદરા.

'ગગન' (૧૯૭૩થી ૭૫)

સામયિક-સંપાદનનો શોખ - અથવા રોગ - સ્કૂલમાં ભણતો ને 'ઝગમગ' વાંચતો એ દિવસોથી વળગેલો. સ્કૂલમાં અને ફળિયામાં હસ્તલિખિત સામયિકો ચલાવતો. કોલેજમાં ભણતાંભણતાં એક ઉર્દૂ શાયરમિત્રની સાથે 'આશાદીપ' નામનું કવિતાનું ચોપાનિયું કાઢવાનો પ્રયત્ન કરેલો. પછી ગુજરાત રાજ્યના માહિતી વિભાગમાં સબ એડીટર તરીકે જોડાતાં સામયિકના સંપાદન તેમજ પ્રકાશનનો સઘન અનુભવ મળ્યો. પણ એમાં નોકરીના એક ભાગરૂપે જવાબદારી જ અદા કરવાની હતી. એ કોઈ શુદ્ધ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ન હતી કે એમાંથી સર્જનશીલતાનો કશો આનંદ મળે. હા. સરકાર પુરસ્કાર સારો આપતી એટલે સરકારની યોજનાઓનું સમર્થન કરતી કૃતિઓ લઈને આવતા ઘણાબધા કવિમિત્રોનો પરિચય થયો. રે મઠના કેટલાક મિત્રો પણ છંદનામથી લાખેલાં કાવ્યો આપી જતા ।

સરકારી નોકરી છોડી ફરી અધ્યાપક બનીને જૂન ૧૯૬૯માં નડીઆદ આવ્યો ત્યારે મનમાં અધ્યાપન સાથે સામયિક-સંપાદન અને પુસ્તક-પ્રકાશનનું સ્વપ્ન પણ લેતો આવેલો. પરંતુ એક તો સાક્ષરભૂમિમાં એ સમયે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ માટે કોઈને કશો રસ ન હતો અને બીજું, પાસે પૈસા ન હતા. એ વખતે પગાર બહુ જ ઓછો. બે કોલેજોમાં પાર્ટટાઈમ નોકરી કરતાં મહિને કુલ ત્રણસો જ રૂપિયા મળતા. બકુલાએ કહ્યું કે સામયિક પાછળ સમય-શક્તિ ખર્ચવા કરતાં હમણાં એકાદ પુસ્તક કરીએ. '૭૧માં 'સોનેરી માછલીઓનો સળવળાટ' વાર્તાસંગ્રહ કર્યો. ત્યારે નેચરલ શેડના કાગળનો ભાવ માત્ર બત્રીસ રૂપિયા હતો ।

એ સમયગાળો 'નવોદિત' અને 'આધુનિક' સર્જકોના પ્રતિષ્ઠિતો સામેના સંઘર્ષનો હતો. કૃતિ, સંજ્ઞા, રુચિ, ઊહાપોહ જેવાં અનેક સામયિકો ચાલતાં.

'ગગન'નો પ્રથમ અંક મોતાના જ પ્રેસમાં છાપીને પ્રસિદ્ધ કર્યો એ ઘટનાનો રોમાંચ કેટલાય દિવસો ઘુમી રહેલો. એ પછી ધીમેધીમે વાસ્તવિકતાનો, મુશ્કેલીઓની સાક્ષાત્કાર થતો ગયો. ં આજે પણ કોઈ અપરિચિત જણ એ વિશેષાંકોને યાદ કરી ઊઠે છે ત્યારે લાગે છે કે એ સમયે વેઠેલી મુશ્કેલીઓ લેખે લાગી છે ં મંથ થતા સામયિકના તંત્રીને નિવેદન દ્વારા હેવાવરાળ કાઢવાની તક મળતી હોય છે પણ મને તો એ તક પણ મળી નહીં....

તરુણ કવિઓનાં લીટલ મેગેઝિન્સ પણ ખૂબ નીકળતાં. ઇનલેન્ડ લેટર અને પોસ્ટકાર્ડ પર પણ આવાં પત્રો ચાલતાં. મને એ

પ્રકારનું સામયિક કાઢવામાં રસ ન હતો. મારે તો પ્રતિષ્ઠિત-નવોદિતના ભેદ વિનાનું, નાનું પણ સંપૂર્ણ સામયિક શરૂ કરવું હતું. એ દષ્ટિએ મરિયાના તંત્રીપદે ચાલતું 'રુચિ' મને ગમતું હતું. પરંતુ હું જાણતો હતો કે પુસ્તકપ્રકાશનની તુલનામાં સામયિક ચલાવવું એ ઘણી મોટી જવાબદારીવાળું કામ હતું. એમાં મેટર, પ્રેસ, લવાજમ, જાહેરાત - બધા

માટે તમારે બીજાઓ પર નિર્ભર રહેવાનું હોય છે. આપણી પાસે એક નાનકડો પ્રેસ હોય તો કાર્ડ-કવર-કંકોતરી ને બિલબુકોમાંથી થનાર નક્ષામાંથી એક નાનકડું માસિક ઉછેરી શકાય. એવી મથામણમાં હતાં ત્યાં સાંભળ્યું કે જવાહર મોકેટમાં સોલોમન નામના એક ખિસ્તી સદ્ગૃહસ્થનો ચાલુ પ્રેસ વેચવાનો છે. દસેક હજારમાં મળી જાય તેમ છે. પણ એ સમયે એવડી મોટી રકમ કાઢવી ક્યાંથી એ મોટી સમસ્યા હતી. તુલસીદાસ નામના એક સજજનને વાત કરતાં એમણે પ્રેમપૂર્વક કહ્યું, તમે પ્રેસ કરો. હું તમને વગર વ્યાજે પૈસા આપું છું ! અને તરત ચેક લખી દીધી.

'૭૩માં પ્રેસ શરૂ કર્યો. થોડાક જ દિવસોમાં પ્રતિભિ થઈ કે પ્રેસ ચલાવવાનું કામ તો ઊંઘ વેચીને ઉજાગરા લેવા જેવું હતું. અધ્યાપકની નોકરી સાથે પ્રેસ ચલાવવો તો વિશેષ કષ્ટપ્રદ. ઘણીબધી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં એપ્રિલ '૭૩માં 'ગગન'નો પ્રથમ અંક પોતાના પ્રેસમાં - નીલકમલ પ્રિન્ટરીમાં છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યો એ ઘટનાનો રોમાંચ કેટલાયે દિવસો સુધી રહેલો. એ પછી ધીમેધીમે વાસ્તવિકતાનો, મુશ્કેલીઓનો સાક્ષાત્કાર થતો ગયો. સૌથી મોટી મુશ્કેલી ગ્રાહકો નોંધવાની હતી. 'ગગન' માસિક હતું અને તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા છ હતું, છતાં બધા જ પરિચિતો, મિત્રો, મુરબ્બીઓ ઇચ્છતા કે 'ગગન'ના અંકો મારે એમને એમ જ - લવાજમની અપેક્ષા વિના જ મોકલવા જોઈએ.

કેટલાક પ્રસિદ્ધિવાંચ્છુ મિત્રો આર્થિક મદદ કરવાની ઇચ્છા સાથે પોતાની કચરા જેવી કૃતિઓ પણ 'ગગન'માં પ્રસિદ્ધ થાય એવી લાલસા વ્યક્ત કરતા. આપણે કમાવાની ગણતરીથી તો વેપલો માંડ્યો નહોતો એટલે એવાં કશાં સમાધાન કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો નહીં. ત્રીજા અંક સુધીમાં ધીમેધીમે સી-સવાસો ગ્રાહકો નોંધાયા. કેટલાક પરિચિતોએ જાહેરાત દ્વારા તો કેટલાકે નિરપેક્ષ આર્થિક સહયોગ આપવા માંડ્યો અને એમ 'ગગન'નું ગાડું ગબડતું - ના, બરાબર ચાલતું રહ્યું. પણ ક્યારેક કારીગરો ખરે ટાણે અદૃશ્ય થઈ જતા, એડવાન્સ લઈને બીજે ચાલ્યા જતા. હું પ્રિન્ટિંગ શીખેલો, પણ કમ્પોઝીટર વિના લાચાર બની જતો. પોતાનો પ્રેસ હોવા છતાં પોસ્ટની નિયત તારીખ સાચવવા માટે મારે બીજાના પ્રેસમાં 'ગગન'નો અંક છપાવવા જવું પડતું. બહુ દોડાદોડી કરવા છતાં ક્યારેક વિલંબ થઈ જ જતો અને પોસ્ટ માસ્તરને મળી, વિનંતી કરી તારીખ લંબાવી

આપવાની મંજૂરી મેળવવી પડતી.

આમ છતાં પ્રત્યેક અંકે કંઈક નવું કરવાનો ઉત્સાહ રહેતો. ચૌદ માસના આયુષ્યમાં પણ 'ગગને' ઘણા પ્રયોગો કર્યા. ઘણા વિશેષાંકો કર્યા, સર્જકો-વિવેચકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું, સાહિત્યિક કટારોમાં એની સાનંદ નોંધ લેવાઈ. એનો આનંદ આજે પણ એવો જ તાજો હોવાનો અહેસાસ થઈ રહ્યો છે. આજે પણ કોઈ પરિચિત-અપરિચિત જણ રાવજી વિશેષાંકને કે સુ.જો. વિશેષાંકને યાદ કરી ઊઠે છે ત્યારે લાગે છે કે એ સમયે વેઠેલી મુશ્કેલીઓ લેખે લાગી છે, સાવ એળે નથી ગઈ. 'ગગન'ના અંકોમાં વાર્તા, કવિતા, ગદ્યખંડો ઉપરાંત વિશિષ્ટ સર્જક/કૃતિનો પરિચય અને સાહિત્યિક ઘટનાઓ વિશેના તંત્રી-પ્રતિભાવો પણ આપવાનું રાખેલું. સુ.જો.એ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સ્વીકાર્યો એની ટીકા થતી હતી તે સમયે એમની મુલાકાત લઈને 'ગગન'ના ડિસે. ૭૩ના અંકમાં મુખપૃષ્ઠ પર જ તંત્રી-નોંધ મૂકેલી. સાક્ષરભૂમિમાં કેટલાક મિત્રોએ સમાન્તરે ચલાવેલી અસાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ વિશે પણ 'અલગારીની ડાયરી' શીર્ષકથી લખતો રહેલો. એ લોકોએ અલગારીને ઓળખવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કરેલા પણ અંક છાપનાર પ્રેસવાળાને પણ ખબર નહોતી કે એ લખાણો કોનાં હતાં ! સર્જક-પરિચયમાં ભગવતીકુમાર શર્મા, દિલીપ રાણપુરા, અદમ ટંકારવી, કરસનદાસ લુહાર, મનહર ચરાડવા વગેરે વિશે ટૂંકાં લખાણો કરેલાં. ક્યારેક પર્લ બક, મોહન રાકેશ, અશ્વેય જેવા પરભાષાના સર્જકો વિશે પણ લખવાનું થયેલું. 'ગ્રંથ'ની જેમ મુખપૃષ્ઠ પર વિશિષ્ટ સર્જકના શીર્ષકો પણ મૂકતો. પોતાની જ કવિતા વિશે કવિ વાત કરે એવો એક પ્રયોગ પણ ચારપાંચ અંકો સુધી ચાલેલો.

પરંતુ આ ચૌદેક અંકોમાં રાવજી વિશેષાંક બધી રીતે વિશેષ સ્મરણીય છે. ગુલાબદાસ બોકર, ડૉ. જાડેજા, રઘુવીર ચૌધરી, નલિન રાવળ, અને બીજા ઘણા પાસેથી લેખો મેળવ્યા. રાવજીની સાથે ટી.બી. સેનેટોરિયમમાં સારવાર લેનાર બીજા એક કવિ ઉસ્માન પઠાન (-રાવજીએ 'અશ્વઘર'માં જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ)ને મળી એમની પાસે 'અશ્વઘરનો સહવાસી' લેખ કરાવ્યો. એ ઉપરાંત એમની પાસે રાવજીના ઘણા બધા પત્રો હતા તે મેળવીને વિશેષાંકમાં પહેલી જ વાર છાપ્યા. રાવજીની સારવાર કરનાર ડૉક્ટર પાસે પણ થોડું લખાવેલું. રાવજી અને સુ.જો. વિશેષાંકોએ 'ગગન'ને પ્રતિષ્ઠા અપાવી. થોડા ગ્રાહકો વધારી આપ્યા.

‘ગઝના મે મહિનામાં ‘ગઝના’નો છેલ્લો અંક પ્રગટ થયો. જો કે એ પ્રગટ કર્યો ત્યારે મને પણ ખ્યાલ ન હતો કે એ અંક છેલ્લો અંક બની રહેવાનો છે. એ સમયે કારીગરોની કનડગતને કારણે પ્રેસ બરાબર ચાલતો નહીં એટલે છેલ્લો અંક પણ બહાર છપાવેલો. રાબેતા મુજબ મોડો પડેલો અને બીજી તારીખ પણ માંગેલી. એ તારીખ કોઈક જાહેર રજાની હતી. અંકો તો પોસ્ટ કરી દીધા પણ બીજે દિવસે પોસ્ટઓફિસે એને લેટ ગણીને ઝૂના સિક્કા મારી રવાના કર્યાં. અને મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મોટા ભાગના લોકોએ પચાસ પૈસા દંડ ભરીને અંક લઈ લેવાને બદલે રિજેક્ટ કર્યાં. ગ્રાહકો તો ઓછા હતા, એ સિવાયના મોટા ભાગના અંકો તો આપણા પ્રશસ્ત સર્જકો અને વિવેચકોને મફતમાં જ મોકલતો રહેલો. એ મહાનુભાવોએ પણ, (જેમાંથી કેટલાકે તો ‘ગઝના’ની ઘણી પ્રશંસા કરેલી) પચાસ પૈસા જતા કરવાને બદલે અંક રિજેક્ટ કર્યાં. રોજ ટપાલમાં ઝૂના સિક્કાવાળા અંકોની થોકડી પરત આવતી - રિટર્ન ટુ સેન્ડર ! અને હું દંડ ભરીભરીને એ અંકોને સ્વીકારતો

રહેતો. વિચારતો રહેતો કે કેવી છે આ ગુર્જરી પ્રજા અને કેવા છે એના સાહિત્યસર્જકો... અને સાહિત્ય-રસિકો... ! ઊંઘ અને આરામના ભોગે બારતેર મહિના મેં જે પરિશ્રમ કર્યો તે આ દિવસ જોવા માટે ? બહુલા આશ્વાસન આપતી, હિંમત આપતી પણ આ ઘટનાથી વિશુભ્ધ બની ગયેલું મન શાન્ત થતું જ ન હતું. એ દરમિયાન બાલાસિનોર કોલેજમાં પૂરા સમયની નોકરી મળતાં નડીઆદ છોડવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો. મનગમતું સ્વપ્નું વેચતો હોઈ એવા દુઃખ સાથે પ્રેસ વેચીને તુલસીદાસને પૈસા ધરત કરી દીધા અને જૂનમાં બાલાસિનોર ચાલ્યો ગયો.

એ પછી તો પ્રજાની ઉપેક્ષા સહીને જ્યારેજ્યારે કોઈ સારું સામયિક બંધ પડી ગયું છે ત્યારેત્યારે ‘ગઝના’ અકાલ અવસાનનો અવસાદ સાંભરી આવે છે. બંધ થતા સામયિકમાં તંત્રીને નિવેદન દ્વારા હેયાવરાળ કાઢવાની તક મળતી હોય છે પણ મને તો એ તક પણ મળી નહીં... □

પત્રકારોએ આપવીતી વ્યવસ્થાપૂર્વક કહેવી આવશ્યક છે...

પત્ર અને રંગભૂમિ એ બે ધંધાનો મોહ વિલક્ષણ છે, એનું આકર્ષણ અજબ છે, તો પણ એટલું યાદ રાખવું કે અખૂટ કલ્પનાશક્તિ અને અખૂટ સાહસિકવૃત્તિ ધરાવનાર નિર્ભય છે. આજકાલ એકએક ધંધો ભરચક થઈ ગયો છે. કિંતુ સામયિક-પત્રના ધંધાના જેટલા ઉમેદવાર તો કોઈ ઠેકાણે પણ નથી. એમાંથી વિજવી થનાર ઘણા થોડા હોય છે. બાકી મોટી સંખ્યા તો હતાશ થયેલાઓની જ હોય છે. આ અભાગિયાઓની નિરાશાનું કારણ નાલાયકી નથી કિંતુ પત્રના ધંધાની નીતિરીતિ અને ટકાટીકાનું અજ્ઞાન છે. એમનામાં ઉત્સાહ છે પણ એ ઉત્સાહને દોરી સીધે રસ્તે ચડાવી લક્ષ્યસ્થાન પર પહોંચાડે એવો કોઈ માર્ગદર્શક નથી. આ ધંધામાં શરૂઆત કેવી રીતે કરવી, એમાં ટીબા-ટેકરા અને નદીનાળાં ક્યાંક્યાં આવે છે તથા એ શી રીતે સહીસલામતીથી વટાવાય તે સમજાવનાર કોઈ નથી. એમાં ઝંપલાવનારને મહેનતાણું શું મળે તથા આગળ વધવા કઈકઈ તકો છે એ બતાડવા અનુભવી અને વિદ્યાસુ તંત્રી, પત્રકાર કે લેખક હજુ સુધી કોઈ બહાર પડ્યો નથી. પંકાયેલા અને પ્રતિભાશાળી પત્રકારોએ આપવીતી અને પરવીતી વાતો વ્યવસ્થાપૂર્વક બહાર મૂકવાની બહુ જ અગત્ય છે.

[સાહિત્ય : ઓક્ટોબર, ૧૯૨૦]

અવનરાય શુક્લ

'અંડિયા'થી લોકોમાં ગદગ્રંથો વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો છે...

હમે એકદા મળી એવો વિચાર કર્યો કે, આપણે દર અઠવાડિયે મળવું ને વિષયો લખી લાવ્યા હોઈયે તે તપાસી નક્કી કરી પંદરે દહાડે ચોપાનિયાના આકારમાં છાપી પ્રગટ કરવા. પખવાડિયે એટલા સારુ કે લખવું બની આવે ને ખરચ પણ થોડો થાય. લોકને ગદ વાંચવાનો બિલકુલ શોખ નહિ તેથી તેઓ અગર વગર ખુશામતે પૈસો ખરચી આપણું છાપું લેવાના નહિ. ગાંઠથી ખરચ તો કરવો પડશે તો પણ સ્પેક્ટેટરના જેવું લખાણ કહાડવું તો ખરું, પછી એમ અક્કેક જણે વારાફરતી, કહાડવાના છાપાનું નામ પાડવા માંડ્યું, તેમાં નગીનદાસે કહ્યું કે અંડિયો રાખીએ, મેં કહ્યું ઠીક છે. કેમકે મહોટું નામ રાખી હલકું કામ કરવું, તેના કર્તા હલકું નામ રાખી મોટું કામ કરવું વધારે સારું અને અંડિયા શબ્દના બેત્રણ અર્થ થાય છે માટે મારી નજરમાં પણ એ નામ દુરસ્ત લાગે છે. સહુએ એ નામ કબૂલ રાખ્યું, ને પછી તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૪થી અંડિયો કહાડવો શરુ કર્યો. પહેલા બે નંબર તો મક્ત લુંટાવી દીધા ને પછી વરસ દહાડાનો રૂપીયો એવું જૂજ નામનું લવાજમ રાખ્યું.

અંડિયાથી લોકનું કલ્યાણ થતું હોય કે નહિ તેનો, લોકે વિચાર કરવો. અંડિયો પહેલેથી તે આજ સુધી વખણાતો આવ્યો છે, તેને સારુ હમે મગરુબ નથી પણ એક વાત જે હમણાં સપનામાં નહોતી, તેથી હમે ઘણા જ મગરુબ છીએ. તે આ છે કે, અંડિયાથી લોકોમાં ગદગ્રંથો વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો છે. □ □ □ અંડિયાની ભાષા ને અંડિયાના વિષયો બંનેની ઢબ જ એવી છે કે, જેથી તે, થોડી મુદતમાં આખી મુંબઈમાં, આખા ગુજરાતમાં, આખા કાઠીયાવાડમાં ને આખા કચ્છ-હાલારમાં અમર પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યો છે. જેમ મોર-બપૈયા મેઘને માટે આતુર હોય છે તેમ ગરીબ-તવંગર, મૂરખ-ભણેલ, સ્ત્રી ને પુરુષ સહુ પહેલી પંદરમીના અંડિયાને માટે વાટ જોતા બેસી રહે છે.

જોકે અંડિયામાં ઘણાં જણનાં લખાણ છે, તોપણ તેની ઢબ ઘણું કરીને એકસરખી જ છે. મેં ૧૮૬૦થી ગદ લખવું બંધ કર્યું હતું, તે પાછું તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૪થી અંડિયાથી પાછું શરુ કર્યું છે.

મેં તરેહતરેહવાર આદમીયો જોયા છે - પંડિત સાથે, મુરખ સાથે, નીતિમાન સાથે, અનીતિમાન સાથે, ભલા અને ડાંડ ડાંડગા - ડાંડીયા લોકો સાથે મારે ઝાઝો પ્રસંગ પડેલો છે - પૈસાદાર અને ગરીબનાં ઘરોમાં ફરી વળ્યો છઉં, - ગાડી ઘોડે બેઠો છઉં ને જંગલોમાં ચાલ્યો છઉં - સાહેબી ને વેઠ કરી છે - મતલબ કે મેં દુનિયાને સારી પેઠે ઓળખી છે. હું અંડિયાના ભેદ પ્રપંચો જાણું છઉં - (અંડિયાપણું કર્યું નથી) માટે અંડિયાઓની વાત હું બહાર કાઢાડીશ અને તે ઉપરથી તેઓ મને અંડિયો કહેશે, માટે હું માહારી મેળે પહેલેથી જ અંડિયો છઉં એમ કહું છું - ખબરદાર.

● ઓ લોકો, દેશી નરસી ચાલચલણ, વેહેમ, અજ્ઞાન કાહાડવાને - તેઓને હસી નાખવાને, તેઓને મહેણાં મારવાને મારી પાસે મજબુત અંડિયો-સોટો છે, એટલે અંડિયા મારવાની મારામાં શક્તિ છે, એટલે કે જાણે હું જ અંડિયો છઉં એમ સમજજો.

એ રીતે હું ત્રણ રીતે અંડિયો છઉં, તો પણ કોઈના ઉપર વગર કારણે હું હુમલો કરનાર નથી; કારણ કે હું ઊંચ કુળનો, ભણેલો વિવેકી, નીતિમાન, દુનિયાદારી જાણનાર, સુખદુઃખનો અનુભવી, ટેકને સમજનાર અને જ્ઞાનથી ક્ષમાનો ગુણ ધારણ કરનારો છઉં. તોપણ, દેશના કલ્યાણને માટે મેહેનત કરવામાં અંડિયા-ડાંડગાની પેઠે અંડિયા-સોટા મારવામાં અને અજ્ઞાની લોકોની લુચ્ચાઈ-અનીતિ-વહેમ બાબતની ડાંડી પીટવામાં આળસ કરનાર નથી. તેમ ઘણો રસિક છઉં, એટલે વેળાએવેળાએ થોડાનું મન દુઃખવી ઘણાઓને ખડખડ હસાવ્યા વિના પણ રહેનાર નથી.

(નર્મગદમાંથી)

નર્મદ

।। સહિયારાં સંપાદનો : ભલે આકસ્મિક, પણ રોમાંચક ।।

ચિનુ મોદી (૧૯૩૯) : કવિ, નાટ્યકાર, નવલકથાકાર, વિવેચક અને ગુજરાતીના અધ્યાપક ◻ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ગિર્ણનાભ' (કાવ્યસંગ્રહ), 'બાહુક' (ખંડકાવ્ય), 'જાલકા' (નાટક), 'બે દાયકા ચાર કવિ' (વિવેચન) ◻ જિતેન્દ્ર પાર્ક, પાલડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬.

'રે' (૧૯૬૧), 'ઉન્મૂલન' (૧૯૬૫), 'કૃતિ' (૧૯૬૭), 'ઓગિસ્ટિયમ' (૧૯૭૪)
ચારે સામયિકોના પ્રારંભ-સમાપનનાં ચોક્કસ વર્ષો ચિનુ મોદી પાસેથી મળ્યાં નહીં એમણે ચારેના આરંભસમયનાં સંભવિત વર્ષો ઉપર મુજબ નોંધ્યાં છે.

એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજની, આચાર્ય યશવંત શુક્લની રાહબરી હેઠળની કોલેજની હોસ્ટેલ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન પાસે, નદીકાંઠે. સાબરમતી નદી કાયમ જળની ઓછપ અનુભવે. એવું જ એવું આ હોસ્ટેલનું. એમાં કાયમ અશિસ્તની ઓછપ જ હોય. પરંતુ, જેમ સાબરમતીમાં ક્યારેક ગાંડું ઘોડાપૂર આવે જ આવે છે; ક્યારેક વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં ઉઠ્ઠના ભવ્ય મુશાયરાનાં આયોજન થાય ત્યારે સજ્જન-સત્રારીઓ ટોળે વળે જ છે એ રીતે '૬૧થી' '૬૩ની' આસપાસ આ હોસ્ટેલમાં અશિસ્તનો તો નહીં, પણ અસજકતાનો ફરિશતો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે નિમણૂક પામે છે.

આ ફરિતો તે 'અસ્તી'ના સર્જક શ્રીકાન્ત શાહ. એચ. કે.ની હોસ્ટેલમાં એ ગૃહપતિ અને એથી જ, આચાર્ય યશવંત શુક્લને અણગમો પેદા કરનાર - કેવળ યશવંતભાઈને જ કેમ, એ આખી ધ્યુરેટીયન ટોળીને અણગમો પેદા કરનાર 'રે' મઠની સ્થાપના આ હોસ્ટેલમાં થાય છે - નામકરણ પામે છે. આ ટોળીમાં આદિલ, મનહર, લાભશંકર સાથે આ લખનાર પણ છે. જોડણીકોશના પૂર્વનિર્ણય વગરના ફરફરાવવા સાથે આંખે ચડતા શબ્દ 'રે'ને આ સાહિત્ય-સંસ્થાનું નામ અપાય છે અને એ જ નામનું એક મુખપત્ર શરૂ કરવાનો નિર્ણય લેવાય છે. આજ અને આવતીકાલના નાગરિકોનું ઘડતર કરનારાં 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ' અને 'ક્ષિતિજ' સામયિકોનો વિરોધ એ એનું ધર્મકાર્ય હતું અને એથી 'રે'ને જિંજરજૂચના મેગેઝીન તરીકે સ્થાપવાનું હોવાથી પહેલાં તો એનો પ્રાગટ્યનો સમયગાળો મહિનાને બદલે દોઢ મહિનાનો રાખવામાં આવ્યો. 'દર દોઢ મહિને પ્રગટ થનાર દોઢ ગ્રહાઓનું દોઢમાસિક' બની રહ્યું આ

મેગેઝીન.

મારી ઇચ્છા - અનિચ્છાના સવાલ વગર આ સામયિકનું કામ પ્રગટ રીતે મારે અને પ્રચ્છન્ન રીતે આદિલને માથે આવ્યું. 'રે'નો

સીએ સુરેશ જોશી કરતાં જુદો એટિટ્યુડ લીધો અને રાવજીના આ કાવ્યને 'રે'ના પહેલે પાને છાપવાનો નિર્ણય કર્યો. શ્રી સુરેશ જોશીને મેં મારાં કાવ્યો સાથે સંખ્યાતીત રાવજીરચિત કાવ્યો મોકલ્યાં હતાં - પણ, 'ક્ષિતિજ'માં 'અમે અજાણ્યા ક્યાં લગ રહેશું' પણ છાપાયું નહોતું. ◻ 'રે'ના અંકોનાં મુખપૃષ્ઠ એ આપણી આધુનિક ચિન્તકોનાં લેખ વગરનો ઇતિહાસ પણ છે. ◻ 'રે' ચલાવવા 'રે' જૂથના કવિઓએ અમદાવાદમાં ભુટપોલિશ પણ કરી છે અને 'એસ.ટી.' તથા 'નાની બચત' માટે રચનાઓ પણ લખી છે.

પહેલો અંક પ્રગટ થયો અને એનું છાપકામ આદિલજીની વ્યવસ્થા મુજબ 'ચક્રમ'ના પ્રેસમાં થયું. ત્યારે છોટે ગોળીબાર નાના હતા. કવિઓનાં - એ અંકનાં કવિઓનાં - નામ ઈ-ઈ-કર્મીગસની કવિતામાં થતી શબ્દ-ગોઠવણીઓ જેમ ગોઠવીને મુખપૃષ્ઠ બનાવેલું. આ પ્રથમ અંકથી પહેલીવાર રાવજી પટેલની ગુજરાતી સાહિત્યને જાણ થઈ હતી. રાવજીનો

એ પૂર્વેથી, દસમા ધોરણમાં એ ભણતો ત્યારથી હું જ માત્ર પરિચિત હતો. રાવજીનું કાવ્ય મેં 'રે'ના અંકની સામગ્રીમાં લેખામાં લેવામાં આવે એ માટે સૌ પાસે વાંચ્યું અને સૌએ સુરેશ જોશી કરતાં જુદો એટિટ્યુડ લીધો અને આ કાવ્યને 'રે'ના પહેલે પાને છાપવાનો નિર્ણય કર્યો. (શ્રી સુરેશ જોશીને મેં મારાં કાવ્યો સાથે સંખ્યાતીત રાવજીરચિત કાવ્યો મોકલ્યાં હતાં - પણ, 'ક્ષિતિજમાં' 'અમે અજાણ્યા ક્યાં લગ રહેશું?' પણ છપાયું નહોતું.) મને એમ લાગે છે આ ક્ષણે કે 'રે'ના તંત્રી તરીકે મને કામ સોંપાયું ને તૂર્ત જ એનો જવાબ મેં રાવજીનું કાવ્ય મેળવી આપી દીધો હતો. ત્યારે જૂના કવિઓ આ જૂથથી ખૂબ ભડકતા, પણ, આ સૌ સાથે સેતુરૂપ બનવા મેં તંત્રી તરીકે મથામણ કરી હતી - અને ઉશનસ્ક પ્રિયકાન્ત મણિયાર ઇત્યાદિનાં કાવ્ય 'રે'માં પ્રગટ થઈ શક્યાં હતાં. ભોળાભાઈ પટેલનું એક માત્ર કાવ્ય 'રે'ના અંક માટે હું માંગીને લઈ આવ્યો હતો ત્યારે ભોળાભાઈનો સાચકલો સંકોચ એમના ગૌર ચહેરા પર કેવો તો શોભતો હતો, તે મને યાદ આવે છે.

સિતાંશુ-મણિલાલ-પ્રબોધ સુધી દિલીપ ઝવેરી દ્વારા પહોંચવાનું થયું હતું અને રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખંડેરિયા, અનિલ જોશી કમશ: 'રે' સાથે જોડાતા ગયા હતા. લાભશંકરના પરમ મિત્ર જયંત પંડ્યા ત્યારે દાહોદની સ્કૂલમાં હતા અને 'રે' માટે રૂ. ૧૦૦નો માતબર ફાળો એમણે જ લઈ આપેલો. રાજેન્દ્ર થડેસર, મનુભાઈ ગૌદાની ઇત્યાદિ લાભશંકરના મિત્રો તથા પ્રબોધ પરીખને કારણે અશરદ્ધ, જયદેવ ઠાકોર વગેરે પણ 'રે'નાં પાનાં પર આવ્યા. રાધેશ્યામ શર્મા અને જ્યોતિષ જાની સૌથી વિશેષ ઉત્સાહી ને એટલે 'આંસુ અને ચાંદરણું' તથા 'હીણની દીવાલો' એ શેખ-લાભશંકર-સિતાંશુની પહેલાં થયેલા, શુદ્ધ અ-છાંદસના કાવ્યસંચયો. આ સંચયોમાંની રચનાઓ 'રે'નાં પાનાં પર ઘણીબધી પ્રગટેલી પરંતુ 'એક : શ્રીકાન્ત શાહ' એ પ્રમાણમાં વધુ સેન્સેશન જગાડનાર અ-છાંદસ કાવ્યસંગ્રહ બની રહ્યો. કોઈ એક સામયિક જે પૂર જેમ પ્રગટ્યું અને ઓસરી ગયું - એની આવી માતબર ફળશ્રુતિ ઓછી ન જ લેખાય. 'રે' ચંદ્રક ઘોડાની નાળનો અને નિર્ણાયકો મુનિશ્રી બામ ૧૦૧; પુત્રમત્તાય પુત્તાલ ગૌસાલ અને સુરેશ જોશી.

'રે'ના ત્રીજા અંકમાં મુખપૃષ્ઠ પર એક વાક્ય

છપાયું : 'રે'માં પ્રગટ થતી કૃતિઓ અમે સમજીએ જ છીએ એમ કોઈએ માની લેવું નહીં.' હું તંત્રી અને મને મુખપૃષ્ઠ પરની આ પંક્તિની જાણ જ નહીં. હું કપડવણજ કોલેજમાં ભણાવું ત્યારે આ અંક મને મળ્યો અને હું ઉશ્કેરાઈ ગયો. અધ્યાપક વળી વિવેચનનો અસ્વીકાર કરે જ કઈ રીતે ? સાર્થ ન હોય તે સાહિત્ય ક્યાંથી ? અને મેં ભાવુક થઈ મિત્રોને એક 'નેસ્ટી' કાગળ લખ્યો અને મારું નામ તંત્રી તરીકે રદ કરવાની જાણ કરી. મારું નામ રદ થયું, પણ આ વાક્ય રદ થયું નહીં - એવા મક્કમ હતા 'રે-મઠીયા. 'રે'માં તંત્રીનો મહિમા જ ક્યાં હતો ? એમાં કોઈનું પણ નામ છાપી શકાય એવું હતું, કારણ કે સંપાદન તો સહિયારું જ થતું હતું. 'રે'ના અંકોનાં મુખપૃષ્ઠ એ આપણી આધુનિક ચિત્રકળાનો લેખ વગરનો ઇતિહાસ પણ છે. જેરામ પટેલ - ભૂપેન ખખ્ખર અને પીરાજી સાગરાનાં સ્ટ્રોંગ લાઈન્સવાળાં બોલ રેખાંકનોથી આ મેગેઝીનનાં મુખપૃષ્ઠ આ જૂથની અન્ય કળાઓ સાથેના ગાઢ સંબંધને પણ પ્રગટ કરે છે. શેખ, સિતાંશુ, મણિલાલ, દિલીપ, પ્રબોધ, સુભાષ, ભરત (ઠક્કર) 'રે'નાં પાનાં પર રચનાઓ દ્વારા ઉપસ્થિત છે અને એ એ જ બતાવે છે કે 'રે' જૂથ એ કેવળ અમદાવાદ પૂરતું સીમિત નહોતું. 'રે' ચલાવવા આ કવિઓએ અમદાવાદમાં બુટપોલીશ પણ કરી છે અને એસ.ટી. તથા 'નાનીબચત' માટે રચનાઓ પણ લખી છે. દર મહિને દસ રૂપિયા એટલે બેઝીક ૨૦૦ના પગારદાર માટે માતબર રકમ પણ કવિઓએ આપી છે. મુનિશ્રી બામ ૧૦૧ને નામે મણિલાલ દેસાઈથી માંડી મનુભાઈ ગૌદાની સુધી એકાધિક કવિઓએ કાવ્ય લખ્યાં છે. આવા એક કાવ્ય માટે અમારા પ્રિન્ટર (ઉત્તરાવસ્થાના પ્રિન્ટર) જ્યંતિ દલાલ, પ્રકાશક લાભશંકર અને તંત્રી તરીકે મારી ઊલટતપાસ ને જવાબો પણ પોલીસના માણસોએ લીધા છે.

બેજવાબદારીનો દેખાવ કરી, દંભના પદ્ધતિઓને ચીરનાર; નિયત થયેલા છંદ ઇત્યાદિ ટુલ્સનો અસ્વીકાર કરનાર; અને માન્ય વિભાવનાઓને પડકારી શકનાર 'રે' સામયિકના તંત્રી થવાનું ભલે આકસ્મિક હતું, પણ ખૂબ જ રોમાંચક હતું. આવી રોમાંચ 'કૃતિ' અને 'ઉન્મૂલન' તથા હોટેલ પોએટ્સ ગ્રુપના 'ઓમિસિયમ'માં રીપીટ થયેલો એટલું જ. એથી, એ વિશે આ ક્ષણે વાત કરવાનું અટકાવું છું. □

॥ અમારી 'કૃતિ' (સંસ્કૃતિ નહીં) ॥

સુભાષ શાહ (૧૯૪૧) : કવિ, નાટ્યકાર, નવલકથાકાર, વિજયુઅલ આર્ટ સેન્ટર (અમદાવાદ)ના અચરેક્ટર ં પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'એક ઉદર અને જદુનાથ' (નાટક-સહલેખન), 'બહારનાં પોલાણો (એકાંકીસંગ્રહ) 'નિર્ભાન્ત' (નવલકથા) ં ૩, ચંદ્રલક્ષ્મી, ૬૩, પ્રીતમનગર સોસાયટી, એવિસબ્રીજ, અમદાવાદ-૬.

'કૃતિ' (૧૯૬૭ આશરે)

ત્યારે 'રે મઠ'નો સૂરજ મધ્યાહ્ને તપતો હતો. લાભશંકર અને મિત્રો સિનેમાનાં ગાયનોની ચોપડીના સ્વરૂપમાં 'કૃતિ' (સંસ્કૃતિ નહીં) ચલાવતા. કાવ્યો છાપતા. ઉપર કવિનો ફોટો પણ છપાતો. પછી થયું 'કૃતિ'ને એથી સારા કદના અને વ્યવસ્થિત માસિકના સ્વરૂપે પ્રગટ કરીએ. લા.ઠા. મુકુંદ પરીખ અને હું ત્રણ સંપાદકો, ભાગીદાર પણ ખરા. બેંકમાં ખાતું પણ ખોલાવેલું. સભ્યો બનાવવાની ઝુંબેશ પણ ચલાવેલી. અને ખાસ્સો સમય 'કૃતિ' ચલાવ્યું. એમાં કાવ્યો ઉપરાંત નાટકો, વાર્તાઓ નિબંધો ઘણું બધું છાપ્યું. એના વિશેષાંકો પણ કરેલા. આવરણચિત્રની જવાબદારી આદિલ મન્સૂરીની રહેતી. ક્યારેક એના ચિત્રનો બ્લોક બનાવડાવતા તો ક્યારેક બધા જ અંકો પર હાથથી ચિત્રામણ પણ કરેલાં એવું યાદ છે. આદિલ ઉપરાંત પીરાજી સાંગરા અને જેરામ પટેલનાં ચિત્રો પણ છાપેલાં હવે મૂળ વાત કરું.

મેં કહ્યું એમ અંક પ્રગટ કરવાની જવાબદારી અમારા ત્રણની હતી. 'ખેટર' તો આવતું, જાહેરમાં વંચાતું અને છાપવું કે ન છાપવું એ નક્કી થતું. મોટે ભાગે મિત્રોને આમંત્રણ જ અપાતું એટલે ન છાપવાનો બહુ પ્રશ્ન નહોતો રહેતો. પણ મુશ્કેલી પ્રૂફ-રીડિંગ, પ્રેસના ધક્કા, કાગળ વ.ની ખરીદી, કવરમાં અંકો ભરવા, ટિકિટો ચોંટાડવી, સરનામાં કરવાં અને અંતે પોસ્ટઓફિસમાં પહોંચાડવાનું - એ બધાં જ અસાહિત્યિક કાર્યો ભયાનક કંટાળાજનક હતાં.

એકાદ-બે વખતના મનદુઃખ પછી જવાબદારીઓ વહેંચી લીધી. અને એ જવાબદારીઓ વારાફરતી નિભાવવાની એમ નક્કી થયું. લા.ઠા.ની પાસે એમના દવાખાનાનો સ્ટાફ હતો એટલે એમને ભાગે જ્યારે સરનામાં

કરવાનું કે ટિકિટો ચોંટાડવાનું આવે ત્યારે એ એમને સોંપી દેતા. મને ખૂબ ઈર્ષ્યા આવે. ત્રણ એક વાત નક્કી કે 'કૃતિ'ના બધા અંકો નીકળતા મારફત ત્રણ પછી તો જેમ દરેક પ્રવૃત્તિનો કંટાળો આવે એમ આનો પણ કંટાળો રાત્રે થયો ને કોઈક સુખદ ભણે 'કૃતિ' બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. અને તમે નહીં માની પણ છો જ્યારે હિસાબ કાર્યો ત્યારે ખાસ્સો નહીં હતો ખાતામાં....

લા.ઠા.ને એમનો દવાખાનાનો સ્ટાફ હતો એટલે એમને ભાગે જ્યારે સરનામાં કરવાનું કે ટિકિટો ચોંટાડવાનું આવે ત્યારે એ એમને સોંપી દેતા. મને ખૂબ ઈર્ષ્યા આવે. ત્રણ એક વાત નક્કી કે 'કૃતિ'ના બધા અંકો નીકળતા મારફત ત્રણ પછી તો જેમ દરેક પ્રવૃત્તિનો કંટાળો આવે એમ આનો પણ કંટાળો રાત્રે થયો ને કોઈક સુખદ ભણે 'કૃતિ' બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. અને તમે નહીં માની પણ છો જ્યારે હિસાબ કાર્યો ત્યારે ખાસ્સો નહીં હતો ખાતામાં....

તો સોંપાય નહીં !

બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે મને પ્રૂફ જોતાં કે પ્રેસના ધક્કા બહુ ન હાવે. મુકુંદ પરીખ હિસાબકિતાબ અને બેંક સંભાળે એટલે મારે ભાગે મહદઅંશે સરનામાં કરવાનું, ટિકિટો ચોંટાડવાનું અને અંકોને ઊંચકીને પોસ્ટમાં પહોંચાડવાનું જ આવતું. આ મારી સંપાદક તરીકેની વેઠ ગણો તો વેઠ ને અનુભવ ગણો તો અનુભવ.

પણ એક વાત નક્કી કે 'કૃતિ'ના બધા જ અંકો નીકળતા મારફાડ. ક્યારેક સાર્ત્ર કે બેકેટનાં નાટકોના અનુવાદો હોય તો ક્યારેક અતિ દીર્ઘ કાવ્યો. ક્યારેક વાર્તા-વિશેષાંક તો ક્યારેક નવલકથાના અંશો.

પણ પછી તો જેમ દરેક પ્રવૃત્તિનો કંટાળો આવે એમ આનો પણ કંટાળો શરૂ થયો ને કોઈક સુખદ ક્ષણે 'કૃતિ' બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો. અને તમે નહીં માનો પણ છેલ્લે જ્યારે હિસાબ કર્યો ત્યારે ખાસ્સો નફો હતો

ખાતામાં. અને ત્રણેને ભાગે લગભગ હજારહજાર (બરોબર યાદ નથી) જેટલી રકમ હાથમાં આવેલી.

આ મારો સંપાદક તરીકેનો પહેલો ને છેલ્લો અનુભવ. આજે પણ ક્યારેક માળિયું સાફ કરતાં 'કૃતિ'ના રહ્યાસહ્યા અંકો હાથમાં આવે છે અને એના પર ઊડતી નજર કરું છું ત્યારે આનંદ તો થાય જ છે અને મનોમન કહું છું પણ ખરો કે, કંટાળાને કારણે બંધ પડેલ 'કૃતિ' ગુજરાતી સામયિકોના ઇતિહાસમાં અમર છે. □

મ્હારું રાજનામું

'વસન્ત'ના તન્ત્રી તરીકે યથાશક્તિ-યથામતિ ૧૦-૧૧ વર્ષ સેવા બજાવી. એ પત્ર હું રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ - એમને અધીન કરું છું. મ્હારો સમ્બન્ધ છોડતાં મને બિલકુલ શોક થયો નથી એમ કહેવાનો હું ઢોંગ નહિ કરું. પણ એ પત્ર જો મ્હું ખરેખર ગુજરાતની સેવા બજાવવા ખાતર જ ઊભું કર્યું છે, તો મ્હારા કરતાં વધારે યોગ્ય અને સબળ હાથમાં એને સમર્પતાં મને શા માટે ખેદ થવો જોઈએ ? - આ વિચાર મ્હારા શોકને છેવટે ભેદવા સમર્થ થયો છે, અને 'વસન્ત'ના વાચકોને પણ મ્હારી એટલી જ વિનંતી છે કે તેઓએ પણ કૃપા કરી આ દષ્ટિબિંદુથી જ જોવું, અને તેમ કરશે તો મને પત્રનું તન્ત્રીપણું છોડવા માટે ઠપકો દેવાનું એમને કારણ નહિ રહે.

['વસન્ત' : શ્રાવણ સં. ૧૯૬૮]

આનંદશંકર મુવ

અનિયતકાલિકશ્લોક

ઓછાં પાનાંનાં અનિયતકાલિકોમાં બહુધા ગુજરાતી કવિતા છેલ્લા બે દશકથી આગળ વધી રહી છે. ગુજરાતનો કવિ, ઓગણીસમી સદીની અધવચથી, ડાંડિયો બની લોકોને જગાડતો ફરતો હતો લોકોની વચ્ચે. છેલ્લા બે દશકથી તે અગ્રગામી (આવાં ગાદ) બનીને એકલો, અજાણી ભૂમિ પર, ક્ષિતિજને ઓળંગતો સફર કરવા લાગ્યો છે, લોકોથી દૂર. એના વાવડ અનિયતકાલિક જ આવવાના. એના સાહસનાં બયાનોમાં વેપારી પેઢીઓને રસ નહીં પડવાનો. ઠરીઠામ લોકો, સ્વસ્થ લોકો, આ નવા કવિના અસ્વસ્થ રાજપાટનાં બયાનોથી ગૂંચવાઈને પોતાનાં હીંચકાને એક વધારે ઠેસ મારી, પગ ઊંચા લઈ, પલાંઠી વાળી બેસી જાય છે. એમનો પોલિશ કરેલો હીંચકો ચાલ્યા જ કરે છે - ત્યાં ને ત્યાં. અનિયતકાલિકો, આ બધા વચ્ચે, શરૂ થાય છે અને થોડાક અંકો પછી બંધ પડી જાય છે. સ્વસ્થ લોકો ગેલમાં આવી જાય છે - જોયું ને, ન ચાલ્યું. પણ સ્વસ્થ લોકોના સદાગ્રહને કારણે સર્વજ્ઞ સરકારે જેની છાતી પર સલામતી ખાતર ઢીમચું મૂકીને ચિતા સળગાવેલી તે 'રે', ત્રણ કલાક પછી, કપડાં પરથી રાખ ખંખેરીને, સાબરમતીના પાણીમાં મસ્તકાદિનાં વાળ ધોઈ આવી, પાછું એ જ મોજથી ચાલવા લાગ્યું - નવું નામ હતું, 'કૃતિ'. બીજાં પણ નામો આ ભેદી, શંકાસ્પદ, અસ્વસ્થ મનોવૃત્તિવાળો રાજી ધરાવે છે : 'પ્રાંઈપ્રાંઈ' અને 'ઊહાપોહ', 'ક્યારેક' અને 'પગલું', 'યા હોમ' અને 'સંજ્ઞા', અને 'સંબંધ' અને - 'શ્લોક'. 'શ્લોક' ? - હા, તમે કહો છો વળી તેવા : 'શ્લોક'.

['શ્લોક' : સંભવત: ૧૯૭૨]

સિતાંશુ મશાંદ

।। છતાં વાર્યો વરે તો 'મીર' શાનો ? ।।

રશીદ મીર (૧૯૫૦) : ગઝલકાર, ગઝલ-વિવેચક, ગુજરાતીના શિક્ષક પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'સાત સૂકાં પાંદડાં (કાવ્ય-સંગ્રહ), ગઝલનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર' (શોધપ્રબંધ) □ ૧૧૫, સબીના પાર્ક, વડોદરા-૩૯૦૦૧૯

'ધબક' (૧૯૯૧થી)

પિતાજીનો વારસો મળ્યો - એકમાત્ર ગઝલરૂપે. ૧૯૬૮માં બાલાસિનોર નવાબશ્રીના પેલેસમાં યોજાયેલા એક મુશાયરામાં (રૂસ્વા મઝલૂમી, જમિયત પંડ્યા, વિનોદ અધ્વર્યુ વગેરેની ઉપસ્થિતિમાં) પ્રથમ ગઝલ વાંચી ત્યારથી ઉત્તરોત્તર ગઝલસ્વરૂપ સાથેની નિસબત અને સમજ વિકસતાં રહ્યાં. ૧૯૭૭થી વડોદરામાં અધ્યાપન-અર્થે સ્થિર થવાનું બન્યું. અહીં અનેક સંસ્થાઓ-કવિમિત્રોના સંપર્ક અને કવિસંમેલનો-શિબિરો-પરિસંવાદોને લીધે ગઝલસર્જન-અધ્યયનમાં વધુ સક્રિયતા આવી. વળી ગઝલ વિશેની ગેરસમજો, અજ્ઞાન આદિએ મારામાં અજંપો પ્રેર્યો. મેં સામયિકોમાં લેખો લખવા શરૂ કર્યા, ગઝલો મોકલવા માંડી, વ્યાખ્યાનો આપવા લાગ્યો. પણ ગઝલસ્વરૂપની સૂઝ વિનાના સંપાદકોનો બહુ મોળો પ્રતિસાદ મળ્યો. ગઝલની સાચી સમજ સામાન્ય ભાવક સુધી પહોંચાડવાની મારી વિદ્યુત્તર ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ.

આ બધાં કારણોસર મેં ગઝલ વિષય ઉપર સંશોધન કરવાનું પણ વિચાર્યું અને પ્રો. સિતાંશુ મહેતાનું વિષયસૂચન ગમી જતાં, ગઝલની સૌંદર્યમીમાંસા અંગે ડો. લવકુમાર દેસાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ આ કાર્ય સમ્પન્ન થયું. વાઈવા લેવા આવેલા જ્યંત પાઠકે સૂચન કર્યું કે 'અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં ગઝલના સામયિકની તાતી જરૂર છે. ગઝલની સાચી સમજ કેળવાય એ જરૂરી છે. તમે આ કામ કરી શકો.' આપણા ગઝલકાર ચિનુ મોદીએ, જોકે, ગઝલનું સામયિક શરૂ કરવાની ઘેલણ અંગે મને ચેતવ્યો હતો. છતાં આવી ઉત્તેજક આબોહવાએ મારી ઘેલણને ધક્કો આપ્યો અને ૧૯૯૧ના જુલાઈ માસમાં મે 'ધબક' ગઝલ ત્રૈમાસિકના

એક નિવૃત્ત આચાર્યે કહ્યું : 'બલા માણસ, તમે ક્યાં આ ધંધો પકડ્યો ? હાલ મહામદ અલારખિયાએ આમાં ધર લેચ્યું તું. આ બેકદર લોકો તમને ક્યું ને આપે □ ગુજરાતીના એક શિક્ષકે અવધિ વાળતાં કહ્યું : 'બાવ ઓછો કરો તો લઈએ.' ભલું વાજો એને રાખનારનું ! □ જેમ કડવા અનુભવો થયા એમ થોડાક અનુભવો તો એટલા સારા થયા કે માજ સુધી ટકી રહેવાનું બળ મળ્યું છે.

પ્રથમ અંકનું પ્રકાશન કર્યું. પ્રવીણ દરજ્જાએ કરેલા 'ધબક' નામકરણનો આ પ્રથમ ધબકાર ! આ પ્રથમ અંકના મુદ્રણ-સંયોજનમાં

મને મહત્ત ઓગ્રનો સહકાર મળ્યો. પહેલા જ અંકમાં મેં રૂપિયા બારસો મૂક્યા ત્યારથી આજ દિન સુધી ગઝલ-સુંદરીને દાપો ચૂકવવાનું ભાગ્યે જ ચૂક્યો છું. વળી એને રીઝવવા તો દૂરદર્શન, રેડિયો, મુશાયરા, પરિસંવાદો, લેખો વગેરેના પુરસ્કાર પણ ઓછા પડે !

ગઝલની સાચી સમજને એકદમ પ્રાથમિક અને તળના સ્તરેથી વિકસાવવાના ઉદ્દેશથી મેં આરંભમાં ગુજરાતની લગભગ પાંચસો

માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ, સો કોલેજો અને અસંખ્ય પુસ્તકાલયોને 'ધબક'ના પ્રચાર-પ્રસારમાં સહયોગ આપવાની વિજ્ઞાપિ મોકલી. પ્રતિભાવરૂપે કેવળ ૧૦-૧૨ લવાજમો મળ્યાં ! સો-સવાસો સાહિત્યકારોને કોમ્પલીમેન્ટરી પ્રતો મોકલી (આજે પણ મોકલું છું). પાંચ-સાતનાં લવાજમો મળ્યાં ! અનેકના શુભેચ્છા-સંદેશા, અભિનન્દનો. બધું કોમ્પલીમેન્ટરી મેળવવાનો પોતાનો અબાધિત હક સમજતા સાહિત્યકારો આથી વિશેષ શું આપી શકે ? પ્રા. નરોત્તમ પલાણે લવાજમ મોકલ્યું અને ચેતવ્યો પણ ખરો : સામયિકનું પ્રકાશન બહુ કઠિન સાહસ છે. પહેલે વર્ષે લવાજમ મળી રહે, બીજા વર્ષે ઉઘરાવવા નીકળો તો જ થાય - અજગર જેવું સુષુપ્ત સાહિત્યજગત છે.

અને બન્યું પણ એવું જ. ઉત્તરોત્તર ગ્રાહકો ઘટતા ગયા. પણ સાથેસાથે પ્રોત્સાહક પ્રતિભાવો પણ મળ્યા : અમૃત ઘાયલે પહેલો અંક મળતાં જ, 'સુંદર સંપાદન' માટે ધન્યવાદ આપ્યા; કવિ રમેશ પારેખે આ સાહસ માટે શુભેચ્છાઓ વ્યક્ત કરી, 'ગઝલને જ વરેલું ત્રૈમાસિક' સામયિક ખોટ ખાઈને પણ શરૂ કરવા બદલ હર્ષદ ત્રિવેદીએ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. હરેશ તથાગતે અને ચન્દ્રકાન્ત શેઠે પણ પ્રોત્સાહક શુભેચ્છાઓ પાઠવી. આ બધું ઘણું બળ પૂરું પાડનાર બન્યું - પહેલા અંકના પ્રકાશનટાણે જ. ઘાયલ સાહેબ પુનઃ ૧૮-૫-૮૨ના પત્રમાં લખે છે : 'ધબક'ની ધ્વજામાં દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જોઈ આનંદું છું. ખરેખર 'ધબક' ગઝલશિક્ષણનું કાર્ય કરી રહ્યું છે...'

આવાં તો અસંખ્ય પ્રતિભાવો મળતા રહ્યા છે. વિસ્તારભયે અટકું છું. હા, બધે રૂબરૂ જવું શક્ય બનતું નથી. આ તો ફુલટાઈમ જોબ જેવું છે. પણ સ્થાનિક સ્તરેથી થયેલા બે-ત્રણ વિપરીત અનુભવો પણ કહું :

લવાજમ લેવા ગયેલો. એક સ્કૂલના આચાર્યે કહ્યું : 'માર્ચમાં ગ્રાંટ આવે ત્યારે આવજો.' એક બીજા આચાર્યે કહ્યું : 'આ તો શિક્ષકની ફરજ છે - એ ગમે ત્યાંથી સંદર્ભ-સાહિત્ય વાંચી લે. અમે સામયિક નથી લેતા.' ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડ વિદ્યાલયના હાલ નિવૃત્ત આચાર્યે ભટ્ટસાહેબે કહ્યું : 'ભૂલા માણસ તમે ક્યાં આ ધંધો પકડ્યો ? હાજીમહંમદ અલારખિયાએ આમાં ઘર વેચ્યું તું. આ બેકદર લોકો તમને કશું ને આપે. ટ્યુશન

કરો, કોઈ બીજો ધંધો કરો. (ચિનુ મોદી તો અવારનવાર કહે છે જ કે ગુજરાતીઓ છાપેલા કાગળ ખરીદવા કરતાં કોરા કાગળ વેચવાનું વધુ પસંદ કરે છે !) વળી એક શિક્ષકે (અને એ પણ ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષકે) તો અવધિ વાળતાં કહ્યું 'ભાવ ઓછો કરો તો લઈએ'. ભલું થાજો એને રાખનારનું !

આવા બધા કડવા અને અમુક હદે તો અપમાનજનક વ્યવહારો છતાં વાર્યો વળે તો 'ખીર' શાનો ? હવે તો આપણે મેકબેથની જેમ ખૂબ આગળ નીકળી ગયા હતા. ૧૯૯૧માં ટ્રેડલ પર શરૂ કરેલું 'ધબક' ૧૯૯૩માં ઓક્ટોબર પર શરૂ થયું. ડૉ. એસ. એસ. રાહીએ પોતાના સેન્ટ્રલ કોમ્યુનિકેશનની દેખરેખમાં 'ધબક'નું ઓક્ટોબર પ્રિન્ટિંગ કરવાનું સ્વીકાર્યું તે ૧૯૯૪ સુધી. ડૉ. રાહીની દેખરેખમાં 'ધબક'નું કલેવર ઓર જામ્યું. પાછું કોમ્યુનિકેશન ગેપને કારણે ૧૯૯૫થી વડોદરામાં છપાવવાનું શરૂ કર્યું. જેમ કડવા અનુભવો થયા તેમ થોડાક અનુભવો તો એટલા સારા થયા કે આજ સુધી ટકી રહેવાનું બળ મળ્યું છે. થોડાક સાહિત્યકારો, થોડીક સાહિત્યસંસ્થાઓ, જાગૃત વિદ્યાલયો નિયમિત લવાજમો મોકલે છે ! ઘણી ખાનગી કે સહકારી સંસ્થાઓએ 'ધબક'ને હંમેશાં જાહેરખબર દ્વારા આર્થિક ટેકો આપ્યો છે. 'ધબક'ને આર્થિક સહયોગ સંપાડાવવાના હેતુસર મેં એમાં જુદીજુદી રીતે સાહિત્યકારોને જોતરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે પણ તેથી કોઈ વિશેષ લાભ થયો નથી. લવાજમો ઉઘરાવવાથી માંડીને જાહેરખબરો મેળવવાનું, પ્રૂફ જોવાનું, વિતરણ-કાર્ય બધું એકલા હાથે કરવું પડે છે. દરેક અંકમાં આવતી ખોટ અંગત વેઠવાની તે તો છોગાનું.

આ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં, મને આનંદ છે કે 'ધબક' ગુજરાતી સામયિકોમાં, સાહિત્યજગતમાં પોતાની મુદ્રા ઉપસાવી શક્યું છે. તેનો અવાજ દૂર સુધી પહોંચે છે - ઈંગ્લેંડ, અમેરિકા, કરાંચી સુધી. તેના સંદર્ભો અપાય છે, નોંધ લેવાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ મારા કાર્યને પુરસ્કાર્યું છે. અનેક સાહિત્યસંસ્થાઓએ મને સન્માન્યો છે. આપણે બીજું શું જોઈએ ? લવાજમો ? આવી નાંખી દેવા જેવી વાત થાય ભલા'દમી ! ચલ છટ.... □

॥ સંપાદનપ્રવૃત્તિ એ ઈષ્ટ પાગલપન છે ॥

મોતીભાઈ પટેલ (૧૯૩૭) : □ ચરિત્ર-લેખક, શિક્ષણશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોના લેખક. એજ્યુ. કોલેજમાં આચાર્ય □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો: 'માતૃભૂમિના મરજીવા' (ચરિત્ર), 'વિચાર-અભિવ્યક્તિનું શિક્ષણ' (શિક્ષણ-વિચાર) □ 'વૃંદાવન', સંસ્કાર સોસા. સામે, જિનતાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર ૩૬૩ ૦૦૧

'પારેવડું' (૧૯૮૮-૮૧)
'સામ્રત' (૧૯૯૧થી)

મેં ઓગસ્ટ ૧૯૭૬થી 'પારેવડું' નામક લીથો ત્રિમાસિક દ્વારકાની શારદાપીઠ કોલેજમાં શિક્ષણ વિભાગના મુખપત્ર તરીકે શરૂ કરેલું. શિક્ષણચિંતન અને પ્રવાસકથન એની લેખન-સામગ્રીના કેન્દ્રમાં હતાં. પછી ૧૯૮૮થી સુરેન્દ્રનગર મૈત્રીવિદ્યાપીઠ મહિલા બી.એડ.કોલેજમાં આવ્યો ત્યારે મેં 'પારેવડું' સામયિકને માત્ર સંસ્થાનું મુખપત્ર રાખવાને બદલે શિક્ષણ-સાહિત્યનું જ ત્રિમાસિક બનાવ્યું. આ સામયિક લાંબો ગાળો ચાલશે કે કેમ - એવી મનમાં અવઢવ હતી; પરિણામે 'પારેવડું'નું રજિસ્ટ્રેશન કરાવેલું નહીં. પંદર વર્ષ સુધી ચાલ્યું એ એક ઘટના જ હતી. સુરેન્દ્રનગર આવીને તેનું રજિસ્ટ્રેશન કરવાની કાર્યવાહી શરૂ કરી અને ઓગષ્ટ-૧૯૯૧થી 'પારેવડું' - 'સામ્રત' બન્યું.

પહેલા ચાર વર્ષના તબક્કામાં એ સંસ્થાની પારિવારિક પત્રિકા તરીકે વિકસ્યું. સ્થાનિક લેખક-અધ્યાપકો ને વિદ્યાર્થીઓની મદદથી એ મહત્વનું બન્યું.

બીજો તબક્કો દશ વર્ષનો (૮૧થી ૯૧) જેમાં આ સામયિક 'પારેવડું' - એ 'શિક્ષણ અને સાહિત્યજગતમાં પ્રવેશ કર્યો. સંસ્થાના જ નહીં બહારના લેખકો-કવિઓએ પણ આ સામયિકને બળવત્તર કર્યું. વિશેષાંકોએ એક આગવી છાપ ઊભી કરી. છાપેલી પ્રતની સંખ્યા વધીને ૨૫૦ સુધી પહોંચી. આજીવન ગ્રાહકની યોજના શરૂ કરવામાં આવી. વાર્ષિક સભ્યો પણ થવા લાગ્યા.

ત્રીજા તબક્કામાં 'પારેવડું' - 'સામ્રત' બન્યું. સરકારમાં રજિસ્ટ્રેશન કરાવવા પાંચ નામ મોકલવાં પડે, તેમાંથી 'સામ્રત' નામ પસંદ થઈને આવ્યું. તે સ્વીકાર્યું. શરૂઆતમાં વાંચકો-ગ્રાહકો અને ચાહકોને આ નવું

'સામ્રત'નું આજનું આ સ્વરૂપ પણ આખરી છે એવું નથી. એમાં પણ અનુભવે પરિવર્તનને અવકાશ છે. □ અવલોકનો મોટે ભાગે મારા સાથી અધ્યાપકો ને મિત્રો લખે છે. હું જ તેમને પુસ્તકો સોંપું છું અને વાંચીને લખવા કહું છું. પરિણામે લખનારે તો વાંચવાં પડે છે. □ ગાંઠનું ગોપીચંદન કરીને પણ આવી સંપાદનપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી એ પાગલપન છે, પણ એ ઈષ્ટ પાગલપન છે એમ માનું છું.

નામ ન રુચ્યું પણ પછીથી હવે 'સામ્રત' નામ એવું અભિસંધિત થઈ ગયું છે કે, સૌનું વહાલું બની ગયું છે. હવેથી તે ક્રેમ્યુટર પર

તૈયાર થાય છે, તેથી તેનું બાહ્ય કલેવર પણ ઠીકઠીક સુંદર બન્યું છે.

'પારેવડું' શરૂ કર્યું ત્યારે તેના આકાર-સ્વરૂપ વિષે નિશ્ચિત માળખું નજર સામે ન હતું. અલબત્ત, મારા બચપણથી એક રસ સંપાદનનો ખરો જ. વલ્લભવિદ્યાલય બોચાસણ, સ્વરાજ્ય આશ્રમ વેડછી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ અને સ્નાતક નઈતાલીમ કેન્દ્ર-રાજપીપળામાં શિક્ષણ

લીધું તે દરમ્યાન પૂ. રવિશંકર મહારાજ, શિવાભાઈ ગો. પટેલ, ચીમનભાઈ પ્રા. ભટ્ટ, જુગતરામભાઈ દવે, ભીખુભાઈ વ્યાસ, મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ, મુકુલભાઈ કલાર્થી, વિઠ્ઠલદાસ કોકારી જેવા ગુરુઓએ લેખન-સંપાદનની પ્રેરણા આપી. બીજી તરફ સર્વોદય યોજના શામળાજીની સંસ્થાઓમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના આચાર્ય-શિક્ષક તરીકે કામ કરતાંકરતાં 'સટરપટર' નામક હસ્તલિખિત અંકો પ્રગટ કર્યાં. આદર્શ વનવાસી વિદ્યાવિહાર, ડોડીસરામાં ત્રણ વર્ષ 'વનસ્કૂલ' નામક ત્રિમાસિક લીથોમાં પ્રગટ કર્યું. આ પૂર્વાનુભવે જ મને 'પારેવડું' અને પછીથી 'સામ્રત'નું સંપાદન કરવાની પ્રેરણા આપી.

વર્તમાન 'સામ્રત'માં સૌ પ્રથમ મારો તંત્રીલેખ શિક્ષણને યા સાહિત્યને લગતો હોય છે. છેલ્લે 'સટરપટર' નામક મારી શિક્ષણ-સાહિત્યની રખડપટ્ટી અને વાંચેલ પુસ્તકો - જોયેલ ફિલ્મોની રજૂઆતવાળી કોલમ હોય છે. આ બેની વચ્ચે વ્યથાકથા, મહેફિલ (કાવ્ય), લઘુકથા, વ્યક્તિવિશેષ, શિક્ષણના પ્રયોગોને લગતો લેખ, પુસ્તકોનું પરિશીલન અને પંચશીલ પ્રવૃત્તિઓનો હેવાલ હોય છે. આજનું આ સ્વરૂપ પણ આખરી છે એવું નથી, એમાં પણ અનુભવે પરિવર્તનને અવકાશ છે. ચોથા છેલ્લા મુખપૃષ્ઠ પર મને ગમેલ ત્રણ પુસ્તકમાંથી મહત્વના અંશો મૂકું છું. મુખ્ય મુખપૃષ્ઠ પર કોઈ સારો વિચાર, કોઈ કવિની પંક્તિઓ મૂકું છું.

'સામ્રત'માં શરૂઆતથી જ પરિશીલન વિભાગમાં સારાં પુસ્તકોનાં સંક્ષિપ્ત છતાં અસરકારક અવલોકનો અપાય છે. એ જ રીતે 'સટરપટર' કોલમમાં હું મને ગમેલાં ત્રણ પુસ્તકો વિષે લખું છું. તેની શિક્ષણજગતમાં જબરી અસર છે. કેટલીયે કોલેજોના જીવંત આચાર્યો - અધ્યાપકો - વાચકો મળે ત્યારે કહે છે, તમે જણાવેલ પુસ્તકો અમે અમારી કોલેજની કે અંગત લાયબ્રેરીમાં મંગાવી લીધાં. ત્યારે હાશના ઓડકાર આવે છે. આપણે જે લખીએ છીએ તેનું ઉપયોજનમૂલ્ય છે, તે સમજાય છે. અવલોકનો મોટા ભાગે મારા સાથી અધ્યાપકો, મિત્રો લખે છે. હું જ તેમને પુસ્તકો આપું છું અને વાંચીને લખવા કહું છું. પરિણામે લખનારે તો વાંચવાં પડે છે. હું પરિશીલન અને 'સટરપટર'માં ચર્ચાસ્પદ

પુસ્તકો લેતો નથી. અમને ગમેલાં જ પુસ્તકો લઈએ છીએ. જેથી તે પુસ્તકોની મર્યાદાઓ તરફ અમે અંગુલીનિર્દેશ કરતા નથી. એ કામ તો 'પ્રત્યક્ષ' કરે જ છે ને !

કવિતાઓ અને લઘુકથાઓ તો ભરપૂર મળે છે. પરંદગીની છથી આઠ કવિતાઓ અને બે લઘુકથાને સામ્રતમાં સ્થાન આપું છું તેમાં ગણમાન્ય સાહિત્યકારો ઉપરાંત નવોદિતોની કૃતિઓ, થોડીક નબળી હોવા છતાં, લઈ છું. આજે તો 'સામ્રત' પાસે કવિતાઓ અને લઘુકથાઓ એટલીબધી છે કે એક વર્ષના ચારે અંક વિશેષાંક કરી શકાય !

શિક્ષણ વિશેના પ્રયોગાત્મક કે ચિંતનાત્મક લેખોને 'સામ્રત'માં સ્થાન મળે છે. હું તંત્રીલેખમાં મોટા ભાગે શિક્ષણને જ કેન્દ્રમાં રાખીને લેખો લખું છું. જે, શિક્ષણમાં પડેલાઓ જ નહીં વાસુદેવ મહેતા જેવા પત્રકારને પણ ગમે છે. એટલે કે શિક્ષણને સમજનારા વધે તેવા હેતુથી લેખો પસંદ કરાય છે. ડૉ. દુષ્યંત પંડ્યા જેવા સુશ્રુત પ્રયોગશીલ નિવૃત્ત શિક્ષકના વર્ગશિક્ષણના અનુભવોનો પણ એક વિભાગ શરૂ કર્યો છે.

હું ક્યારેક 'સટરપટર'માં મને ગમેલી સંસ્થાઓ અંગે પણ લખું છું. મારી રખડપટ્ટીમાં મોટા ભાગે શૈક્ષણિક - સાહિત્યિક કાર્યક્રમો અંગે વ્યક્તિઓ-સંસ્થાઓ વિષે લખું છું. 'સટરપટર'ના વાચકોના સુન્દર પ્રતિભાવો મળે છે. આ શૈલી સૌને ગમે છે. પોતાની લાગે છે. મુ. શ્રી યશંવત શુક્લ, પુરુષોત્તમ માવલંકર, મનુભાઈ પંચોલીને પણ એ કોલમ વાંચવી ગમે છે. હાલ ૫૫૦ નકલો છપાય છે, ૨૦૦ જેટલા આજીવન સભ્યો છે. ૧૦૦ જેટલા વાર્ષિક સભ્યો છે. અને બાકીના ૨૫૦ શુભેચ્છક સભ્યો છે. સૌ વાંચે છે - પ્રેરણા આપે છે. આર્થિક સંકડામણ ઠીકઠીક રહે છે. પણ મારી અને મારાં પત્નીની પુસ્તકલેખન-સંપાદનની જે કોઈ રોચલ્ટી પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'સામ્રત'ને હવાલે કરીએ છીએ. ગાંઠનું ગોપીચંદન કરીને પણ આવી સંપાદનપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાનું એક પાગલપન છે પણ એ ઇષ્ટ પાગલપન છે એમ માનું છું. હું તો 'સામ્રત'ને મારું માનસબાળક જ સમજું છું. ઓગણીસ વર્ષનું થયું. ક્યાં સુધી વિકસશે તે ઈશ્વરાધીન. □

।। ધૂળ ઘોઈને ધૂળ મેળવવા જેવુંય થાય ।।

દીપક દોશી (૧૯૬૪) : 'નવનીત-સમર્પણ'-માં સહ-સંપાદક 'સમકાલીન'ની સ્વિચાર-પૂર્તિમાં અને હવે 'નવનીત સમર્પણ'માં પણ પુસ્તક-અવલોકન કરતા રહે છે □ ડ. રાજેશ્રીસદન, ૩૫, જગદુશાનગર, ગોલી-બાર રોડ, ઘાટકોપર (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૮૬

નવનીત સમર્પણ
(૧૯૯૦થી સહસંપાદક)

વાણિજ્ય સાથે સ્નાતક થયો છતાં 'આંકડા' સાથે મન મળ્યું નહિ ને 'શબ્દ' માટે તલસતું રહ્યું. ઓરિડિંગ માટેની લાલ-લીલી પેનો એડિટિંગ માટે સર્જાઈ હશે તે સાવ તર્કહીન અનિવાર્યતાથી પ્રેરાઈને 'શબ્દ' સાદુ 'આંકડા'ને છૂટાછેડા આપ્યા. શબ્દોની 'બહુ નજીક જવાની સજા' એ મળી કે એણે પોતાને અક્ષરશઃ પામવા માટે નિયમાવલી બતાવી. શબ્દ-શુચિ માટે સાધના આવશ્યક બની એટલે કારકુની કામની કાળકોટડીમાં પુરાઈ જવું પડ્યું. તેમાંથી શબ્દોની લીલા જોયા કરી ને તાલીમાર્થે ગુજરાતી સાથે એમ.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી. એમ કરતાં નવેમ્બર'૯૦માં સહાયક સંપાદકની દિશાના દરવાજા ખૂલ્યા. શબ્દોના સૌંદર્યનું અને સાજસજાનું આકર્ષણ વધ્યું. કુસુમકોમળ ને ભાવ-ધારક શબ્દો છપાઈ ટાણે કેટલા કઠોર-ચુસ્ત નિયમપાલક બની જાય છે તેનો અનુભવ થયો.

સંપાદનના આ પ્રદેશમાં મારે ભાગે આવ્યું એને અનુકૂળ થવાનું. અલબત્ત અનુકૂળ વાતાવરણ શોધવું કે વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ રહેવું એ બન્ને વચ્ચે કોઈ મોટો ભેદ છે કે કેમ તે જાણતો નથી છતાં આવો ભેદાભેદ મારા સંપાદકીય આદર્શ અને કારકિર્દી વચ્ચે મેં અનુભવ્યો. આવા અનુકૂળન છતાં મગજ અનેક આદર્શોનું બંડ પોકારે પણ સમય, ટાંચાં સાધનો, ઝડપથી બદલાતી ટેકનોલોજીના મોરચા સામે તે કહ્યાગરા બની જાય.

'નવનીત સમર્પણ'ની મુખ્ય ભૂમિકા 'જીવન, સાહિત્ય અને સંસ્કાર'ના માસિકની રહી છે. અહીં જીવનના ભાગ તરીકે સાહિત્ય અને સાહિત્ય સાથે સંસ્કારિતા સંયોજાયેલાં છે. એટલે સંપાદકની ભૂમિકામાં આ

'નવનીત સમર્પણ'ની મુખ્ય ભૂમિકા 'જીવન, સાહિત્ય અને સંસ્કાર'ના માસિકની રહી છે. અહીં જીવનના ભાગ તરીકે સાહિત્ય અને સાહિત્ય સાથે સંસ્કારિતા સંયોજાયેલાં છે. □ વળી, આવું સામયિક અન્ય વ્યાવસાયિક - મનોરંજક સામયિકો સાથે વેચાણની હોડમાં હોય ત્યારે એનું બાહ્યાભ્યાંતર સૌંદર્ય જળવાય એનું ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે □ આવા અનેકાનેક અંતિમો વચ્ચે સામયિકનો સુયોગ સાધવાની સંપાદનકળાને મગજની મજૂરી પણ કહી શકાય.

ત્રિવિધતાનું શક્ય અંશે સાયુજ્ય ટકાવી રાખવાનું આવે. જો કે સંપાદકની દષ્ટિની જાણેઅજાણે સામયિક પર અસર થતી જ હોય ને વળી જ્યાં

સંપાદકની કામગીરી અન્ય તંત્રોથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોય ત્યાં ખાસ. 'નવનીત-સમર્પણ' વ્યાપકરૂપનું સામયિક હોવાથી ખાસ વિષયવૈવિધ્ય રહે. આ વૈવિધ્ય સાથે સંપાદકીય જવાબદારીનો વ્યાપ પણ વધે. તે એટલે સુધી કે કામના સમય ઉપરાંત જવાબદારીની સભાનતા-ચિંતા-કાળજી મગજ પર સવાર રહે. વળી, આવું સામયિક અન્ય વ્યાવસાયિક - મનોરંજક

સામયિકો સાથે વેચાણની હોડમાં હોય ત્યારે તેનું બાહ્યાભ્યંતર સૌંદર્ય જળવાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે. શક્ય એટલે અંશે અર્થગંભીરતા ટકી રહે ને દુર્બોધતા નિવારી શકાય તેવી બેધારી અપેક્ષા માથે તૌણાતી હોય. વિદગ્ધો અને વ્યાપક-વાચન-રસિકોનો એકસરખો સ્નેહ પામેલા 'નવનીત' સમર્પણના હાલ ૧૫,૦૦૦ જેટલા ગ્રાહકો છે.

દરેક વ્યક્તિમાં આત્મા હોય છતાં જરૂરી નથી કે તે આત્મસ્થ હોય. લેખકોમાં પણ એવું જ બની શકે. ક્યારેક સિદ્ધહસ્ત લેખકોની નબળી કૃતિ હસ્તસિદ્ધ થઈ જાય તો ક્યારેક સાવ નવા લેખકની કૃતિ સિદ્ધહસ્ત હોય. અનુકૂળ કૃતિના પ્રમાણમાં પ્રતિકૂળ કૃતિઓ બહુમતીમાં હોય, ને આપણા જેવા લોકશાહી શાસનમાં બહુમતીને અવગણી ન શકાય તેથી વાંચવા પૂરતો ન્યાય તો આપવો જ પડે. ધૂળ

ઘોઈને ધૂળ મેળવવા જેવું ય થાય. આવેલી કૃતિઓમાંથી અનુકૂળ કૃતિ પસંદ કરવા સાથે લેખકની ક્ષમતા ચકાસીને તેની પાસેથી વધુ સારી કૃતિ મેળવવાની ક્ષમતા પણ સંપાદક પાસેથી અપેક્ષિત હોય છે. આમ અનેકસ્તરીય લેખકોને ન્યાય આપવા સાથે વાચકોને અન્યાય ન થાય એની કાળજી અનિવાર્ય બને. એટલે, આવા અનેકાનેક અંતિમો વચ્ચે સામયિકનો સુયોગ સાધવાની સંપાદન-કળાને મગજની મજૂરી પણ કહી શકાય.

નિશ્ચિત ધ્યેય સાથે નીકળતાં સામયિકો આંદોલન બની શકે ખરાં પણ લાંબે ગાળે અથવા ટૂંકે ગાળે પણ તે કાળગ્રસ્ત થવાની શક્યતા ઊભી હોય છે.

કાળ અને સંજોગ સાથે સંપાદક અને સામયિકના સંબંધોના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ભેદોને તારવવા માટે તો તટસ્થ અભ્યાસીઓની રાહ જોઈએ. □

સ્વાગત, 'સાયુજ્ય'

લોકપ્રિય વાચન પીરસતાં, જાહેરાતનાં પૃષ્ઠોથી મેદસ્વી લાગતાં કોઈ સામાહિક કે દૈનિકનાં વાર્ષિકો, વિશેષ તો દીપોત્સવી અંકો, બાદ કરતાં આપણે ત્યાં સ્વતંત્ર સાહિત્યિક વાર્ષિકો લગભગ છે જ નહીં એમ કહીએ તો ચાલે. દશકાઓ પહેલાં પ્રકટ થયેલા 'શ્રીરંગ' કે પછી કલકત્તાથી પ્રકટ થતા 'કેસૂડાં'ના કેટલાક અંકો અવશ્ય સ્મરણમાં આવશે. મુંબઈથી પ્રકટ થયેલા 'ઉત્તરા'નું પણ વિસ્મરણ ન થાય. એટલે 'સાયુજ્ય' વાર્ષિકનું પ્રકાશન સ્વાગતાર્હ છે.

'સાયુજ્ય' વાર્ષિક છે અને કંઈ નહિ તોય થોડાં વર્ષો સુધી પણ વર્ષોવર્ષ પ્રકટતું રહેશે એવી આશા રાખીએ. એની સાથે એવી પણ આશા રાખીએ કે એના સંપાદક પાસેથી માત્ર થોડીક પંક્તિઓની નહિ પણ થોડાંક પાનાંની પ્રસ્તાવના મળતી રહે.

[પરભ : જૂન, ૧૯૮૩]

ભોળાભાઈ પટેલ

માસિક પરથી ત્રિમાસિક થવું એ આજના જમાનામાં ઊંઘી જવા બરાબર છે. ઝડપ અને વેગના યુગમાં ત્રણ મહિના સુધી લોકો રાહ જોઈ શકતા નથી. એથી ઊલટું ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની પ્રવૃત્તિ એટલી બધી ઝડપવાળી, વેગવાળી છે કે હવે એકાદ અઠવાડિકની જરૂર ઊભી થઈ છે. 'સાહિત્ય' પાસે અવલોકન માટે આવતાં પુસ્તકોની સંખ્યા અને પ્રકાર, ગુણ જોતાં માસિકો હવે એવા કામ માટે બસ નથી. બહુ ઝડપથી અને છતાં ખરી વાસ્તવિકતાથી ગુજરાતી સાહિત્યની તપાસ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. સમય અઠવાડિકને માગી રહેલો હોય ત્યારે તેને ત્રિમાસિક અર્પવું એ અવળી પ્રગતિ છે.

[સાહિત્ય : જૂન, ૧૯૩૨]

તંત્રી

।। શબ્દલોકની યાત્રા : તીર્થયાત્રા અને આનંદયાત્રા છે ।।

કૃષ્ણવીર દીક્ષિત (૧૯૧૫) : સંપાદક, વિવેચક, નિવૃત્ત સાહિત્ય-વૃત્તાન્ત-નિવેદક.
 □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : સ્વામી આનંદ (વિવેચન), 'ભાવન', 'શોધ' 'સન્નિધિ' આદિ (સમીક્ષાસંગ્રહો) □ ૫૦૩, સિલ્વરાઈન, સેકન્ડ હસનાબાદ લેન, સાન્તાક્રુઝ (૫.), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૫૪

'કલમ અને કિતાબ' (જન્મભૂમિ) :

(*૧૯૪૮થી ૧૯૯૪)

'અક્ષરની આરાધના' ('ગુજરાતમિત્ર') :

(*૧૯૫૪થી *૧૯૮૬)

જે કામ મેં આટલાં વરસ સાહિત્યપ્રીતિથી કર્યું એની પ્રારંભિક ભૂમિકા, સૌ પહેલાં, બતાવવી જરૂરી માનું છું :

'જન્મભૂમિ'માં 'કલમ અને કિતાબ'નો વિભાગ શરૂ કરવાની અને અઠવાડિયામાં બે વાર તે પ્રસિદ્ધ કરવાની ભાવના 'જન્મભૂમિ'ના સ્થાપક અમૃતલાલ શેઠના હૃદયમાં ઉદ્ભવી, તેને ચરિતાર્થ કરવા તેમણે ઝવેરચંદ મેઘાણીને નિમંત્રણ આપ્યું.

તેમણે પોતાની પ્રતિભા અને આત્મસૂઝથી આ વિભાગને સમૃદ્ધ તથા સર્વલોકપ્રિય બનાવી તો જાણ્યો, કિન્તુ તેમણે એ વિભાગનું સંપાદનકાર્ય સન ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫, એ બે જ વર્ષ સુધી સંભાળ્યું તે પછી તેઓ 'ફૂલછાબ' (રાજકોટ)ના તંત્રીપદે આરૂઢ થતાં, ૧૯૪૮ સુધીનાં ૧૩ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન 'કલમ અને કિતાબ'નો વિભાગ 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રી મોહનલાલ મહેતા, 'સોપાને' દિલીપ કોઠારી અને કરસનદાસ માણેક તથા કેટલાક સ્થાનિક સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારોના સહયોગથી સંતોષપૂર્વક નિભાવ્યો. પરન્તુ ઉત્તરોત્તર મુશ્કેલીઓ ઉદ્ભવતાં 'સોપાને' મારા ભાષાંતરથી પ્રભાવિત થતાં, ૧૯૪૮ના ઓગસ્ટમાં 'કલમ અને કિતાબ'માં ગ્રંથાવલોકનો લખવાની તથા તે વિભાગનું સંપાદન પણ કરવાની એક વધારાની કામગીરી સોંપી. ૧૯૫૧માં તેમણે સ્નેહ અને વિશ્વાસથી મને 'કલમ અને કિતાબ'ના સંપાદનની સમગ્ર જવાબદારી સોંપી.

એક હકીકત મારે ખાસ જણાવવી ઘટે તે એ, કે મારી બાર વર્ષની વયથી (૧૯૨૭થી) ઉદ્ભવેલી સાહિત્ય પ્રત્યેની પ્રીતિને સતત પ્રોત્સાહન આપ્યું મારા સદ્ગત વડીલ બંધુ બટુકભાઈ દીક્ષિતે, (તેઓ સુરતથી

'કલમ અને કિતાબ'ના સંપાદન-નિમિત્તે જ સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોના તેમજ ભાષાવિજ્ઞાન, ચિંતન આદિ અનેક વિષયના ઉત્તમ ગ્રંથોનું વાચન થઈ શક્યું એને પરિણામે શબ્દલોકની મારી યાત્રા તીર્થયાત્રા સમી અને જીવનની એક અપૂર્વ આનંદયાત્રા પણ નીવડી. □ પુસ્તકનો નિઃશેષ આસ્વાદ-સ્વાધ્યાય કરવાની મારી ટેવને કારણે પુસ્તકનું વાચન મારાથી દ્રુત નહીં પણ વિલંબિત ગતિથી જ થઈ શકતું, પરિણામે ઘણાં ઉત્તમ પુસ્તકો પણ વંચાયા તેમજ અવલોકાયા વિનાનાં રહી ગયાં છે, એ બાબતની ગમગીની મનમાં આજ સુધી પ્રવર્તે છે.

પ્રસિદ્ધ થતા દૈનિક અખબાર 'ગુજરાત મિત્ર'માં તંત્રી વિભાગના પ્રતિષ્ઠિત સભ્ય હતા.) જ્યારે વાજ્ય-સમીક્ષાની દીક્ષા મને આપી મારા વિદ્યાગુરુ

વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ ગ્રન્થસમીક્ષાક્ષેત્રે મને વિષ્ણુપ્રસાદભાઈએ જ 'દીક્ષિત' કર્યો.

'કલમ અને કિતાબ'ના સંપાદન નિમિત્તે જ સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોના તેમજ ભાષાવિજ્ઞાન, ચિંતન, આદિ અનેક વિષયોને લગતા ઉત્તમ ગ્રંથોનું વાચન થઈ શક્યું, એને પરિણામે શબ્દલોકની મારી યાત્રા

તીર્થયાત્રા સમી અને જીવનની એક અપૂર્વ આનન્દયાત્રા પણ નીવડી. આ શબ્દલોકની યાત્રાને પરિણામે જ શબ્દવિવેકનું માહાત્મ્ય મારા સંવિતમાં વસ્યું. 'એકો શબ્દઃ સમ્યક્ જ્ઞાતઃ, સમ્યક્ ઉક્તઃ, સમ્યક્ પ્રયુક્તઃ, સ્વર્ગે ચ લોકે ચ કામધુક્ ભવતિ' જેવાં અનેક સૂત્રો મને અશેષપણે શ્રદ્ધેય નીવડ્યાં. નવાજૂના અનેક પ્રતિભા-શાળી સારસ્વતીના ગ્રંથોના સમીક્ષાલક્ષી વાચનથી મારી સાહિત્યપ્રીતિ સંવર્ધિત થતી રહી અને મારો સંસ્કારપિંડ ઘડાયો એટલું જ નહીં, 'નહિ જ્ઞાનેન સદશમ્ પવિત્રમ્ ઇહ વિદ્યતે' એ ગીતાબોધમાં મારી આસ્થા દંઢમૂલ થતી રહી. આવા ગ્રંથો વાંચતાંવાંચતાં જ મને ખરું દ્વિજત્વ સાંપડ્યું અને આજે ૮૦ વર્ષની વયે, મારી જમણી આંખે મારો સંગ કાયમને માટે ત્યજી દીધો છે અને ડાબી આંખ હંમેશને માટે મને છોડી જવાની દરરોજ ધમકી આપી રહી છે, ત્યારે પણ, ગ્રંથવાચનની મારી તરસ નિત્ય વધતી જ રહી છે - ઉત્કટ થતી રહી છે.

સમીક્ષાર્થે હાથમાં લીધેલો ગ્રંથ વાંચતાંવાંચતાં જ્યાં સુધી તે મારા સમગ્ર ભાવવિશ્વનો તેમજ મારી સમગ્ર ચેતનાનો ઘટક અંશ બની રહે નહિ, ત્યાં સુધી એ ગ્રંથ મેં બરાબર વાંચ્યો હોવાનો દાવો મારાથી પ્રામાણિક રીતે થઈ શકે નહિ. સમીક્ષાર્થે થતું ગ્રંથવાચન એ જગત પ્રત્યેની, લેખક પ્રત્યેની અને વાચકસમાજ પ્રત્યેની એમ ત્રિવિધપક્ષી જવાબદારીભર્યું કાર્ય છે, એ વાતની સભાનતા રાખવી જ રહી.

'કલમ અને કિતાબ' વિભાગમાં હું કેવળ ગ્રંથસમીક્ષા જ કરતો નહોતો, ગ્રંથસમીક્ષા ઉપરાંત, અવલોકનાર્થે આવતા ગ્રંથોની 'સાભાર-સ્વીકાર' લખતો, બનતી રહેતી સાહિત્યિક ઘટનાઓની જાણ 'સાહિત્ય સમાચાર' રૂપે કરતો, કોઈ સાહિત્યકારને તેની વિશિષ્ટ સંસિદ્ધિ સંદર્ભે ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી રણજિતરામ ચન્દ્રક અર્પણ કરવાનો નિર્ણય થાય, યા કોઈ સારસ્વતને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી કે કેન્દ્રની સાહિત્ય અકાદેમી તરફથી પારિતોષિક અર્પણ થાય, ત્યારે તે ઘટનાને અનુલક્ષીને તે સારસ્વતના સાહિત્યિક પ્રદાનને આવરી લેતી તેની સિદ્ધિને બિરદાવતી નોંધ પણ લખતો, તદ્દુપરાંત, વિવિધ વિદ્યાસંસ્થાઓ તેમજ સાહિત્ય-સંસ્થાઓને ઉપક્રમે યોજાતાં વ્યાખ્યાનો, પરિસંવાદો, કવિસંમેલનો, સન્માનો, શ્રદ્ધાંજલિઓ આદિ જેવા તમામ પ્રસંગો કે ઘટનાઓનું વૃતાન્તનિવેદન 'કલમ અને કિતાબ'માં ઉચિત વિસ્તારથી

વા સંક્ષેપમાં કરવાની પ્રણાલી પણ સંપાદકીય ધર્મ લેખે શરૂ કરેલી અને 'કલમ અને કિતાબ'ના સંપાદકપદેથી નિવૃત્ત થયો ત્યાં સુધી તે એકધારી ચાલુ રાખેલી. સંપાદકીય કામગીરીનાં પ્રથમ ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન વક્તવ્યોનાં મેં તૈયાર કરેલાં વૃત્તાંત-નિવેદન (વક્તા મુંબઈના હોય ત્યારે) તે-તે વિદ્વાનને ઘેર જઈને, તેની પાસે વાંચી, તે પરત્વે તેઓ સંતોષ વ્યક્ત કરે, તે પછી જ હું એ લખાણ કમ્પોઝમાં આપતો. તે વખતના સારસ્વતો શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી રામનારાયણ પાઠક, ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી આદિ અનેક મહાનુભાવોએ મારી આ કાર્યપદ્ધતિથી પ્રસન્ન થઈને ઉખાભર્યો સહકાર આપેલો.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૪૮થી તે ૧૯૯૧ સુધીના સમયગાળામાં જે જે વ્યાખ્યાનમાળામાં વ્યાખ્યાનો અપાયાં હતાં, તે પ્રત્યેક વ્યાખ્યાનમાળા-પ્રસંગે જાતે ઉપસ્થિત રહી વ્યાખ્યાનનની નોંધ લેતો, તેમજ મળી શકી ત્યાં વ્યાખ્યાનની એક નકલ પણ મેળવી લેતો. (એક ડૉ. જયન્ત પાઠકના અને બીજા શ્રી ચી. ના. પટેલના અપવાદ સિવાય, કારણ ત્યારે હું માંદગીને બિછાને હોવાથી પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિત રહી શક્યો ન હતો, એટલે શ્રી ચી. ના. પટેલ જ્યાં ઊતર્યા હતા ત્યાં જઈને તેમનાં વ્યાખ્યાન લઈ આવ્યો હતો, અને ડૉ. જયન્ત પાઠક જાતે મારે ત્યાં આવીને પોતાનાં વ્યાખ્યાનો મને આપી ગયા હતા.) અને ઘેર જઈ મેં લીધેલી નોંધને આધારે આખું વ્યાખ્યાન સંક્ષેપમાં લખી, વ્યાખ્યાનની નકલ સાથે તે સરખાવી જોઈ, ઘટના સુધારાવધારા કર્યા પછી જ તે વ્યાખ્યાન 'કલમ અને કિતાબ'ના પૃષ્ઠ પર રજૂ કરતો.

'નાડમૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રનો અમલ પૂરા આગ્રહથી કરતો. પરિણામે આજે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ૧૯ વ્યાખ્યાનમાળાઓમાં અપાયેલાં કુલ ૯૮ વ્યાખ્યાનોનો અધિકૃત સાર મારી પાસે જળવાયેલો છે, જેને ગ્રંથસ્થ કરવાની મારી ભાવના તો છે.

૧૯૪૮થી ૧૯૯૪ સુધીના સમયગાળામાં દિવંગત થયેલા આપણી ભાષાના તેમજ મરાઠી, હિન્દી અને બંગાળી ભાષાના સારસ્વતોને 'કલમ અને કિતાબ'માં શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવાનો ઉપક્રમ પણ મેં જાળવ્યો હતો. તેમ લગભગ તેનીસ જેટલા નોબેલ તથા પુલિટ્ઝર પારિતોષિક-વિજેતાઓના જીવન અને કવન વિશે પણ પાંચસોથી સાડા સાતસો શબ્દોને સમાવતી નોંધ

લખવાનું હું ચૂક્યો નથી. (અને એ નોંધ મારી પાસે સચવાયેલી છે.)

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે યોજાતી ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં આપણા જે વિદ્વાન સાહિત્યકારોએ ૧૯૪૬થી માંડીને પોત-પોતાના વિષયને સંપૂર્ણ ન્યાય આપતાં જે પાંચપાંચ વ્યાખ્યાનો આપેલાં, એનો બૃહત્ અને અધિકૃત સાર 'કલમ અને કિતાબ'માં આ લખનારે રજૂ કર્યો છે.

સાહિત્યિક ઘટના-વિશેષ નિમિત્તે આપણી ભાષાના મોટા ગજાના વિદ્વાનો વિશે 'કલમ અને કિતાબ'માં તે પ્રત્યેકના જીવન અને કવનની વિશિષ્ટતા સંદર્ભે પાંચ સોથી એક હજાર શબ્દોમાં ટૂંકી નોંધ આપવાની પ્રણાલી પણ પાડેલી. એમાં ગત પેઢીઓના વીસેક જેટલા ઉત્તમ સર્જકો-વિવેચકો-ચિંતકો વિશે લખવાનું બન્યું છે.

આજ પ્રમાણે ખાસ નિમિત્તવશાત્ 'કલમ અને કિતાબ'માં હિન્દી, ઉર્દૂ, મરાઠી, તથા બંગાળી ભાષાના પણ વીસેક જેટલા અગ્રણી સાહિત્યકારો વિશે પાંચ સોથી એક હજાર શબ્દોમાં તે તે સાહિત્યકારના સિદ્ધિ-વિશેષને ઉપસાવતી નોંધો લખી હતી. એ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનો તથા જ્ઞાનસત્રોમાં જાતે ઉપસ્થિત રહી, પરિષદની તમામ બેઠકોનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત-નિવેદન કરેલું જે 'કલમ અને કિતાબ'માં તથા 'અક્ષરની આરાધના' પ્રસિદ્ધ થયેલું.

ગુજરાતી પ્રજાની સાહિત્ય તથા કલાભિરુચિની ખિલાવટમાં, તેના સંસ્કારઘડતરમાં, તત્કાલીન સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક તથા રાજકીય પ્રશ્નો પરત્વે તેનો રસ જાગ્રત કરવામાં, તેમ વળી મૂલ્યહાસ સામે તથા મૂલ્યસંસ્થાપના માટે પ્રજાના વિચારદીપને સંકોરવામાં ગણનાપાત્ર પ્રદાન કરનાર ગુજરાતી સાહિત્યિક સામયિકો (હસ્તી ધરાવતાં તથા કાલગ્રસ્ત થયેલાં)ની સંખ્યા સો-સવાસોથી પણ અધિક છે. એ સામયિકસૃષ્ટિ સાથે સતત સંપર્કમાં રહીને જ્યારેજ્યારે પણ કોઈ નવું સામયિક પ્રસિદ્ધ થાય, કે કોઈ સામયિકનો નિમિત્તવશાત્ વિશેષાંક પ્રસિદ્ધ થાય અથવા કોઈ પણ સામયિકનું સંજોગવશાત્ વિસર્જન કરવાની દુઃખદ ઘટના બને ત્યારે સામયિકસૃષ્ટિના પ્રત્યેક ઘટનાવિશેષની સંક્ષેપમાં કે ઉચિત વિસ્તારથી નોંધ લેવાનું હું ચૂક્યો નથી. એવું જ, ૧૯૫૮થી શરૂ થયેલી, પરિચય ટ્રસ્ટની 'પરિચય પુસ્તિકા'ઓ વિશે લખવાનું બન્યું એ પણ મારે મન

મહત્વનું છે.

'કલમ અને કિતાબ' વિશેની મારી આ કેહ્યિત હવે પૂરી થવા આવી છે. ત્યારે આ લખનાર વર્ષોથી જે એક ગમગીનીની કિંવા વિષાદની લાગણી અનુભવતો રહ્યો છે, તેમાંથી હજી આજે પણ મુક્ત થયો નથી. અહીં તેનો નિર્દેશ કરવો અનુચિત તો નહીં લેખાય.

'કલમ અને કિતાબ'માં અવલોકનાર્થે મોકલાયેલાં બધાં જ પુસ્તકો તો વાંચી શકાયાં નથી જ, મર્યાદિત સંખ્યામાં જ પુસ્તકો વાંચી તેનાં અવલોકનો લખી શક્યો છું. મારી નોકરીની જવાબદારી અને સાંસારિક જવાબદારી અદા કરતાં શેષ બચતા સમયમાં જ મારાથી ગ્રંથવાચન, અવલોકન તથા સાહિત્યિક ઘટનાનું વૃત્તાન્તનિવેદન વગેરે થઈ શકતું, વળી, પુસ્તકનો નિઃશેષ આસ્વાદ-સ્વાધ્યાય કરવાની મારી ટેવને કારણે પુસ્તકનું વાચન મારાથી દ્રુત નહિ, પણ વિલંબિત ગતિથી જ થઈ શકતું. પરિણામે ખરેખર અવલોકવાં જ જોઈએ એવાં ઘણાં ઉત્તમ પુસ્તકો વંચાયા તેમજ અવલોકાયા. વિનાનાં જ રહી ગયાં છે. તે બાબતની ગમગીની મગજમાં હજી આજ સુધી પ્રવર્તે છે.

આટલાં વર્ષોના આ સતત ને આનંદપૂર્વક કરેલા કામના અનુભવ પરથી એક એ નિષ્કર્ષ પર આવ્યો છું કે સાહિત્યિક પત્રકારની મુખ્ય ભૂમિકા સર્જાતા સાહિત્યની, પ્રજાને અને ખાસ તો સાહિત્યપ્રિય વાચકને શક્ય એટલી વધુ જાણકારી પૂરી પાડવાની તથા પ્રસિદ્ધ થતા રહેતા અનેકવિધ ગ્રંથોમાંથી ઉત્તમ ગ્રંથોથી વાચકને વાકેફ રાખવાની - ને તેને એ વાંચવા પ્રેરવાની - છે.

સાડા ચાર દાયકાના 'કલમ અને કિતાબ'ના સંપાદન-કાળ દરમિયાન આ લખનારે કરેલાં ગ્રંથાવલોકનોમાંથી હરીન્દ્રભાઈ દવેના સ્નેહભાવ તથા સૌજન્યથી તેમજ સુરેશ દલાલના સ્નેહભાવભર્યા સહયોગથી 'રત્રાદે' પ્રકાશને દસ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

હજી બીજાં સોળ પુસ્તકોના પ્રકાશનનો એક પ્રકલ્પ હાથ ધર્યો છે. ૮૦ વર્ષની વયે 'શરીરમ્ ખલુ રોગ-મન્દિરમ્' એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યો છું તે સ્થિતિમાં બીજાં ૧૬ પુસ્તકોનો પ્રકલ્પ હયાતીના અવશિષ્ટ રહેલા સમયમાં સિદ્ધ કરી શકીશ કે નહીં તે નિયતિના નિર્માણ ઉપર અવલંબે છે. ખાસ કરીને તો સાડા ચાર દાયકા દરમિયાન વૃત્તાન્તનિવેદન અર્થે આપણા મોટા ગજાના વિદ્વાનોનો જે વાણીપ્રવાહ હું ઝીલી શક્યો, 'કલમ અને કિતાબ'માં તે પ્રસિદ્ધ કરી

શક્યો અને મારી પાસે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે જાળવી શક્યો - તે વાણીપ્રવાહ વાસ્તવમાં સમાજની સાંસ્કૃતિક અસ્કામત છે. હું માત્ર તેનો ટૂંકી છું એટલે મારે મારી હયાતી દરમિયાન જ, તે અસ્કામતને વ્યવસ્થિત રીતે ગ્રંથસ્વરૂપે સમાજને સોંપી દેવી એ મારો સ્વધર્મ છે. એ બજાવતાં સમાજ ઉપર હું કોઈ ઉપકાર નથી કરતો. તેમ

એ સ્વધર્માચરણમાંથી દ્રવ્ય કે કીર્તિ કમાવાની આ લખનારની સૂચ્ય જોટલી પણ તુષ્ટા નથી. હવે ઉત્તરોત્તર કથળતી જતી તબિયતે પણ પ્રકલ્પ સિદ્ધ કરવાની કોશિશ તો કરી રહ્યો છું. તે કરવી જ જોઈએ. એમ છતાં પ્રકલ્પ સિદ્ધ થવો વા ન થવો એ ઈશ્વરાધીન છે. □

પ્રકાશકના વલણ સામે સમીક્ષક...

વર્તમાનપત્રોમાં ઉપાડેલી ચર્ચામાં તેમણે (જીવનલાલે) કહ્યું કે, સમીક્ષક પ્રકાશનો 'મક્ત' લઈ જાય એ તેમને ગમતું નથી અને સંપૂર્ણ સમીક્ષા ન થાય એ પણ ગમતું નથી. એમની પાસેથી અમે જાણવા માંગીએ છીએ કે બે દસકાથી યે વધુ વખતથી આપ સામયિકોને પ્રત મોકલો છો તેની કિંમત માંગો છો ? એ મળે છે ? કોઈપણ ગ્રંથનું અવલોકન સામયિક લે કે ન લે, આપને અપૂર્ણ લાગે તેવું લે કે પરિપૂર્ણ લાગે તેવું લે એ સંબંધી તેને આગવાં બંધનમાં આપ નાખી શકો છો ? 'સંપૂર્ણ' શબ્દ આ આવા જગતમાં સાપેક્ષ નથી ? આપનું અમુક પ્રકાશન વાર્ષિકાવલોકનમાં કેટલી લંબાઈ-ચોડાઈનું સ્થાન આપની દૃષ્ટિએ 'સંપૂર્ણ' જ દેખાય તેવું પામે એ સંબંધી સમીક્ષકને માથે કયે ન્યાયે સત્તાધારી થવા નીકળો છો ? અમે સમીક્ષકો અગ્રણી પ્રકાશનો અમને જો ન મોકલાય તો પણ હર પ્રયાસે તેને મેળવીને બનતો ન્યાય આપીએ છીએ તે સાવ સાચું છે પણ એમાં પ્રકાશકોનાં પેટમાં શીદ દુખવા આવે છે ? કૃપા કરી યાદ રાખશો કે અમે સમીક્ષા કરતા હોઈએ છીએ તે વાક્યના સર્જકો-ચિંતકોના કાર્યની, નહિ કે પ્રકાશકોનાં બહુવિધ અને બહુરંગી પરાક્રમોની. જો અમારું મુખ્ય કાર્ય એ હોય કે વર્ષના સક્રિય પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિના ગુણ ગાવા કે દોષ દેખાડવા તો તો બેશક પોતાનાં પ્રકાશનો અથવા પ્રકાશનપ્રવૃત્તિનો વૃત્તાંત અમને નહિ મોકલનારનો સમાવેશ પણ અમે અમારી મેળે બને તેટલો સ્વતંત્રપણે કરેલા પ્રયાસથી અમારી સમીક્ષામાં કરત જ. અને સૌથી અજબ જેવું તો એ છે કે આ બાબતની ફરિયાદ આટલા બધામાંથી એક જ પ્રકાશકે કરી છે. અને તે પણ ઈશ્વર, લેખકવર્ગ અને વાચકોની લાંબા સમયની કૃપાએ કરીને સાચી રીતે ધનવાન બનેલા પ્રકાશકે....

'પ્રજાબંધુ' કહે છે કે પુસ્તકો વાપરીને પરત કરો. એ નહિ બને. પુસ્તકમાં કાર્યને અંગે અનેક તરેહનાં ચિતરામણ કરવાં પડ્યાં હોય તેવાં એ જીવનલાલને પાછાં ખપશે કે ? પ્રકાશકે 'કમમાં કમ' પોતાની યાદી મોકલવી એમ વળી 'જન્મભૂમિ' કહે છે. અદ્ભુત ! માત્ર યાદી પરથી પુસ્તકની બધી જાતની લાયકાત મૂલવવાની દિવ્યદૃષ્ટિ આપણા એ મશહૂર દૈનિકને લાધી હોય તો એ મોટા આનંદની વાત છે. પણ એ અમને નથી લાધી. જેમ, બીજી ઘણી શક્તિઓથી સંપન્ન એવા ભાઈ ડોલરરાયને પણ નથી લાધી. માટે અમે તો જીવનલાલને કશીયે ખોટી શરમ રાખ્યા વિના, કહી દઈએ કે વચ્ચે થોડાં વર્ષ આપે અમુક સમીક્ષકોનો બહિષ્કાર કર્યો તે કર્યો પણ આ અને હવેનાં વર્ષોમાં સમીક્ષકો પ્રત્યે જો એવું વર્તન ચાલુ રાખ્યું છે તો ગુર્જર વાક્યના ઉદ્ધાર માટેના આપના સુદીર્ઘકાલીન પરમપ્રશંસાપાત્ર પ્રયાસો છતાં દેવી માનસી આપને માફ નથી કરવાની. (તેઓ કદાચ જવાબ દેશે : અમે તો છીએ પહેલા દેવી લક્ષ્મીના ઉપાસક !)

[માનસી : એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૩૬]

વિજયરાય વૈદ્ય

।। સંપાદકનો પાયાનો ગુણ તેની વિવેકશક્તિ ।।

યશવંત દોશી (૧૯૨૦) : ચરિત્રકાર, સંપાદક, અનુવાદક, પરિચય ટ્રસ્ટના મેને એડિટર □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : રણજિત-ચમ (ચરિત્ર), સાચી જોડણી અઘરી નથી (પરિચયપુસ્તિકા). બ. ક. ઠાકોરની કાવ્ય-દ્યુતિ (સંપાદન) □ ૫૩, રોલિંગ હીલ્સ સોસાયટી, એ-૬/૧૩, જીવનવિમાનગર, બોરીવલી (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦૧૦૩.

‘ગ્રંથ’ (૧૯૬૪થી ૧૯૮૬)

‘ગ્રંથ’ માસિક ૧૯૬૪ના જાન્યુઆરીમાં શરૂ કર્યું ત્યારે તેના સ્વરૂપ વિષે કોઈ ચોક્કસ ખ્યાલ મારા મનમાં બંધાયેલો નહોતો. એને માટેનો કોઈ પુરોગામી નમૂનો (મોડેલ) પણ મનમાં નહોતો. આમેય અનુકરણનો કંઈક સ્વભાવગત અણગમો પણ ખરો. એટલે શ્રેષ્ઠતમ હોય તેવા પુરોગામીઓના જેવું જ કોઈ સામયિક કાઢવાનું વલણ નહિ. પરિણામે, સારું-ખોટું પણ આપણી બુદ્ધિ, શક્તિ અને રુચિ પ્રમાણે જે કંઈ ઘડતર થાય એ જ કરવું એવું મનમાં હશે.

પણ આ માસિકના હેતુ વિષે કંઈક સ્પષ્ટતા હતી ખરી. સાહિત્ય વિષે કોઈ નવો દૃષ્ટિકોણ આપી દેવાનો, સાહિત્યક્ષેત્રે કોઈ નવાં મૂલ્યાંકન ઊભાં કરવાનો, સાહિત્યની દુનિયાની આબોહવા પલટાવી નાખવાનો હેતુ રાખીને અમે ચાલ્યા નહોતા. મને હંમેશાં માહિતી-પ્રસારનું વધુ આકર્ષણ રહેતું. આટલાં બધાં ગુજરાતી પુસ્તકો પ્રગટ થયા કરે છે પણ લોકોને તેની માહિતી ક્યાં મળે છે ? અને માહિતી આપવામાં પુસ્તકની સ્થૂળ માહિતી ઉપરાંત તેની ગુણવત્તા વિષેનો કંઈક ખ્યાલ પણ આપવો જોઈએ. એટલે ‘ગ્રંથ’નો હેતુ સાધવા માટે પુસ્તકો વિષે વધુમાં વધુ માહિતી, અને પુસ્તકોનાં અવલોકનો એ બે મુખ્ય બાબતો બની રહી.

અવલોકનો કેવાં આપવાં ? વિદ્વત્તા અને ચિંતનથી ભરપૂર ? નવા સાહિત્યિક સિદ્ધાંતો સ્થાપનારાં ? માત્ર પરિચયાત્મક ? કે એ બે છેડાની વચ્ચેનાં ? આવા પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ, ટકોરાબંધ જવાબ હોતા જ નથી. પણ એક લેખે આ પ્રશ્નો વિષે થોડોક પ્રકાશ પાડ્યો. તે દિવસોમાં અંગ્રેજી

સંપાદકમાં એક બીજો ગુણ મને આવશ્યક લાગે છે તે ઉદાર વલણ. અંગ્રેજી શબ્દ વિભરેલિતમ માટે મેં આ પર્યાય વાપર્યો છે. કદાચ એનો સાચો પર્યાય થાય ‘મુઠ્ઠું મન’. □ ગુજરાતી સંપાદકને ભાગે સુધારાવધારા કરતાં કાપકૂપ કરવાનું કદાચ વધુ આવતું હશે. ગુજરાતી ગદ્યલેખકોનો એક મોટો દોષ નિરર્થક લંબાણનો છે. ટૂંકું સઘન લેખન કરવાનો જાણે કે આપણો સ્વભાવ જ નથી. □ જેમ કોઈ વાતાં વાંચતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અવલોકન વાંચતાં પણ મને આનંદ થાય છે. કેટલાંક અવલોકનો મારે માટે પુસ્તકની અવેજીની ગરજ સારે છે. બીજાં કેટલાક અવલોકનો પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચવા પ્રેરે છે.

સામાહિક વાંચવાનું આકર્ષણ રહેતું હતું. ‘ઇઇમ્સ લિટરરી સપ્લિમેન્ટ’ અને ‘ન્યૂ સ્ટેટસ્મેન’ વાંચવાની ટેવ ભાવનગરમાં ૧૯૫૦થી પડેલી. ‘ન્યૂ સ્ટેટસ્મેન’ મુખ્યત્વે

રાજકારણનું, પ્રગતિશીલ વિચારનું સામાહિક હતું, પણ તેમાંનાં ગ્રંથાવલોકનો ઘણાં વિચારપ્રેરક હતાં. ‘સપ્લિમેન્ટ’ તો ગ્રંથાવલોકનનું જ સામાહિક. દર અઠવાડિયે ઢગલાબંધ પુસ્તકોનાં અવલોકનો તેમાં મળે. તે વખતે તેમાં નનામાં અવલોકનો પ્રગટ થતાં. પાછળથી દુનિયાએ જાણ્યું કે બ્રિટનના કેટલાક શ્રેષ્ઠ સર્જકો-વિવેચકો-વિદ્વાનો આ સામાહિકમાં

અવલોકનો લખતા હતા. મુંબઈ આવ્યા પછી બીજાં બે બ્રિટિશ ગ્રંથસામયિકો પણ નજર તળેથી પસાર થતાં. તે 'બુક્સ એન્ડ બુકમેન' અને 'બ્રિટિશ બુક-ન્યૂઝ'. 'બુકન્યૂઝ'માં માત્ર ટૂંકાં, બસો-ત્રણસો શબ્દોનાં, પરિચયાત્મક અવલોકનો જ પ્રગટ થતાં. બે અમેરિકન સાપ્તાહિકો 'ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ બુક-રિવ્યૂ' અને 'ન્યૂયોર્ક રિવ્યૂ ઓફ બુક્સ' ઉપર પણ અવારનવાર નજર ફેરવી જવાનું બનતું. 'ન્યૂયોર્ક રિવ્યૂ ઓફ બુક્સ' લાંબાં અવલોકનો આપતું અને લેખકોનાં કેરિકેચર છાપતું. 'ગ્રંથ' શરૂ કરવામાં આ બધાં સામયિકોએ થોડીઘણી ભૂમિકા પૂરી પાડી હશે.

'ટાઇમ્સ લિટરરી સપ્લિમેન્ટ' તેનો જુલાઈ ૨૬, ૧૮૬૩નો અંક 'ક્રિટિકલ મોમેન્ટ' શીર્ષકના વિશેષાંક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરેલો. તેના તંત્રીલેખમાં વિવેચકોના બે પ્રકાર પાડ્યા હતા. એકને સાહિત્યિક પત્રકારો કહ્યા હતા અને બીજાને લાંબા ગાળાના વિવેચકો. તેમાં કહ્યું હતું : 'લાંબા ગાળાના વિવેચકો સાહિત્યના સિદ્ધાંતો ઘડે છે અને શીખવે છે અને અંતે એ લોકો જ વિચારોની એવી આબોહવા સર્જે છે જેમાં અમારા જેવા સાહિત્યિક પત્રકારો કામ કરી શકે.' લેખમાં બંને પ્રકારના વિવેચકોની કામગીરીને મહત્ત્વની ગણાવવામાં આવી હતી. તેમાં સાહિત્યિક પત્રકારના કામની પણ પૂરતી કદર કરવામાં આવી હતી. 'ગ્રંથ'ને સાહિત્યિક પત્રકારત્વનું માસિક બનાવવું છે એ વાતની ઘડ મારા મનમાં બેસી ગઈ. એથી 'ગ્રંથ'ના પહેલા અંકમાં મેં લખેલું : 'આપણે પણ અવલોકનો વિષે લાંબા ગાળાનાં વિવેચનો જેવી અપેક્ષા રાખવાને બદલે એમનું જે મુખ્ય કામ છે તે એ કરી શકે તો સંતોષ માનવો જોઈએ. આ મુખ્ય કામ બેવડું છે : નવાં પુસ્તકો વાચકોના લક્ષ પર લાવવાનું અને વિશાળ વર્ગમાં સારા વાચનની રુચિ ઉત્પન્ન કરવાનું. વાચકોને સાહિત્યની સૃષ્ટિ તરફ યોરુંક આકર્ષણ થયું, પુસ્તક પણ કોઈ સમય આપવા જેવી કે પૈસા ખરચવા જેવી ચીજ છે એમ થયું, ફલાણું પુસ્તક વાંચવા જેવું છે એમ લાગ્યું તો તેટલાથી સાહિત્યિક પત્રકાર જરૂર પોતાનું કામ કર્યાનો સંતોષ લઈ શકે.'

આમ 'ગ્રંથ' મધ્યમસરના હેતુ સાથે શરૂ કરેલું. એને તમે નીચું નિશાન કહેવું હોય તો કહી શકો. પણ એ વ્યવહારુ હેતુ હતો. નિષ્ઠાપૂર્વક મહેનત કરીએ તો સિદ્ધ થઈ શકે તેવો હતો. પણ જે હેતુથી એ શરૂ કરેલું તે હેતુ સર્વો ખરો ? એ કહેવાનું તો મારું કામ નહિ, પણ

નરોત્તમ શાહ જેવા અર્થશાસ્ત્રી મિત્ર કહેતા કે ગુજરાતી પુસ્તકોની જાણકારી મેળવવામાં અને પુસ્તકો પસંદ કરવામાં 'ગ્રંથ' મને ઘણું માર્ગદર્શક બને છે.

'ગ્રંથ'નું સંપાદન કરવાની મારી લાયકાત શી હતી એવો પ્રશ્ન મેં મને પોતાને ઘણી વાર પૂછ્યો છે. હું ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ વાચનનો દાવો કરી શકું તેમ નથી. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત લઈને બી.એ. થયો હોવા છતાં મેં સંસ્કૃત પુસ્તકો ગણ્યાંગાંઠ્યાં જ વાંચ્યાં છે. મારે મારી જાતને પ્રમાણપત્ર આપવાનું હોય તો હું આમ આપું : 'આ માણસને પુસ્તકો વિષે જાણવામાં ખૂબ રસ છે. બીજું બધું વાંચવાનું પડતું મૂકીને એ પુસ્તકો વિષેની માહિતી તરત હાથમાં લે છે. એને લીધે પુસ્તકો પરત્વેની વિવેકશક્તિ એનામાં કદાચ ખીલી પણ હોય. પણ એ પુસ્તકોનો પ્રેમી છે એમ તો હું વિનાસંકીય કહી શકું.'

કેવળ ગ્રંથાવલોકનનું માસિક બીજાંઓ કરતાં એક ખાસ બાબતમાં જુદું પડે છે. બીજાં સામયિકો ઉપર સામે ચાલીને લખાણ મોકલનારા ઘણા હોય છે. તંત્રીઓ તેમાંથી ઘણાં લખાણો પસંદ કરી શકે છે. કોઈ સામયિકને ૫૦ ટકા, તો કોઈને ૮૦ ટકા જેટલાં લખાણો આમ માગ્યા વગરનાં મળી જતાં હશે. પણ 'ગ્રંથ' જેવા માસિકનું કામ એમ ચાલતું નથી. એણે તો પુસ્તકો મોકલીને સમીક્ષાઓ લખાવવી પડે છે.

સામયિકના સંપાદકનો પાયાનો ગુણ તેની વિવેકશક્તિ - શું લેવું શું ન લેવું, શું સ્વીકારવું શું ન સ્વીકારવું, સામયિક માટે શું પ્રગટ કરવા યોગ્ય ગણવું અને શું ત્યાજ્ય ગણવું એનો વિવેક એ સંપાદકનો સૌથી વધુ આવશ્યક, અનિવાર્ય ગુણ ગણાય. ગ્રંથાવલોકનના સામયિકના સંપાદકને વધુ તબક્કાઓએ વિવેક વાપરવાની જરૂર પડે છે. આવેલાં પુસ્તકોમાંથી કયાં લક્ષમાં લેવા જેવાં છે અને કયાં બાજુએ મૂકી દેવા જેવાં છે, કયાં પુસ્તકોનાં અવલોકન કોની પાસે લખાવવાં છે એ બધા વિવેકભરી નિર્ણયશક્તિ માગી લેતા પ્રશ્નો છે. અવલોકનો આવ્યા પછી તેમાંથી એમ ને એમ છાપવા જેવાં કયાં, કાપકૂપ કરીને છાપવા જેવાં કયાં અને તદન અસ્વીકાર્ય કયાં તે પણ નક્કી કરવાનું ઊભું હોય છે. સંપાદકમાં વિવેકશક્તિ આવશ્યક છે એ પાયાની વાતમાં કોઈને વિરોધ હોવાનો સંભવ નથી. પણ સંપાદકમાં એક બીજો ગુણ મને આવશ્યક લાગે છે તે ઉદાર વલણ. અંગ્રેજી શબ્દ લિબરેલિઝમ માટે મેં આ પર્યાય વાપર્યો

છે. કદાચ એનો સાચો પર્યાય થાય - ખુલ્લું મન. સંપાદક એમ કહી શકે કે સારું લેખન જે કોઈની પાસેથી મળે તેની પાસેથી સ્વીકાર્ય છે. તેમાં જાણીતા-અજાણ્યા કે નાના-મોટા એવા ભેદ નથી, નવોદિત અને પીઠ વચ્ચે ફરક નથી, નવા વિચાર કે જૂના વિચારવાળાનાં ખાનાં પાડી નાખવામાં આવતાં નથી. 'ગ્રંથ'માં જેમનાં પુસ્તકોની ટીકાત્મક સમીક્ષા થયેલી એવા એક-બે લેખકોએ 'ગ્રંથ' સામે જૂથબંધીનો આક્ષેપ કરેલો. પણ અમારો તો સૌથી મોટો દાવો જ એ હતો કે 'ગ્રંથ'ની કોઈ જૂથબંધી નથી. આ માસિકમાં મનસુખલાલ ઝવેરી પણ લખતા અને સુરેશ જોષી પણ લખતા. ભોળાભાઈ, રઘુવીર, અનિરુદ્ધ અને પ્રમોદકુમારની કલમનો પણ એને લાભ મળેલો. સ્નેહરશ્મિનાં લખાણો પણ તેમાં જોવા મળશે અને સિતાંશુ તથા રાધેશ્યામનાં પણ મળશે. યાદી લંબાવવાની જરૂર નથી, પણ 'ગ્રંથ'ને ચારે બાજુથી સહકાર સાંપડેલો.

સંપાદકની કામગીરીનો એક અગત્યનો ભાગ તેની પાસે આવેલાં લખાણોમાં સુધારા અને કાપકૂપ કરવાનો છે. આ બંને ક્રિયાઓ અતિશય ચર્ચાસ્પદ બનેલી છે. એ વિષે બહુ લાંબી ચર્ચા થઈ શકે તેમ છે. પણ આવશ્યક જણાય તેવા ઓછામાં ઓછા સુધારા કરીને લખાણ છાપવું એવું વ્યવહારુ ધોરણ અમે અપનાવેલું.

સુધારાવધારા ક્યાં અને કેવા થઈ શકે ? ટેકનિકલ દોષો તો નિવારવા જ પડે. ખોટી જોડણી, વ્યાકરણદોષ, અધૂરાં છોડેલાં વાક્યો સુધારી લેવાં પડે. આંકડા ખોટા હોય કે સાલ ખોટી હોય તો તે બરાબર ચકાસી સુધારી લેવાં જોઈએ. આ બધી બાબતમાં જે ભૂલો હોય તે લેખકની સરતચૂક, અણઆવડત, આળસ કે ઉપેક્ષાવૃત્તિનું પરિણામ હોય છે. તેવે વખતે સંપાદકે તેની મદદે આવવું જોઈએ. આ પ્રકારના દોષો લેખકે ઇરાદાપૂર્વક રાખ્યા નથી હોતા. એ એમના કથનનો કે એમની શૈલીનો અંશ નથી હોતો. એટલે એ સુધારાય નહિ એવો આગ્રહ લેખક પણ સામાન્ય રીતે નથી રાખતો.

જોડણી સુધારવાની બાબતમાં એક પ્રશ્ન મને ઘણીવાર ઊઠ્યો છે. ગુજરાતીમાં અસંખ્ય શબ્દોની જોડણીમાં આપણે વિકલ્પો મંજૂર રાખ્યા છે. સામયિકે તેમાંથી એક જ વિકલ્પ સ્વીકારીને ચાલવું કે લેખકે જે વિકલ્પ રાખ્યો હોય તે ચલાવવો ? એટલે કે લેખકે લખેલી જોડણી સાચી હોય તે છતાં આખા અંકની છપાઈમાં એકરૂપતા લાવવા માટે એ જોડણી સુધારવી

કે નહિ ? જોડણી ઉપરાંત, એકવડાં કે બેવડાં અવતરણચિહ્નો, ભેગા કે છૂટા કે હાઈફન સાથે લખાતા સમાસયુક્ત શબ્દો, કોંસમાં અથવા બે રેશની વચ્ચે મુકાતા શબ્દો કે વાક્યાંશો લખવામાં પણ વૈકલ્પિક પદ્ધતિઓ આવો જ સવાલ પેદા કરે છે. 'ગ્રંથ' માસિકના પ્રારંભે મને એક ચોક્કસ ધોરણનો આગ્રહ હતો. અમે 'ગ્રંથ'માં જે વિકલ્પો વાપરતા હોઈએ તે પ્રમાણે બધું સુધારી લેવું એવી રીત રાખેલી. 'ગ્રંથ' શબ્દની જોડણી તો વારંવાર સુધારવી પડતી. માસિકના નામ તરીકે અથવા સામાન્ય નામ તરીકે ઘણા લેખકો 'ગ્રંથ' લખતા અને હું સુધારીને 'ગ્રંથ' કરી નાખતો. અનેક શબ્દોના વિકલ્પોમાંથી અમુક જ વિકલ્પ અપનાવવા માટેનું કોઈ ધોરણ તો નક્કી નહોતું કરેલું, પણ લખવામાં વધુ સરળ પડે એવો વિકલ્પ સ્વીકારવાનું વલણ હતું એમ જણાય છે.

પણ મારા મનમાં થોડી દ્વિધા અવશ્ય રહેતી. જે કરું છું તે બરાબર કરું છું કે કેમ તેની શંકા મનમાં હંમેશાં રહેતી. એવો વિચાર પણ આવતો કે વિકલ્પસ્વીકાર એ લેખકની શૈલીનો જ અવિભાજ્ય અંશ લેખાય કે નહિ ? જવાહરલાલની આત્મકથા દરવખત યાદ આવે. આપણે જેલ શબ્દની જોડણી જે.એ.આઈ.એલ. લખવા ટેવાયા છીએ. નેહરુ એનો બીજો વિકલ્પ જી.એ.ઓ.એલ. વાપરે છે. આ જોડણી નેહરુની શૈલીનો જ અંશ ન ગણાય ? સુરેશ જોષી 'કુંઠિત' શબ્દ 'કુણ્ઠિત' એમ લખે ત્યારે એમાં સુધારો કરવો વાજબી લેખાય ? આ મુદ્દા પર વધુ વિચાર કરતાં હું મુક્ત મનનો થતો ગયો.

શૈલીગત સુધારા કરવાનો સંપાદકને અધિકાર નથી એ તો સર્વત્ર સ્વીકારાય એવું વલણ છે. પણ ક્યારેક તેમાં નાનકડા અપવાદો કરવા પડે છે. ગુજરાતીમાં નવોદિત લેખકોમાં પોતાનાં વિધાનો ભાર સાથે મૂકવાનો મોહ ઠીકઠીક જોવામાં આવે છે. ભારદર્શક 'જ' જરૂરી-બિનજરૂરી રીતે વારંવાર વપરાતો હોય છે. મને હંમેશાં અંગ્રેજોની અલ્પોક્તિવાળી શૈલીનો વધુ મોહ રહ્યો છે. એટલે વાક્યોમાંથી બિનજરૂરી ભાર કાઢી નાખવાની મારી રસમ હતી.

ગુજરાતી સંપાદકને ભાગે સુધારાવધારા કરતાં કાપકૂપ કરવાનું કદાચ વધુ આવતું હશે. કાપકૂપ બે કારણે કરવી પડે છે. જેટલાં પાનાં ઉપલબ્ધ છે તેમાંથી કોને કેટલી જગ્યા ફાળવવી તેનો નિર્ણય કરવો. એ સંપાદકની મોટી કસોટી છે. આ પ્રક્રિયામાં તેને માથે

લાંબાં લખાણો ટૂંકાં કરવાની ફરજ આવી પડે છે. કાપકૂપની બીજી જરૂરિયાત લેખની અંદર રહેલી હોય છે. ગુજરાતી ગદ્યલેખકોનો એક મોટો દોષ નિર્રથક લંબાણનો છે. ટૂંકું સઘન લેખન કરવાનો જાણે કે આપણો સ્વભાવ જ નથી. બિનજરૂરી પ્રાસ્તાવિક વાક્યોથી કેટલાયે લેખો શરૂ થતા હોય છે. મુદ્દા પર આવતાં પહેલાં કેટલાયે શબ્દો વેડફી નાખ્યા હોય છે. નકામી નામાવલિઓ અને બિનજરૂરી અવતરણોથી પાનાંનાં પાનાં ભર્યાં હોય છે. આમ છતાં લેખમાં બે-ચાર સારા મુદ્દા હોય તો નકામો ભાગ કાપીને લખાણ છાપવાની મારી રીત હતી.

સંભવ છે કે તમારે એવા લેખક સાથે કામ પડે જે પોતાના લખાણમાં કશોયે ફેરફાર થવા દેવા બિલકુલ તૈયાર ન હોય. એથી વિપરીત એવા લેખકો પણ મળે જે પોતાનું લખાણ સંપાદકને આપ્યા પછી તેને વિષેની બધી જવાબદારી સંપાદક ઉપર છોડી દે. પહેલા પ્રકારના લેખકો સંપાદકનું કામ મુશ્કેલ બનાવી દે છે. પણ સદ્ભાગ્યે એવા લેખકો ઝાઝા નથી હોતા.

‘ગ્રંથ’ ચલાવતાં મને ઘણી વાર એવો વિચાર પણ આવતો કે લોકો અવલોકનો શા માટે વાંચતા હશે ? એના ઘણા જવાબ હોઈ શકે. પણ હું આટઆટલાં વર્ષોથી અવલોકનો શા માટે વાંચતો હતો ? મારા પૂરતું તો એમ કહી શકું કે જેમ કોઈ વાર્તા વાંચતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અવલોકન વાંચતાં પણ મને આનંદ

પ્રાપ્ત થાય છે. અવલોકન વાંચવા માટેનાં અનેક કારણો મેં પ્રસંગાનુસાર આગળ ધર્યાં હશે, પણ સાચું કારણ આનંદ છે. ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષામાં જે જે સામયિકો વાંચું છું તેમાં પહેલી નજર પુસ્તકોનાં અવલોકનો ઉપર પડે છે. એવું નથી કે વાર્તા-નવલકથાનાં અવલોકનમાં જ રસ પડતો હોય. ખરી રીતે એમાં ઓછો રસ પડે છે. કવિતા, વિવેચન, ચરિત્ર અને અન્ય ગંભીર વિષયોનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનોમાં વધુ રસ પડે છે. કેટલાંક અવલોકનો મારે માટે પુસ્તકની અવેજીની ગરજ સારે છે. એ પુસ્તકો સારાં છે કે ખરાબ તેનો સવાલ હોતો નથી. અવલોકનો જે એવાં હોય છે કે હું તેનાથી જ કામ ચલાવી લઈ છું. બીજાં કેટલાંક અવલોકનો પ્રસ્તુત પુસ્તકો વાંચવા પ્રેરે છે. કેટલાંક વાંચેલાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો પણ વાંચું છું - કદાચ સમીક્ષકનાં મૂલ્યાંકનો સાથે મારાં મૂલ્યાંકનોને સરખાવી જોવા. પણ ખરી મજા જ્યંતિ દલાલ જેવાનાં અવલોકનોમાં આવતી. જ્યંતિભાઈ આખા પુસ્તકના નિરીક્ષણમાં પડવાને બદલે ઘણી વાર તેમાંના કોઈ મહત્ત્વના કે નિર્ણાયક મુદ્દા લઈ તેની ચર્ચા કરતા. મને સૌથી વધારે આનંદ આવી ચર્ચામાં મળે છે. આજે આ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિષે મારી મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે કે જાણે ચર્ચાનો જમાનો જ વીતી ગયો છે. કોઈ સંપાદક પૂછે છે તો એને એ જ ભલામણ કરું છું કે ભાઈ, ચર્ચાનો ચોરો ઊભો કરો. □

‘ગ્રંથ’ બંધ થવામાં કોનું ઉત્તરદાયિત્વ ?

‘ગ્રંથ’ની જ્યારે સૌથી વધારે જરૂર છે, ત્યારે ગ્રંથ હવે બંધ થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો આપનાર સામયિકો હવે કેટલાં ? તેમાંય અવલોકનને કેટલી જગ્યા મળે છે ? ‘જનસત્તા’ને બાદ કરતાં અમદાવાદનાં પ્રસિદ્ધ અખબારોએ તો સાહિત્યનું પાનું જ કાઢી નાખ્યું છે ! એની સરખામણીમાં સુરત અને મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રોને અભિનંદન આપવાનું મન થાય. ‘જન્મભૂમિ’, ‘પ્રવાસી’, જૂનું ‘મુંબઈ સમાચાર’ કે નવું ‘સમકાલીન’ સાહિત્યના સામાજિક સ્તંભો આપે છે. સુરતનાં ‘પ્રતાપ’ અને ‘ગુજરાતમિત્ર’ પણ.

‘ગ્રંથ’ તો બંધ થાય છે, ગુજરાતીના સારસ્વત સમાજની ઉદાસીનતાભરી વૃત્તિથી. ગુજરાતમાં કેટલી કોલેજો છે, કેટલી શાળાઓ - ઉચ્ચ-માધ્યમિક શાળાઓ છે, કેટલાં જાહેર ગ્રંથાલયો છે ! તેમાં ગુજરાતી મુખ્ય વિષય શીખવતી પણ કેટલી બધી કોલેજો છે. ગુજરાતી શીખવતા અધ્યાપકોની સંખ્યા પણ હજારે પહોંચવા થાય. આ સૌ પણ ઉત્તરદાયી છે, ‘ગ્રંથ’ બંધ થાય છે તેમાં.

[પરબ : નવેમ્બર ૧૯૮૬]

ભોળાભાઈ પટેલ

।। સામયિક જરૂર વૈચારિક આંદોલન જગવી શકે ।।

મંજુ ઝવેરી (૧૯૨૬) : તત્ત્વનિષ્ઠ નિબંધકાર. 'ફાર્બસ' ગુજરાતી સભા' (મુંબઈ)નાં મંત્રી □ પ્રકાશન : 'નીરખને' (ચિંતનાત્મક લેખસંગ્રહ) □ ૪૦૩ ચેતન, ૧૪૨-૪૩ જે. પી રોડ, સાત બંગલા ડેપોપાસે, અંધેરી(પ.), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૪

ફાર્બસ સભા 'ત્રૈમાસિક' (૧૯૭૩*થી)

ફાર્બસ ગુજરાતી સભામાં ૧૯૭૦ના જૂનથી ફરી એક વાર સહાયક મંત્રી તરીકે હું જોડાઈ (એ પહેલાં પણ ૧૯૬૧થી ૧૯૬૩ સુધી હું ત્યાં સહમંત્રી હતી જ. ફરીથી કહેણ આવતાં પાછી કામગીરી સ્વીકારી.) એ સંસ્થામાં પ્રથા તો એવી જ હતી કે સહાયક મંત્રી હોય એ જ 'ફાર્બસ ત્રૈમાસિક'નું સંપાદન પણ કરે. પણ હું જ્યારે ૧૯૭૦માં ફાર્બસમાં જોડાઈ ત્યારે પરિસ્થિતિ જુદી હતી. પ્રો. ભૂપેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી ત્યારે ત્રૈમાસિકનું સંપાદન કરતા હતા. ૧૯૭૩માં ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ પોતાના કોઈક કારણસર મને ત્રૈમાસિકનું સંપાદન સોંપવાનું નક્કી કર્યું અને એથી ૧૯૭૩ના જુલાઈથી ત્રૈમાસિકના સંપાદનનું કામ મારા હાથમાં આકસ્મિક આવી પડ્યું એમ જ કહેવું પડે. મને સંપાદન કરવાનો ન તો પહેલાં કોઈ અનુભવ હતો કે ન તો કરીશ એવો ખ્યાલ હતો. સંસ્થાનું સામયિક હોવાને કારણે એનું ફોર્મેટ પહેલેથી નક્કી હતું. મારે કોઈ સ્વતંત્ર યોજના એ માટે કરવાની નહોતી. અલબત્ત, એ ખરું કે બદલાતા સંપાદકો એમની અભિરુચિ પ્રમાણે આ કે તે વિષય પર વધારે ભાર આપતા રહ્યા. સામાન્ય છાપ એવી હતી કે આ પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને આવરતું સામયિક છે. પણ ૧૯૭૬માં અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીના સંપાદન હેઠળ ત્રૈમાસિક શરૂ થયું ત્યારથી અત્યાર સુધી ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્ય ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન, કલા, સામ્રાટ ગુજરાતી સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય વગેરે ઘણા વિષયો ઉપરના લેખો ત્રૈમાસિકમાં પ્રગટ થતા રહ્યા છે. મને શરૂઆતથી જ લાગ્યું હતું કે સામયિકને જીવંત બનાવવું

હોય તો ક્યાંક આધુનિક સંવેદના સાથે તાર સાંધવો પડે; અને એ કઈ ત્રૈમાસિકના બૃહદ્ વ્યાપની બહાર જાય એવું ન હતું. □ લખાણોની પસંદગી સાધારણ રીતે ગુણવત્તાને સ્તરે થાય છે. પણ જાણીતા લેખકોના, પ્રમાણમાં સારા નહીં એવા લેખો નથી જ લીધા એવું નથી. □ ભલે થોડું, પણ સંસ્કૃત સાહિત્યસર્જન લઈને, અરે શોરીક કાવ્યપંક્તિઓ લઈને પણ રસકીય આસ્વાદ કરાવી શકાય તો એવો એક વિભાગ શરૂ કરાવવાની પણ મારી ઈચ્છા છે.

હોય તો ક્યાંક આધુનિક સંવેદના સાથે તાર સાંધવો પડે; અને એ કઈ ત્રૈમાસિકના બૃહદ્ વ્યાપની બહાર જાય એવું ન હતું. નવાઈની વાત તો એ છે કે સંપાદન-

કાર્ય હાથમાં લીધું એ પહેલાં એ મારા રસનો વિષય હતો એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો; કદી એ માટે વિચાર્યું સુધ્ધાં નહોતું. પણ એ કાર્ય હાથમાં આવતાં શરૂઆતનાં ચિંતા અને ગભરાટ છતાં મન એમાં ખૂંપી જવા લાગ્યું - જાણે કે એ મારા લોહીની વાત હતી. પુસ્તકો માટેનો લગાવ અને અરાજક વાચન આ કામ ગમવા પાછળનાં કારણો હોઈ શકે. ત્રૈમાસિકથી એક વિશાળ વિસ્તારમાં વિચરવાની અને આડકતરી રીતે લેખકો સાથે સંપર્કમાં

આવવાની અને ક્યારેક એમની સાથે વિચારોની લેવડદેવડ કરવાની મજા આવવા લાગી.

સંપાદન-કાર્યનાં બે-ત્રણ વર્ષ પસાર થયાં હશે કે શ્રી સુરેશભાઈ જોશીએ આગ્રહપૂર્વક સૂચન કર્યું કે મારે પણ લખવું. અને પહેલી વાર ત્રૈમાસિકમાં દલિત સાહિત્ય અને તુલનાત્મક સાહિત્યને લઈને કલમ ઉપાડી. મારું વાચન પહેલેથી જ અરાજકતાભર્યું રહ્યું છે. કોઈ એક વિષયનો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવું બન્યું નથી. કોલેજમાં હતી ત્યારે ટ્રોટ્સ્કીની 'હિસ્ટરી ઓવ ધી રશિયન રેવોલ્યૂશન'ના ચાર ગ્રંથો, સમરસેટ મોમ, દોસ્તોએવસ્કીની 'કાઈમ એન્ડ પનીશમેન્ટ', ફોઈડનાં ચાર પુસ્તકો, એ.એસ.નીલ વગેરે વાંચ્યાં આ પછી શોમાં રસ પડી ગયો ત્યારે એમનાં નાટકો ઉપરાંત એમની બે નવલકથાઓ પણ વાંચી કાઢી. સાર્ત્રની 'ટ્રાયોલોજી' પણ વાંચી અને 'ગોડ ઘેટ ફેઈલ્ડ' પુસ્તક પણ વાંચ્યું. આ જાતના મારા વાચનનું, મારા વલણનું વધતેઓછે અંશે પ્રતિબિંબ મારાં સંપાદકીયોમાં પડે છે.

મને શરૂઆતથી જ લેખકોનો સારો પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે એમ કહેવું જોઈએ. લખાણોની પસંદગી સાધારણ રીતે ગુણવત્તાને સ્તરે થાય છે. પણ જાણીતા લેખકોના, પ્રમાણમાં સારા નહીં એવા લેખો નથી જ લીધા એવું નથી. ક્યારેક મને અજાણ એવા લેખકોના લેખો ખૂબ ગમી ગયા હોય તો ખૂબ હોશભેર છાપ્યા છે. એ માટે વિજય પંડ્યાનો ભવભૂતિ ઉપરનો લેખ અને જયંત ગાડીતનો સુરેશ જોશીની ટૂંકી વાર્તા ઉપરનો લેખ તરત યાદ આવે છે. એ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં કદાચ એમનું નામ એટલું જાણીતું નહોતું. શરૂઆતના દિવસોની કેટલીક જોરદાર પત્રચર્ચાઓ પણ યાદ આવે છે. રાધેશ્યામ શર્મા સંપાદિત 'નવી વાર્તા' ઉપર, કાન્તિ પટેલ, ચંપૂ વ્યાસ અને સુમન શાહ વચ્ચે ઉગ્ર ચર્ચાઓ થઈ હતી. ત્યારે કાન્તિ પટેલ ઉગ્ર ટીકાઓ લખી જાણતા, અને ચંપૂ વ્યાસ પણ ખૂબ ફોર્મમાં હતા. મોહમ્મદ ઇસ્હાક શેખ પણ એ ગાળાના સરસ લેખક હતા; કોણ જાણે હવે ક્યાં એમની કલમ સરી ગઈ છે. ઠીકઠીક લેખકોના લેખો પાછા પણ મોકલાયા છે. લેખ નબળો હોય કે વિશદ રીતે અભિવ્યક્ત ન થયો હોય કે ત્રૈમાસિકના વિષયક્ષેત્રને અનુરૂપ ન હોય ત્યારે એ પાછા મોકલવાનું બન્યું છે. મૂળ લેખમાં શીર્ષક ન હોય ત્યાં આપ્યાં છે. લેખકે આપેલા મથાળા કરતાં બીજું શીર્ષક વધારે અનુરૂપ લાગ્યું હોય અથવા તો ખમતીધર પુસ્તક

માટે સમીક્ષકનું શીર્ષક વધારે પડતું કડક લાગ્યું હોય ત્યારે કે વધારે પડતું પ્રશંસાત્મક લાગ્યું હોય ત્યારે શીર્ષકોમાં ફેરફાર કર્યાં છે. કોઈવાર તો એકાદ વિષય મારા મનનો એવો કબજો લઈ લે કે એ વિષય ઉપર કોણ લખી આપે એની શોધ ચાલે. એવા ચારેક વિષયો યાદ આવે છે - અષ્ટાવકગીતા, લાઓત્સે, આનંદ કુમારસ્વામી અને અમૃતા શેરગીલ. આ બધા ઉપર હું લેખો મેળવી શકી એ આનંદની વાત બની રહી.

મારા સંપાદન-કાર્યથી મને સંપૂર્ણ સંતોષ છે એમ તો હું ન જ કહી શકું. હજુ કિલષ્ટ લેખો અને નિવાર્ય એવા લાંબા લેખો સંપૂર્ણ રીતે ન છાપવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. કેટલાક લેખો લેવાની ભૂલો પણ નથી જ કરી એમ નથી. હજી મને અમુક અભિલાષાઓ છે; દેરિદા, ઝાક લકાં, ફુકો જેવા આજના ચિંતકો ઉપર ટૂંકા પણ અત્યંત વિશદ લેખો મળે એવી તીવ્ર ઇચ્છા છે. ફોઈડ કે માર્કસ જેવા મોટા ગજાના એ ચિંતકો છે કે નથી ? નથી તો એમના ચિંતનને ક્યાં મૂકવાનું થાય ? કોઈકને જો આ કામ માટે મેળવી શકું ! બીજી પણ એક ઝંખના છે અને વારંવાર મેં સંસ્કૃતના કેટલાક અભ્યાસીઓને એ અંગે વાત કરી છે : ભલે, થોડું, પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય સર્જન લઈને, અરે, થોડીક કાવ્યપંક્તિઓ લઈને પણ રસકીય આસ્વાદ કરાવી શકાય તો એવો એક વિભાગ શરૂ કરાવવાની પણ મારી ઇચ્છા છે.

સામૂહિક માધ્યમોના હુમલા ગમે એટલા હોય પણ જ્યાં સુધી દુનિયામાં એક નાનો પણ પ્રાણવાન રસિક વાચકવર્ગ રહેશે ત્યાં સુધી સાહિત્યસામયિકોની પ્રસ્તુતતા છે. આવો વાચકવર્ગ ભલે ઘણો મોટો નહીં હોય પણ રહેશે હંમેશાં. દૈશ્ય(વિજયુઅલ)માં અને વાચનમાં ઘણો ફેર છે. મેં કેટલીક અંગ્રેજી નવલકથાઓ પરથી બનેલી સારી ગણાતી અંગ્રેજી ફિલ્મો જોઈ છે પણ હંમેશાં થોડીક નિરાશ થઈ છું. વાંચતાંવાંચતાં જે કલ્પનાચિત્ર તમારી સમક્ષ ઊભું થાય છે એને ફિલ્મ સીમિત કરી નાખે છે. એટલે એ રીતે જોતાં મને વાચનસામગ્રીના - સામયિકોના - ભાવિની ચિંતા નથી. પણ એક ચિંતા જરૂર છે - અંગ્રેજી માધ્યમને કારણે શિક્ષિતોમાંથી કેટલા ગુજરાતી વાંચતા હશે ? ગુજરાતી ભાષાનું શું ?

કોઈ જીવંત સામયિક જરૂર વૈચારિક આંદોલન જગવી શકે કે પ્રાણવાન સર્જનો માટેની આબોહવા સર્જ શકે. 'ક્ષિતિજ' અને 'સંસ્કૃતિ' કંઈક અંશે આપણી પાસેનાં એવાં દૈષાંતો છે. □

।। કેફિયત-સ્મૃતિનું એક કોલાજ : 'યુવક'કાળ ।।

રાધેશ્યામ શર્મા (૧૯૩૬) : કવિ, વાર્તા-કાર, નવલકથાકાર, વિવેચક, સ્વતંત્ર લેખન-વ્યવસાય □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'આંસુ અને ચાંદરણું' (કાવ્યસંગ્રહ), 'ફેરો' (નવલકથા) 'બિચારાં' (વાર્તાસંગ્રહ), 'વાચના' (વિવેચન) □ ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨

'યુવક' (*૧૯૫૭થી *૧૯૬૦)

Youth is a disease/from which we all recover - Dorothy Fuldheim 'એ થાઉઝન્ડ ફેન્ડઝમાંનું આ અવતરણ ભલે એવું જાહેર કરે કે યૌવન એક વ્યાધિ છે જેનાથી આપણે સૌ વહેલામોડ સાજા થઈ જઈએ છીએ, પણ આ લખનાર એના એકવીસમા વર્ષે (૧૯૫૭માં) બેત્રણ વર્ષ 'યુવક' માસિકના (સહ-)સંપાદનમાં જોડાયેલો રહ્યો એ 'પ્રેમરોગ'માંથી, કેટલીક વધુ મિષ્ટ સ્મૃતિઓના કારણે, હજુ મુક્ત થઈ શક્યો નથી !

સ્મૃતિ તો તે વખતે ય સારી નહોતી, આજે પણ નથી પણ 'યુવક'નો યૌવનકાળ - અથવા મધ્યાહ્નકાળ - મારો યૌવનકાળ હોવાથી કેટલુંક મિષ્ટાન્ન મગજમાં ચોંટી રહ્યું છે ! ભૂલેલું યાદ કરવા સંઘરેલી, ચકલાંગિલોડીએ કોતરેલી, 'યુવક'ની પીત-રંગી પૃષ્ઠોની ત્રણ ફાઈલો સામે છે. એમાં ડિસેમ્બર ૧૯૫૭થી ડિસેમ્બર ૧૯૬૦ સુધીના 'યુવક'અંકો છે. સાઈઝ ડબલકાઉન કદની - ગઈકાલના 'સંસ્કૃતિ' જેવી, પણ જાન્યુ-ફેબ્રુ-માર્ચ '૬૦ના ત્રણ અંકોની સાઈઝ ૭"×૫" અથવા કાઉન સાઈઝની કિંતાબ જેવડી અખતરા ખાતર કરેલી પણ ખતરો જણાતાં એપ્રિલ '૬૦થી હતી તેવી જ કરી દીધી. સામયિક તરીકે 'યુવક' માસિકનું આયુષ્ય ૧૯૫૫થી, ભૂલતો ન હોઉં તો, ૧૯૬૧ સુધી રહ્યું. ૧૯૬૦માં એને અલવિદા કરેલી મારા સંજોગોના સાહજિક વળાંકના કારણે...બાકી કેવું નસીબ કે, જે સામયિકનું સંપાદન છોડ્યું એ પણ મારી મુક્તિ બાદ થોડો વખત ટગુમગુ ચાલી મુક્ત થઈ ગયું ! 'યુવક' પછી 'ધર્મસંદેશ'ના સંપાદન

પ્રબોધ અને હરિપ્રસાદ બાસ વિદ્યાર્થી-યુવા-રાજકાજનાં કાર્યોમાં એટલા ખોવાયેલા રહેતા, એટલા નિમગ્ન હતા કે 'યુવક' મને સાંજોપાંજ સોંપી રહ્યા □ એક વાર ઉમાશંકર પાસે કવિતા ઉઘરાવવા ગયો, લગભગ પાછળ લાગેલો એટલે પીછો છોડાવવા યુનિવર્સિટીની પથરાળી નિસરણીના વિરામે પછીના પગથિયે મને હવામાં ઊંચો હાથ કરી ઉપર વૃક્ષ ચીંધી કવિ કહે, આ ફળ તોડી આપું એટલી વારમાં કવિતા આવશે ત્યારે વાત ! □ સંકલ્પબદ્ધ નહીં પણ કલ્પનાત્મક અકસ્મિક રીતિએ 'યુવક' ઝળકીને નિર્વાણ પામ્યું.

માટે ઈશ્વર પેટલીકર લઈ ગયા એ હજુયે 'સંદેશ' બહાર પાડે છે પણ 'ધર્મલોક' તો બંધ પડી ગયું હતું ટૂંકગાળામાં. 'અકમ વિજ્ઞાન' કદી બંધ નહિ પડે.

'યુવક' અત્યારે નથી એનો પાકો અફસોસ છે. કેમ કે મારા યૌવનનો સર્જન-વિવેચન-સંપાદન-અનુરાગ, બલકે છપાયેલો 'મારો' અક્ષર જોવાનો અને સમકાલીન સમર્થ લેખકોના અક્ષર છપાતા જોવાનો પ્રકાશનરાગ ત્યાં મેઘમલ્હારરૂપે દૂરસુદૂર પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં વરસી રહ્યો જોઈ શકું છું... નિરંજન ભગત'સાહેબ'ને મારી ટૂંકી વાર્તાઓ વાંચવા આપતો, અભિપ્રાય માટે. ભગતસાહેબે અભિપ્રાય આપી દીધો મારી પહેલી જ

વાર્તા સીધી 'છાપવા આપું છું' કહીને ! મને એમ કે આપણી વાર્તા 'સંસ્કૃતિ'માં છપાશે, પણ છપાઈ 'યુવક' માસિકમાં ! બીજી પણ ત્યાં અને ત્રીજી છપાય એવામાં મને 'યુવક'ના સહસંપાદકને સ્થાને બેસાડી દીધો ! બે વર્ષથી બહાર પડતા માસિકની તાસીર, એના તરવરાટભર્યા બે સંપાદકો (પ્રબોધ રાવળ, હરિપ્રસાદ વ્યાસ)ની ધમધમાટ યુવાછાત્રપ્રવૃત્તિના પ્રજારાજકારણ, સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ તેમ જ શૈક્ષણિક ખયાલોના ખ્વાબોની સાહેદી પૂરતી હતી. સંતપ્રસાદ ભટ્ટ, નિરંજન ભગત અને નીરુ દેસાઈ જેવા સલાહકારો હોવાથી સામાજિક ન્યાય, આર્થિક વિષમતાની સમસ્યાની સાથોસાથ કળા-સંસ્કૃતિ-સાહિત્યના નામે માસિકમાં થોડું પણ સારું ઝમી આવતું.

યુવાજાગરણની મુખ્ય ભૂમિકા સાથે એક નવા જ આગંતુક સહસંપાદકે કેવી રીતે 'યુવક'ને પલટવાનું હતું ? 'યુવક' અગાઉ, 'વિશ્વવિજ્ઞાન' અને 'આનન્દ' જેવાં 'અખંડ આનંદ'ની ધારાનાં પત્રોનો મારી પાસે સામાન્ય અનુભવ હતો. પ્રબોધભાઈ તથા હરિપ્રસાદ ખાસ વિદ્યાર્થી-યુવા-રાજકાજનાં કાર્યોમાં એટલા ખોવાયેલા રહેતા, એટલા નિમગ્ન હતા કે 'યુવક' મને સાંગોપાંગ સોંપી રહ્યા સંપાદકો તરીકે એમનું નામ છપાયું કે નહિ એ જોવા પૂરતા પણ ઉભય સ્પૃહાશીલ નહોતા. દૈનિકોના શેઠ-તંત્રીઓના પાછળથી થયેલા અધિકાર-અનુભવો કરતાં આ બે મિત્રોની બેતમાઈ કંઈક રોમાન્ટિક લાગતી. મારા પર મૂકેલો વિશ્વાસ એમના સૌજન્યની અમીટ સ્મૃતિરૂપે આજે પણ સચવાયો છે. માસિક તો ખોટમાં જ ચાલતું, શેઠિયા શ્રેષ્ઠીઓની મિલ-દુકાનોની જાહેરખબર પર નભતું, મારો પગાર કોલેજિઅનના (ત્યારે હું એમ.એ.ના વર્ગો ભરતો) ખિસ્સાખર્ચ જેટલો પણ એય જરૂરિયાતોમાં કામ આવતો... (પડોશમાં સિનેમા ટોકિએ ખરીને ?)

દેવું કરીને ઘી પીવાનું ચાવડે સૂચવ્યું છે પણ હું ને મારા પરમ મિત્ર લાભશંકર ઠાકર સાબરમતીની ગુજરીમાં જઈ કુમાર, સંસ્કૃતિ, બુદ્ધિપ્રકાશના નવાજૂના અંકો ખરીદતા. 'દાઈમ' અને 'એન્ડાઉન્ટર' મંગાવવાની (ભીખ)પ્રતિજ્ઞા માંડવીની પોળે થોડાં વરસ પાળેલી.

'યુવક'કાળમાં બે આદર્શ, ઉમાશંકર જોશીનું 'સંસ્કૃતિ' (ત્યાર જ માસમાં 'સંસ્કૃતિ'ના 'સમયરંગ'માં ઉમાશંકરે 'યુવક'ને નવાજી લખ્યું : 'તો 'યુવક' માસિકની આખી તાસીર જ જાણે બદલાઈ ગઈ છે' !) અને સુરેશ હ.

જોષીનાં 'મનીષા-ક્ષિતિજ'. એક વાર ઉમાશંકર પાસે કવિતા ઉઘરાવવા ગયો, લગભગ પાછળ લાગેલો એટલે પીછો છોડાવવા યુનિવર્સિટીની પથરાળી નિસરણીના વિરામ પછીના પગથિયે મને હવામાં ઊંચો હાથ કરી ઉપર વૃક્ષ ચીંધી કવિ કહે, આ ફળ તોડી આપું એટલી વારમાં કવિતા આવશે ત્યારે વાત ! છતાં લેખ-કવિતા 'વિશેષાંક'માં પ્રેમથી આપતા.

સુરેશભાઈ તો સાચુકલા મિત્ર બની તરત વરસી ગયા, મુરબ્બી મટીને 'યુવક'માં 'રમણભમણ' વિભાગ આલેખવા માંડ્યા. 'રમણભમણ' મથાળા માટે મારી સાથે પત્ર-ચર્ચા ચલાવેલી. એમની સ્નેહસિક્ત શરત હતી કે મારે એમના સામયિકમાં અને એમણે 'યુવક'માં લખવું. અમદાવાદ આવે ત્યારે મને - લાભશંકરને જાણ કરે, રાતે ઘરે રહે ત્યારે બોદલેર-લોકાની મહેફિલ અથવા ટાગોર વિશે...તેહિનો દિવસ...

દસ્મ્યાન, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ સાથે ગાઢ મૈત્રી. લાભશંકર પણ અ.બ.ની મધુર વિસ્ફારિત ચક્ષુચમકચેષ્ટાઓની અને અવાજની મર્મટિખળ કરે. 'યુવક'માં એ (વિશ્વ)માનવની સાથોસાથ વાર્તા-કવિતા-ગીતો અને પોલ બાઉલ્સ જેવા સર્જકોની કૃતિઓનાં ભાષાંતર આપતા.

(ઘટનાની વિગત લેખે એક પ્રસંગ સાવ ઝાંખોપાંખો ઊભરે છે આ પળે (વિશ્વ)માનવના અત્યંત નિષ્ઠાવાન તંત્રી, મુ. ભોગીલાલ ગાંધી માંડવીની પોળે અચાનક મોડી સવારે દાદરો ચઢી આવ્યા ને કામની વાત પર તરત આવી મને કહે, 'માનવ'નો સાહિત્યવિભાગ હવેથી તમે સંભાળી લો. અનિરુદ્ધ, સુરેશ જોષીથી કોઈ બાબતે વાંકું પાડી બેઠા છે. આંપણે તો વિભાગ સારો ચલાવવો જ છે, વગેરે...પણ પછી સુમેળ સધાઈ ગયો. નહીંતર મારું ધર્મસંકટ અનિરુદ્ધસંકટ બનત.)

ગુલામમોહમ્મદ શેખ 'યુવક'નું મારી દોસ્તીને યાદ રાખી 'કવરપેજ' રેખી દેતા. ઓગસ્ટ '૧૯૫૮ના 'યુવક'નું ટાઇટલ શેખજીના 'ફાનસ'વાળું છે - સ્વાતંત્ર્યપ્રકાશ વેરતું... બગલથેલો, કોલ્હાપુરી ચંપલ અને કાળી શાહી ભરેલી પેન સાથે શેખ ઘરે આવે ત્યારે અને પછી પત્રે પધારે ત્યારે તેમનું ગદ્ય પણ ગમી જતું. તેમનાં ગીતો છપાતાં, ઉપરાંત ચિત્રકળાવિષયક લેખો તેમજ સ્ટેન્લી કેમરની ફિલ્મ 'પ્રાઈડ એન્ડ પેશન' (કિરી ગ્રાન્ટ, સોફિયા લોરેન અભિનિત)નો તેમ જ મારો 'બ્રધર્સ કારામાઝોવ'

નવલ-કિલ્મ પરનો - રસદર્શક લેખ.

શેખના કારણે કળાકાર સર્જકોનો સંબંધ થઈ જ જતો. ખ્યાતનામ નૃત્યવિવેચક સુનીલ કોઠારી પણ 'યુવક'માં 'ભરતનાટ્યમ્' આદિ નૃત્યપ્રકાર વિશે લખતા. પત્રોમાં ખાસ 'ભારત નાટ્યમ્' લખી તેમને મૂંઝવણમાં મૂકવાની અને મારું અજ્ઞાન વિજ્ઞાપિત કરવાની પણ મજા હતી.

'યુવક'નું નમ્ર પ્રદાન નવી સક્ષમ કલમોને ચમકાવવાનું ગણી શકાય. કિશોર જાદવ, મહેશ દવે, રાધેશ્યામ શર્મા, રાજેન્દ્ર થરેસર, અબ્દુલકરીમ શેખ જેવાની તાજી વાર્તાઓ; વિનોદ ભટ્ટના લેખ, હસમુખ બારાડીની કૃતિઓ, રતિલાલ દવે, લા. ઠા., ચિનુ મોદી, ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, નકુલ દેસાઈ જેવાનાં મુગ્ધકાલીન કાવ્યો તથા સૌથી ધ્યાનાર્હ જયંતિ સાધુ નામના અમારા ખાસ મિત્રના ચોકસાઈભર્યા વાર્તાનુવાદો (જહોન હેન્ડ્રીની નવલ 'વીલ ટુ ધ નાઈટ'નો સંક્ષેપ પણ) યાદગાર બન્યા. આલ્બર્તો મોરાવિયા, દોસ્તોયેવ્સ્કી, ચેખવ આદિના પરિચયલેખો સાથે તે તે સર્જકની કૃતિનું ભાષાન્તર એ જ અંકમાં અપાતું.

જાણીને નવાઈ લાગશે કે કવિમિત્ર લાભશંકરે તે કાળમાં એક 'ભૂતકથા', 'યુવક' માટે ખાસ લખેલી, જેમાં વિપ્રકન્યાના પ્રેત સાથેનો નાયકનો સમાગમ મુક્તમધુર ઢબે વણવેલો. 'આરોગ્ય' વિભાગ તેમને સોંપેલો એમાં

'લીંબુ'થી લઈ 'મૈથુનકર્મ' સુધી લા.લેખિની પ્રવર્તેલી. એક ખાસ અંકમાં અમે વાર્તા-પ્રયોગ કરેલો. મારે સાદીસીધી વાર્તા લખવી ને લાભશંકરે એ જ કૃતિ બીજી રીતિએ લખવી જે 'યુવક'માં 'સાપનો ભારો-૧' અને 'સાપનો ભારો-૨' મંથાળેથી છાપેલી.

લોકસંપર્કના સંપ્રચારક ખ્યાલથી 'યુવક' માસિકના નેજા નીચે 'દક્ષા માળે'ની માસિક-બેમાસિક બેઠકપ્રવૃત્તિ ચાલેલી. પ્રથમ બેઠકથી જ જામી ગઈ વાત. ચુનીલાલ મડિયાને પારી(સ)થી આવ્યા તેવા સીધા બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ બિલ્ડિંગના 'છજ્ર માળે' લવાયા, તેમણે રસપ્રદ વાતો કરી. ઓડિયન્સમાં ઉમાશંકર, પત્રાલાલ પીતાંબર, નગીનદાસ પારેખ, નિરંજન ભગત અને કદાચ યશવંત શુક્લ પણ આવતા.

'યુવક'ની વિશિષ્ટતા એ હતી કે મળતી સામગ્રીના સંપાદનને બદલે લેખકમિત્રો પાસે મંગાવેલી સામગ્રીનો રસથાળ પ્રસ્તુત થતો. વળી પ્રભાવદષ્ટિએ કહું તો આ લખનારે 'યુવક'માં 'કુમાર' અને 'નવચેતન'ના મંગળદષ્ટિ-કોણની પૂરી ઝટકણી કાઢેલી ત્યારે બે મુરબ્બીઓ બચુભાઈ ચાવત, તેમજ ચાંપશીભાઈ ઉદેશીની ખરૂંગી વહોરેલી જે અત્યંત યોગ્ય હતી ત્યારે તો ! આમ સંકલ્પબદ્ધ નહીં પણ કલ્પનાત્મક અકબ્ધ રીતિએ 'યુવક' ઝળકીને નિર્વાણ પામ્યું.... □

આપણાં આ સામયિકો....

● ગુજરાતી સામયિકો નવાં જન્મે છે અને અલ્પ સમયમાં જ તે સદાની નિદ્રામાં સૂઈ જાય છે. એવાં માસિકોની મોટીમોટી અને અતિશયોક્તિભરી જા.ખ.થી લલચાઈને લોકો ગ્રાહક બને છે અને થોડા સમયમાં તે સમશરણ થઈ જવાથી ગ્રાહકના પૈસા ઊંટનાં શીંગડાં ગયાં તેમ જતા રહે છે આથી જનસમાજનો માસિકો ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે અને એ યોગે કેટલીક વખત તો કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત અને નવાં નીકળનારાં ઉત્સાહપૂર્ણ માસિકોને ઘણું ખમવું પડે છે.

● મોટા ભાગનાં સામયિકોની આદર્શ 'અનિયમિતતા' છે.

● ઘણાં સામયિકો રિપ્લાયકાર્ડ અને જવાબી ટિકિટ ઓડિયાં કરી જાય છે. લેખોનો જવાબ ત્રણ-ચાર પત્રો લખ્યા સિવાય આપતા નથી.

● લેખકના પ્રકટ થયેલા લેખની નકલ મેળવવા ચાર-પાંચ પત્રો લખવા પડે છે અને જાન્યુઆરી માસનો અંક ત્યારે જુલાઈમાં મળે છે.

● લેખોનો હક્ક સંપાદકનો રહે છે. આ સ્વાર્થવૃત્તિ છે.

[સાહિત્ય : સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૯]

અંબાલાલ દેસાઈના લેખમાંથી

સંપાદકની ઉપલબ્ધિ

દાક્તરી વ્યવસાયમાં એક શિરસ્તો હોય છે : જ્યારે કોઈ ડોક્ટર માંદો પડે છે ત્યારે જાત-સારવાર પર નિર્ભર ન રહેતાં બીજા ડોક્ટરને બોલાવે છે. જ્યારે આપણે આપણા પોતાના જ લખાણની ટાઇપ કરાવેલી નકલ કે પ્રૂફ જોતા હોઈએ છીએ ત્યારે એમાંના વિચાર-પ્રવાહમાં જ ખેંચાઈએ છીએ, આપણી લેખન-શક્તિમાં આત્મરત થઈ જઈએ છીએ. પરિણામે, એમાંની નાનીનાની છાપ-ભૂલો પર પણ આપણું ધ્યાન રહેતું નથી. છાપાના અમારા એક વરિષ્ઠ સંપાદક કહેતા : તમે જ્યારે હેડલાઇન્સ લખો ત્યારે ફરી એક વાર એને, તમારા કટ્ટર દુશ્મનની નજરથી જોઈ જાઓ !

મારે શ્રી નહેરુનાં ભાષણોના એક સંચય માટેની હસ્તપ્રત જોવાની, સંપાદિત કરી આપવાની હતી. એમણે કહેવડાવેલું કે આ ભાષણો અગાઉથી તૈયાર કરેલાં નહીં પણ તે તે સમયે સૂઝેલાં, લગભગ શીઘ્રવક્તવ્યો હતાં એને લીધે ઘણી જગ્યાએ ઠીકઠીક પુનરાવર્તનો થયેલાં હશે. એટલે જો જો કે આવાં પુનરાવર્તનો નીકળી જાય. થોડાક વખત પછી એમણે જોવા માગ્યું કે એડિટિંગ કેવું ચાલે છે. મેં, તપાસેલાં સોએક પાનાં મોકલ્યાં. મેં તો ફકરાના ફકરા ને પાનાં સુધ્યાં ઉડાડી દેતી મોકળી પેન્સિલ ચલાવી હતી ! બેત્રણ દિવસ પછી જ્યારે મેટર પાછું આવ્યું અને નહેરુએ લખ્યું કે એડિટિંગ બરાબર થઈ રહ્યું છે, આગળ ચાલો - ત્યારે મેં રાહતનો શ્વાસ લીધો.

આ વાત હું જાણે સંપાદનનો ચંદ્રક મળી ગયો હોય એવી શેખીથી કહેતો નથી પણ એ બતાવવા 'કહું છું કે એક સાચો સમજદાર લેખક સંપાદકની મહેનતને કેવી તો સમજે છે.

કેટલાક સંપાદકો ભારે હડાગ્રહી હોય છે. એ લોકો લેખકના લખાણમાં એટલી હદે કાપકૂપ ને ફેરફાર કરે છે કે એ એમનું પોતાનું લખાણ બની જાય (લેખકનું ન રહે !). આમ કરે ત્યારે જ એમને સંતોષ થાય છે...આવા સંપાદકોને કહેવું જોઈએ કે, તમે લેખકની શૈલી સાથે ચેડાં ન કરો - જો એ 'લેખક' હોય ને એને કોઈ 'શૈલી' હોય.

થોડોક સમય વળી હું સરકારી સામયિક અને પુસ્તક-પ્રકાશનનો સંપાદક હતો. 'સરકારી સંપાદકો'ની આબરુ 'સરકારી સાધુઓ' કરતાં વધારે નથી હોતી ! પરંતુ મને એકબે સ્મરણીય અનુભવો થયેલા. મારા નિમંત્રણથી ચંકવર્તી રાજગોપાલાચારીએ ઉદારતાપૂર્વક એક લેખ મોકલી આપેલો. સંપાદક તરીકે મને લાગ્યું કે એમાં બે'ક શબ્દો બદલવા જરૂરી છે. એટલે, એ માટેનાં કારણો સાથે મેં એમને વિનંતીપત્ર લખેલો. ને ફેરફાર કરવા દેવા એમણે તરત સંમતિ આપેલી. બીજા જે લેખકને મેં લેખ માટે નિમંત્રણ આપેલું - એ હતો સંસ્કૃતના મહાન વિદ્વાન ડૉ. પી. વી. કાણે. વળતી જ ટપાલે પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું - 'દિલગીર છું'. પણ જે કારણોસર એમણે ના પાડેલી એણે - એમના એ શબ્દોએ - મને ખૂબ પ્રભાવિત કરેલો. એમણે લખેલું કે, 'હું હમણાં ધર્મશાસ્ત્ર વિશેના મારા પુસ્તકના છેલ્લા ખંડનાં પ્રૂફ જોઈ છું. આ ગ્રંથ પર હું છેલ્લાં પચાસ વરસથી કામ કરું છું. અત્યારે હું ૮૪નો છું ને મારે હવે કાળજી રાખવી જોઈએ કે આ પુસ્તકમાં, બને ત્યાં સુધી, કોઈ મુદ્રણદોષ રહી ન જાય. એટલે હું અત્યારે તો બીજું કશું કામ સ્વીકારી ન શકું. આશા છે કે મારી વાતને તમે સમજશો.'

['એડિટર્સ ઓન એડિટિંગ'

- નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ (૧૯૯૩)માંથી]

એચ. વાય. શારદાપ્રસાદ

(ચેરમેન, નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓવ ડિઝાઇન)

(અનુ. રમણ સોની)

।। લઘુસામયિકો સર્જકોનો આત્મવિશ્વાસ વધારી શકે ।।

બાબુ સુધાર (૧૯૫૫) : નવલકથાકાર, વિવેચક, ભાષાવિજ્ઞાનના અધ્યાપક
 □ કાર્યો અને દર્પણ (નવલકથા) સામયિકોમાં સાહિત્યવિવેચન અને ભાષાવિજ્ઞાનવિષયક લેખોનું પ્રકાશન
 □ શક્તિપાર્ક, જૂના જકાતનાકા પાસે, ન્યૂ સમા રોડ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૮

'ઢંઢેરો' અને 'TENSION' (૧૯૭૮)

૧૯૭૮માં માઓનું અવસાન થયું ત્યારની વાત. ત્યારે હું ગોધરામાં ટેલિફોન ઓપરેટર તરીકે કામ કરતો હતો અને સાથેસાથે ગુજરાતીમાં એસ.વાય.બી.એ.નો અભ્યાસ કરતો હતો. મારી સાથે વિનોદ ગાંધી પણ હતો. અમે બન્ને એક જ ઓફિસમાં. વિનોદ અને હું કવિતા લખતા. એની રચનાઓ 'કવિલોક', 'કુમાર'માં પ્રગટ થતી. મારી થોડીક 'કવિલોક' 'કંકાવટી' 'કવિતા'માં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ હતી. પણ જાતને કવિ તરીકે ઓળખાવતાં ભારે સંકોચ થતો. વિનોદના સંગમાં આવ્યા પછી અર્વાચીન કવિઓને વાંચતો થયો. રાવજી-મણિલાલનાં નામ એણે જ આપેલાં. શરૂશરૂમાં રાવજીમાં મજા ન પડી. પછી પડી. સુરેશ જોશીના સાહિત્ય સાથે પણ વિનોદને કારણે જ સંબંધ બંધાયો. જોકે, એમાં મોટો ફાળો તો ગોધરાની શાળાના સંગીતશિક્ષક સુભાષ દેસાઈનો જ. તેમણે સુ.જો.ના સાહિત્યની ઓછી પણ એમના વ્યક્તિત્વની ઘણી બધી વાતો કરેલી. સુજો.ને વાંચતાં ક્યાંક આ મુજબનું લખાણ આવ્યું : બીજાં સામયિકો આપણી કવિતા ન છાપતાં હોય તો પોતાનું નાનુંસરખું પતાકડું કાઢવાની સગવડ છે જ. સુ.જો.એ તો આ વાત કટાક્ષમાં જ લખેલી. પણ અમે એમાંથી જુદી જ પ્રેરણા મેળવી. આ પ્રેરણા તે એક નાનકડું પતાકડું કાઢવાની. વિનોદે મને કેટલાંક લઘુ સામયિકોની વાત કરી. મુખ્યત્વે 'ડાંઉડાંઉ'ની. સુભાષ દેસાઈએ 'રે'ના કેટલાક અંકો આપેલા, જોવા માટે. આખરે મેં અને વિનોદે એક લિટરરી ક્લબ સ્થાપી અને એના ઉપક્રમે એક સામયિક શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ, પતાકડાના સ્વરૂપે નહીં, ફરફરિયાના સ્વરૂપે. નામ નક્કી કર્યું. 'ઢંઢેરો'. મને લાગે છે કે 'ડાંઉડો'

એક જાણીતા કવિનાં કાવ્યો મંગાવેલાં. પણ એમાંનું અમને એકે ગમ્યું ન હતું. એટલે 'ઢંઢેરો'ને લાયક નથી એમ લખીને અમે એ પરત કરી દીધેલાં. નાનાં સામયિકોને મોટા કવિઓ કચરા જેવાં જ સર્જનો મોકલતા હોય છે એનો ખ્યાલ આવતાં મોટાઓમાં નહીં પડવાનો નિર્ણય લીધેલો. □ એક મિત્રે મોકલેલું એક કાવ્ય સારું હતું. એટલે અમે છાપ્યું. પછી મબર પડી કે આ તો ઉઠાંતરી છે. બીજા જ અંકમાં, એ કાવ્ય તફડંગી છે, એવી નોંધ મૂકવાનો મેં નિર્ણય લીધો. બધા મિત્રોએ આવું ન કરવા મારા પર ખૂબ દબાણ કરેલું. આખરે હું દબાણને વશ થઈ ગયેલો.

પરથી અમને આ નામ સૂઝેલું. આ ફરફરિયાનું કદ આમ જુઓ તો કાઉન સાઈઝના કાગળ જેટલું. એ કાગળ અમે ત્રણ પડમાં વાળતા, એટલે બધાં મળીને

બાર પાનાં થઈ જતાં. એમાંના પહેલા પાના પર 'ઢંઢેરો'ની પ્રકાશન અંગેની વિગતો અને છેલ્લા પાના પર બે જાહેરખબરો. પહેલા પાના પર સુ.જો.નું પતાકડાવાળું વિધાન મૂકતા અને સામયિક કાઢવાનો ઉદ્દેશ્ય : 'અમારી કવિતાઓ પણ છપાય એ જ' એમ લખતા. અંકને બદલે ફરફરિયું કહેતા અને અનિયતકાલિકને બદલે ન-નિયતકાલિક લખતા. એક જાહેરખબરના

પચાસ રૂપિયા લેતા. છપાઈનો ખર્ચ ૧૧૦ રૂપિયા થતો, પોસ્ટેજ જુદું, લવાજમ ભાગ્યે જ કોઈક આપતું. સો નકલો છપાવતા અને મિત્રો તેમજ મોટા સાહિત્યકારોને મફતમાં મોકલતા. ઉપલો ખર્ચ હું અને વિનોદ ભોગવતા. બે-ત્રણ અંક પછી વિનોદે કામમાં અને દામમાં ઝાઝી દિલચશ્પી ન બતાવી એટલે એને સંપાદનમાંથી પડતો મૂકેલો. જોકે, એની પણ એવી જ ઇચ્છા હતી. એ જમાનામાં ટેલિફોન ઓપરેટરોનો વટ પડતો હતો. ફોન કરીને કહો કે એક જાહેરખબર જોઈએ છે, એટલે તરત જ જવાબ મળતો : આવીને લઈ જાવને સાહેબ, કોણે ના પાડી છે ?

માઓના અવસાન પછી પ્રગટ થયેલા પ્રથમ અંકમાં અમે માઓનાં કાવ્યો છાપેલાં. એમાંનું એક કાવ્ય હતું. 'ઊંચાઈઓ પર ચડવાનું સાહસ !' મને યાદ છે ત્યાં સુધી શરૂશરૂના કેટલાક અંકોમાં અમે જાણીજોઈને અમારી કવિતા ન છાપતા. એક રીતે અમે આ રીતે પેલા ઉદ્દેશ્યની ઠેકડી ઉડાડતા હતા અને સુ.જો.ના વિધાનની પેરડી કરતા હતા. શરૂશરૂમાં અમે એ ફરફરિયું પિન મારીને એને એ જ સ્થિતિમાં બુકપોસ્ટ કરતા. પછી, એક પાનું બચાવવા ફરફરિયું કવરમાં મોકલતા થયેલા. એમાં સરનામાં વગેરેની સરળતા પણ રહેતી. પહેલા અંકને શેખાદમ આબુવાલાએ 'જનસત્તા'માં, 'ગોધરાના કવિઓનો ઢંઢેરો' કહીને આવકારેલો. એટલું જ નહીં, એમણે એવી ટીકા પણ કરેલી કે, જોઈએ, આ ઊંચાઈઓ પર ચડવાનું સાહસ કેટલું ટકે છે.

'ઢંઢેરો'ની સંપાદનનીતિ સાવ સરળ હતી. બને ત્યાં સુધી પોતાની કવિતા ન છાપવી. અથવા તો સાવ જ ઓછી છાપવી. અમે અનુવાદો પ્રગટ કરતા. મારી પાસે પેંગવીનના લગભગ તમામ કાવ્યસંગ્રહો તે વખતે હતા. મેં એમાંથી ટેક્યુઝ રોઝવિક અને જોસેફ બ્રોદ્સ્કીનાં કાવ્યોના અનુવાદો વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ કરે બ્રોદ્સ્કીને ત્યારે નોબેલ પ્રાઈઝ નહોતું મળેલું. ક્યારેક સામેથી કાવ્યો મંગાવતા પણ ખરા. એક વખતે એક જાણીતા કવિનાં કાવ્યો મંગાવેલાં. પણ, એમાંનું અમને એકેય ગમ્યું ન હતું. એટલે 'ઢંઢેરો'ને લાયક નથી એમ લખીને અમે એ પરત કરી દીધેલાં. નાનાં સામયિકોને મોટા કવિઓ મોટે ભાગે તો કચરા જેવાં સર્જનો મોકલતા હોય છે. એનો આ રીતે ખ્યાલ આવ્યો. તે દિવસથી અમે મોટાઓમાં નહીં પડવાનો નિર્ણય લીધેલો. સુધીર દેસાઈનો એક વિશેષાંક પ્રગટ કરેલો. જોકે,

એમનાં દસ કાવ્યો પ્રગટ કરવા માટે અમે એમની પાસેથી ઓછામાં ઓછાં ત્રીસેક કાવ્યો મંગાવેલાં. એક મિત્રે એના પિતાના અવસાન નિમિત્તે એક કાવ્ય લખીને અમને આપેલું. પણ અમને એ ન ગમ્યું એટલે પાછું આપ્યું. [એણે આખા અંકનો ખર્ચ ઉઠાવવાની તૈયારી બતાવેલી. તો પણ અમે લાલચને શરણે નહોતા થયા.] ત્યાર બાદ પાંચ-છ દિવસ પછી એ મિત્ર બીજું એક કાવ્ય લઈને આવ્યા. એ કાવ્ય સારું હતું. એટલે અમે છાપ્યું. પછી, ખબર પડી કે આ તો ઉઠાંતરી છે. મૂળે એક અંગ્રેજી કવિતામાં મૂળ કવિના બાપનું નામ એમણે બદલી નાખેલું. એટલી જ સર્જકતા હતી એમાં. બીજા જ અંકમાં એ કાવ્ય તફરંગી છે, એવી નોંધ મૂકવાનો મેં નિર્ણય લીધો. બધા મિત્રોએ આવું ન કરવા મારા પર ખૂબ દબાણ કરેલું. આખરે હું દબાણને વશ થઈ ગયેલો.

'ઢંઢેરો'ની એકેય નકલ અત્યારે મારી પાસે નથી. અમે કેટલા અંક કાઢેલા એ પણ યાદ નથી. હશે સાત-આઠ. આટલા અંકો દરમિયાન મારી હિમ્મત વધી ગઈ. મેં 'ઢંઢેરો' બંધ કર્યું અને સોળ પાનાંનું એક બીજું જ સામયિક કાઢવાનો નિર્ણય લીધો. આ સામયિકનું નામ 'TENSION' આપ્યું. સામયિક અમે પીળા પાનામાં જ છાપતા. મુખપૃષ્ઠ પર : T. S. Elliotની પંક્તિ : This is a time of TENSION between dying and birth મૂકતા. બધાં દિવાળી વિશેષાંક પ્રગટ કરે ત્યારે અમે કાળીચૌદશ વિશેષાંક બહાર પાડેલો. (આ અંક 'ઢંઢેરો'નો હતો કે 'TENSION'નો એ અંગે સ્મૃતિદોષની શક્યતા છે.) 'ઢંઢેરો' કરતાં એ વધારે મોંઘું સાબિત થયું. ૮૦૦-૮૦૦ના પગારમાંથી સૌ-બસો આ માટે કાઢવા અધરા થઈ પડતા. એટલે TENSION બંધ કર્યું.

લઘુ સામયિકો બહુ કડક સંત્રી (ગેટકીપર) ન બની શકે. પણ, નવા સર્જકોનો આત્મવિશ્વાસ વધારી શકે. આ ઉપરાંત, લઘુસામયિકો નાનીનાની ચળવળોને પણ વાચા આપવામાં શક્તિશાળી પુરવાર થાય. મને રંજ છે કે 'ઢંઢેરો' કે TENSION આવી કોઈ ચળવળ ઊભી ન કરી શક્યાં. કદાચ અમારામાં જ એ માટેનું કીવત ન હતું. ટાંચાં સાધનો અને ગરીબડી પ્રિન્ટીંગ ટેકનોલોજીના જમાનામાં લઘુસામયિકો વધુ હતાં. હવે સાધનો વધ્યાં છે. ટેકનોલોજી પણ સમૃદ્ધ થઈ છે, પણ લઘુ સામયિકોની સંસ્કૃતિ ઝાઝી દેખાતી નથી, વિદોહની શક્તિને મૂળમાં જ ક્યાંક લૂણો લાગ્યો છે. □

॥ નૂતન આંદોલન જગાવી દેઢીભૂત કરવાની મથામણ ॥

અજિત ઠાકોર (૧૯૫૦) : કવિ-વાર્તાકાર, વિવેચક, સંસ્કૃતના અધ્યાપક ં પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'સુચકનો અલંકારવિચાર' (કાવ્યશાસ્ત્ર), કાવ્યાર્થ (વિવેચનસંગ્રહ), 'પરિષ્કૃત ગુજરાતી વાર્તા' (સંપાદન), 'અલુક' (કાવ્યસંગ્રહ) ં ૧૦/એ. સોસાયટી, દેના પરિવાર સામે, વિદ્યાનગર રોડ, આણંદ - ૩૮૮ ૦૦૧.

॥ વિ ॥ (*૧૯૮૮થી)

હું '૮૭ના મે મહિનામાં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગમાં રીડર તરીકે જોડાવા આવ્યો તે પછી મારા વિદ્યાકીય જીવનના કાયાકલ્પ માટે મારો આખાબોલો પણ સાચ્યો મિત્ર હરબંસ પટેલ જ જવાબદાર છે. ગુજરાતી સાહિત્યને મારે કારણે જે કંઈ માઠાં કે મીઠાં ક્ષણો ભોગવવાં પડ્યાં એ માટે મારા બે પરમ મિત્રો હરબંસ અને હરીશ મીનાશ્રુ કારણરૂપ બન્યા છે. વિદ્યાનગર આવ્યો એ પૂર્વે મારા પીએચ.ડી.ના કામે આવવાનું થતું. હું હરબંસને ત્યાં ઊતરતો અને 'સંદર્ભ'ના મિત્રો હરીશ મીનાશ્રુ, અદમ ટંકારવી, રાજેન્દ્ર જાડેજા, જયેન્દ્ર શેખડીવાળાને મળતો અને ચકિત થતો. હરબંસ સંદર્ભવૃદ્ધનું સંયોજનકેન્દ્ર હતો. એ પહેલાં '૬૮થી સુરતમાં મારા કાવ્યગુરુ રતિલાલ 'અનિલ' મને સામગ્રીના ચયનમાં જોડવા લાગ્યા. અનિલના ઘરે સંગોષ્ઠીની બેઠકો થતી. એમણે મારામાં સ્થાપિત ગુજરાતી સાહિત્યકારો (ઉમાશંકર આદિ)નાં સાહિત્ય અને સાહિત્યવિભાવના વિશે વિદ્રોહની ચિનગારી મૂકી. સાથે જ સ્થાપિતો સામે સતત ઝઝૂમતા રહેલા સુરેશ જોષી સાથે મારી ચેતનાના તાર જોડી આપ્યા. એ વેળા હેલ્પર કીસ્ટી, વિજય શાસ્ત્રી, કિસન સોસા, યોગેશ પટેલ, બકુલ ટેલર, સનત જોષી હતા. અનિલ કેન્દ્ર હતા. આધુનિકતાવાદીઓની શેખી અને પીઠથાબડવૃત્તિ સામે 'કીટીસીઝમ ઈન ફેન્ડશીપ'ના નિમિત્તે પહેલી વાર સુમન શાહ સામે 'કંકાવટી'માં પત્રચર્ચા-યુદ્ધ થયું. આમ '૮૭માં વિદ્યાનગર આવ્યો ત્યારે સાહિત્યના સ્થાપિતો અને આધુનિકતાવાદીઓ સામે હું આગઆગ હતો.

૧૯૮૪થી

'વિદ્યાનગર' સામયિકનું 'વિ' એવું નામકરણ કરીને કવિ હરીશ મીનાશ્રુએ એ સામયિકનો કાયા-કલ્પ કર્યો. એમણે 'વિ'નું મુખપૃષ્ઠ,

૧૯૮૭માં વિદ્યાનગર આવ્યો ત્યારે સાહિત્યના સ્થાપિતો અને આધુનિકતાવાદીઓ સામે હું આગઆગ હતો ં 'વિ' આંગણ નહીં પણ રણાંગણ બને એ માટે આધુનિકતાવાદીઓને એમાં જોડવા મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ એમણે ઉપેક્ષા કરવાનો વ્યૂહ અપનાવ્યો. ં કેટલાકને મારી પરિષ્કૃતિની વિભાવના વિરોધાભાસી કે ધૂંધળી લાગી છે. ં આમ તો સંપાદકનું કામ 'પૂર્ણ સમય'નું છે પણ રોટલો એકમાંથી રળવાનો અને કામ બીજું કરવાનું એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં સંપાદકીય પૂર્ણતાનો આદર્શ રાખી મથતા રહેવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ નથી.

કદ અને કમ્પોઝ બદલી શુદ્ધ રણકાદાર કવિતા-વાર્તા-નિબંધસર્જકોને જોડીજોડીને પ્રકાશિત કર્યાં, સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓના અહેવાલો, મહત્ત્વનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો, કાવ્યાનુવાદો, વિવેચનના અનુવાદો મંગાવીને પ્રકાશિત કર્યાં. 'વિ'ને ઝળહળ ઝળહળ કરી દીધું.'૮૮ના મે-જૂન અંકથી એમણે એ કામ મને સોંપવાનું હરબંસ-રાજેન્દ્ર-અદમને સૂચવ્યું. એ પછી એ કામ મારે ભાગે આવ્યું. એનો અર્થ એવો નથી કે આ કામ કેવળ

હરીશે કે મેં જ કર્યું છે. એમાં અદમ, રાજેન્દ્ર અને હરબંસનો મહત્વનો ફાળો હતો. એમની સાથે સતત વિમર્શ થતો, યોજના ઘડાતી. બલકે એ એક ટીમવર્ક હતું. મણિલાલ પટેલ પણ થોડો પણ મહત્વનો સમય સાથે રહ્યા. અમે બધા એકાત્મ હતા.

હરીશ મીનાશ્રુ ભક્તિ તરફ વળ્યા, લખવાનું છોડ્યું ને 'વિ'ની જવાબદારી મારે શિરે આવી ત્યારે હરીશે 'વિ' માટે જે અપેક્ષા ઊભી કરી હતી તેને લાયક બનાવશે કે કેમ એની ચિંતા હતી. એક વર્ષ તો એમની ઘાટી પર ચલાવ્યું પણ પછી માર્ચ'૮૯માં સાહિત્યિક આંદોલનનું વાતાવરણ બંધાવા લાગ્યું. અને 'વિ'ને પરિષ્કૃતિ આંદોલનનું વાહન બનાવ્યું. હરીશ મીનાશ્રુથી મેં 'વિ'ને એક જુદી જ દિશામાં વાળ્યું. આમેય ટાંકે કોઠે સામયિક ચલાવવાનું મારા સ્વભાવમાં નથી. સાહિત્યજગતમાં અજંપો અને નવસંચાર થઈ રહ્યાં હતાં. મુંબઈથી ભરત નાયકે 'ગદ્યપર્વ'થી સર્જનની બદલાતી જતી વિભાવનાઓની અંધારી આપતી વાર્તા-નિબંધ-કૃતિઓ ધક્કાભેર રજૂ કરી. અમદાવાદથી સુમન શાહે 'સંધાન'થી સમકાલીન સાહિત્યિક પુરુષાર્થોના આલેખો આપવા માંડ્યા. ઓગસ્ટ'૮૯માં મારા 'સંસ્કૃતિ-કૃતિ-પરિષ્કૃતિ' પ્રાથમ્યથી 'વિ' પરિષ્કૃતિ આંદોલનનો બૂંગિયો બન્યું. મને આ જ અભિપ્રેત હતું. સુરેશ જોષીએ 'ક્ષિતિજ'ને આધુનિકતાવાદી આંદોલનનું સાધન બનાવ્યું હતું એવું જ મારે પણ કરવું હતું. આવેલી સામગ્રીને છાપ્યા કરવાનો કે બધેથી સામગ્રી મેળવીને છાપવાનો મને રસ ન હતો. એથી વિપરીત સાહિત્યજગતમાં આંદોલનો રચવાનો અને એની ફળશ્રુતિરૂપે રચાતી કૃતિઓને પ્રકાશિત કરવાનો નિશ્ચય હતો. આને કારણે હરીશ મીનાશ્રુએ 'વિ' તરફ ઉન્મુખ કરેલા સત્ત્વશીલ પરંપરાગતો અને આધુનિકો (સર્જકો અને વિવેચકો બન્નેય) વિમુખ થવા લાગ્યા. આધુનિકતાવાદીઓ સામેના તીવ્ર પ્રહારોને કારણે એમને 'વિ' પોતીકું આંગણું ન લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. સુરેશ જોષીને પણ પરંપરાગતો તરફથી 'ક્ષિતિજ'માં આવો જ અનુભવ થયો હતો. 'વિ' આંગણ નહીં પણ રણાંગણ બને એ માટે આધુનિકતાવાદીઓને એમાં જોડવા મેં પ્રયત્ન કર્યા પણ એમણે ઉપેક્ષા કરવાનો વ્યૂહ અપનાવ્યો. અલબત્ત મધુરાય, રાધેશ્યામ શર્મા અને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા એમાં અપવાદ હતા. 'વિ'ના ગઝલવિશેષાંક માટે હિનુ મોદી સહિત અનેક આધુનિકતાવાદીઓને પ્રશ્નોત્તરી મોકલી

હતી, જેથી તેઓ પરિષ્કૃતિની સામે પોતાનો પક્ષ રજૂ કરી શકે. પણ કશો પ્રતિભાવ ન મળ્યો. એની સામે આધુનિકોત્તર સર્જક-વિવેચકોનું એક મોટું વર્તુળ 'વિ'ને પોતીકું ગણી જોડાયું. અને એમ 'વિ' અને 'ગદ્યપર્વ' આધુનિકોત્તર નવસંચારણોનાં કેન્દ્ર બન્યાં. મારી સામે સુરેશ જોષીનો આદર્શ હતો. આધુનિકોત્તર સર્જકો-વિવેચકોની પાસેથી સારી સામગ્રી એકઠી કરી, એને પરિષ્કૃતિ-વિચારને વ્યંજિત કરવા આયોજિત કરીને મૂકવાનો આરંભ 'વિ'ના વિશેષાંકોની યોજના દ્વારા કર્યો. એ યોજના પ્રમાણે 'પરિષ્કૃત ગુજરાતી વાર્તા', 'પરિષ્કૃત કવિતા', 'પરિષ્કૃત ગીત' અને 'પરિષ્કૃત ગઝલ'ના વિશેષાંકો કર્યા. એ રીતે પરિષ્કૃતિની સૈદ્ધાંતિક વિભાવનાને એના દષ્ટાંતોની દિશામાં જતી કૃતિઓથી મૂર્ત રૂપ આપવા મથામણ કરી. ભરત નાયક-ગીતા નાયકના 'સાહચર્ય'થી એને બળ મળ્યું. આમ છતાં આવેલી અને મેળવેલી સામગ્રીમાંથી બધી જ સામગ્રી પરિષ્કૃતિની વિભાવના સાથે પૂરેપૂરી સંવાદી હોય એવું ન હતું. એની ઘણી મૂંઝવણ હતી. પરંતુ વિભાવના સાથે સંગત ન હોય તો પણ કૃતિમાં કશોક ઉન્મેષ પરખાય તો પ્રકટ કરવી એવું વલણ રાખ્યું. એટલું જ નહીં, પરિષ્કૃતિની વિભાવના સાથે સંવાદી કૃતિઓનાં પણ અલગઅલગ મૂળ-કુળ, સ્વભાવ-મિજાજ હતાં જ. આવી સ્થિતિમાં કૃતિને કેન્દ્રમાં રાખીને વિભાવના સંમાર્જિત, સંવર્ધિત થતી રહી. મારી પરિષ્કૃતિની વિભાવના એ રીતે કૃતિઓ સાથેના મુકાબલાથી આજ સુધી સંમાર્જિત થતી રહી છે. આખરી સત્તા તરીકે નવોન્મેષભરી કૃતિને જ સ્વીકારવાનું વલણ મેં લીધું. તેથી કેટલાકને મારી પરિષ્કૃતિની વિભાવના વિરોધાભાસી કે ધૂંધળી લાગી છે. પણ વાસ્તવમાં એ પરિમાર્જિત અને સૂક્ષ્મ થતી રહી છે. સંપાદનના આ ગાળામાં ('૮૯થી '૯૧) અદમ ટંકારવી સતત મારી સાથે રહ્યા. એમની સાથેના વિમર્શથી પરિષ્કૃતિની વિભાવના અને 'વિ'નું સંપાદન સુરેખ આકાર ધારણ કરતાં રહ્યાં. અદમ સાહિત્ય અને જીવનના જબરા મરમી હતા.

'વિ'ના સંપાદનની પ્રક્રિયામાં સાહિત્યપદાર્થના છટકિયાળ સ્વભાવને ઓળખવાનું થયું. પ્રતિષ્ઠિત આધુનિકતાવાદી સર્જકો સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર, કિશોર જાદવ, લાભશંકર ઠાકરની કૃતિઓ મારી રસરુચિને તોષી શકી નહીં. એથી વિપરીત હરીશ મીનાશ્રુ કિરીટ દૂધાત, જયદેવ શુક્લ, મોહન પરમાર, કાનજી પટેલ,

ભરત નાયક, હર્ષદ ત્રિવેદી, દલપત પઢિયાર, અદમ ટંકારવી, હિમાંશી શેલત અને બીજા મિત્રોની કૃતિઓથી તોષ થતો. એમાં મારી રુચિમાં કશો પૂર્વગ્રહ છે એવી શંકા મને થતી. પણ ધીમેધીમે મને સમજાતું ગયું કે બંને પ્રકારની કૃતિઓમાં બે અલગઅલગ કાવ્યશાસ્ત્રો પડેલાં છે. એમાં આધુનિકતાવાદી કાવ્યશાસ્ત્રનાં ઘણાં અપલક્ષણોની દિશામાં લાભશંકર ઠાકર આદિની કૃતિઓ ગઈ છે. તો હરીશ મીનાશુ આદિની કૃતિઓ પરિષ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના સુલક્ષણોની દિશામાં વિકસી છે. 'વિ' અને પરિષ્કૃતિનો પ્રભાવ આપણા સાહિત્યિક પરિદેશ્ય પર દઢ રીતે પડ્યો છે. લાભશંકર અને કિશોર જાદવની તાજેતરની કૃતિઓમાં એનો વિધાયક પ્રભાવ લક્ષિત થાય છે. એ જ રીતે આધુનિકોત્તર સાહિત્ય ધીમેધીમે વિવેચનનું કેન્દ્ર બનવા લાગ્યું છે. 'વિ' અને એણે ચલાવેલા પરિષ્કૃતિ આંદોલનની આ સ્વાભાવિક ફળશ્રુતિ છે. પરિષ્કૃતિને કારણે મારે વિવાદના કેન્દ્રમાં આવવાનું થયું. આથી આપણી સાહિત્યપ્રવૃત્તિને નિમિત્તે ચાલતા સાહિત્યકારણનો નિર્વેદભર્યો અનુભવ થયો. પણ એનાં રોદણાં રડવાની જરૂર નથી.

'૮૧ સુધી 'વિ'નો પરિષ્કૃતિની ઉદ્ઘોષણાનો કાળ હતો. એ પછી પરિષ્કૃતિવિચારને પોષક કૃતિઓ-સમીક્ષાઓ મૂકવાનો બીજો તબક્કો શરૂ થયો. આ સમય દરમ્યાન 'કત્રડ કવિતા વિશેષાંગ' અને 'અનુવાદ વિશેષાંગ' કર્યાં હવે 'દલિત સાહિત્ય વિશેષાંગ' પણ થયો છે. એ પછી મા સરસતીનો હુકમ હશે તો હિમાંશી શેલતના સહયોગે 'નારીમૂલ સાહિત્ય' અને ગણેશ દેવીના સહયોગે 'દેશીવાદ' પર વિશેષાંગો કરવા છે. સમકાલીન સાહિત્યનાં રસસ્થાનોથી ભાવક પરિચિત થાય એ માટે રમેશ ર. દવે અને જયેશ ભોગાવતા પાસે 'વાર્તા-આસ્વાદ શ્રેણી' શરૂ કરાવી. એવી જ યોજના કવિતા, નવલકથા અને વિવેચન માટે પણ હતી/છે પણ હજુ સુધી કોઈ અધિકારી વિદ્વાને બીડું ઝડપ્યું નથી. નરોત્તમ પલાણની 'એક અધ્યાપકની ડાયરી' અને પુરુરાજ જોશીની 'જિજ્ઞાસુની ડાયરી' હામાવાર છાપવા પાછળ ડાયરી જેવા સ્વરૂપને પુનઃ સાહિત્યસમાજના ધ્યાન પર લાવવાનો આશય હતો. મરાઠી, હિંદી આદિ ભારતીય ભાષાઓના વિશેષાંગો કરવાની પણ યોજના છે. 'વિ'માં આવતી સામગ્રીની ક્યારેક વિષમ થતી કક્ષા વિશે અસંતોષ રહે છે. પણ પ્રાપ્ય સામગ્રીમાંથી ચયન કરવાનું હોય ત્યારે આવું બને છે. આમ તો સંપાદકનું

કામ 'પૂર્ણ સમય'નું છે. પણ રોટલો એકમાંથી રળવાનો હોય અને કામ બીજું કરવાનું હોય એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં સંપાદકીય પૂર્ણતાનો આદર્શ રાખી મથતા રહેવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. સામયિકને કેરીયર બનાવવા ન વાપરવું, વાટકીવ્યવહાર માટે ન ખર્ચવું અને અસંમત સૂરને પ્રકટવાની મોકળાશ રચવી - આ ત્રણ મારાં સંપાદકીય નીતિસૂત્રો છે. એને પાળવાની મારી કોશિશ રહી છે. પરિષ્કૃતિ આંદોલનને પોષક વાતાવરણ રચવા અમે 'વિ' અને 'ગદ્યપર્વ' પરસ્પર પૂરક અને પોષક રહે એવી સંપાદકીય દષ્ટિ રાખી છે. હજુ 'વિ' (ગ્રાહક સંખ્યા બસે જેટલી) મારી સંકલ્પના પ્રમાણેનું સામયિક બની શક્યું નથી. અમે એને માટે ઠીકઠીક મથામણ કરી છે પણ મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી કોઈ એની કાર્યશાળા ન બને ત્યાં સુધી એ ન તો સાહિત્યના પરિદેશ્યને બદલી શકે, ન તો એને વિકસિત કે સંમાર્જિત કરી શકે.

મને જ્યો ગયેલા સંપાદકોને યાદ કરું તો ભેખ ધરીને પરચીસ વર્ષથી 'કંકાવટી'ને એકલપંડે, પોતાના ખર્ચે ચલાવતા મારા કાવ્યગુરુ રતિલાલ 'અનિલ'ને પ્રથમ યાદ કરવા પડે. એ પછી 'ક્ષિતિજ'ને આંદોલનના શંકરૂપે યોજનાર યુગપ્રવર્તક સુરેશ જોષી, એ પછી સર્જકોની કાચી વાર્તાઓને ખંત-ખંતથી માંજનાર અને એમાં પોતાની સર્ગશક્તિ ખર્ચી નાંખનાર ભરત નાયક, એ પછી 'ફાર્બસ'નાં સ્વસ્થ પ્રસન્ન સંપાદક મંજુ ઝવેરી અને અંતે 'સંધાન' તથા 'પ્રત્યક્ષ'થી સાંપ્રત ગુજરાતી સર્જકતા-ભાવકતાના આલેખો રચનાર સુમન શાહ અને રમણ સોનીને સ્મૃતિમંજૂષામાં સાચવવા પડે.

ચારુતર વિદ્યામંડળ વિદ્યાપ્રીતિથી ભર્યુંભર્યું શૈક્ષણિક સંસ્થાન છે. એણે 'વિ'ને '૮૪થી આજ સુધી શુદ્ધ સાહિત્યકલાનું સામયિક બનાવી વિદ્યાયજ્ઞ ચાલુ રાખ્યો છે. સદ્ગત એચ.એમ.ની વિશેષ પ્રીતિ એના પર હતી. વાતચીતમાં તેઓ 'વિ'ની 'નવનીત સમર્પણ' જેવી મુદ્રા ઇચ્છતા પણ એમણે ક્યારેય એમનો આગ્રહ લાઘો નથી. અમને પૂરી મોકળાશથી કામ કરવા દેતા. અલબત્ત બહાર જાય ત્યારે સાહિત્યમર્મજ્ઞોના 'વિ' માટેના અભિપ્રાય જાણતા રહેતા અને ક્યારેક ઉલ્લેખેય કરતા. કેમ્પસ પર આરંભથી જ કેટલાક લોકો 'વિ' કેમ્પસ-મેગેઝીન થાય એ માટે એમની સામે રજૂઆત કરતા રહેતા. પણ એમણે 'વિ'ની ભૂમિકાને પ્રમાણી હતી. એચ.એમ.ના સ્વર્ગવાસ પછી ચારુતર વિદ્યામંડળના

દષ્ટિવંત અધ્યક્ષ શ્રી સી. એલ. પટેલનો પણ એ જ અભિગમ રહ્યો છે. એમની હૂંફથી 'વિ' સાહિત્યકલાના સામયિકરૂપે ચાલુ રહ્યું છે. હમણાં ચારુતર વિદ્યામંડળનું સુવર્ણ જયંતી વર્ષ ચાલે છે. એ નિમિત્તે 'વિ'ના સ્વરૂપમાં તત્કાળ પૂરતો થોડો ફેરફાર કરી ચારુતર વિદ્યામંડળની

શૈક્ષણિક મુદ્દાના પરિચયને મહત્ત્વ આપવાનું નક્કી થયું છે. અલબત્ત 'વિ'ની સાહિત્યિક મુદ્દા ગંજવાય છે તેથી પીડા તો રહે જ છે. કેમકે એની પાછળ બાર-બાર વર્ષનું તપ પડેલું છે. છતાં શ્રી સી. એલ. પટેલ આ સાહિત્યયજ્ઞ ચાલુ રાખશે એવી શ્રદ્ધા જરૂર રહે છે. □

'કવિતા' : ઉદારતા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ...

જ્યાં સુધી 'કવિતા' દૈનિકની વાત છે, એ દિનપ્રતિદિન બહોળો ફેલાવો પામતું ગયું છે. તેની, મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી, ત્રણેક હજાર નકલ છપાય છે. કવિતાના સામયિક માટે આ સંખ્યા ઓછી તો ન જ કહેવાય અને ભારતની એક પ્રાદેશિક ભાષા ગુજરાતીમાં તો નહિ જ. વળી આ 'કવિતા' દૈનિક કોઈ પણ પ્રકારની જાહેરખબર પણ લેતું નથી. એ બાબતમાં કદાચ એ અનન્ય છે.

એટલે 'કવિતા' વાચકોમાં પ્રિય તો છે, એમ કહી શકાય. આધુનિક કવિતા વિષે એક વિવેચકનું નિરીક્ષણ છે કે મોટાભાગના લોકો મોટાભાગની કવિતાથી દૂર રહે છે કેમકે મોટાભાગની કવિતા મોટાભાગના લોકોથી દૂર રહે છે. ખરી વાત લાગે. પરંતુ 'કવિતા'ના સંપાદક ગુજરાતી કવિતાને 'લોકપ્રિય' બનાવવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. આંશિક રીતે સફળ પણ રહ્યા છે.

અહીં જોખમ પણ છે. બસુભાઈએ ૧૬ પાનાંની 'કવિતા' પત્રિકા શરૂ કરી ત્યારે શિકાયત કરેલી કે સોળ પાનાં ભરાય એટલીય સારી કવિતાઓ મળતી નથી. આજે કોઈ પણ કવિતા-સામયિકના, અથવા કવિતા-પણ છાપતા સામયિકના તંત્રીની આ શિકાયત હોવાની. આવી સ્થિતિમાં વર્ષે એકબે વિશેષાંકો સાથે દર બે માસે કવિતાનો અંક પ્રકટ કરનારની કપરી કામગીરીનો અંદાજ આવી શકે છે.

સુરેશ દલાલે આરંભથી દેશવિદેશની ભાષાઓની કવિતાઓના અનુવાદ આપવાનું ઉદાર વલણ રાખ્યું છે. માત્ર અનૂદિત રચનાઓની ગુણવત્તા ચકાસવાનું કોઈ ધોરણ ઊભું કરવાનું અવશ્ય મુશ્કેલ છે. 'કવિતા'માં સારા અનુવાદોની સાથે અધકચરા અનુવાદો પણ પ્રોત્સાહિત થતા રહ્યા છે.

સંપાદકને મૌલિક રચનાઓ પરત્વે પણ આ વલણ અખત્યાર કરવું પડ્યું છે. 'કવિતા'ની શરૂઆત થઈ ત્યારે અણંદસ રચનાઓનો જુવાળ હતો. કવિતાં રચવાનું સહેલું થઈ ગયું હતું. પછી ગીત-ગઝલ મદદે આવ્યાં. પરિણામે 'કવિતા'ના સંપાદકને પ્રમાણમાં ઓછી મુશ્કેલી પડતી રહી છે. એને લીધે 'કવિતા'ના ચાહકો પણ 'કવિતા'ના ટીકાકાર રહ્યા છે.

'કવિતા'માં જે ઉપેક્ષિત અંગ છે, તે કાવ્યવિવેચનનું. કોઈ પણ કવિતા-સામયિકનું એ મહત્ત્વનું અંગ ગણાય. 'કવિતા'ના સંપાદકે એના માટે પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ કવિતાનાં પુસ્તકોના નિયમિત રિવ્યૂ 'કવિતા'માં આવતા નથી. સુરેશ દલાલ જ્યારે મુંબઈથી પ્રકટતા 'કવિલોક'ના તંત્રીમંડળમાં હતા ત્યારે એ પોતે તેમાં નિયમિત રિવ્યૂ લખતા, પણ 'કવિતા'માં એની ખોટ સાલે છે. આપણને 'પોએટ્રી' કે 'પોએટ્રી રિવ્યૂ' કે બુદ્ધદેવનું 'કવિતા' યાદ આવે. આ સામયિકોમાં ઘણી વાર તો ચોથા ભાગ કરતાંય વધારે પાનાં કાવ્યવિવેચનને મળતાં રહ્યાં છે. કાવ્યરુચિ ઘડવામાં કાવ્યવિષયક વિવેચનો ઘણો ફાળો આપી શકે.

[પરબ : મે, ૧૯૮૪]

ભીળાભાઈ પટેલ

।। આ વક્તા સામે અમારે, આપણે ઝઝૂમવાનું છે ।।

ભરત નાયક (૧૯૪૪) : કવિ, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, વિવેચક. ગુજરાતીના અધ્યાપક
□ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો 'અવતરણ' (કાવ્યસંગ્રહ) 'ખેલોડામાની રૂપરચના' (સંશોધન) □ ૧૨, ચેતન 'એ', રાજાવાડી રોડ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭

ગદ્યપર્વ (૧૯૮૮થી)

'ગદ્યપર્વ'નો પહેલો અંક ૧૯૮૮-મેમાં પ્રગટ થયો. લોકકથાકાર કાનજી ભુટા બારોટના વરદ્ હસ્તે ઉદ્ઘાટન થયું, અંક બારોલી 'સુરુચિ'માં છપાવ્યો. મુંબઈથી આવ-જામાં ઠૂસ નીકળી ગઈ.

સુરેશ જોષી દેવલોક થયા એ પછીના દિવસો ઘમસાણના હતા. સુરેશભાઈ માટે કામ થાય, સતત થાય, પુષ્કળ થાય એ મહત્વનું હતું. એમણે મારામાં શ્રદ્ધા મૂકીને 'સાયુજ્ય'માં સાંકળ્યો. એ વખતે સુરેશભાઈ સાથેની ચર્ચામાં એક વાતની સ્પષ્ટતા થઈ કે 'સાયુજ્ય' દ્વારા 'એતદ્'ની દેખીતી મર્યાદા સત્વરે દૂર કરવી. એમાં ઊડીને આંખે વળગે એવી એક મર્યાદા એ કે સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, લાભશંકર ઠાકર, મધુ રાય અને અન્ય અનેક આધુનિક કવિ-લેખકો અને એથી આગળ અનેક નવ્ય લેખકો શા કારણે 'એતદ્'થી સાવ અળગા છે ? એનાં કારણોમાં ગેરસમજ હોય તો એ દૂર કરવી. 'એતદ્' એ માત્ર પાંચ-સાત કવિ-લેખક-વિવેચકોનું મર્યાદિત વૃંદ બની ગયું હતું. એથી અભિવ્યક્તિમાં એકવિધતા આવી ગઈ હતી. આબોહવા બંધિયાર હતી. તો 'સાયુજ્ય'દ્વારા લેખનપ્રવૃત્તિ ગતિશીલ બનાવવી. સુરેશ જોષીની વિદાય પછી આ જ ભાવનાથી પ્રેરાઈ સામે ચાલીને મેં શિરીષ પંચાલ સાથે 'સાયુજ્ય' ચાલુ રાખવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. પરંતુ દુર્ભાગ્યે ક્ષિતિજ પ્રકાશન ટ્રસ્ટને એ મંજૂર નહોતું. કશુંક થવું જોઈતું હતું. મારી નજર સામે બે નિરીક્ષણો હતાં - એક : આધુનિક કવિતા રેઢિયાળ થઈ હતી. અછાંદસમાં જેટલી મુક્તિ હતી એટલી જ એકવિધતા ! જીવન જોવાની રીતમાં બધાંની જાણે આંખો ને મગજ પણ એક. છતાં અઢળક કવિતા લખાય. અને ઢગલાબંધ વિવેચન. બે :

'જીવાતી ભાષા એ બોલાતી ભાષા' નાળી નક્કર ભોંયનાં ખેડાણ જરૂરી લાગતાં બોલીની ભાષા, તળપદ ભાષા, ભાતીગળ ભાષા, કંઠોપકંઠ જળવાયેલી કથાઓમાં પ્રાણ ફૂંકતી લોકકથાકારોની ભાષા - એ દિશા તરફ 'ગદ્યપર્વ'ની ભાષાએ વળાંક લીધો □ દર બે મહિને સમયસર અંક કાઢવા, લેખકો શોધવા, એમના પર કાગળના હુમલા કરવા, લખો લખો - હેસો હેસો. એમાં લેખક નારાજ થાય, મનાવો; રિસાય, સમજાવો; આડા થાય, ઠેકાણે લાવો □ સાહિત્યિક ભેખ ધરવાનું ખરું જોમ તો આપણા શાહકોએ પૂરું પાડ્યું, લવાજમ ધરાવે ન ભરીને.

ગુજરાતી ભાષા વધુ પડતી નાગરી, માસ્તરી હતી. પાઠ્યપુસ્તકોમાં ગંઠાઈ ગયેલી. છાપામાં પણ માસ્તરો. એમાં વિદેશી લાગણી અને વિચારોએ આ

ભાષાને ખદેડીખદેડીને ખોડી કરી નાંખી હતી. પહેલા તારણ પરથી કવિતા છોડી ગદ્ય, કથા-વિશેષ, તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું અનિવાર્ય બન્યું. કશુંક જે થવું જોઈતું હતું તે થયું : 'ગદ્યપર્વ' જન્મ્યું. બીજા તારણ પરથી 'વિદ્યાપીઠો'ના વિદ્વાનો સિવાયનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં લેખક જન્મે, લેખનનો ઉદમ આરંભાય એ અનિવાર્ય લાગતાં, 'જીવાતી ભાષા એ બોલાતી

ભાષા'વાળી નક્કર ભોંયનાં ખેડાણ જરૂરી લાગતાં, બોલીની ભાષા, તળપદ ભાષા, ભાતીગળ ભાષા, કંઠોપકંઠ જળવાયેલી કથાઓમાં પ્રાણ ફૂંકતી લોકકથાકારોની ભાષા - એ દિશા તરફ 'ગદ્યપર્વ'ની ભાષાએ વળાંક લીધો. રૂપરચના વિશેનો વિચાર આપણા આધુનિકોમાં અધૂરો લાગ્યો. અભિવ્યક્તિમાં આકાર અનેક ઘટનાઓમાં પણ વસે છે - એવી દિશા તરફ વળવું જરૂરી હતું. એટલે રૂપરચના તળપદ જીવનમાં પણ છે, તત્કાલીન સામાજિકતામાં પણ છે, મુખ્ય પ્રવાહોથી સાવ છેવાડેના પ્રદેશોમાં, વેગળાં ધસતાં આદિવાસી ચરિત્રોમાં પણ છે - લાગ્યું કે આ તથ્યનો સ્વીકાર આદરપૂર્વક થવો જોઈએ. જે આધુનિકો આ આદર ચૂકી ગયા છે, એમણે આ પાઠ ભણવો પડશે. 'સાહસ' કે 'વિદ્રોહ' એવાં રૂપાળાં નામ મારે આપવાં નથી. એટલું જ કે મનમાં ઘમસાણ હતું, અંધારું હતું, એમાં એક વહેલી સવારે - અડધો ઊંઘમાં હતો, ઊઠ્યો, ચાલ્યો ત્યાં માત્ર એટલું ગણગણ્યો : કથાપર્વ. પછીથી આ લાગણી પાછળ તણાઈ ગયો. અંજલી પ્રોડક્શનના માલિક શ્રી આત્મારામ પટેલની આર્થિક સહાય મળી. સ્વપ્ન પૂરું કરવાનો ઉમળકો આવ્યો. તરત દિલ્હીની સરકારી કચેરીમાં ત્રણ નામ મૂક્યાં - કથાપર્વ, ગદ્યપર્વ અને વાર્તાપર્વ. ત્યાંથી 'ગદ્યપર્વ' નામકરણની મંજૂરી મળી. આજે 'કથા'નું પ્રમાણ વધારે હોવા છતાં જેમાં 'ગદ્ય' પણ વિસ્તરે છે એ 'ગદ્યપર્વ'ના વિકાસમાં દિલ્હીના સરકારી દફતરના નોંધણી ખાતાના કોઈક અજાણ્યા કારકુનનો પણ ફાળો અમૂલ્ય છે. બારડોલી છોડ્યું, મુંબઈમાં બે પ્રેસ બદલ્યા. છેવટે ન્યુ એઈજ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ પ્રભાદેવીમાં ઠરીઠામ થયો. અહીં કટર્સ, બાઈન્ડર્સ, બ્લોક મેકર્સ, કંપોઝર્સ, કોમ્પ્યુટર ઓપરેટર્સ તમામના મગજની મેં નસો ખેંચી. પ્રકાશ વિશ્વાસરાવ, મરાઠી બચ્ચો, પ્રેસનો અડધો માલિક, કહે : ખા, માથું ખા. પી, લોહી પી ! હવે, (સાપ્ટે. '૯૩થી) કાનજી પટેલના સંપાદનમાં 'ગદ્યપર્વ' શારદા મુદ્રણાલય, અમદાવાદમાં તૈયાર થાય છે.

પ્રકાશન અંગે, મારી સામેનાં સામયિકોમાં સામસામા છેડાના બે નમૂના હતા : એક 'કવિતા' બીજું 'એતદ્'. 'કવિતા' વધુ પડતું ચળકાટવાળું, ચીકણું, ગળચટ્ટું જાડું અને અંદરથી પોકળ. 'એતદ્' સાવ દૂબળું, લુખ્ખું, મરવા વાંકે જીવતું. 'ગદ્યપર્વ'ના પ્રકાશનમાં આ બે વચ્ચેથી

ચાહીએ', કહેનારા માલિક મારા બાલાએ, સામેથી મારું લોહી પીધું - વિશ્વાસરાવે કોમ્પ્યુટરથી માંડી બાઈન્ડિંગખાતા સુધી ધક્કે ચઢાવ્યો. મજૂરીમાં ધકેલાયો. પેપર ખરીદવા, પંડિત પ્રોસેસમાં બ્લોકમેકર્સ પાસે દોડવું, મરાઠીભાષી ઓપરેટર પાસે બેસી કોમ્પ્યુટર પર ગુજરાતી હસ્તપ્રત લખાવવી, પ્રૂફ તપાસવાં, છપાયેલાં બંડલો ઉપાડી, ટેક્ષીમાં નાંખી દાદરથી ઘાટકોપર અને ત્યાંથી ઘરના ચાર માળ કુદાવવા. ગીતા નાયક અને આકાશ, આલોક બંને દીકરા - સરનામાં લખે, ટિકિટ લગાવે, બંડલ ઉપાડી ટપાલમાં હજારેકની આસપાસ 'ગદ્યપર્વ' રવાના કરે. દર બે મહિને સમયસર અંક કાઢવા, લેખકો શોધવા, એમના પર કાગળના હુમલા કરવા : લખો, લખો - હૈસો, હૈસો. એમાં લેખક નારાજ થાય, મનાવો; રિસાય, સમજાવો; આડા થાય, ઠેકાણે લાવો. વળી વિવેચકો, વિદ્વાનો વધા : આ તો તળપદ તળપદ, ભારે અભિવ્યક્તિ... એ-એ, ચાર-ચાર ફાઈલો ઊભરાત... લખકોનાં ઢગબંધ ધનેડાં, ચાલુ ગાડીએ ચડી બેઠાં. લખે : ખાસ તમ હાટુ, ગદ્યપર્વ હાટુ નાનું, ગરમાગરમ, તૈયાર, નકરું તળપદ. શ્રીમાન રઘુવીર ચૌધરીએ તો એવું તિલક કરેલું કે : બેચાર અંકો ચાલે તો ઘણું. સાહિત્યિક ભેખ ધરવાનું ખરું જોમ તો આપણા શ્રાહકોએ પૂરું પાડ્યું - લવાજમ ધરાવ ન ભરીને. સત્તર ખાંડી મિજાસવાળા ગુજરાતી વિદ્વાનોનું એક જ સૂત્ર : મફત આપો, માનભેર આપો. લે ને ભાઈ, તું રાજી. એમને ય આપ્યા, મફત. કાનજી પટેલે 'લવાજમ ન ભરવાના ડંખ' સાથે જીવનનાને ધડાધડ હળવા કરી દીધા. મેં પણ સામે ચાલી ઘણાંના ઘરની પસ્તીમાં વધારો કરવાનું બંધ કરી દીધું. આમાં ગીતા નાયકમાં ભારે ધીરજ. તે વાચકને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારે, ખૂબ રાહ જુએ, માફ કરે. આવશે, લવાજમ જરૂર આવશે. મક્કમતાથી તે મારી અને કાનજી પટેલની ધૂળ ખંખેરે. બાવો થઈ હું બેસી જાઉં તો આ જોગમાયા રોષનો ચીપિયો પછાડે, મારી આળસની રાખ ઉડાડે. અમારા આરંભના શેઠ આત્મારામ પટેલ કહે કે પૈસા નહીં આપું. હવે ? ગીતાએ પડકાર ઝીલી લીધો. ઘરેણાં ગીરવે મૂક્યાં. ગણેશ દેવી, ભૂપેન ખખખર અને કવિ કમલ વોરા વહારે ધાયા. આજીવન સભ્ય બની સહદયોએ ડૂબવા નહીં દીધું. ગુલામમોહમ્મદ શેખે ત્રીજા અંક પછી લખ્યું : 'ગદ્યપર્વ' કાઠું કાઢતું જાય છે.' આ

બધામાં બડભાગી કેવો ? કિરીટ દૂધાત, કાનજી પટેલ, અજિત ઠાકોર, બિપિન પટેલ, બિંદુ ભટ્ટ, અજય સરવૈયા સરખા નવા વાર્તાકારો મળ્યા. ભૂપેન, શેખ, પ્રબોધ, તૈયબ મહેતા, નૌશિવ મહેતાની કુમક આવી ચડી. દેશભરના ચિત્રકારોનાં ચિત્રો એકત્રિત કર્યાં. મઢ્યાં : કેમોલ્ડ આર્ટ ગેલેરીના માલિક ગાંધીદંપતી અને શિરીને એ વેચ્યાં, દોઢેક લાખનું ભંડોળ છલકાયું અને એમ 'ગદ્યપર્વ' દોડ્યું. આજે સાત વર્ષ થઈ ગયાં. જોડાજોડ 'સાહચર્ય'નું ગીતા સાથે સંયોજન કર્યું. વર્ષમાં બે વાર, લેખન માટે લેખકમંડળી મળે. 'સાહચર્ય'માં લખાયેલું વંચાય, ચર્ચાય, સંમાર્જિત થાય. ફરીફરી લખાય અને

એમ 'ગદ્યપર્વ'માં રજૂ થાય. 'ગદ્યપર્વ'ને નવી દૃષ્ટિ મળે, નવું જોમ, નવાં સાહસ મળે એ સમય આવી ગયો એટલે આ કાર્યભાર ભેરુ કાનજી પટેલે ઉપાડ્યો. આજે કાનજી ગામડેગામડે ફરે છે. કલાકારોની મુલાકાતો લે છે. કેસેટો તૈયાર કરી કાગળમાં ઉતારે છે. એમ આજના 'ગદ્યપર્વ'એ ગુજરાતી ભાષાને વધુ મુક્ત કરીને બીજા તબક્કામાં આણી છે. આ આપણી જ અડોઅડ, સાવ અડખેપડખે જીવતી-જાગતી, જીવાતી ગુજરાતી ભાષા છે છતાં આપણા માટે જાણે એ વિદેશી બની બેઠી છે ! આ વિચિત્ર વકતા સામે અમારે - અને આપણે - ઝઝૂમવાનું છે. □

← મર્યાદા અને સફળતા →

પહેલી જરૂરિયાત ધોરણ જાળવવાની છે, પણ એ ધોરણ જાળવવું હંમેશાં શક્ય નથી હોતું. જગતનો કોઈપણ તંત્રી દરેક પાના પર પોતે આ શું કામ છાપ્યું છે એનું જરૂરિકેશન નહીં આપી શકે. હું ગુજરાતી કવિતા છાપું છું, તો અલ્ટીમેટલી ગુજરાતમાં જે ઉત્તમોત્તમ કવિતા લખાતી હોય અને મને પ્રાપ્ત થતી હોય એમાંથી જ મારે છાપવાનું છે. □ 'કવિતા'નું અત્યારનું કે આવતીકાલનું સ્વરૂપ એ અંતે તો તમારી ભાષાના કવિઓ શું લખે છે એના પર આધારિત છે. હું એમ નહીં કહું કે મને એનાથી પૂર્ણ સંતોષ છે, કારણ કે મારી એક ફરિયાદ એ છે કે મોટાભાગના કવિઓ અનુકરણથી લખતા હોય છે. મેં તો એકવાર ટકોર પણ કરી હતી કે એવું કેમ લાગે છે કે બધી જ કલમો એક જ ખડિયામાં બોળીને લખતી હોય. બીજી વાત એ છે કે ગઝલમાં પણ નવીનતા સિદ્ધ થઈ, પણ એ નવીનતા વિશે જેટલું ઓછું કહીએ એટલું વધારે સારું. ગીતો છે તો એ ગીત પણ અમુક હદથી વધારે આગળ વધતાં નથી. અણંદસ કવિતાની પણ એક મોટી મર્યાદા છે અને મોટાભાગના કવિઓ છંદને જાણ્યા વગર અણંદસ લખે છે ત્યારે તો બહુ મુશ્કેલી થાય છે. વ્યક્તિગત રીતે હું રાહ જોઉં છું કે કશુંક મૌલિક, કંઈક નવું પ્રગટ થાય. □ હું દૈન્યપૂર્વક માનું છું કે 'કવિતા' સામયિક તરીકે ઘણું સફળ થયું છે. ગુજરાત કે ગુજરાત બહાર એકપણ સામયિક એવું નથી કે જે કવિતા તરીકે આટલું સફળ થયું હોય.

[સંપર્ક : સુરેશ દલાલમૂલ્યાંકનગ્રંથ (૧૯૮૨)માંથી]

સુરેશ દલાલ

અમને ગીતાંજલિ બહુ રુચી નથી તેથી ચેતનના ઓગસ્ટ(૧૯૨૦)ના અંકમાં અમારી વિદ્વતા વિશે શંકા ઉઠાવી છે તે વાજબી છે એમ કહેવાની અમને લાલચ થાય છે. એ માટે શંકાનું સ્થાન નથી. વિદ્વાન હોવાનો અમે કદી દાવો કર્યો નથી. 'સાહિત્ય'નો ઉદ્દેશ જ વિદ્વતાનો દંભ દૂર કરવાનો અને 'સાહિત્ય'ને સામાન્ય પ્રજાને રુચતું કરવાનો છે. અમે ફરીથી કહીએ છીએ કે દરેક સામાન્ય માણસને કોઈપણ ગ્રંથ માટે વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપવાનો હક્ક છે. અભિપ્રાય અનુકૂળ હોય તો જ તેવો હક્ક સ્વીકારવો, નહીં તો નહીં - એવું ધોરણ કેટલાકનું ભલે હોય.

[સાહિત્ય : સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૦]

તંત્રી

।। સાહિત્ય-સામયિક ચલાવવું અઘરું નથી ।।

મફત ઓગ્રા (૧૯૪૪) : કવિ-વાર્તાકાર-
નવલકાર-વિવેચક. ગુજરાતીનું અધ્યાપન
કરતા, હવે જી.પી.એસ.સી.ના અધિકારી
□ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ધુમ્મસનું આ
નગર' (કવિતાસંગ્રહ), 'જાતર
(નવલકથા), 'કાચના મહેલની રાણી'
(વાર્તાસંગ્રહ), 'ઉત્તમભૂ' (વિવેચનસંગ્રહ)
□ ૨૯/૨૪૯ વિદ્યાનગર ફ્લેટ્સ,
આંબાવાડી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫

'તાદર્થ્ય' (૧૯૮૭થી)

૧૯૮૭નું વર્ષ એક પછી એક સાહિત્ય-સામયિકો બંધ થવા લાગ્યાં.
લગભગ શૂન્યાવકાશ સર્જાયો. આ સામયિકો બંધ થવા પાછળ આર્થિક
પરિબળો તો ખરાં જ પણ એ સાથે નિષ્ઠાવાન તંત્રીઓ/સંપાદકોનો
અભાવ, ઉત્તમ કહી શકાય એવી સાહિત્ય-સામગ્રીની અછત અને વાચકો/
ભાવકોની ઉદાસીનતા જવાબદાર ગણાવી શકાય. આવી પરિસ્થિતિમાં
સાહિત્યિક સામયિક શરૂ કરવું એ મૂર્ખાઈ ગણાય.

મેં એ મૂર્ખાઈ કરી. દરરોજ સાંજે પ્રો. રતિલાલ સાં. નાયક અને પ્રિ.
ભગવતપ્રસાદ ચૌહાણ સાથે મારો ફરવા જવાનો ઉપક્રમ. અમે
યુનિવર્સિટીના માર્ગે હતા ને સાહિત્યિક સામયિકો બંધ થયાની ચિંતા
નાયકસાહેબે કરી. પછી ચૌહાણસાહેબે એમના સ્વભાવ પ્રમાણે 'ઓગ્રા
ધારે તો એમના માટે આ અઘરું કામ નથી.' એમ કહ્યું અને નાયકસાહેબે
ટાપસી પુરાવી. આપણે હરખપદ્મજા તે હા ભણી બેઠા. એક
સાહિત્યસામયિક શરૂ કરવાનો મનસૂબો કર્યા ને શરૂ કર્યું 'તાદર્થ્ય'. પછી
એ 'તાદર્થ્ય'ના નામે વિકસ્યું.

'તાદર્થ્ય' શરૂ કર્યું ત્યારે હતું કે વાડાબંધી વિનાનું, નીવડેલી કલમોને
પ્રોત્સાહિત કરવું અને ઉત્તમ વિશ્વસાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતારી આપવું
સામયિક કરવું. એવો પણ મનમાં ખ્યાલ ખરો કે તાટસ્થ્યને આચરવાનો
ધર્મ કેટલાંક સામયિકો દ્વારા ભૂલી જવામાં આવ્યો હતો તેની પુનઃ સ્થાપના
કરવી. આ દિશામાં ગતિશીલ થતાં 'તાદર્થ્ય'ને સારો આવકાર મળ્યો. આ

મૂળે સ્વભાવ સમાધાનવાદી નહીં. લાગ્યું તે લખવાની ટેવ. એમાંય વાંકું
હોય તે વહેલું દેખાય. □ ભાષા-સાહિત્યભવનમાં એક મૂર્ખન્ય સાહિત્યકારને
'તાદર્થ્ય' આપ્યું તો એમનો પ્રતિભાવ - 'છ મહિના ચાલે તો સારું'. એ
વેળા, જરાક ઢીલી વળેલી ગાંઠ પાછી મજબૂત વાળી - પગાર ફૂલ, પણ
'તાદર્થ્ય' ચાલવું જોઈએ, - □ આપણે તો માનતા થયા છીએ કે સાહિત્યકારની
કસોટી કરવી હોય તો એને સંપાદક/તંત્રી બનાવવો જોઈએ. □ અહીં મને
કહેવા દો કે જેમણે સામયિકો બંધ કર્યા છે એમણે એમનાં અંગત કારણોસર
એ બંધ કર્યા છે અને દોષનો ટોપલો ઢોળ્યો છે પ્રજા પર.

પ્રકાશનનું સાહસ
આપણે કરી બેઠા.
થોડાંક ડૂબકડેયાં
થયાં. પણ સ્વભાવ
મંકોડા જેવો તે
ઝલ્યું એ ના છૂટે.
હવે તરતાં શીખ્યા
વિના છૂટકો
નહોતો. તરતાં
શીખ્યા ને આજ-

કાલ કરતાં દશાબ્દી વર્ષમાં પ્રવેશ્યા.

મારી પહેલી કસોટી થઈ તંત્રીલેખથી. તંત્રીપદ્મ આકરું છે તે એ વેળા
સમજાયું. મૂળે સ્વભાવ સમાધાનવાદી નહીં. લાગ્યું તે લખવાની ટેવ. એમાંય
વાંકું હોય તે વહેલું દેખાય. સાંપ્રતની ઘટનાઓ પર નજર ઠરી ને એના
તંત્રીલેખ થયા. વાચકોને આ આપણા તંત્રીલેખ ગમશે એવું માનેલું નહીં, પણ
મિત્રોના પત્રો અને વાચકો સાથેની વાતોથી તો લાગ્યું કે આપણા તંત્રીલેખો

એમને ગમે છે. પછી પોરો એવો ચડ્યો કે હજીયે તંત્રીલેખો એ મિજાજથી લખું છું. તંત્રીલેખોથી બે વાનાં થયાં : (૧) ગદ્યમાં કલમ કેળવાઈ. (૨) સાહિત્યિક સૂઝ-સમજ છે એનું દઢીકરણ થયું.

તંત્રીની નાથ નંખાઈ પછી તો થયું કે ગુજરાતી, ભારતીય અને વિશ્વસાહિત્યને સાથે મૂકી આપણી સ્થિતિને સમજવી. એ દ્વારા આપણા સર્જકોમાં સળવળાટ થતાં કંઈ સત્ત્વશીલ નીપજે એવી ઝંખના પણ હતી. પણ આપણને તો આશા આપનારા કરતાં નિરાશ કરનાર ઝાઝા ભાષા-સાહિત્યભવનમાં એક મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારને 'તાદર્થ્ય' આપ્યું તો એમનો પ્રતિભાવ - 'છ મહિના ચાલે તો સારું,' એ વેળા, જરાક ઢીલી વળેલી ગાંઠ પાછી મજબૂત વાળી. 'પગાર ડૂલ, પણ તાદર્થ્ય ચાલવું જ જોઈએ.' પ્રેસમેટર તૈયાર કરવાનું, અંકો બગલથેલાઓમાં ભરી પોસ્ટ કરવાનું કામ પંડે કરવાનું, એનીયે કાંધ પડી ગઈ.

'તાદર્થ્ય' તો ચાલ્યું, પણ આપણે હતાશ. થોડાક મિત્રો ગ્રાહકો થયા ને ઝાઝા ન થયા. જે મિત્રો ગ્રાહકો ન થયા એ 'તાદર્થ્ય' બંધ થાય એની રાહ જોતા હતા. એમના મનમાં ખરું કે એ બંધ થઈ જવાનું, અમારા મનમાં વળી એમ હતું કે સામયિકો બંધ થયાં છે તો એ બધા હવે 'તાદર્થ્ય'ના ગ્રાહકો થશે. પણ એના પર ઠંડું પાણી રેડાયું. જેને સીધી નિસબત છે એવા ગુજરાતી અને અન્ય ભાષા-સાહિત્યના અધ્યાપકોના બે ટકાય એના ગ્રાહકો નથી. જે થોડાક મિત્રો છે તેમાંથી દસ ટકા મિત્રો તો, લવાજમ મોકલી આપવા કહે છે, છતાં આજ દિન-સુધી એ મને મોકલી શક્યા નથી. સાહિત્ય-કાર મિત્રો તો શબ્દ પાડતા થયા પછી ઝાઝું વાચન/મનન કરવામાં માનતા નથી લાગતા. એથી તો એ સામયિક-પ્રવૃત્તિથી લગભગ પૂરેપૂરા વેગળા છે. હં...એ ગ્રાહકો નથી થતા તેથી કૃતિઓ નથી મોકલતા એવું નથી.

કૃતિઓ તો ટપાલી થાકી જાય એટલી આવે છે. આ વળી પાછી જળોજ્યા ! નીવડેલી કૃતિઓનો આગ્રહ અને આવે અધકચરી. પાછી મોકલીએ તો મિત્ર ગુમાવીએ અને પછી ગાળ તો ખરી - 'એને સાહિત્યની ગતાગમ જ નથી.' કબૂલું છું કે ઘણા તંત્રીઓ/સંપાદકોમાં એની ઝાઝી ગતાગમ નથી. આપણે તો માનતા થયા છીએ કે સાહિત્યકારની કસોટી કરવી હોય તો એને સંપાદક/તંત્રી બનાવવો જોઈએ. એમાં આપણે ઠીકઠીક ફાવ્યા છીએ એ કહેતાં આનંદ થાય છે. વળી

પાછો પાટે આવું. એક મિત્ર એમના ગમા-અણગમા પ્રગટ કરવા ડાયરી લખે. અમે બે-એક હમ્મ છાપ્યા ને એમના ઇરાદાની અમને ગંધ આવતાં ડાયરી પાછી ઠેલી તો લાંબો પત્ર - 'તમે પૂર્વગ્રહી છો. તમે અમુક્તમુકનું જ છાપો છો' વગેરે... એમાં, એમના પ્રદેશના લેખકોનું હું છાપતો નથી એમ પણ કહેલું. પણ આવા બધાથી અકળાઈએ તો તંત્રીપદું ન થાય ભાઈ ! આ સામે સારા અનુભવો પણ છે. ન માગ્યું હોય તોય લવાજમ આવી ગયું હોય. જાહેરખબરો મિત્રોએ સામેથી મોકલી હોય અને હાથ લંબાવ્યા વિના મદદ થઈ હોય. આવા કેટલાય પ્રસંગો હજી હૈયે મઢી રાખ્યા છે.

'તાદર્થ્ય' પ્રકાશન માટે બે રીતે સામગ્રી મેળવે છે. (૧) આવેલી સાહિત્યિક સામગ્રીમાંથી ચયન કરીને (૨) લેખકો-કવિઓને નિમંત્રણ આપીને. મને કહેવા દો કે આપણા લેખકો કૃતિઓ મોકલવાની પદ્ધતિ જાણતા નથી કે પછી એ પ્રમાણે આચરતા નથી. પોસ્ટકાર્ડમાં કૃતિ મોકલે. ગમે તેવા અક્ષરોમાં ન વાંચી શકાય એમ લખી મોકલે. જોડણી મનસ્વી. સંદર્ભ અને અન્ય સામગ્રી અધૂરી. આમ થવા પાછળનાં કારણોમાં મોજલાપણું કે બેકાળજી હશે. પણ એથી તંત્રી/સંપાદકને કેવી મુશ્કેલીઓ પડે છે ! જો કે કાનની બૂટ-પકડવી પડે કે કેટલાક સભાન લેખકો-કવિઓ એટલી બધી ચીવટ રાખે છે લેખોમાં-કવિતામાં કે મનને પાંદડીઓ ફૂટે.

'તાદર્થ્ય'ના તંત્રી તરીકેના મારા અનુભવના આધારે કહું તો હવે કવિઓ-લેખકોને લોહીના લય સાથે લખવાની ઝાઝી તમન્ના નથી. એમાં ઉખા ઝાઝી નથી. થોડાક અધ્યાપકોને વ્યવસાયને લીધે શબ્દ સાથે કામ પાડવું પડે છે તેથી શબ્દને વાપરે છે. એય ગઈકાલની પેઢીના. મને લાગે છે કે આમ થશે તો સંપાદકો/તંત્રીઓ સામયિકો ચલાવશે તોય નહિ ચાલી શકે. ચાલશે તો સાવ છીછરાં. 'તાદર્થ્ય'નું સદ્ભાગ્ય રહ્યું છે કે હજી સુધી એને મૂંઝવું પડ્યું નથી. અમે આ ગાળાનાં સાહિત્યિક સામયિકોએ ન કર્યા હોય એટલા વિશેષાંકો કર્યા છે. વિશ્વસાહિત્ય, ભારતીય સાહિત્ય અને ગુજરાતી સાહિત્યથી 'તાદર્થ્ય'ને અમે હર્યુંભર્યું રાખ્યું છે. હા...અમારા એક દલિત વાર્તાકાર મિત્રને ક્યાંકક્યાંક 'તાદર્થ્ય'નાં પાનાં 'બગાડ્યાં'નું કહેવાનું થાય છે. પણ એ તો એમની જ મર્યાદા !

અમે 'તાદર્થ્ય'માં સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ કે અહેવાલો છાપતા નથી. આથી ઘણા મિત્રો નારાજ છે. 'કાવ્ય-ગોષ્ઠી'ના મિત્રો તો આ બાબતે ખસા સંસ્થાકીય ૯૫

મુખપત્રોને એ પરવડે. શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિકોને એમ જગ્યા વેડફવી ન શકે. સાહિત્ય સિવાય એમાં આળપંપાળ શી ? એમ થાય તો જ સામયિક આંદોલન બની શકે. 'તાદર્થ્ય' બે વાને આંદોલન બની રહ્યું છે -

૧. તંત્રીલેખો દ્વારા સાહિત્યની સાચી દિશા એ ચીંધે છે.
૨. વિચસાહિત્યના સંસ્પર્શ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને ઘડે છે.

એક રીતે કહીએ તો કોઈપણ સામયિક યુગઘડતર કરે છે. ઉત્તમ સાહિત્ય દ્વારા એ રુચિ ઘડે છે. એથી તો દાયકા રળિયાત થાય છે. (ક્યારેક વસમો પણ થાય છે. મિત્રોની નબળી કૃતિઓ છાપી વસમો દાયકો કરીએ છીએ. આવા બદલરાદાથી સંપાદક કે તંત્રી થતાં સાહિત્યની કુસેવા થાય છે.) એક સાહિત્યના સામયિકના તંત્રી તરીકે આ અંગે પૂરેપૂરો સભાન હોવાથી બચવા મથી રહ્યું છું ને ફૂડાળું ભૂંસતો જાઉં છું.

અમે તંત્રી હોવાના નાતે ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષાનાં સામાયિકો મંગાવીએ છીએ અને એના ટાઈપ, લે-આઉટ, ગેટ-અપ વગેરે ધ્યાનથી જોઈએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાનાં સાહિત્યિક સામયિકો જેવાં લઘરવઘંર બીજી ભાષાનાં સામયિકો નથી. કવિતાના સામયિકમાં કવિતા નથી હોતી. પોતે અને પોતીકાંથી એ છલકે છે. સંસ્થાકીય સામયિકોની સૃષ્ટિ હજી બંધાતી નથી. અન્ય કેટલાંક તો ડચકાં ખાતાં ગાલ રાતો રાખી મામકા: માટે ચાલે છે.

અમે સર્જક મટી તંત્રી થયા પછી લખતા ઓછા થયા છીએ અને દીપોત્સવી અંકમાં નિયત કરેલી કૃતિ ન આવતાં 'આસો સુદ આઠમ' જેવી કૃતિ લખી બેઠા

છીએ. 'તાદર્થ્ય'ના તંત્રી થયા પછી કોઈ સંસ્થાના સામયિકના તંત્રી કે સંપાદક જેટલી મોકળાશ નથી મળતી. કેમ કે - ૧. પોતાનું માસિક હોવાથી એમાં ઉત્તમ કૃતિઓ મેળવવાની ઘગશ જાગે છે અને એ માટે દોડવું પડે છે. ૨. કોઈ આંગળી ન કરી જાય એ માટે પૂરી કાળજી રાખવી પડે છે. ૩. સામયિકના પ્રકાશન માટે જરૂરી તમામ તંત્ર પર જાતમહેનત અને જાતદેખરેખ રાખવાં પડે છે. પરિણામે એનાં ઘાંટઘડતર અને સત્ત્વતત્ત્વ વધુ સમૃદ્ધ બન્યાં છે.

હવે મને સમજાયું પણ છે કે ગુજરાતમાં સાહિત્ય-સામયિક ચલાવવું અઘરું નથી. 'તાદર્થ્ય' કદાચ સાહિત્યિક સામયિકોમાં સૌથી વધારે ફેલાવો ધરાવે છે. એની આજીવન અને શુભેચ્છક સભ્ય-સંખ્યા ઘણી મોટી છે. હવે 'તાદર્થ્ય'ને કોઈ આર્થિક પ્રશ્ન નથી. જરાક અંગત કાળજી લઈ સંપર્ક થઈ શકે તો લોકોમાં હજી વાચનભૂખ છે એવી અમારી સમજ છે. કેટલાક અમારા વાચકો ઉચ્ચ કક્ષાનું 'તાદર્થ્ય' સમજાતું નથી એમ કહે છે ને છતાં એ પોસ્ટને લીધે મોઢું થાય તો અમારા પર નજર રાખે છે.

અહીં મને કહેવા દો કે જેમણે સામયિકો બંધ કર્યાં એમણે એમનાં અંગત કારણોસર એ બંધ કર્યાં છે અને દોષનો ટોપલો ઢોળ્યો છે પ્રજા પર. અત્યારે જે સામયિકો ચાલે છે એમાં વ્યાવસાયિક લેખાંજોખાં છે, નહીં કે માતૃભાષા માટે લગન કે સાહિત્યપ્રીતિ. જ્યાં સુધી વ્યાપારવૃત્તિ સામયિકના વહનમાં ગંધાતી હશે ત્યાં સુધી એને બંધ થયે જ છૂટકો. આવો, આપણે સાહિત્યિક લગનીવાળા સંપાદક/તંત્રીએ દીવો લઈ શોધીએ. □

છેલ્લાં દશેક વર્ષથી હું અનુભવી રહ્યો છું કે ઊગતા લેખકને ઉત્તેજન મળતાં તે અર્ધઅભ્યાસી લેખક પોતાને વિશે કંઈ ને કંઈ ધારી લઈને અભ્યાસ અને વાચનને વિસારે પાડી દેતાં આગળ વધવાને બદલે પાછળ હઠે છે. પ્રસિદ્ધિ એને બગાડી મૂકે છે. 'પ્રસિદ્ધિનો મોહ' એ ઊગતા લેખકનું મોટામાં મોટું ભયસ્થાન છે. આજના લેખકોમાં પંદર-વીસ વર્ષ પહેલાંના લેખકો જેટલો અભ્યાસ કે એટલું ઊંડાણ અને એટલું વાચન રહ્યાં નથી. આજ તો 'સૂંઠને ગાંગડે ગાંધી' થવાની વૃત્તિ જ ઊગતા લેખકોના મોટા ભાગને આવરી રહી છે. લેખન અને વાચન ઉભયનું ધોરણ છેલ્લા એક દાયકાથી ઉત્તરોત્તર નીચું જ જતું હોય છે એમ તંત્રી તરીકેનો મારો અનુભવ સ્પષ્ટ કહી રહ્યો છે. આનાં અનેક કારણો છે : પણ એ કારણોની તપાસ કરવાનું આપણા વિવેચકોને, આપણી પ્રજાને કે આપણી સરકારને સૂઝતું નથી એ સાચું જ દુ:ખદ છે. આ ધોરણપતનમાં તંત્રીઓએ પણ જેવોતેવો ભાગ ભજવ્યો નથી. તંત્રી હવે જવાબદાર પ્રજાશિક્ષકને બદલે 'ધંધાદારી માનવી' બની ગયો છે એ પણ જમાનાની બલિહારી જ છે !

['સ્મૃતિસંવેદન' પૃ. ૧૬૬]

ચાંપશી ઉદેશી

|| મથામણ એ જાણે કે કી-વર્ડ હતો.... ||

મધુ કોઠારી (૧૯૩૯) : કવિ, વિવેચક અને સંપાદક. મનોવિજ્ઞાનના અધ્યાપક
□ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ઓરબીટ' (કાવ્ય- સંગ્રહ), 'સાહિત્યવિવેચનમાં મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ (વિવેચન), 'ગઝલનું નવું ગગન' (સંપાદન) □ ૩, સુભાષનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૧

'ડ્રાઉટ્ડ્રાઉટ' (૧૯૬૮થી ૭૦), 'ટેન્ડ્રમ' (૧૯૭૧-૭૪), 'પૃષ્ઠ' (૧૯૭૭-૭૮), 'મોનો-ઈમેજ' (૧૯૮૫થી)

નવા પ્રયોગો કરવા એ મનોવૃત્તિ હતી. કવિતાક્ષેત્રે અને અન્યક્ષેત્રે અનવધ રોમાંચ અનુભવવો એ પાસ્ટાઈમ હતો. મથામણ એ જાણે કે કી-વર્ડ હતો. સાઇદીના ગાળામાં પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ હતી. પ્રયોગશીલ કાવ્યો કોઈ સરળતાથી પ્રગટ કરતું નહોતું. રૂઢિગત લોકોની ટીકાનો ડર સંપાદકોને સત્તાવતી હતી.

તેથી રે-મઠ (અમદાવાદ) અને 'યાહોમ' ગ્રુપ (મુંબઈ) જેવાં સાહિત્યિક મંડળોએ પોતાના મુખપત્રરૂપે સામયિકો શરૂ કર્યાં. રાજકોટમાં અમારા એક્સ્પરીમેન્ટલ ગ્રુપે પણ આ જ રીતે સામયિક શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. રૂઢિના ખડકને ચૂરચૂર કરવા, ભદ્રંભદ્રી નામ રાખવાને બદલે સામયિકનું નામ વિચિત્ર છતાં જિજ્ઞાસાપ્રેરક 'ડ્રાઉટ્ડ્રાઉટ' એવું રાખ્યું. એક વાર ચોમાસાના દિવસોમાં અમે મિત્રો પ્રયોગોની ચર્ચા કરતા હતા અને આ પ્રયોગોને પ્રસિદ્ધ કરવા એક 'લીટલ મેગેઝીન' શરૂ કરવાની બહસ કરતા હતા. 'આ મેગેઝીનનું નામ પણ નવતર પ્રકારનું રાખવું જોઈએ' - એક મિત્ર બોલ્યા. એક વડીલ બોલ્યા - 'પણ નામ શું રાખશો ?' બહાર દેડકાંનો અવાજ આવતો હતો : 'ડ્રાઉટ્...ડ્રાઉટ્...ડ્રાઉટ્...મેં તરત જ કહું 'નામ રાખશું ડ્રાઉટ્...ડ્રાઉટ્' બધાંને આ નામ વિચિત્ર, અને સાહિત્યિક મેગેઝીન માટે તો કદી ન જ ચાલે તેવું લાગ્યું. પણ હું અડગ રહ્યો કારણકે મારે રૂઢિને સંપૂર્ણ રીતે ભાંગવી હતી. આવી મથામણમાંથી 'ડ્રાઉટ્ડ્રાઉટ'નો જન્મ થયો (જાન્યુ. '૬૮). એ પાછળથી ઘણું પ્રસિદ્ધ થયું અને અમને પરોક્ષ રીતે પ્રોત્સાહિત કર્યાં. આ સામયિક આમ પ્રયોગોને તાકતું હતું. (કિટલીકવાર પ્રયોગોનો, જો કે, છાપકામ, લે-આઉટ, સામગ્રી વગેરેમાં અતિરેક થઈ જતો.) ત્યાર પછી માત્ર આધુનિક કવિતા જ નહીં, આધુનિક કલાને આવરી લેતું, દર માસે પ્રગટ થતું મેગેઝીન શરૂ કરવાનો વિચાર

કર્યો. 'કુમાર' પ્રસિદ્ધ થતું હતું, પણ તે રૂઢિનું ઘાસ લાગતું હતું. એની સમાંતર આધુનિક કૃતિઓ (કવિતા

લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી 'ટેન્ડ્રમ' ચલાવેલું. આ મેગેઝીને એટલું બધું કઠું કઠેલું કે એણે મને કવિ તરીકે દબાવી દીધેલો અને સંપાદક તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધ કરેલો □ સંપાદક તરીકેની કેફિયતમાં શું સમાવવું અને શું નહીં, તે પ્રશ્ન બની જાય કારણ કે સંપાદકનું મગજ નાનું અને વિગતો ફાટફાટ !

અને કલાની) પ્રગટ કરતું મેગેઝીન હોવું જોઈએ એવી જરૂરિયાતમાંથી 'ટેન્ડ્રમ'નો ઉદય થયો. 'ટેન્ડ્રમ' એટલે ઉશ્કેરાટ. તે સમયે ગુજરાતી ભાષામાં આધુનિક ચિત્રકલાના પ્રવાહોનું પ્રતિબિંબ પાડતું કોઈ જ મેગેઝીન નહોતું (અને આજે પણ ક્યાં છે ?) તેથી તેણે સારી એવી હલચલ ઊભી કરેલી. શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા જેવા સિદ્ધહસ્ત વિવેચકોએ તેને સારી રીતે પોંખેલું. જાન્યુ. '૭૧માં પ્રથમ અંક પ્રસિદ્ધ કરેલો. લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી તે

ચલાવેલું. આ મેગેઝીને એટલું બધું કાઠું કાઢેલું કે એણે મને કવિ તરીકે દબાવી દીધેલો અને સંપાદક તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધ કરેલો.

થોડા સમય પછી વિવેચનો માટે 'પૃષ્ઠ' ત્રૈમાસિક પણ શરૂ કર્યું. જેવી સ્થિતિ પ્રયોગશીલ કાવ્યો-લેખો-વાર્તાઓની પ્રસિદ્ધિની હતી, તેવી જ આવાં કાવ્યો અને વાર્તાઓની સમીક્ષાની હતી. સુરેશ જોષી જેવા અગ્રેસરો કહેતા પણ ખરા કે પ્રયોગશીલ સાહિત્યનું યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિવેચન થતું નથી. તેવી ફરિયાદના પડઘારૂપે ઓગષ્ટ '૭૭માં આ સામયિક ચાલુ કર્યું હતું.

છેલ્લે, હમણાં જાન્યુ. '૯૫માં માત્ર એક જ કાવ્ય-સ્વરૂપને વરેલું અનિયતકાલિક શરૂ કર્યું છે - 'મોનો-ઇમેજ'. ગઝલ, અછંદસ માટે ખાસ સામયિકો છે. તો 'મોનો-ઇમેજ' જેવાં પ્રયોગાત્મક કાવ્યોને માટે સામયિકો કેમ નહીં? - એવી લાગણીમાંથી આ સામયિક અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે; અને તેમાં માત્ર 'મોનો-ઇમેજ' પ્રકારનાં કાવ્યો, તે અંગેના લેખો, ચર્ચાપત્રો વગેરે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ રીતે જુદાંજુદાં સામયિકોના સંપાદક તરીકે કાર્ય કર્યું છે અને જુદાંજુદા સમયે વિશિષ્ટ મન:સ્થિતિ અનુભવી છે અને દબાણ પણ અનુભવ્યું છે. આવાં સામયિકોને આર્થિક મુશ્કેલી તો પડવાની જ. તેમાંથી કમાવાની ઇચ્છા રાખી નથી, જેટલાં લવાજમ મળ્યાં તેટલાં સાચાં જાહેરખબરો માટે પણ રખડ્યો નથી. મારો આશય ધ્યેય પ્રયોગશીલ સામગ્રી રજૂ કરવાનો જ હતો. (અને મહદ્ અંશે તે પાર પડ્યો છે એમ માનું છું.)

સામયિકોને જેટલાં બને તેટલાં અત્યાધુનિક બનાવવાં

તે મનમાં હતું. જોકે આ સંકલ્પ પ્રમાણે સો ટકા રૂપ ઊપસી શક્યું નથી, છતાં સંતોષ થાય તે રીતે તેમને તૈયાર કર્યાં હતાં. લે-આઉટ, ટાઈપોગ્રાફી વગેરેમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કર્યાં હતા અને કંપોઝીટરની ખફાના ભોગ બનવું પડ્યું હતું ! તેમને આડઅવળા ટાઈપ ગોઠવવાનું કે નાનાં-મોટાં વિચિત્ર સાઈઝનાં પેજ બાંધવાનું ગમતું નહોતું ! કોરા પેજમાં માત્ર ત્રણ કે ચાર પંક્તિઓ છાપેલી જોઈ વડીલો ટીકા કરતા હતા - 'કાગળનો બગાડ ન કરો'. (તેમનામાં કલાદષ્ટિ જ ક્યાં હતી ?)

મારાં મોટાભાગનાં સામયિકો આંદોલન ઊભું કરી શક્યાં છે, આધુનિક આબોહવા સર્જી શક્યાં છે, કાવ્ય-ક્ષેત્રે નિશ્ચિત પ્રભાવ પાડી શક્યાં છે તેમ હું નમ્રપણે માનું છું.

ગુજરાતી ભાષામાં જે સંપાદકોએ મારા ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો છે તેમાં સુરેશ જોષી (ક્ષિતિજ મનીષા ઊહાપોહ), રાધેશ્યામ શર્મા (યુવક), મડિયા (રુચિ), ગુલામમોહમ્મદ શેખ (વૃશ્ચિક), લાભશંકર ઠાકર (કૃતિ), મંજુબેન ઝવેરી (ફાર્બસ ત્રૈમાસિક) એમ જૂનાં-નવાં અનેક નામો યાદ આવે છે. વળી (ભલે વિરોધપક્ષના વડીલ તરીકે પણ) બચુભાઈ રાવતને પણ, 'કુમાર' માટે, યાદ કરવા જ પડે !

સંપાદક તરીકેની કેફિયતમાં શું સમાવવું અને શું નહીં, તે પ્રશ્ન બની જાય. કારણ કે સંપાદકનું મગજ નાનું અને વિગતો ફાટફાટ ! કઈ દષ્ટિએ સંપાદક તરીકે બયાન આપવું ? છતાં એટલું ખરું કે મારાં સામયિકોને પ્રયોગની છટપટાહટનાં 'માઉથપીસ' બનાવ્યાં છે. □

નવચેતનના તંત્રી તરીકેની ફરજો તેમજ 'નવચેતન'ની બધી વ્યવસ્થા અને બધી આર્થિક જવાબદારી છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી મારે શિરે હોવાથી લખવા માટે હું જોઈએ એટલો સમય કાઢી શકતો નથી. ઉપરાંત લખવા માટે ઘણુંઘણું વાંચવું જોઈએ એ પણ સમયના અભાવે મારાથી થઈ શકતું નથી. ગુજરાત મને તંત્રીની ભૂમિકામાં જોવાને એટલું બધું ટેવાઈ ગયું છે કે તંત્રી સિવાયની મારી કોઈપણ ભૂમિકા તરત તેના ધ્યાનમાં આવતી નથી. એટલે લેખક તરીકેની મારી ભૂમિકા ગુજરાત અને ગુજરાતના વિવેચકોના ધ્યાનમાં આવી નહિ.

[સ્મૃતિસંવેદન' પૃ. ૧૬૮]

ચાંપશી ઉદેશી

।। વેરણછેરણ કવિ-અવાજોને એક કરતો સાર્થ ધ્વનિ ।।

સતીશ ડણાક (૧૯૪૧) : કવિ, વિવેચક, સંપાદક, ગુજરાતીના અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'એકાન્તવાસ' (કાવ્યો), 'ગઝલનું નવું ગગન (સંપાદન), 'કેન્વાસ પર' (વિવેચન) □ ૧૬, સયાજી સોસા, કારેલીબાગ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૮

'અભિવ્યક્તિ' (૧૯૬૮થી ૭૮)

કોલેજના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન વિવિધ સાહિત્યિક સામયિકો વાંચતાંવાંચતાં ભવિષ્યમાં કોઈ સાહિત્યિક સામયિક શરૂ કરવાની ઇચ્છા મનમાં હતી જ. 'બુદ્ધિપ્રકાશ', 'શર્ભસ', 'સંસ્કૃતિ', 'મનીષા', 'ક્ષિતિજ' અને 'કવિલોક' જેવાં સામયિકોમાં જે પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રકાશિત થતું તેનાથી પ્રભાવિત થઈને આવું કોઈ સામયિક એક વિશિષ્ટ આંદોલનરૂપે શરૂ કરવાનું પણ સ્ફુરેલું. ૧૯૬૦થી ૧૯૬૫નો સમયગાળો સાહિત્યસર્જનની વસંતોનો હતો. ખાસ કરીને ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહો અને પ્રયોગોની એ ભરપૂર મોસમ હતી. પ્રયોગશીલ કવિમિત્ર શ્રી મધુ કોઠારીએ, એવા સંજોગોમાં 'ડ્રાઉટ્રાઉટ' નામે આધુનિક કવિતાનું લઘુસામયિક શરૂ કરવાનો વિચાર વહેતો કર્યો. અને પેલી ખેવના પુનઃ ચેતનવંતી બની. કવિતાના અનેકવિધ અવાજોની વચ્ચે કંઈક પ્રયોગશીલ અને નક્કર કરવાની નેમ સાથે મધુ કોઠારીની આગેવાની હેઠળ સંયુક્ત તંત્રીપદે 'ડ્રાઉટ્રાઉટ'નો અવાજ ઠીકઠીક ગાંજ્યો. સિતેરના દાયકામાં ડોકિયું કરતાં લાગે છે કે કેટકેટલા અવાજો આ લઘુસામયિકમાં સંભળાતા હતા ! પ્રયોગશીલતાને જ વરેલા એવા આ સામયિકના પ્રત્યેક અંકમાં નવીન અને પ્રયોગશીલ કાવ્યો પ્રગટ થતાં એટલું જ નહીં, આપણા વિવેચકોના ધ્યાનનું કેન્દ્ર પણ બનેલાં. આ જ દાયકામાં કવિ 'સ્નેહરશ્મિ'એ જાપાનીસ કાવ્યપ્રકાર 'હાઈકુ'નું ગુજરાતી કવિતામાં અવતરણ કર્યું. 'ડ્રાઉટ્રાઉટ'એ પણ એ સમયમાં 'કીમો' નામે નવું જ લઘુકાવ્ય સ્વરૂપ પ્રચલિત કર્યું. એક જ કલ્પનને કેન્દ્રમાં રાખીને વિભિન્ન અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ કરવાનું એમાં પડકારરૂપ દુઃસાહસ હતું.

મળેલી સામગ્રીમાંથી પસંદગી કરવી અને એમ એની આગવી છાપ ઊભી કરવી એ, સાથે જ, એક પડકાર હતો. આ પડકાર તો કહાય ઝીલી શકાત પણ અન્ય લઘુ સામયિકોની જેમ કિશોરવયે જ એનું મરણ આઘાતજનક હતું. એનું કારણ એ જ કે ફક્ત ત્રણ રૂપિયાનું વાર્ષિક લવાજમ ભરનાર ગ્રાહકોની સંખ્યા બે આંકડાથી કદી આગળ વધી જ નહીં. □ ૧૯૬૮થી ૭૮ના દાયકા દરમ્યાન બાળકોના મોંમાંથી ધી-દૂધ છીનવી લઈને કે બે જોડી કપડાંથી ચલાવી લઈને 'અભિવ્યક્તિ'ના તંત્રી તરીકે જે કાંઈ કર્યું તેનો સંતોષ છે.

'ડ્રાઉટ્રાઉટ'માં એવાં કાવ્યો પ્રગટ થયાં અને એની નોંધ પણ લેવાઈ એનો આનંદ છે. તો, એક જ કલ્પનને વિવિધ સ્તરે પ્રયોજીને વિવિધ કાવ્યસ્વરૂપો દ્વારા

'મોનો ઇમેજ' પ્રકારનાં દીર્ઘકાવ્યોનો આરંભ કરવાનું શ્રેય પણ આ સામયિકને જાય છે. 'ટાઈપરાઈટર' (મધુ કોઠારી), 'કબરો' ('શૂન્યમ્'), 'લાંબી સડક, ટૂંકી સડક' (સતીશ ડણાક) જેવાં 'મોનો ઇમેજ' પ્રકારનાં પ્રયોગશીલ દીર્ઘકાવ્યોએ નવી-જૂની વિવેચકપેઢીનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ઉપરાંત નવીન વિષય અને અભિવ્યક્તિવાળાં તાજગીભર્યાં ગીતો અને પ્રયોગશીલ ગુજરાતી ગઝલોના વિશેષાંકો સાથે એ યુગ ગયો તે

ગયો જ. આજની ઘોંઘાટની દુનિયા વચ્ચે આ કવિઅવાજો વેરણ-છેરણ થઈ ગયા છે. જુદાંજુદાં જૂથોમાં વહેંચાયેલા એ વેળાના સર્જકોમાં જે સર્જનભરતી દેખાય છે એ આજની ગુજરાતી કવિતામાં ક્યાં ? એવો પ્રશ્ન થતાં જ મંદ પડી ગયેલી ગુજરાતી કાવ્યસર્જનપ્રવૃત્તિ માટે રંજ થાય છે.

લગભગ પાંચેક વર્ષ 'ડ્રાઉટ્રાઉટ' મિત્રોના સહકાર વડે ચાલ્યું. એનું પ્રકાશન કમશ: મંદ પડી છેવટે બંધ થયું. એવામાં એક બીજો ઊભરો આવ્યો. પરિણામે 'અભિવ્યક્તિ' જેવા શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિકનો આરંભ થયો. ગુજરાતી સાહિત્યના સામ્રાટ પ્રવાહીનું સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક આલેખન કરવાનો એમાં આશય હતો. કવિ 'પ્રાસનેય' આનંદ બોલેરાના નામે તેમાં સમકાલીન વિવેચન-વિચારો અને પ્રવાહો વિશે લખતા. 'પ્રાસનેય'ની સર્જકપ્રતિભા જેટલી પ્રગટ થઈ છે તેટલી વિવેચક તરીકેની તેમની મુદ્રા ઊપસી નથી. 'અભિવ્યક્તિ'ના તંત્રી તરીકે મેં જ્યારે તેમની પાસે આવા લેખો માગ્યા ત્યારે મળ્યા છે. કાશ, એ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યા હોત ! અમુક અપવાદને બાદ કરતાં આપણાં સાહિત્યિક સામયિકોનાં મુખપૃષ્ઠ મહદંશે સાદાં જ હોય છે. સાહિત્યકળાની સાથેસાથે આધુનિક ચિત્રકળાના સુમેળરૂપ ચિત્રો 'અભિવ્યક્તિ'નાં મુખપૃષ્ઠ પર છપાતાં. જાણીતા ચિત્રકારો શ્રી જ્યોતિ ત્રિવેદી, પ્રતાપ માંડે, ઠાકોર રાણા, પવનકુમાર જૈન વગેરે દ્વારા તૈયાર થયેલાં ચિત્રો 'અભિવ્યક્તિ'નું આગવું આકર્ષણ હતાં. કાવ્ય-વિભાગનાં કાવ્યોની પસંદગી કાળજીપૂર્વક થતી. મિત્ર દાઉદ જરગેલા 'કંટક' સાથે કંઈ કેટલીય સંઘ્યાઓ કાવ્યપસંદગી કરતાં ગાળી છે. તંત્રીએ માત્ર પ્રકાશક જ નથી બની રહેવાનું, પથપ્રદર્શક પણ બનવાનું છે. આજે ખૂબ જાણીતા એવા કેટલાય કવિઓની રચનાઓ સુધારીને એમાં પ્રગટ કરવામાં આવતી હતી. લઘુ-સામયિક પણ જો કોઈ ચોક્કસ ધ્યેય સાથે આરંભાય તો એ પોતે જ એક આંદોલનરૂપ બની શકે છે. 'ક્ષિતિજ', મારી દષ્ટિએ આવું એક આંદોલન હતું. 'અભિવ્યક્તિ' દ્વારા પણ આવું જ કોઈ આંદોલન પ્રગટાવવાનો આશય હતો. કાવ્યચર્ચા વિશેષાંક, વાર્તા વિવેચન વિશેષાંક, નોટ્યચર્ચા વિશેષાંક, શિલ્પકળા વિશેષાંક જેવા વિશેષાંકો જોતાં વાંચનારને તરત ખ્યાલ આવશે કે શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિક બનવા માટે 'અભિવ્યક્તિ' કેટલું જાગ્રત હતું. ૧૯૬૮માં સ્વતંત્રપણે

શરૂ કરેલું આ સામયિક આ લખનારને માટે સાચે જ એક સાહસ હતું. મળેલી સાહિત્યસામગ્રીમાંથી પસંદગી કરવી અને એમ તેની આગવી છાપ ઊભી કરવી એ, સાચે જ, એક પડકાર હતો. આ પડકાર તો કદાચ ઝીલી શકાત, પણ અન્ય લઘુ સામયિકોની જેમ કિશોરવયે જ એનું મરણ આઘાતજનક હતું. એનું કારણ એ જ કે સ્ક્રિપ્ટ ત્રણ રૂપિયાનું વાર્ષિક લવાજમ ભરનાર ગ્રાહકોની સંખ્યા બે આંકડાથી કદી આગળ વધી જ નહીં ! સરેરાશ ગુજરાતી વાચક ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચતો નથી એવી છાપ ત્યારે ય હતી - આજે પણ છે જ... ૧૯૬૮થી ૧૯૭૮ના દાયકા દરમ્યાન બાળકોના મોંમાંથી દૂધ-ઘી છીનવી લઈને કે બે જોડી કપડાંથી ચલાવી લઈને 'અભિવ્યક્તિ'ના તંત્રી તરીકે જે કાંઈ કર્યું તેનો સંતોષ છે. વેરણછેરણ થતા જતા કવિ-અવાજોને એક કરી કશોક સાર્ય ધ્વનિ નીપજાવવાનું કાર્ય 'અભિવ્યક્તિ'એ કર્યું છે એવો મિત્રોનો મત છે.

૧૯૮૪નું વર્ષ 'જલારામદીપ'ના પ્રાગટ્યનું વર્ષ. એનો તંત્રી હું એ જાણતાં યશવંત મહેતાએ 'તું આવા મેંગેઝીનનો તંત્રી બની જ કેવી રીતે શકે ?' એવી ટૂંકોર સાથે 'ગુજરાત સમાચાર'ના કાર્યાલયમાંથી મને કાઢી મૂકેલો ! નામ પરથી ધાર્મિક હોવાની છાપ ઉપસાવતું આ સામયિક છેલાં બાર વર્ષથી સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સમાજ જેવા ત્રિવિધ વિષયોની ત્રિજ્યામાં નિયમિત ચાલે છે. આ સામયિકને સાચા અર્થમાં 'જીવનલક્ષી સામયિક' બનાવવાની સતત ઝંખના રહી છે. પીઠ સાહિત્યકારોથી માંડી અનેક નવોદિત સર્જકમિત્રોની કલમપ્રસાદીનો લાભ 'જલારામદીપ'ને મળતો રહ્યો છે. સુંદર, આકર્ષક ચતુરંગી મુખપૃષ્ઠથી શોભતા વિશેષાંકોની પરંપરા આ સામયિક દ્વારા ચાલુ રહી છે. દર વર્ષે જુલાઈ માસમાં આગવી મુદ્રા ઉપસાવતા વાર્ષિક વિશેષાંકો તથા 'જલારામદીપ'માં પ્રગટ થતી વાર્તાઓ જોતાં એમાં કદાચ, સામ્રાટ ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાનો નકશો પણ કોઈને જોવા મળે. શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિકને વાચકો-ગ્રાહકોની ઊણપ સાલે છે, 'જલારામદીપ'નો વાચક-ગ્રાહક-ચાહકસમુદાય વિશાળ છે.

ત્રણત્રણ દાયકા સુધી કોઈ ને કોઈ સામયિકના તંત્રી હોવું એ નાનીસૂની ઘટના તો ન જ કહેવાય. 'ડ્રાઉટ્રાઉટ', 'અભિવ્યક્તિ' અને 'જલારામદીપ' દ્વારા જે આંદોલનો પ્રગટ્યાં છે એની નોંધ કોઈ તટસ્થ મૂલ્યાંકનકાર ભવિષ્યમાં કરશે એવી આશા રાખવી સાવ નિરર્થક તો નથી જ. □

।। તંત્રી પોતાનાં મંતવ્યોમાં સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ ।।

સુધીર દેસાઈ (૧૯૩૪) : કવિ, નિબંધ-કાર, સંપાદક. મુંબઈમાં પેકેજિંગ ઇન્ડસ્ટ્રીનું સંચાલન □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'લોહીને કિનારે ઊગેલો વડ' (કાવ્યસંગ્રહ), 'સાહિત્યદિવાકર નરસિંહ-રાવ' (સંપાદન) □ ૨, નાનિકનિવાસ, વોર્ડન રોડ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૨૬.

'ક્યારેક' (૧૯૭૧થી ૭૪)

તમારો પત્ર મને આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંના સમયમાં લઈ ગયો. એ વખતે અમે કવિલોકમાં મળતા હતા. શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના સાત્તિધ્યમાં એક દિવસ ચર્ચાને અંતે કેટલાક મિત્રો એવા નિષ્કર્ષ ઉપર આવ્યા હતા કે ઉત્તમ રચનાઓ જો ન મળતી હોય તો 'કવિલોક' ન ચલાવવું. મેં એ દિવસે વાત કરી કે આપણા પ્રયાસમાં કંઈક ખામી છે. નહીં તો મિત્રો ઉત્તમ રચનાઓ મોકલે જ. મેં ખોટ સાથે 'કવિલોક' ચલાવવા લઈ લેવાની વાત કરી. લગભગ નક્કી થઈ ગયું હતું ત્યાં વળી વિચાર થયો કે હજી પ્રયત્ન કરી જોવો, ઉત્તમ રચનાઓ મેળવવા માટેનો.

એ સભામાંથી બહાર નીકળતાં વિચાર આવ્યો કે એકાદ-બે વર્ષ માટે એક નવું જ લઘુ માસિક મારે જ કેમ શરૂ ના કરવું ! એ વિચારે આકાર લીધો અને એનું પરિણામ 'ક્યારેક'.

એમાં મિત્રોનો અને વડીલોનો ખૂબ જ સહકાર મળ્યો હતો. ખાસ કરીને મુ. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી સુરેશ જોશી, શ્રી ઉશનસુ, શ્રી અનિલ જોશી, શ્રી યશવંત ત્રિવેદી, શ્રી પવનકુમાર જૈન તથા શ્રી નલિન પંડ્યા ઘણા સક્રિય હતા. અને એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી અનેક રચનાઓ પછી ખૂબ જ ગાજી. એમાં શ્રી લાભશંકર ઠાકરનું કાવ્ય 'પ્રબોધને પત્રો', શ્રી અનિલ જોષીનું કાવ્ય 'દે તાદ્દી' શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલાનો 'રિલ્કેની એલિજી'નો અનુવાદ, કલાકાર શ્રી ભૂપેન ખખ્ખરની, 'અલકા અને મણિલાલ'વાળી વાર્તા વગેરે નોંધપાત્ર છે. જી. શંકરકુરુપની કવિતાનો અંક તથા યેવગંની યેવતુશેન્કોની કવિતાનો અંક પણ ધ્યાનપાત્ર રહ્યા હતા.

મુ. સુરેશભાઈ જોશીએ મને કવિશ્રી ટેડ હુનાં 'કો' કાવ્યોના કેટલાક અનુવાદો આપ્યા હતા. મારા કંપોઝિટરે એ ખોઈ નાખ્યા. આ વાત જ્યારે સુરેશભાઈને કહી, બીતાંબીતાં, ત્યારે કહે 'કંઈ નહીં, ચિંતા ન કરો; એ ખોવાવાનાં હશે.' □ 'મારા માસિકમાં શું છાપવું, ન છાપવું, એના ઉપર કોઈનો અધિકાર નથી', આટલું કહીને હું નીકળી ગયો. □ એ તો માત્ર પ્રસંગ જ હતો. એને કેવી રીતે સમાવાય ? અમારી દૈનિકે જે સરસ લાગે એ જ છાપવું એવો નિયમ લીધો હતો. મેં એ મિત્રને કહ્યું, 'આ રચના પાછી આપવા ચાલો.' એ કહે 'મારે સાહિત્યમાંથી ફેંકાઈ જવું નથી....' હું એકલો જ એ રચના પાછી આપવા ગયો. વડીલને કંઈ ખરાબ ના લાગ્યું.

પ્રો. કમ્પિટિ પટેલના લેખની સુરેશ જોશીએ કરેલી પ્રશંસા હજી યાદ છે. મિત્રોએ ભૂલ કરી ત્યારે વ્યંગાત્મક કાવ્યો પણ છાપ્યાં છે. કલાકારમિત્રો જેરામ પટેલ,

વૃંદાવન સોલંકી વગેરેની કલાકૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરી છે, જેને માટે મિત્ર પવનકુમારે મદદ કરી હતી. 'ક્યારેક'ના આવરણ અંગે પણ પ્રયોગો કર્યા હતા. પૂંઠા પરની કોરુગેટેડ લાઈનરે ઘણાંનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

એ સમય લઘુ સામયિકોનો હતો અને કંઈક નવું કરવાનો અદમ્ય ઉત્સાહ હતો. ખાસ આ માટે પ્રિન્ટીંગ મશીન અને ટાઈપ વસાવ્યા હતા.

એક ધૂન હતી. અને જે અસર ઊભી કરવી હતી તે કરી શકાઈ હતી.

આજે આટલાં વરસે એક અફસોસની વાત જાહેર કરવાનું મન થાય છે. મું. સુરેશભાઈ જોશીએ મને કવિશ્રી ટેડ હ્યુનાં 'કો' કાવ્યોના કેટલાક અનુવાદો આપ્યા હતા, 'ક્યારેક' માટે. અને મારા કંપોઝીટરે એ ખોઈ નાખ્યા. આ વાત જ્યારે મેં સુરેશભાઈને કરી, બીતાંબીતાં, ત્યારે કહે, 'કંઈ નહીં, ચિંતા ન કરશો. એ ખોવાવાનાં હશે.'

એક બીજી વાત કરવાનું પણ મન થાય છે. હું એમ.એસ. યુનિવર્સિટીનો વિદ્યાર્થી રહેલો. એટલે જ્યારે 'ક્યારેક' શરૂ કર્યું ત્યારે મું. શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાને મળવા ગયો હતો. મેં કહ્યું, 'સાહેબ ! હું આ યુનિવર્સિટીમાંથી જ ગ્રેજ્યુએટ થઈને નીકળ્યો છું. મને એમ છે કે મારી યુનિવર્સિટીમાં 'ક્યારેક' આવે. 'ક્યારેક'નું લવાજમ માત્ર પાંચ રૂપિયા છે. આપણી યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં એ આવે એવું કરી શકાય ?'

એમણે તરત જ 'હા' પાડી અને ફોનથી ખબર આપી દીધી કે, 'સુધીરભાઈ આવે છે, 'ક્યારેક'નું લવાજમ ભરી દેશો અને ડિપાર્ટમેન્ટ માટે જુદું ભરાવશો.' હું આનંદમાં આવી ગયો. આભાર માનીને ત્યાંથી મું. સુરેશભાઈ પાસે ગયો. અને એમના ચિસિસનું એક પ્રકરણ 'ક્યારેક' માટે માગ્યું. કેટલાયે વખતથી એમનો ચિસિસ બહાર આવ્યો ન હતો. એમણે કહ્યું, 'હજી ચિસિસ છપાયો નથી. એને માટે યુનિવર્સિટીની રજા લેવી પડે.' મેં પૂછ્યું, 'કોની પાસેથી રજા મેળવવાની છે ?' એમણે કહ્યું, 'સાંડેસરા-સાહેબ પાસેથી.' હું તરત જ ત્યાંથી નીકળીને મું. સાંડેસરાસાહેબ પાસે ગયો. એમને વાત કરી અને એમનો ચહેરો બદલાઈ ગયો. સવારે જેટલા પ્રેમથી મને આવકાર્યો હતો એનાથી બિલકુલ વિરુદ્ધ એમનું વર્તન ! મને કહે, 'તમારે સુરેશભાઈના ચિસિસનું પ્રકરણ છાપવું છે ? બીજું કોઈ ના મળ્યું ? મારે તમારું મેગેઝીન નથી જોઈતું. તમે મફત પણ મોકલશો નહીં. ચિસિસ માટે રજા નહીં મળે.' અને એમણે ફોન કરીને તરત જ ના પાડી દીધી કે, 'ક્યારેક'નું લવાજમ ભર્યું હોય તો પણ આપણે એ રાખવાનું નથી.'

મેં પણ કહી દીધું કે, 'સાહેબ, પાંચ રૂપિયા તો ટોકનના છે. એ અત્યારે જ હું ઉપર જઈને પાછા આપી આવું છું. આ તો મને એમ હતું કે મારી યુનિવર્સિટી છે

એટલે આવ્યો હતો. મારે મારા માસિકમાં શું છાપવું ન છાપવું, એના ઉપર કોઈનો અધિકાર નથી.' આટલું કહીને હું નીકળી ગયો હતો.

આવો જ એક બીજો પ્રસંગ બન્યો હતો. મારા એક કવિમિત્ર મને એક સમર્થ લેખકને ત્યાં લઈ ગયા અને એમને પહેલા અંક માટે વાર્તા આપવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો. એમણે કહ્યું, 'અત્યારે તો આ છે, તમને યોગ્ય લાગે તો છાપજો.'

ઘેર જઈને મેં એ રચના વાંચી. એ તો માત્ર પ્રસંગ જ હતો. એને કેવી રીતે સમાવાય ? મેં એ મિત્રને કહ્યું, 'આ રચના પાછી આપવા ચાલો.' એ કહે, 'મારે સાહિત્યમાંથી ફેંકાઈ જવું નથી. હું નહીં આવું. મારું માનો તો એ જેવી છે એવી છાપી નાખો. એકાદ રચના એવી આવે તો કંઈ વાંધો નહીં.'

હું એકલો જ એ રચના પાછી આપવા ગયો. વડીલને કંઈ ખરાબ ન લાગ્યું. પછી એ રચના આપણા કહેવાતા સારા માસિકમાં છપાઈ હતી. તંત્રી પોતાનાં મંતવ્યોમાં સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. અને એને માટે એટલી હિંમત પણ હોવી જોઈએ. કોઈ વાર ઇનામોમાંથી બાકાત પણ થઈ જવાય, રચના પાછી મોકલવાના કારણે. પણ એને માટે તૈયારી રાખવી જોઈએ. એ વખતે કેટલાયે કવિમિત્રોના કાવ્યસંગ્રહ તૈયાર હતા પણ પ્રકાશક મળતા ન હતા. એક સાથે વધારે રચનાઓ વાંચવાનો આનંદ જુદો જ હોય છે. એટલે થયું, કવિમિત્ર પ્રાણજીવન મહેતાનો જ આખો અંક કરીએ. અને કર્યો.

આ બધાં કડવાં - મીઠાં સંસ્મરણો. ઘણીબધી વાતો યાદ આવે છે આજે. પણ એ બધો ભૂતકાળ. આમ જુઓ તો એનું કંઈ જ મહત્ત્વ નથી અને તેમ જુઓ તો ઘણું બધું છે. આજે પચ્ચીસ વર્ષે પણ કોઈ 'ક્યારેક'ને, જેના ફક્ત વીસેક અંકો નીકળ્યા હશે એને, યાદ કરે છે પ્રેમથી ત્યારે આનંદ અનુભવું છું.

અને હા... એક વાત તો રહી ગઈ તમને કહેવાની, એનો તંત્રી હું એકલો ન હતો; મારી પત્ની તારિણી દેસાઈ પણ હતાં. અમે નામમાં અ.સૌ. તારિણીબહેન દેસાઈ લખતાં. એટલે મારા મિત્ર શ્રી મહેન્દ્ર ભગત ઘણી ગમ્મત કરતા. એ મળે ત્યારે હંમેશાં કહેતા, 'આવો અ.સૌ. તારિણીબહેન દેસાઈ !'

અમારી જ ફિલ્મ અમને ફરી એક વાર બતાવવા માટે ફરી એક વાર ખૂબખૂબ આભાર. □

।। 'દસમો દાયકો' વિશે પેટણૂટી વાતો ।।

મણિલાલ હ. પટેલ (૧૯૪૯) : કવિ-નવલકથાકાર-નિબંધકાર-વિવેચક અને ગુજરાતીના અધ્યાપક ઓ મુખ્ય પ્રકાશનો : 'સાતમી ઋતુ' (કાવ્યસંગ્રહ), ઘેરો (નવલકથા), અરણ્યોમાં આકાશ ઢોળાય છે (નિબંધ), ચત્રવાસો (વાર્તાસંગ્રહ) ઓ ૩૧/૪૮, યુનિવર્સિટી સ્ટાફ કોલોની, વલ્લભવિદ્યાનગર, જિ. ખેડા-૩૮૮૧૨૦.

'દસમો દાયકો' (૧૯૯૧થી)

મોડાસા કોલેજના મારા અભ્યાસકાળ (૧૯૬૮થી ૧૯૭૩) દરમ્યાન પ્રિ. ધીરુભાઈ ઠાકર તથા મહેન્દ્ર અમીનના માર્ગદર્શનમાં સામયિક-સંપાદનની પાયાની તાલીમ મળેલી. કોલેજનું મુખપત્ર 'માજુમ' પ્રગટતું, એને પ્રયોગ લેખે, ત્રણેક વર્ષ માટે, ત્રૈમાસિક રૂપે સંસ્થાએ પ્રકાશિત કરેલું ને એના સંપાદનકાર્યમાં વિદ્યાર્થી તરીકે મને જોડેલો. અધ્યાપકોને પણ એમના લેખો દ્વારા કે સઘન કરી આપવા પાછા આપવાનું તથા વિદ્યાર્થીઓની સર્જનાત્મક કૃતિઓને મહારવાનું બનતું. 'સામયિકની એક મુદ્રા ઊપસવી જોઈએ' એવો ખ્યાલ દેઢ થયેલો. ઈંડર કોલેજના 'અરવલી' મુખપત્રના તથા અન્ય સાહિત્યિક સંપાદનોના સંપાદક તરીકે પણ પછીનાં વર્ષોમાં પેલી તાલીમનું સાતત્ય રહેલું. કેટલાંક ઉત્તમ સામયિકોના વાચને-અવલોકને બીજા મહત્ત્વના ખ્યાલો દેઢ કરેલા અને સંપાદન તરફ પક્ષપાત પણ જન્માવેલો.

એટલે, 'દસમો દાયકો' નામનું સાહિત્ય ત્રૈમાસિક કાઢવાનું સાહસ કર્યું ત્યારે એની પાછળના પરિશ્રમની તથા પારાવાર વિટંબણાઓની ખ્યાલ હતો. 'દસમો દાયકો' વિશે મારે કશાય દાવા વિના કહેવાનું છે કે એની પાછળ ઘણાં પ્રયોજનો અને પરિબળો હતાં. એના પ્રકાશનમાં દેખીતી ખોટ ખાવાનું તથા 'આવ પાણા પગ ઉપર પડ' - જેવું જોખમી સાહસ કરવાનું હતું. આ બધું જાણવા છતાં મારે મન આ સામયિકનું પ્રકાશન જરૂરી લાગેલું.

સંસ્થાઓ કે ટ્રસ્ટો/મંડળો દ્વારા ચાલતાં સામયિકો કાં તો બંધ પડ્યાં હતાં કે રેઢિયાળ રીતે ચાલતાં હતાં, ભલભલા દિગ્ગજો વડે સંપાદિત

ઘણુંઘણું કહેવા-કરવાની મનની જિંદે તથા સર્જતા સાહિત્ય સાથેની નિસબતે કરીને ઘણું વિચાર્યા પછી, 'આખલાના શીંગડામાં' માથું નાખવા જેવી, સામયિક કાઢવાની વિચારણા દેઢમૂલ બનતી રહેલી. ઓ એક નબળી ક્ષણનો અપવાદ બાદ કરતાં સંપાદકની કોઈ કૃતિ વિશેની કોઈ સમીક્ષા 'દસમો દાયકો'માં પ્રગટ કરી નથી. ઓ 'દસમો દાયકો'ની આ યોજનાઓ વધારે પડતી મહત્ત્વાકાંક્ષી લાગવા સંભવ છે. અલબત્ત, ઘણું વધારે તાકો ત્યારે જરાક મળતા સહકારથી ઘોડુંક પામી શકતું હોય છે.

સામયિકોને પણ સારા સર્જન-વિવેચનનાં શંકાં હતાં. આર્થિક ભીંસ તો ખરી જ. સત્ય નિર્ભીકપણે કહેવા-લખવાની કિંમત ચૂકવવી પડે એવી પરિસ્થિતિઓ

પણ હોય. આવા સંજોગોમાં નવા સામયિકનું વ્યક્તિગત ધોરણે સાહસ કરવું એ વ્યવહારુ કે બુદ્ધિયુક્ત ન પણ લાગે. પણ ઘણુંઘણું કહેવા-કરવાની મનની જિંદે તથા સર્જતા સાહિત્ય સાથેની નિસબતે કરીને ઘણું વિચાર્યા પછી ય, 'આખલાના શીંગડામાં' માથું નાખવા જેવી સામયિક કાઢવાની વિચારણા દેઢમૂલ બનતી રહેલી. એટલે, અંતતોગત્વા કેંક આવું વિચારેલું :

૧. એક સાહિત્યિક ત્રૈમાસિક કાઢવું ને દસ વર્ષ તો ચલાવવું જ.

૨. વીસમી સદીના આ છેલ્લા દાયકાના સાહિત્યનું એમાં યથાતથ પ્રતિબિંબ હોય એટલે નામ એનું 'દસમો દાયકો' !

૩. આ સામયિકમાં સર્જાતા સાહિત્ય ઉપર વધુ ભાર મૂકવો, ખાસ તો આછોઅમથો ઉન્મેષ ધરાવતા નવાં સર્જકોની કૃતિઓને પણ આવકારીને. 'મંદપ્રાણતા'ના ગાળા પછીના ભવિષ્યસંદર્ભે કશુંક નવતર ચીંધવું. અલબત્ત, નવી કલમોની સિસુક્ષ્મા અને સર્ગશક્તિને બને એટલી ઢંઢેળવી.

૪. આ કેમ્પસ ઉપર ચાલતાં સામયિકો તથા સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને પૂરક બનવું. અદમ ઘોડીવાળા સાથે, ૧૯૮૫ પછી ગુજરાતી કવિતા, વાર્તા, નવલકથા આદિમાં આવેલાં (આધુનિકોત્તર) મહત્વનાં પરિવર્તનોને પરખીને, એમનાં લક્ષણોવલણોની અમે ચર્ચાઓ કરતા હતા તેને લેખોરૂપે મૂકવી. અદમે આ નવતર વલણોને 'પરિષ્કૃતિ' નામાભિધાન કરીને એ વિશે પોતાની તર્કબદ્ધ માન્યતાઓ રજૂ કરી હતી, એ વિશે પણ વધુ ને વધુ ઊંડા ઊતરીને કામ કરવું.

૫. ૧૯૯૧ના જાન્યુઆરીથી સામયિક શરૂ કરવું ને ૨૦૦૦ના ડિસેમ્બરમાં એનો છેલ્લો અંક પ્રગટ કરવો. પછી ચલાવવું હોય તો નવે નામે કાઢવું. પ્રથમ તબક્કાનાં પાંચ વર્ષોમાં સર્જાતા સાહિત્યને પ્રગટ કરવા ઉપરાંત, એનું એના પૂર્વકાલીન સાહિત્ય-સંદર્ભમાં નોખાપણું તારવીને મૂલ્યાંકન કરાવવું. આધુનિક અને આધુનિકોત્તર સાહિત્ય વિશે વિદ્વાનોની મુલાકાતો પ્રશ્નોત્તરીરૂપે પ્રગટ કરી સાંપ્રત સાહિત્યની છબીને ઉપસાવી આપવી. (આ માટે એકાદ અપવાદ બાદ કરતાં કામ થયું નથી, એમાં સીધા ને સોંસરા પ્રશ્નોના નિખાલસ ને સ્પષ્ટ જવાબો આપવાના, આપણા વિદ્વાનોના સાહસનો અભાવ નહોતો છે.)

૬. બીજા તબક્કામાં વિદ્વાનોના ઇન્ટરવ્યૂઝ સાહિત્યસ્વરૂપ અને સંદર્ભ લેવા તથા દર વર્ષે એક અંક એવા વિશેષાંકરૂપે પ્રગટ કરવો. આવા પાંચ અંકો, પાંચ સ્વરૂપો વિશે, થાય તો ઘણું કામ થયું કહેવાય. આમાં વીસમી સદીના સાહિત્યસંદર્ભે આવનારી સદીના સાહિત્ય વિશેની ધારણાઓ પ્રગટાવતા પ્રશ્નો પણ આવરી લેવાનો ઉપક્રમ છે. આ યોજના પાર પાડવાનું આયોજન ચાલે છે, જોઈએ શું થાય છે ! બીજો તબક્કો '૯૬થી આરંભાય છે.

જ બોલે છે. મારા સમકાલીનો પણ આમાંથી બાદ નથી. સાહિત્યકૃતિ કાંઈ સિદ્ધાંતોનાં જડ, જર્જર કે છાશવારે બદલાતાં સગવડિયાં ચોકઠાંઓ માટે નથી ! કૃતિને સિદ્ધાંતોની તમા ન હોય; સિદ્ધાંતોને કૃતિની તમા હોવી ઘટે. એટલે સિદ્ધાંતકારોએ વધુમાં વધુ સર્જનાત્મક કૃતિઓ વાંચીને જ, વિચારણાઓ કરવી ઘટે...આ વાત પર સંપાદકીય લેખોમાં ભાર મૂકવો. બે કૃતિઓ લખી નથી કે એને વિશે સિદ્ધાંતોના દાવા કરવા બેસી જતા મારા સમકાલીન દોસ્તોને કહેવું હતું કે ઇતિહાસ બની જવાની ઉતાવળમાં પોતાની સગવડ પ્રમાણે પહેલાં સુરેશ જોષીના નામ-કામને અને આજે હવે રઘુવીર ચૌધરીની સાતમા-આઠમા દાયકામાં રચાયેલી કૃતિઓને વટાવવા ન બેસી જવાય !

૮. ૧૯૮૫ પછી (આમ તો ૧૯૮૦-૮૧થી) સાહિત્યમાં આવેલાં નૂતન વલણોને આપણું વિવેચન છેક ૮૦-૮૨ સુધી નજરઅંદાઝ કરતું રહ્યું છે. આધુનિકતા તથા એ ગાળાની દશબાર કૃતિઓનું ગાણું ગાયા કરતા વિવેચનનું બીજી કૃતિઓ તથા સઘતન વલણોના સંદર્ભમાં નવા પ્રવાહ વિશે ધ્યાન દોરવું. ખાસ તો ૧૯૮૦ની આસપાસ સર્જનક્ષેત્રમાં આવી પડેલી મંદ-પ્રાણતાનાં કારણો તપાસવાં; એ પછીની કવિતામાં થોડાક સજ્જ કવિઓ દ્વારા થયેલા કાવ્યસર્જનને મૂલવવું, વાર્તા-નવલકથા-નિબંધ-ચરિત્રાલેખનમાં આવેલાં પરિવર્તનો, અને એવાં સ્થિત્યંતરોને વિશે પણ ઉત્સાહથી વાત કરવી.

૯. સાહિત્ય અને એના શિક્ષણસંદર્ભે, તથા સાહિત્ય અને સમાજસંદર્ભે પણ બને તો દરેક અંકમાં એક લેખ આપવો, એમ વિચારેલું. એવા થોડા લેખો મૂકી પણ શકાયા છે. (ખાસ તો ઘોડીવાળાના.) સાહિત્યનું સમાજ તરફનું દાયિત્વ ચર્ચાવું જોઈએ એવું આજે પણ હું માનું છું. એ જ રીતે સાહિત્યના શિક્ષણની અને ગુજરાતી ભાષાની ચર્ચાઓ થતી રહે જોઈએ વર્કશોપ પણ કરવા.

૧૦. સાહિત્યમાં ધોરણો અને મૂલ્યોના દાવા કરનારા આપણા સમકાલીનોએ ટૂરટ/મંડળનાં સામયિકોનો દુરુપયોગ કર્યો છે. પોતાની એકની એક કૃતિઓ એ જ સામયિકોમાં બબેવાર એક જ વર્ષમાં છાપી છે; કવિતાની હદમાંય ન આવતી મિત્રોની બીજે પ્રગટેલી કૃતિઓ પુનઃ ડઝનબદ્ધ છાપવાની અપ્રામાણિકતા આચરી છે. કોઈએ પોતાનાં પુસ્તકનો, નામ બદલીને, જાતે જ રિવ્યૂ કર્યો છે; તો કોઈએ બબે વાર એવા

રિવ્યુ કરાવીને છાપ્યા છે. 'દસમો દાયકો'ને એનાથી બચાવવું. ઉપર ઉથી ૯ મુદ્દાઓમાં નોંધ્યા પ્રમાણેના સંદર્ભે જ સંપાદકીય કે એવા લેખો સિવાય (ને તે ય એક અંકમાં એક જ) પોતાનું કશું ન પ્રગટ કરવું એમ વિચારેલું. એક નબળી ક્ષણનો અપવાદ બાદ કરતાં સંપાદકની કોઈ કૃતિ વિશેની કોઈ સમીક્ષા 'દસમો દાયકો'માં પ્રગટ કરી નથી, સર્જનાત્મક કૃતિ પણ છેક ચાર વર્ષને અંતે મૂકવાનું નક્કી કર્યું છે.

'દસમો દાયકો'ની આ યોજનાઓ વધારે પડતી મહત્ત્વાકાંક્ષી લાગવા પણ સંભવ છે. અલબત્ત, ઘણું વધારે તાકો ત્યારે જરાક મળતા સાથસહકારથી થોડુંક પામી શકાતું હોય છે. 'દસમો દાયકો' હજી તો આર્થિક રીતે પગભર નથી થયું. એની ગ્રાહકસંખ્યા હજુ ૨૦૦એ પણ પહોંચી નથી. માત્ર આર્થિક ભીંસ છે એવું નથી, એણે તો બધા જ મોરચે વિપરીત સંજોગોમાં ટકી રહેવાનું આવ્યું છે. સારી, સર્જનાત્મક કૃતિઓ પણ, ખૂબ પ્રયત્નો પછી મળે છે. આસપાસના સાહિત્યકાર મિત્રો સાહિત્યેતર કારણોને લઈને એને સહકાર ન આપે. ત્યાં સુધી તો સમજી શકાય. પણ એ વિશે અભદ્ર રીતે વર્તનારા પણ નીકળ્યા છે.

'કૃતિઓ છાપો, તો લવાજમ આપીએ' એવું લખનારાઓની કૃતિઓ પરત કરી છે. પોતાની કૃતિઓ વિશે ડિઝાઈન આપીને લખાવનારાઓ પણ પરખાયા છે. એવાં લખાણો ટાળ્યાં છે. 'દ.દા.'ના ૧૯૯૧ના વર્ષના

ચાર અંકોમાં પ્રગટ થયેલી કવિતામાંથી સાહિત્ય પરિષદના '૧૯૯૧ની ગુજરાતી કવિતા' ચયનમાં પાંચછ જેટલી રચનાઓ પસંદગી પામી એ વાત ધ્યાનપાત્ર છે. એ રીતે વાર્તાઓ પણ ચયનો/સંપાદનોમાં આવી છે, ને લેખોએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પણ હજી મારો ઉત્સાહ વધે ને સાહસ ટકી રહે એવું કશું બન્યું નથી. 'દસમો દાયકો' એની સર્વપ્રકારની સમકાલીન વિપરીત પરિસ્થિતિઓથી 'દમિત' છે એ હું સ્વીકારીને ચાલું છું. પણ હજી કેંક સરખું, સારું, નિસબતભર્યું કરવાની મારી જિદ છે.

સાહિત્યનું સામયિક પ્રભાવક બની શકે છે, પ્રજામાનસને ઘડી શકે છે ને સાતત્યપૂર્વક ચાલે તો (નર્યાં અનુવાદો મૂકવાથી દૂર રહે તો) આંદોલનરૂપ પણ બની શકે. નિશ્ચિત મત અને નિશ્ચિત સર્જનાત્મકતાથી એ થાય. સંપાદક પોતાની દૃષ્ટિ/યોજના પ્રમાણેની કૃતિઓને લે તો જ પ્રભાવક બને. કુમાર, ક્ષિતિજ, ઊહાપોહ, સંસ્કૃતિ, નવનીત સમર્પણ, ગ્રંથ, ઇન્ડિયન લિટરેચર, ભારતીય સમકાલીન સાહિત્ય, હંસ, પૂર્વગ્રહ, વીકલી, ધર્મયુગ જેવાં સામયિકો મને ઘણી રીતે ગમ્યાં છે. આજે નકારાત્મક અભિગમથી ચાલતાં ને નવાસવા, હજી સાચી ભાષા પણ ન લખી શકનારાઓને 'નિર્ભીક વિવેચકો' કહી બિરદાવતાં સમસામયિક વલણો ચિંતાપ્રેરક છે. વિદ્વાન સંપાદકોને હાથે પણ નબળી કૃતિઓ પ્રકાશિત થતી રહે છે એ ય નથી ગમતું. □

કેટલાકને આ પત્ર કાંઈક 'નીરસ' લાગતું હશે. ઉત્તમ રસની જરા પણ અવગણના કર્યા વિના અમે એટલું આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ કે - આપણા દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં લોક જેને 'રસિક' લખાણ કહે છે એવાં લખાણોમાં મગજ અને હૃદયનું તેજ ક્ષીણ કરવું એ અમને દેશદ્રોહ સમાન લાગે છે. આ કારણથી, અમે પ્લેટોનો ઉપદેશ સ્વીકારી 'કવિઓ'ને ઘણુંખરું અમારા પ્રદેશની બહાર રાખ્યા છે. અમે ખરા કાવ્યરસની સ્હામે નથી. અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે કવિતા - ખરી કવિતા - એ પરમાત્માની વાણી છે, અને એ અમૃતના પાન ઉપર મનુષ્યહૃદય અનાદિકાળથી જીવતું આવે છે. પણ જેટલો ખરી કવિતા માટે અમને આદર છે તેટલો જ - તેટલા જ પ્રમાણમાં - એમના ખોટા અનુકરણ માટે અનાદર છે અને અમે માનીએ છીએ કે એવાં 'રસિક' કહેવાતાં સો લખાણો કરતાં એક શુષ્ક આંકડાઓથી ભરેલું કોષ્ટક અનેકગણું વધારે કિમતી છે. અમે સારી રીતે સમજીએ છીએ કે આ પત્રને લોકપ્રિય કરવાનો અને વધારે ગ્રાહક આકર્ષવાનો આ માર્ગ નથી. પણ જ્યાં એ ઉદ્દેશ નથી ત્યાં એ માર્ગ લેવાની જરૂર પણ નથી.

[વસન્ત' વર્ષ-૨, અંક ૧૨, પૌષ સં. ૧૯૬૦]

-આનંદશંકર ધ્રુવ

।। સંપાદન, ગમે એવું દુઃખ; રસ પડે એવી પ્રવૃત્તિ ।।

મોહનભાઈ શં. પટેલ (૧૯૨૦) : વિવેચક, સંશોધક, સંપાદક. ગુજરાતીના નિવૃત્ત અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ઉપનયન' (વિવેચન-સંશોધન લેખસંગ્રહ), ગુજરાતીમાં વિરામચિહ્નો (ભાષાવિજ્ઞાન), ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિ (સંપાદન) □ ૧૦૨, દેવંગણ ફ્લેટ્સ, ૫૮, સરદારપટેલનગર, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬

'વાણી' (૧૯૪૭-૪૯)
'વિદ્યાપીઠ' (૧૯૬૩થી ૧૯૭૭*)

મારો સ્વભાવ શીખવાનો. શીખવવાનું ગમે, જો શીખવાની પ્રક્રિયા એનો આલંબન-વિભાવ હોય તો. શિક્ષકની ખરાઈ આ છે, શીખવું અને શીખવવું. સંપાદનનું કામ પણ આ રૂપનું છે. એ કામ તમને શીખવે છે ઘણું; એ કામની ફલશ્રુતિ શીખવવામાં પરિસમાપ્ત થતી હોય છે. કોલેજમાં ભણતો ત્યારે 'બરોડા કોલેજ મેગેઝીન'ના સંપાદનનું કામ કરવા માટેની જવાબદારી મેં લીધી. ગમતું સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવ્યે સૂંડલા ભરીભરીને ખુશી ઊપજેલી. કોલેજ મેગેઝીનના સંપાદનનું કામ એ કોઈ બહુ મોટી ઉપલબ્ધિ ન કહેવાય એ તો સમજાય એવી સાદી વાત છે.

'૪૬માં બી.એ. થયો; '૪૭માં લેક્ચરર. વલ્લભવિદ્યાનગરમાં વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય શરૂ થયું ત્યાં ગુજરાતીના વ્યાખ્યાતા તરીકે કામ કરવાનો અવસર મળ્યો. સાચું કહું ? હું ત્યારે સાવેસાવ કાચો. ભણવામાં પાકો હોઈશ, કદાચ. વી. પી. મહાવિદ્યાલયમાં વિષયવિષયના ઉત્તમ અધ્યાપકો ત્યારે હતા. શ્રી ડોલરરાય માંકડ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વિભાગના વડા હતા. સુરેશ જોષી, જ. કા. પટેલ અને હું ત્રણ ગુજરાતીના લેક્ચરર હતા. સુરેશે કરાંચીમાં ડી. જે. સિંઘ કોલેજમાં લેક્ચરર તરીકે કામ કરેલું; જ. કા. પટેલે જુદીજુદી શાળાઓમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરેલું. હું અનુભવ વગરનો. પણ વાંચવાની ટેવ. સુરેશનો અને મારો મેળ જામી ગયો. એમાંથી 'વાણી' નામનું માસિક (માત્ર સાહિત્ય-કલાના વિવેચનને વરેલું - નહિ વાર્તા, નહિ કવિતા !) નીપજી આવ્યું. જો કે હતું નિર્વિકલ્પ સાહસ. અમારી પાસે પૈસો નહિ, ગ્રાહકો(ને) 'બનાવવા'ની કોઈ હોશિયારી

'વાણી' નામનું માસિક, જોકે હતું નિર્વિકલ્પ સાહસ. અમારી પાસે પૈસો નહિ, ગ્રાહકો(ને) 'બનાવવા'ની કોઈ હોશિયારી નહિ. આ સાહિત્યિક પત્રકારત્વથી અમને ત્રણેને વિદ્યાલાભ - ધર્મલાભ થયા. મારી રુચિને હવે ઘાટ મળ્યો. ક્યારેક એવું થઈ આવે છે કે એ અ-ઘાટ રહી હોત તો કેવું સારું ! □ જોકે ગ્રાહકો તો હતા જ ક્યાં ? બે-પાંચ શુભેચ્છકો હતા. બાકી શ્રી સરસ્વત્યે નમઃ □ એવા લેખકો પણ મળતા કે મારા લેખમાં એક પણ શબ્દનો ફેરફાર ન કરવાના હો તો હું લેખ આપું. મેં કહું, ન આપશો. આવી કોઈ પૂર્વધરત હું સંપાદક તરીકે સ્વીકારી શકું નહિ.

નહિ. અમને ત્યારે પગાર પૂરો બરો રૂપિયા પણ મળતો નહિ. પ્રેસવાળા ઓળખીતા હતા એટલે પૈસાની ઉધરાણી ન કરે.

'વાણી'ના સંપાદનમાં પ્રો.

ભવાનીશંકર વ્યાસ અમારી સાથે થયા. અમને ત્રણેને ગોઠી ગયું. વિવેચન ઘસીમાંજીને સરખું કરવાનો ઉમંગ હતો. અમારા ત્રણેમાં સુરેશની શક્તિ વધારે. એનું ગદ્ય અભૂલ શિષ્ટ. જે માઈક્રોસ્કોપથી જ દેખાય એ તે નરી આંખે જોઈ શકતો. જોઈને બીજાને બતાવી પણ શકતો. શિષ્ટતા અને કૌતુકરાગ બંને એને હસ્તામલકવત્. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી, હિન્દી વગેરે ભાષાઓનાં સાહિત્યનો એને સારો પરિચય. એ બધાં સાહિત્યની

તુલનાએ ગુજરાતી સાહિત્યને અવલોકવાનું બનતું. અમારી ત્રણે વચ્ચે ચર્ચાઓ થતી. પછીના અંકમાં શું-શું મૂકવું તે નક્કી થતું, પણ લખે તો સુરેશ જ, એવો અમારો આગ્રહ રહેતો. સહી વગરના લેખોનું ઘાતિત્વ 'અમારું' રહેતું. ડોલરરાય માંકડ, રામપ્રસાદ બક્ષી, હરિવલ્લભ ભાયાણી જેવા વિદ્વાનોના લેખો અમે માગીને છાપતા. અંગ્રેજી લખાણો (જ્યોર્જ સાન્તાયના, ડો. રાધાકૃષ્ણન, શ્રી અરવિંદ જેવાનાં)ના અનુવાદો સાથે વિચારતા, પણ કલમ તો સુરેશ જ પકડે એ અમારી ટેક ! ને સુરેશની કલમ જે રીતે ચાલતી તે મારાથી વર્ણવું જાય એવું નથી. આ સાહિત્યિક પત્રકારત્વથી અમને ત્રણેને વિદ્યાલાભ-ધર્મલાભ થયા. સાહિત્ય-પદાર્થને સમ્યક્ ઓળખતાં શીખવા લાગ્યો. સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં મારી રુચિને હવે ઘાટ મળ્યો. ક્યારેક એવું થઈ આવે છે કે એ અ-ઘાટ રહી હોત તો કેવું સારું

'વાણી'ની ઇમેજ સારી ઊપસી આવી હતી. એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોને કાળનો લૂણો લાગ્યો નથી. એક સરસ ઘટના 'વાણી'ના સંપાદન વખતે બની હતી. કાન્તનાં કાવ્યોનો અમે સહિયારો અભ્યાસ કરતા હતા. અમને એમ લાગ્યું કે કાન્ત આવા પ્રશિષ્ટ કવિ અને આવડા વ્યાપક પ્રમાણમાં એમનાં કાવ્યોમાં રુરુદિષા ? એના પર એક સારો વિવેચન-લેખ લખવો જોઈએ. એ લખવાની જવાબદારી મારે શિરે આવી. મેં એ લેખ લખ્યો, અમે ત્રણે સાથે વાંચ્યો-વિચાર્યો ને 'પ્રિન્ટેબલ' થયો છે એવું લાગ્યું. છાપ્યો. નવો અંક છપાઈ જાય એટલે પહેલી નકલ અમે ડોલરરાય માંકડને આપવા જતા, પછી બીજે મોકલતા. '(જોકે ગ્રાહકો તો હતા જ ક્યાં ? બે-પાંચ શુભેચ્છકો હતા. બાકી શ્રી સરસ્વત્યૈ નમઃ). 'કાન્તમાં રુરુદિષા' વાળો અંક અમે ડોલરરાયને આપવા ગયા. તરત એમણે પાનાં ફેરવ્યાં. વિચિત્ર વિષયવાળો લેખ એ તરત વાંચી ગયા. કહે, 'તમને કાન્તમાં કશું સારું ન દેખાયું ? કશું વિધેયાત્મક કહેવાનું તમને ન સૂઝ્યું ? જે કંઈ થયું તે કાવ્યપ્રીત્યર્થે જ થયું છે ? આ લેખનાં બધાં પાનાં ફાડી નાખો, પછી જ બીજે એ અંક આપશો તો 'વાણી' સાથેનો મારો સંબંધ યથાવત્ રહેશે.'

અમને થયું, આ છોકરમત થઈ ગઈ. અમે વિચારમાં પડી ગયા. અમે આવા ઠપકાપાત્ર ખરેખર હતા ? વીલું મોં ને ઢીલું મન. અમે બોલ્યાય નહિ ને ચાલ્યાય નહિ. એમને જે અંક આપ્યો હતો તેમાંથી તો પેલો લેખ ફાડી

લીધો ને ગૂપચૂપ ઊભા થઈને ચાલવા માંડ્યા. પછી એમણે જે આ-દેશ આપીને દિશા બતાવી તે પ્રમાણે અમે કર્યું.

અમારો ઉમંગઉત્સાહ તો અઢળક, પણ પૈસા ક્યાં ? 'વાણી' આમ દોઢેક વર્ષ ચાલ્યું અને રૂ. ૧૭૦૦નું દેવું ચૂકવી 'વાણી' બંધ કર્યું. સુરેશ વડોદરે ને ભવાનીશંકર મુંબઈ.

✱

'વિદ્યાપીઠ' દ્વેમાસિકના સંપાદનની ભાત જુદી હતી. અભ્યાસ-સંશોધનનું એક સામયિક 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા શ્રી મગનભાઈ દેસાઈના તંત્રીપદે પ્રસિદ્ધ થતું હતું. પરંતુ વિદ્યાપીઠના અભિગમ-સમગ્રમાં ૧૯૬૦ પછી જે પરિવર્તન આવ્યું તેમાં શ્રી મગનભાઈ અને શ્રી ગોપાળદાસે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે છેડો ફાડી નાખ્યો અને વિદ્યાપીઠ 'વિકાસ'ના ઘટનાચક્રમાં જોતરાઈ ગઈ; ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની કેળવણીયાત્રાના પંથે આ ઘટના મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન છે. એનો ઇતિહાસ કે એની મીમાંસા અહીં પ્રસ્તુત નથી. આ બે સામયિકો ભિન્ન ઉદ્દેશ અને ભિન્ન અભિમુખતા દર્શાવે છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વવાળી સંસ્થા ગણીને ડીમ્-ટુ-બી યુનિવર્સિટી (યુનિવર્સિટી-કલ્પ)નો દરજ્જો ભારત સરકારે આપ્યો. એટલે વિદ્યાપીઠે હવે એના સહ તદ્દનુરૂપ દિશાનુકૂલ ચઢાવવા રહ્યા, 'વા સવાએ વહાણ ચાલે' 'સ-વા' કે 'ક-વા'ની રૂખ જોવી પડે.

'વિદ્યાપીઠ' દ્વેમાસિકના સંપાદનનું પ્રધાન ઘાતિત્વ મને સોંપાયું હતું. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ એક વિશિષ્ટ વળાંકે ઊભી હતી. એનાં ધ્યેયોથી ચાતર્યા વિના ચાલવાનું, નવી ઊઘડતી જતી ક્ષિતિજો ભણી મીટ માંડીને નીરખવાનું, ગાંધી-વિચાર અને ગાંધીજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલાં મૂલ્યોનો ભાર રાખીને આગળ વધવાનું કામ કઠણ ખરું જ. એક કાળે આ સહેલું હતું કેમ કે સમાજ બહુધા ગાંધીજી પ્રત્યે, એમના વિચાર પ્રત્યે અભિમુખ હતો. આજે જ્યારે દેશ, દેશનું રાજકારણ, દેશનો સંસ્કાર...બધું ગાંધીજીથી ઉઠરું ચાલ્યું છે, ત્યારે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થાઓ એકલી પડી જાય. 'એકલું પડવું' સહુને સર્વથા, કદાચ, અનુકૂળ હોય કે ન પણ હોય. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પણ 'જૂના' સેવકો અને 'નવા' સેવકો વચ્ચે હોવો ઇષ્ટ ગણાય એવો મેળ પણ નહિ.

સંપાદનનું કામ મેં સ્વીકાર્યું ને કામનો આરંભ કર્યો ૧૦૭

ત્યારના પર્યાવરણનો આ સંકેપે ઉદ્દોષ લેખે લાગવો જોઈએ. અભ્યાસ-લેખો કે સંશોધન-લેખો મેળવવા મુશ્કેલ હતા. વળી લેખો મેળવવા, તેમને સંપાદિત કરવા, પ્રેસને અનુકૂળ-અનુરૂપ હસ્તપ્રત તૈયાર કરવી, પ્રૂફરીડિંગ કરવું વગેરે કામ, લગભગ, મારે એકલે હાથે કરવાનાં હતાં. 'વિદ્યાપીઠ'ના સંપાદનનિમિત્તે એક નવી (મારે માટે) વાત એ શીખ્યો કે સારા લેખો વિષયના અભ્યાસીઓ અને જાણકારો પાસે તૈયાર કરાવી શકાય; લેખક તરીકે એમને કશો અનુભવ ભલે ન હોય. એ હિંમત હારી ન જાય, હતાશ ન થઈ જાય એ રીતે એની સાથે કામ લેવું ઘટે. અમારે ત્યાં સુધારી ઉદ્યોગ એક વિષય હતો. શ્રી મગનભાઈ મિસ્ત્રી એ ઉદ્યોગ શીખવતા એ વિદ્વાન નહોતા ભલે, પણ એમના વિષયના સારા જાણકાર હતા. વૃક્ષો વિષે એ ઘણું જાણતા. એમણે ક્યારેય કશું લખ્યું હોય એવું કોઈ જાણતું નહોતું. મેં એમની સાથે સાતેક બેઠકો કરી, એમની જાણકારી વિશે વીગતે વાતો કરી. મેં કહ્યું, આ બધું બોલ્યા તે લખોને ! એ હસ્યા; એમની એવી તૈયારી નહોતી. ખંતથી હું એમની પાછળ પડી ગયો. કહ્યું, તમારા જેવું બીજું કોઈ જાણતું નથી, લખો. અંતે એમણે લખ્યું, મેં સુધાર્યું-મઠાર્યું. લાકડાનાં ભિન્નભિન્ન 'જોઈ-ટૂસ' વિશે એ લખાણ. એનાં નિદર્શનો પણ એમની જ પાસે તૈયાર કરાવ્યાં ને લેખ છાપ્યો. એક બીજા અધ્યાપક નવેનવા જોડાયેલા એમની સાથે વાત કરી, ભલા ભાઈ, કંઈક લખો. એ કહે, શું લખું ? પછી મેં એમને લખવા માટેનો ડેટા(સામગ્રી) આપીને કહ્યું, આનો આવી રીતે ઉપયોગ કરો ને લેખ તૈયાર કરો. એ કહે, પણ છાપે કોણ ? મેં કહ્યું, લખો તો ખરા. એમના લેખોનું બરાબર સંપાદન કરતો. લેખોની એક શ્રેણી તૈયાર થઈ ગઈ. ગ્રન્થાકારે છપાઈને ગુજરાત રાજ્યનો પુરસ્કાર પણ પ્રાપ્ત થયો એ

પુસ્તકને. હવે એમની પ્રગલ્ભતા ઠીક થઈ ગઈ છે ને નિઃસંકોચ લખે છે. છાપામાં કોલમો પણ લખે છે.

સારા નીવડેલા લેખકોના લેખો પાછા મોકલવાના પ્રસંગો પણ આવતા. કેટલીક વાર મારા વિશે ગેરસમજો પણ થતી. એવા લેખકો પણ મળતા કે, મારા લેખમાં એક પણ અક્ષરનો ફેરફાર ન કરવાના હો તો હું લેખ આપું. મેં કહ્યું, ન આપશો. આવી કોઈ પૂર્વશરત હું સંપાદક તરીકે સ્વીકારી શકું નહિ. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ મંડળના સભ્ય હોય અને એમનો લેખ પણ નિયત અપેક્ષાથી ઊતરતો હોય તો 'સાભાર પરત'...! એક વાર સ્વીન્દનાથની જયંતી નિમિત્તે એવો એક લેખ આવેલો ને તે મેં સ્વીકારેલો નહિ. એક વાર કાંતણ વિશેનો એવો અધકચરો લેખ આવેલો અને આદર્શના ઘેરા રંગની અતિશયતા એમાં હતી એટલે એ મેં સ્વીકાર્યો નહોતો. અમારા કુલનાયક શ્રી સમલાલભાઈ તરફથી 'આ લેખ લેજો' એવી ભલામણ ક્યારેય આવતી નહિ. એટલે 'વિદ્યાપીઠ' દ્વેમાસિકનું કોઈ ધોરણ ઊભું થયું હોય કે ન થયું હોય, ધોરણ કથળ્યું હોય કે જળવાયું હોય એ બધાને માટે જવાબદાર હું એકલો જ ગણાઉં. 'વિદ્યાપીઠ' દ્વેમાસિકની સામગ્રી વિશે કશી ચિકિત્સા કોઈએ કરી નથી, પણ દોષ જણાય તો તે મારો જ ગણાય. વિષયોનું વૈવિધ્ય ઠીકઠીક જાળવવું પડતું કેમ કે વિદ્યાપીઠમાં જે વિદ્યાઓ શીખવાતી તે બધી વિદ્યાઓને કવરેજ આપવાનું રહેતું, - અલબત્ત, એક જ અંકમાં એવું કવરેજ મળી જાય એવો પ્રયત્ન હું કરતો નહિ.

હું આ સંપાદનના કાર્યને મારા વિકાસનું નિમિત્ત જ માનતો આવ્યો છું. ફરિયાદો કરવાની મને ટેવ નથી એટલે પણ ફરિયાદો લખવા-કહેવા જેવું મને કશું જણાતું નથી. પ્રત્યેક ક્ષણને આશરે આગળ જવાની જ મને રુચિ છે. 'વિદ્યાપીઠ' દ્વેમાસિકે મને ઘણું શીખવ્યું છે. □

આ પ્રમાણે તમે દર વખતે એકાદ પુસ્તક મોકલો અને મને પત્ર લખવાની ફરજ પાડો, એ મારી પ્રકૃતિને એટલું પ્રતિકૂળ છે કે ત્હમારી એ રીત સામે હું મારો વિરોધ જાહેર કરું છું. અમુક પુસ્તક વાંચ્યા પછી એ વિષે ત્હમે મારો અભિપ્રાય પુછાવો તો એ લખવામાં મ્હારે વાંધો નથી. ત્હમને રુચે તે સ્વરૂપમાં પણ હું અભિપ્રાય લખી મોકલું પણ ત્હમે એક જ પુસ્તક મોકલો અને તે જ મારે વાંચવું અને તે વિશે જ લખી મોકલવું એ કેવો જૂલમ ! માટે હવેથી બેપાંચ પુસ્તકો સાથે જ મોકલજો અને તેમાંથી મારી મરજી પ્રમાણે મારે એક વાંચવું (બે પણ વાંચું) એટલું સ્વાતંત્ર્ય લેવાનો તે નોંધી રાખજો.

['ગુજરાત' : ડિસેમ્બર, ૧૯૩૫ : તંત્રીને પત્ર]

ભાનુશંકર વ્યાસ

।। સંપાદન સહકારી પ્રવૃત્તિ બની ગયેલી ।।

રસિક શાહ (૧૯૨૨) : વિજ્ઞાન, ફિલસૂફી અને ગણિતના અભ્યાસી □ પ્રકાશનો : નવું ગણિત (પરિચય પુસ્તિકા) સાહિત્ય અને ફિલસૂફી (સંપાદન) □ ૨૪, બી-૬, ખીરાનગર, સાન્નાકુંજ (પશ્ચિમ), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૪

'મનીષા' (૧૯૫૪થી) 'ઊહાપોહ' (૧૯૬૯થી ૧૯૭૪), 'એતદ્' (૧૯૭૭થી ૧૯૮૨* અને ૧૯૮૭*થી)

૧૯૫૪માં શ્રી સુરેશ જોષી સાથે 'મનીષા'નો સહસંપાદક બન્યો તે પહેલાં, સોળ વર્ષની ઉંમરે 'પ્રગતિ' નામનું અનિયતકાલિક મુંબઈની એક નાનકડી સંસ્થા માટે શરૂ કરેલું તેમાં સાહિત્યનો વિભાગ સંભાળતો. કાર્ટૂનો પણ આપતા. પ્રેસમાં બેસીને પ્રૂફરીડિંગથી માંડીને બંધાય-ઠહેંચાય ત્યાં સુધીનો બે વર્ષ અનુભવ મળેલો. એટલે કોલેજમાં ૪૦-૪૧ દરમ્યાન સુરેશની સાથે જ 'સુધા-સંઘ પત્રિકા'ના અંકોનું સંપાદન કરવાનું આવ્યું ત્યારે બહુ સહજતાથી એ સ્વીકારી લીધેલું. ચીલાચાલુ સાહિત્ય તરફનો અસંતોષ, નવું વાંચ્યાનો આનંદ, નવું રજૂ કરવાનો ઉત્સાહ તથા સુરેશની સાહિત્યિક દૃષ્ટિ અને સૂઝ વિશે ત્યારથી જ જાગેલું માન - એની પાછળનાં બળો.

'૫૪'માં 'મનીષા' શરૂ કરતાં પહેલાં 'શલ્યુની' અને 'વાણી'ના તબક્કામાંથી સુરેશ પસાર થઈ ગયેલો. વડોદરામાં એમ.એસ. યુનિવર્સિટીમાં એને ત્રણેક વર્ષ થઈ ગયેલાં. સર્જન ઉપરાંત સાહિત્યિક સામયિક જેવા, વિચારોની અભિવ્યક્તિના માધ્યમની એના માટે અનિવાર્યતા. વર્ષની ત્રણેક વેકેશનમાં મુંબઈમાં નિરાંતે મારે ત્યાં મળતા સાહિત્યપ્રેમીઓનું, સાહિત્યકારોનું જૂથ જામતું. પ્રબોધ પરીખ ને સિતાંશુ જેવા વિદ્યાર્થીઓ પણ ખેંચાઈ આવતા, વડોદરાથી ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના વિદ્યાર્થીઓ ઊગતા - ચિત્રકારો આવ્યા કરતા. ચર્ચા-વિચારણાનું વાતાવરણ એ દિવસો દરમ્યાન જામતું. વચ્ચે વર્ષમાં બે-ચાર વાર વડોદરા જવાનું થતું. મૈત્રીના આ નીખરતા સમયમાં સામયિક પ્રગટ કરવાનો સંકલ્પ દઢ બન્યો. વિજ્ઞાનના, ફિલસૂફીના ને સમાજશાસ્ત્રના મારા અભ્યાસથી અને ઇતર વાચનથી. એ.એસ.નીલ અને બર્ટ્રાન્ડ રસેલ જેવા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના વર્ષોના બાળશિક્ષણના પ્રયોગો વિશે જાણવાથી

એનું દૃષ્ટિબિંદુ એકાંગી ન થઈ જાય એ માટે આવાં બધાં (વિજ્ઞાન, સામાજિક શાસ્ત્રોનાં) પુસ્તકો સુરેશ (જોષી) વાંચે એવો હું આગ્રહ રાખતો. સુરેશ પણ સામો એવો આગ્રહ રાખે કે, એ બધા વિશે હું લખું. ટૂંકમાં એકબીજાના પૂરક થઈ શકીએ એવી પ્રતીતિ વિકસી અને દઢ બની. □ નમ્રતાપૂર્વક કહીએ તો 'મનીષા'એ અને 'ક્ષિતિજે' સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં માપદંડ અને ધોરણની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી અને આધુનિકતાના પર્યાયરૂપ એ બનેલાં.

સાહિત્ય ને જીવન વિશેનો મારો પરિપ્રેક્ષ્ય વિશાળ થતો ગયેલો. સુરેશનું વાચન મોટે ભાગે સાહિત્યનું, પૂર્વની ફિલસૂફીનું, થોડુંક જેમ્સ સેટ

જેવાના 'એથિક્સ'નું. આને લઈને, એનું દૃષ્ટિબિંદુ એકાંગી ન થઈ જાય એ માટે હું આવાં બધાં પુસ્તકો સુરેશ વાંચે એવો આગ્રહ રાખતો અને બને ત્યારે એ એવું વાંચતો. સુરેશ પણ સામો આગ્રહ રાખે કે, એ બધા વિશે હું લખું. ટૂંકમાં એકબીજાના પૂરક થઈ શકીએ એવી પ્રતીતિ વિકસી અને દઢ બની. ૩૯-૪૦માં કોલેજમાં મળ્યા ત્યારે તે વખત સુધીના

આધુનિક સાહિત્યને મેં રસપૂર્વક માણેલું એ અમારી મૈત્રીનો પાયો બની ગયેલું. 'મનીષા' શરૂ કરતાં પહેલાં, કરસનદાસ માણેકના 'સારથી' અને 'નચિકેતા'માં મનોવિજ્ઞાનના થોડાક વિષયો વિશે, અસંપ્રજ્ઞાત મન વિશે, ફોઈડ વિશે થોડાક લેખો લખવાનું બનેલું. '૪૯માં વિલ્હેમ રાઈડના પુસ્તક 'ધી સેકસ્યુઅલ રેવોલ્યુશન' વિશે સુરેશના ગુરુ શ્રી ડોલરરાય માંકડ સાથે 'જન્મભૂમિ'ની 'હું શું વાંચું છું' એ કોલમોમાં વિવેચનાત્મક ચર્ચામાં ઊતરવાનું બનેલું. આમ લેખક (સાહિત્યેતર લખાણોના લેખક) તરીકે કદાચ સુરેશથી હું આગળ હતો. આ પૂર્વભૂમિકા પર 'મનીષા'ના પહેલા અંકમાં પ્રગટ થયેલી તંત્રીનોંધ અમારા બંનેની સહિયારી હતી. એ અત્યારે પણ છપાય તો એની વેલિડિટી (પ્રસ્તુતતા) હજીય કદાચ એવી જ હોવાની આંતરશિસ્તના મૂલ્યને ધ્યાનમાં લેવાનું અને એનો સ્વીકાર કરવો એ વાત એ તંત્રીનોંધમાં સ્પષ્ટ રીતે રજૂઆત પામી છે. એને તમારે સંપાદન વિશેનો અમારો આછો-ઝાંખો આદર્શ કહેવો હોય તો કહી શકો. આજ સુધીની સામયિક પ્રવૃત્તિ, એ નિમિત્તે થતી ચર્ચા-સભા, પરિસંવાદો એ આદર્શને ચરિતાર્થ કરવાની મથામણ હતી. ક્ષિતિજના વિશેષાંકો એ મથામણનાં ધ્યાનાર્હ શિખરો. ખૂબ નમ્રતાપૂર્વક કહીએ તો 'મનીષા'એ ને 'ક્ષિતિજ' સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં માપદંડ અને ધોરણની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી ને આધુનિકતાના પર્યાયરૂપ એ બનેલાં. યશોધર મહેતાએ એમની બીજી નવલકથા 'મહારાત્રી' મને આપીને કહેલું, 'મનીષા'માં પાંચદસ લીટીનો ઉલ્લેખ થશે તો હું એને મારું સદ્ભાગ્ય માનીશ.' શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીના પુસ્તક 'વાગ્વ્યાપાર'ની સમીક્ષા 'મનીષા'માં જાણીતા ભાષાશાસ્ત્રી શ્રી ના. ગો. કાલેલકરે લખેલી. એ વાંચીને મુ. રામપ્રસાદ બક્ષી સુરેશને અને મને કહે, 'મને પણ થયું કે કાલેલકરને જવાબ લખું. પણ પછી થયું, 'કંઈક ખોટું લખાઈ જાય તો તમે બે તો ફટકડી લઈને બેઠા છો.' કરસનદાસ માણેકે ચુનીલાલ મડિયાની વાર્તાઓ વિશે લખેલી સમીક્ષાએ મડિયા વિશેના (વાર્તાકાર તરીકેના) ઘણા ભમ ભાંગી નાખેલા. એમણે તો દરેક અંકમાં એકએક વાર્તાકાર વિશે સમીક્ષા લખવાનો ઉત્સાહ બતાવેલો. કોઈક કારણોસર એ બની શક્યું નહિ. રામભાઈ (રામપ્રસાદ બક્ષી) પણ ઉત્સાહપૂર્વક 'મનીષા'માં લખતા, ૧૧૦ અનેક ઊગતા અને પ્રતિષ્ઠિત લેખકો 'મનીષા' અને

'ક્ષિતિજ'માં એમનું લખાણ પ્રગટ થાય એને ગૌરવ માનતા, કૃતિ અસ્વીકાર પામી હોય તો નિરાશ થતા, અને સ્વીકાર પામે એવી આતુરતાપૂર્વક આશા સેવતા.

કવિ યશવંત ત્રિવેદી સેમ્યુએલ બેકેટ લખેલી એક પ્રસ્તાવના વિશે કશું લખાણ લઈને 'ક્ષિતિજ'માં છપાય એ આશયથી આવેલા. એમાં વૈજ્ઞાનિક બાબત વિશેના મુદ્દાઓ બરાબર નથી એવો મેં વાંધો ઉઠાવ્યો. મને કહે, 'અમારી કોલેજના વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક સાથે ચર્ચા કરીને આધારભૂત રીતે આ લખ્યું છે.' મેં જવાબ આપ્યો, 'હું એ પ્રાધ્યાપકને મળીને આ મુદ્દાઓ વિશે વાતચીત કરવા તૈયાર છું. મુલાકાત કરાવી આપો.' એ મુલાકાત કદી થઈ નહિ અને એ લેખ ફરીથી 'ક્ષિતિજ' માટે આવ્યો નહિ.

'૨ મઠ'ના કવિઓએ અને નાટ્યકારોએ એબ્સર્ડ નાટકો લખેલાં. સારાં હશે તો 'ક્ષિતિજ'માં પ્રગટ કરશું એમ કહીને સુરેશે જ એમની પાસે મંગાવેલાં. સુરેશે વાંચીને મને અને જયંત પારેખને વાંચવા મોકલ્યાં. જયંતની સ્મૃતિ પ્રમાણે 'રસિકભાઈએ એ બધાં નાટકો એબ્સર્ડ નથી' એમ કહી અસ્વીકાર કરેલો. 'ક્ષિતિજ'માં એ નાટકો ન છપાયાં એના પરિણામે સુરેશને વ્યક્તિગત રીતે એ કવિઓ-લેખકો તરફથી ઘણું વીત્યું હતું. ઘણા વ્યંગ, ટોણાં, અપમાનકારક પત્રો સહેવા પડ્યા હતા. ઘણાં વર્ષો પછી ચીનુ મોદીએ જ એકરાર કરેલો કે સાચેસાચ, એ નાટકો એબ્સર્ડ ન હતાં.

'ક્ષિતિજ'નો 'નવલકથા વિશેષાંક' અને 'દૃશ્ય કલા વિશેષાંક' સાચી સાહિત્ય-પ્રીતિ અને સૂઝ કેટલી ચેપી બનીને ટીમ-વર્ક ઊભું કરી શકે છે એના પ્રેરક બની ગયેલા. વડોદરામાં શેખના ઘરે બેસીને એક બાજુ સુનીલ કોઠારી નૃત્ય વિશે કે સિનેમા વિશે લખતા હોય, હું કોઈકના અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ કરતો હોઉં, શેખ-ભૂપેન ચિત્રનો વિભાગ સંભાળતા હોય, જયંત, અનિરુદ્ધ (બ્રહ્મભટ્ટ) સુરેશને મદદ કરતા હોય. આમ એ અંકોપૂરતી સંપાદન સહકારી પ્રવૃત્તિ બની ગયેલી.

દરેક વેકેશનમાં સુરેશ મુંબઈ આવતો અને સંપાદનનું કેન્દ્ર મુંબઈ બની જતું. મોટે ભાગે એ વડોદરામાં રહેતું અને શરૂઆતમાં શેખ-ભૂપેન, ડો. મધુકર શાહ, ડો. બલર એમાં એમનો જાળો આપતા. પાછળથી શિરીષ પંચાલે સંપાદકીય જવાબદારી ઉપાડી લીધેલી, ખાસ કરીને 'ઊહાપોહ' અને એતદ્ વખતે. અંક જોયા પહેલાં બધી સામગ્રીનો અમને મુંબઈમાં ખ્યાલ નહોતો મળતો

એટલે કોઈક વખત કેટલાંક લખાણોથી અમને અસંતોષ થતો પણ એમાં અમારી 'નિષ્ઠિયતા'ને અમે જવાબદાર ગણતા એટલે સંપાદન વિશે અમારી વચ્ચે વિખવાદ નથી ઊભો થયો કે નથી એ મિષે મન ઊંચાં થયાં.

ડૉ. ના. ગો. કાલેલકરે ભાષા-શાસ્ત્ર વિશે એક લેખ લખેલો. 'મનીષા' હજી શરૂઆતના તબક્કામાં હતું. એમની ઇચ્છા હતી કે વધારે બહોળા વાચક-વર્ગ સુધી એમનું લખાણ પહોંચે માટે એ 'સંસ્કૃતિ'માં છપાય. સુરેશે અને મેં એ દૃષ્ટિબિન્દુનો સ્વીકાર કર્યો અને અમદાવાદ જઈને શ્રી ઉમાશંકર જોશીને હાથોહાથ એ લેખ આપેલો. જોઈને મને પૂછે, 'ભાઈ, તમને આમાં સમજ પડે છે ? મને નથી પડતી. આ બધું બરાબર છે ?' મેં કહ્યું, 'મેં ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કર્યો છે અને

મને સમજ પડે છે, લેખ બરાબર છે.' આ મારી ઉમાશંકરભાઈ સાથેની પહેલી મુલાકાત. એમણે એ લેખ ન તો છાપ્યો, ન અમને કે લેખકને પરત કર્યો. એ લેખ ગેરવહ્યે ગયો.

'મનીષા'ને સાહિત્યપૂરતું મર્યાદિત નહોતું રખાયું એ તો પહેલા અંકમાં કિન્સેના પુસ્તક 'માનવનારીમાં કામલ્યાપાર' એ પુસ્તકના ટૂંકા પરિચયથી અને બીજા અંકમાં ગાંધીજીના 'નીતિનાશને માર્ગે' પુસ્તકના મારા વિવેચનાત્મક લખાણથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું. પહેલા અંકમાં જ 'વિજ્ઞાનની આત્મા' લેખમાં વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ સાથે સંકળાયેલા તાત્ત્વિક પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું. આમ મારો સંપાદકીય પરિપ્રેક્ષ્ય કેટલો હશે એનો ખ્યાલ પહેલા બે અંકથી જ અપાયેલો. □

'કુમાર'નો ઘોડો

શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, ફોટોગ્રાફીની વાત ગુજરાતમાં તો શું, મારી જાણ મુજબ હિન્દી-મરાઠીમાં પણ કોઈ સાહિત્યિક સામયિકે આટલી ભરપૂર રીતે નહિ કરી હોય, કેવાકેવા કલાકારોની કલાસૃષ્ટિની વાત - ત્રિરંગી ચિત્રો છાપીને, એની નીચે કલાકૃતિને આસ્વાદવાની નોંધ લખીને કરી હોય. ફોટોગ્રાફીની હરીફાઈઓ 'કુમાર' યોજે, એનાં પરિણામોમાં વિજયી ફોટોગ્રાફ છાપી, એની ખૂબીઓ-ખામીઓ દર્શાવવામાં આવે. 'નિહારિકા' ફોટોકલબ 'કુમાર' સાથે જ સંકળાયેલીને ! અજંતાના કલામંડપો હોય, દૂરસુદૂરનાં બોરોબુદુરનાં મંદિરો હોય - 'કુમાર'માં જાણે એક નવો લોક ઊઘડતો અનુભવાય. સંભવ છે કે ચિત્ર જોવાની બચુભાઈની રુચિને 'મોડર્નિસ્ટ' દૃષ્ટિ માન્ય ન પણ કરતી હોય. પણ ચિત્રો, દેશપરદેશની ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિઓ 'કુમાર'નાં હજારો હજારો પાનાં વચ્ચે પડેલી છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે 'કુમાર' જેવું સામયિક બચુભાઈ જેવા તંત્રીની શક્તિ માગી લે છે. તેમ છતાં 'કુમાર'ની એક દીર્ઘ પરંપરા બની છે. એ પરંપરા એના વિવિધ સ્તંભો સાથે અવશ્ય જાળવી રાખી શકાય. કુમારો માટે આજે આવું સામયિક છે ક્યાંય ? છે ક્યાંય 'કુમાર'નો ઘોડો ?

મારી પાસે પુષ્કળ પૈસા હોય તો હું 'કુમાર'ની તેસઠ વરસની આખી ને આખી ફાઈલો ફરી છાપી ગુજરાતના કુમારોના હાથમાં મૂકું. 'કુમાર'ના સાડીસાતસો જેટલા સમૃદ્ધિ-ભરપૂર અંકો જોતાં કોઈ પણ ભાવુકને એવાં દીવાસ્વપ્ન જરૂર આવે.

[પરબ : જાન્યુ. ૧૯૯૦]

ભોળાભાઈ પટેલ

‘મનીષા’નું કાર્યક્ષેત્ર

‘મનીષા’ના પ્રકાશનને સાહસ નહીં, દુસ્સાહસ પણ કહી શકાય. અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો એ માગ વગરનું ઉત્પાદન છે. ‘મનીષા’ના સંચાલનમાં અમે અમને નિમિત્તરૂપ લેખીએ છીએ. કોઈકને શરૂઆત કરવી પડે છે ને તન્ન સંભાળવું પડે છે. પણ ‘મનીષા’ અમુક વ્યક્તિઓનું કે અમુક જૂથનું દંષ્ટિબિન્દુ વ્યક્ત કરવાનું માધ્યમ બની રહે એ પરિસ્થિતિને અમે ઈષ્ટ લેખતા નથી. બધા જ સન્નિષ્ઠ અભ્યાસીઓ ‘મનીષા’ને પોતાનું ગણીને પોતાના સ્વાધ્યાયનો એને લાભ આપે એવો અમારો આગ્રહ છે. અમારો પ્રથમ અંક થોડેવણે અંશે અમારા દંષ્ટિબિન્દુને પ્રકટ કરશે એવી અમને આશા છે. સર્જતા જતા સાહિત્યનાં વલણોથી પરિચિત રહેવાય એ હેતુથી કાવ્ય, એકાંકી, નવલિકા જેવાં લઘુ સ્વરૂપોને અમે ‘મનીષા’માં પ્રકટ કરીશું. તુલનાત્મક અભ્યાસની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે દર અંકે પરપ્રાન્તના કે પશ્ચિમના સાહિત્યમાંથી આયોજન, અભિવ્યક્તિ કે કથયિતવ્યની વિશિષ્ટતા ધરાવનારી કૃતિઓ પણ અમે આપવા ધારીએ છીએ. આ ઉપરાંત, કોઈ ખાસ નોંધપાત્ર એવી કૃતિનો, એના વૈશિષ્ટ્યનો ખ્યાલ આપે એવો, મિતાક્ષરી પરિચય કરાવવાની પણ અમારી ધારણા છે. આપણાં સામયિકોમાં ઘણીવાર પ્રકટ થઈને દટાઈ રહેતાં વિચારપ્રેરક ને ચિન્ત્ય લખાણોનો ઉલ્લેખ કરીને એની મીમાંસા પણ ‘મનીષા’માં થતી રહેશે. પુસ્તકવિવેચનમાં શક્ય હશે ત્યારે એકસાથે એક પુસ્તકનાં બે વિવેચનો પ્રકટ થશે. આથી બે જુદાંજુદાં દંષ્ટિબિન્દુઓનો પરિચય થશે ને વિવેચનવ્યાપારની પ્રક્રિયા સમજવાને માટે અગત્યની સામગ્રી પણ સુલભ થશે. વિવેચનમાં વેલ્યુ જજમેન્ટનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે, એમાં સર્વમાન્યતાના અંશે કેટલા રહ્યા હોય છે, એમાં ખપમાં આવતા તર્કનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે - આ બધું પણ અભ્યાસનો વિષય છે. ગ્રન્થનું વિવેચન પ્રકટ થયા પછી એના સર્જકને પણ એ સમ્બન્ધમાં પોતાને જે કહેવું હોય તે કહેવા અમે નિમન્નીએ છીએ. નવલકથા, નવલિકા, નાટક, કાવ્ય વગેરે સાહિત્યસ્વરૂપોના ધ્રુવવિકાસની સમીક્ષા પણ અમે આપવા ધારીએ છીએ. આપણા સાહિત્યના વિકાસમાં સીમાચિહ્ન બનેલા સર્જકોની કૃતિઓનું પુનઃપરીક્ષણ પણ સાહિત્યના અભ્યાસીઓના સહકારથી કરવાની અમારી ઈચ્છા છે. આ ઉપરાંત, ઇતર પ્રાન્તનાં અને ઇતર દેશનાં સાહિત્યના સમકાલીન વલણોથી પરિચિત રહેવાય એ માટે એને અંગેની પ્રમાણભૂત માહિતી આપતી લેખમાળા યોજવાની પણ અમારી ધારણા છે.

પરંતુ ‘મનીષા’નું કાર્યક્ષેત્ર સાહિત્ય, કલા અને વિવેચન પૂરતું મર્યાદિત નથી. સાહિત્ય વગેરે કલાનું સર્જન માનવીની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ સાંસ્કૃતિક સર્જનપ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી સમૃદ્ધ હોય તો પણ એમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ ગૌણ સ્થાને હોય છે. માનવીનો સર્વદેશીય બૌદ્ધિક વિકાસ વધારે પ્રમાણમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિમાં પ્રગટ થાય છે. મૂલ્યો વિશેની સમજ પણ સામાન્યતઃ વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિના પાયામાં રહેલી જ હોય છે. આમ સાહિત્ય, કલા, વિવેચન અને વિજ્ઞાનમાં માનવીનું સર્જન અને ચિંતનક્ષેત્ર સમાઈ જાય છે. અન્યોન્યપૂરક એવી આ પ્રવૃત્તિઓમાંની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોની ચર્ચા કરીને એનું મૂલ્યાંકન કરવાની ઈચ્છા ‘મનીષા’ ધરાવે છે.

સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન જેવાં માનવસંબંધલક્ષી સામાજિક શાસ્ત્રો વિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના ઉબર પર ઊભાં રહેલાં શાસ્ત્રો છે. વિકાસની કોઈ પણ કક્ષાએ હ્યુમેનિટિઝની સામાજિક બાજુને અવગણી શકાય નહીં. માનવસંબંધો વિશેની સમજણ આ શાસ્ત્રોની પ્રેરણાનો પાયો છે. ‘મનીષા’માં આ શાસ્ત્રોનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજવાનો અને આજ સુધીના વિકાસને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન પણ થશે.

આ જ્ઞાનસત્રમાં સર્વ સન્નિષ્ઠ ને સજાગ અભ્યાસીઓનો હાર્દિક અને સક્રિય સહકાર અમને પ્રાપ્ત થશે એવી આશા સેવીએ છીએ. અમારી વ્યક્તિગત મર્યાદાને કારણે અમારા કાર્યમાં જે ક્ષતિ રહી જાય તે તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચવાની અમે સૌને વિનંતી કરીએ છીએ. સ્પષ્ટ અને નિખાલસ અભિપ્રાય આપીને તેમ જ ઘટ્ટનું માર્ગદર્શન કરાવીને સૌ અમારા કાર્યને આગળ ધપાવે એવું ઈચ્છીએ છીએ.

[‘મનીષા’નો પ્રથમ અંક : જૂન, ૧૯૫૪ : તંત્રીલેખમાંથી]

સુરેશ જોશી, રસિક શાહ

।। સંપાદન - પરોક્ષ-પ્રગટનું સાતત્ય ।।

શિરીષ પંચાલ (૧૯૪૩) : વિવેચક, સંપાદક, અનુવાદક, વાર્તા-નવલકાર, ગુજરાતીના અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : કાવ્યવિવેચનની સમસ્યાઓ (વિવેચન), માનીતી-અણમાનીતી (સંપાદન), વેદેહી એટલે જ વેદેહી (નવલકથા) □ ૨૩૩, રાજલક્ષ્મી સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૧૫

‘એતદ્’ (*૧૯૮૨થી)

મહિનાઓ પછી આ વખતે ‘એતદ્’નો અંક સમયસર પ્રગટ કરીને, સંપાદક તરીકેની કેફિયત કેવી રીતે લખવી તેનો વિચાર કરી રહ્યો છું. પરંતુ અને આત્મપ્રશસ્તિ - આ બંનેમાંથી બચીને વાત માંડવી અઘરી છે. ક્યાંથી વાત માંડું ? ઔપચારિક રીતે મારું નામ બહુ પાછળથી ‘એતદ્’ના છેક એકસઠમા અંકથી-જોડાયું હતું પણ છેક શરૂઆતથી જ હું સંપાદનકાર્યમાં જોડાયેલો રહ્યો હતો, અને એતદ્ જ શા માટે, ઊંઘાપોહ સુધી પાછા પગલે જઈ શકાય. પણ આ કેફિયત આપવા બેઠી જ છું તો હજુ જરા પાછળ જવાનું મન થાય છે.

સોળમા વર્ષે અગિયારમું ધોરણ પસાર કર્યું પછી એમ.ડી. થવાનો દંઠ નિર્ધાર કરીને વિજ્ઞાન શાખામાં દાખલ તો થતાં થઈ ગયો પરંતુ સરેરાશ ભારતીય માનવીને જે પ્રકારની મુશ્કેલીઓ વેઠવાની આવે એની સાથે અભ્યાસનો મેળ ન પડ્યો; એક વિદ્યાશાખામાંથી બીજામાં; બીજામાંથી ત્રીજામાં આવનજાવન શરૂ થઈ. જરા પણ ચસકવાનું નામ ન લેતા એ સમયના અવકાશને પૂરો કરવા વડોદરાની જયસિંહરાવ તથા સેન્દ્રલ લાયબ્રેરીમાં જઈને વાંચવાંચ કરવા માંડ્યું. પરદેશી સામયિકો હજુ નજરે પડ્યાં ન હતાં, માત્ર ઈંગ્લેંડના ‘ગાર્ડિયન’માંથી નિયમિત રીતે પસાર થતો. એ જ સમયે જે સામયિકથી આકર્ષાયો હતો તે હતું પ્રબોધ ચોકસીનું ‘ક્ષિતિજ’ સેન્દ્રલ લાયબ્રેરીથી પથરો નાખીએ એટલે દૂર ઘડિયાળી પોળના છેડે એનું કાર્યાલય. અને પછી તો બીજે પ્રગટ થતી વાર્તા-ઓને ક્ષિતિજમાં પ્રગટ કરવાની જાગેલી ઝંખના, તંત્રી તરીકે પ્રબોધ ચોકસીની

ક્યારેક આ વાંચી તે વાંચી ‘ક્ષિતિજ’માં આવું હોવું જોઈએ એવું બીતાંબીતાં સૂચન કરતો અને એને સુરેશ જોશી સ્વીકારતા □ ‘ઊંઘાપોહ’ પાંચ વરસ સુધી સળંગ ચાલ્યું પણ એની કોઈ ઝાઝો પ્રભાવ પડી ન શક્યો. બધાની સામે ‘ક્ષિતિજ’નો આદર્શ હતો. □ એક બાજુ ‘શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિક’નો આગ્રહ અને બીજી બાજુ કળા, સમાજવિદ્યા, તત્ત્વચિંતનનાં ક્ષેત્રોને સમાવવાની નેમ - આ બેનો મેળ નથી ખાતો એવું ત્યારે મને લાગેલું. □ સામયિક જો સરખી રીતે ચલાવવું હોય તો જૂથબંધીમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ; આમ તો વડોદરા સંપ્રદાય જેવું કશું છે જ નહીં.

જગ્યાએ
અવારનવાર દેખા
દેતું મારું નામ,
વડોદરાની કલેક્ટર
કચેરીમાં જઈને
‘સુહાગ’ નામનું
સામયિક શરૂ
કરવા માટેની
અરજી. બે-ત્રણ

મહિને સ્વખલોકમાંથી વાસ્તવિક જગતમાં થયેલું આગમન, બે વરસ પછી સુરેશ જોષીનો ભેટો; અક્ષરો સારા, જોડણી સારી એટલે ભૂમિપુત્ર કાર્યાલયમાં છોટુભાઈ ભટ્ટના હાથ નીચે મુદ્રણકળાની મળવા માંડેલી તાલીમ અને એક પછી એક ક્ષિતિજના અંકોનું પ્રકાશન, એમાં પહેલી વાર મૌલિક નહીં તો અનુદિત કૃતિ પ્રગટ કર્યાનો આનંદ; હંસા મહેતા લાયબ્રેરીમાં વિદેશી સામયિકોનું દર્શન - ક્યારેક વાચન; ‘હોરાર્થઝન’ અને

‘નેશનલ જ્યોગ્રાફિક’એ નાખેલી ભુરકી, જીવનમાં ક્યારેક એકાદ અંક ‘હોરાઇઝન’ જેવો પ્રગટ કરવાની મૂંઝી પ્રતિજ્ઞા, આ બધાં સામયિકોએ અનેક સ્વપ્ન સેવતો કર્યો - ખાસ તો ‘ધ હડસન રિવ્યૂ’, ‘પાર્ટીઝન રિવ્યૂ’, ‘સ્કુટીની’નાં પુનર્મુદ્રણો; પીએમએલએ, ‘જર્નલ ઓફ આર્ટ ક્રિટીસીઝમ એન્ડ એસ્થેટિક્સ’, ‘એનકાઉન્ટર’ થિયેટર આર્ટ્સ’ વગેરે વગેરેએ. ક્યારેક આ વાંચી તે વાંચી ક્ષિતિજમાં આવું હોવું જોઈએ એનું બીતાંબીતાં સૂચન કરતો અને એને સુરેશ જોષી સ્વીકારતા; ૧૯૬૬માં ‘નવભારત’નો અંક આખરેઆખરો સાવ ભંગાર ગણાતા પ્રેસમાં મારી આંખો સામે પ્રગટ થયો; એ જ પ્રેસમાં તે વખતે ‘કેસૂડાં’ પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું; મધુ રાય, તન્મય ગંગોપાધ્યાય અને જેરામ પટેલ અવારનવાર ત્યાં આવતા. પણ પછી આવ્યો દેશવટો; ક્ષિતિજનું પ્રકાશન પણ બંધ કરવું પડ્યું.

બહુ ટૂંકા દેશવટા પછી વડોદરા આવીને ક્ષિતિજ કાર્યાલયવાળા મકાનમાં જ રહેવા માંડ્યું હતું પણ સામયિક ન હતું. છેવટે ૧૯૬૮માં સુરેશ જોષીએ દર મહિને દોઢસો રૂપિયાનો ખર્ચ આવે એવી રીતે માત્ર સોળ પૃષ્ઠનું ‘ઊંહાપોહ’ પ્રગટ કરીએ તો કેવું એવો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. શરૂઆતમાં દસ મિત્રો મહિને પંદરપંદર રૂપિયા કાઢે તો વાંધો નહીં આવે એમ માનીને ખૂબ જ ઉત્સાહથી ‘ઊંહાપોહ’ શરૂ કર્યું - લવાજમ ત્રણ રૂપિયા ! પહેલા જ અંકમાં, સહી કર્યા વિના ‘અપેક્ષા’ (સુરેશ દલાલ)ની મેં કરેલી સમીક્ષા પ્રગટ થઈ. સમીક્ષા સાથે અવલોકનકારની સહી ન હોય તો કેટલાક પૂર્વગ્રહોથી બચી શકાય એવો આશય હતો, પણ બીજાઓને એ માન્ય ન હતું. એ વાત ત્યાં પડતી મુકાઈ. ‘ઊંહાપોહ’ પાંચ વરસ સુધી સળંગ ચાલ્યું પણ એનો કોઈ ઝાઝો પ્રભાવ પડી ન શક્યો. બધાની સામે આદર્શ ક્ષિતિજનો હતો. પરંતુ એની સાથે સંકળાયેલા સૌ કોઈ પોતપોતાની રીતે આગળ નીકળી ગયા હતા; દસ વરસ પહેલાં પોતાની દિશાઓ શોધી લેવાની સૌ કોઈ માટે સરળ ન હતી પણ સિતેરના દાયકામાં એક પ્રકારની પરિપક્વતા આવી હતી. ઘણી વખત ઊંહાપોહમાં એકલપંડે ખેલ કરવા પડતા હતા. જાણે કશો આપદ્ધર્મ બજાવવો જ પડતો હોય એવી રીતે આ સામયિક ચાલ્યું પણ પાંચ વરસે મુંબઈથી રસિક શાહે અને જયંત પારેખે એને બંધ કરવાનો નિર્ણય લીધો. અંગત રીતે થોડી ૧૧૪ રાહત થઈ. કારણ કે ક્યાંય પણ મારું નામ ન હોવા

છતાં વ્યવસ્થાની બધી જ જવાબદારી મારા પર હતી; સામગ્રી તૈયાર કરવાની; પ્રૂફ વાંચવાની; ટપાલની તારીખ સાચવવાની, સાયકલ પર હડિયાપટ્ટી કરીકરીને અડદાવો નીકળી જતો હતો. વળી ત્યારે વડોદરા-પાદરાની આવ-જા, ત્રણ નાનાં બાળકો, પત્ની ચંદ્રિકાની બીમારી - એને કારણે પણ પહોંચી વળાતું ન હતું.

ફરી ત્રણ વરસ સામયિક વિનાનાં વીત્યાં; એ ફાજલ પડેલા સમયમાં જે હાથે ચઢ્યું તે વાંચવા માંડ્યું; ગુજરાતી ભાષાનાં જૂનાં સામયિકો એક પછી એક જોવા માંડ્યાં. ગુજરાતી સાહિત્ય કશાય પૂર્વગ્રહો વિના જોતાં એમાં અપાર સમૃદ્ધિ જોવા મળી. એમ કરતાંકરતાં ૧૯૭૭નો નવેમ્બર આવ્યો. મુંબઈ છોડીને આવેલા હર્ષદ કાપડિયા અને મુંકુદ શાહે વડોદરામાં ત્યારે પ્રેસ શરૂ કર્યું હતું - ત્યાં ‘એતદ્ના’ પહેલો અંક પ્રગટ થયો - સંપાદકો તરીકે નામ તો ‘ઊંહાપોહ’ની જેમ જયંત પારેખ, રસિક શાહ અને ઉષા જોષીનાં હતાં; પણ સંપાદન સુરેશ જોષી અને હું કરતા હતા. પહેલા અંકમાં ‘પુનશ્ચ’ નામે પ્રાસ્તાવિક, સહી કર્યા વિના સુરેશ જોષીએ લખ્યું હતું. પણ એ કોઈ ખરીતો ન હતી; માત્ર કેવા પ્રકારનું સામયિક તેમના મનમાં છે તે વિશે થોડી વાત હતી. પણ એક બાજુ ‘શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિક’નો આગ્રહ અને બીજી બાજુ કળા, સમાજવિદ્યા, તત્ત્વચિંતનનાં ક્ષેત્રોને સમાવવાની નેમ - આ બેનો મેળ નથી ખાતો એવું ત્યારે મને લાગેલું.

એતદ્ના પહેલા અંકમાં કેવો નકશો ઊભો થયો હતો ? પુરોગામી રચનાઓથી જુદી પડતી સુરેશ જોષીની કવિતા, શેરવુડ એન્ડરસનની વાર્તા અને તેનો આસ્વાદ (શિરીષ પંચાલ); સાઈઠના દાયકામાં જે લખાવો જોઈતો હતો તે નવ્યવિવેચન પરનો લેખ (પ્રમોદકુમાર પટેલ), ‘પંદર આધુનિક વાર્તાઓ’ની સમીક્ષા (હર્ષદ ત્રિવેદી-પ્રાસન્નેય). આમ છતાં પહેલા અંકમાં લલિત કળા વિશે કે તત્ત્વચિંતન વિશે કશી સામગ્રી પ્રગટ ન થઈ શકી - એવું જો થયું હોત તો પહેલા અંકથી જ તેનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ થાત.

એતદ્ના સમયગાળાને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય - ૧૯૭૭થી ૧૯૮૨ સુધીનો (૧થી ૬૦ અંક) સમયગાળો - જેમાં ઉષા જોષી, રસિક શાહ, અને જયંત પારેખનાં નામ હતાં; ૧૯૮૨થી ૧૯૮૬ સુધીનો સમય - જેમાં સુરેશ જોષી અને શિરીષ પંચાલનાં નામ સંપાદકો તરીકે હતાં; ૧૯૮૭થી અત્યાર સુધીનો

સમય-જેમાં શિરીષ પંચાલ, જયંત પારેખ અને રસિક શાહનાં નામ હતાં. શરૂઆતના સાઇઠ અંકોમાં જે કંઈ સામગ્રી પ્રગટ થઈ એમાંથી આજે કેટલી ટકી શકે એવી છે એનો તાગ તટસ્થતાથી જોનાર કોઈને પણ આવી શકે એમ છે. સર્જન વિભાગની વાત કરીએ તો કમલ વોરા, હરીશ મીનાશ્રુ, ઇન્દુ ગોસ્વામી, ભીખુ કપોડિયા, નીતિન મહેતા, નિખિલ ખારોડ, મેઘનાદ ભટ્ટ, જયદેવ શુક્લ, સિતાંશુ યશચન્દ્ર, ભૂપેન ખખ્ખર, ભૂપેશ અધ્વર્યુ, ગુલામ મોહમ્મદ શેખ, રાધેશ્યામ શર્મા, ભરત નાયક, પ્રાણજીવન મહેતા, મૂકેશ વૈદ્યની કૃતિઓ પ્રગટ થઈ. આજની તારીખે આ બધી રચનાઓ ઝાંખી થઈ હોય એવું લાગતું નથી. પરભાષાની વિશિષ્ટ કૃતિઓ અને એના વિશેના લેખો પ્રગટ થયા છે. ગુજરાતી સર્જન અને વિવેચનને પરભાષાના સર્જન વિવેચનથી દૂર રાખવાની નીતિ અપનાવવાથી સરવાળે તો નુકસાન જ થતું હોય છે. પરંતુ એ વાત સાચી કે આ ગાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યને લગતી સામગ્રી પ્રમાણમાં અહીં ઓછી પ્રગટ થઈ છે; ૧૯૮૦નું વર્ષ પૂરું થયું ત્યારે વીતેલા દાયકાનું એક આલોચનાત્મક ચિત્ર ઊપસે એવો વિશેષાંક પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું પણ મારા સિવાય કોઈએ એ વિશે અનેક આગ્રહો છતાં ન લખ્યું; પરિણામે એ આયોજન એળે ગયું.) દસ વરસ પછી નવમા દાયકાનું આલોચનાત્મક ચિત્ર ઉપસાવતો વિશેષાંક તૈયાર કરાવી શકાયો; એમાં જોકે થોડી ખૂટતી કડીઓ રહી ગઈ હતી; છતાં કશુંક વ્યવસ્થિત કરી શકાયું છે એનો સંતોષ છે) આ અંકોમાં, કેટલીક વિવાદાસ્પદ સામગ્રી પ્રગટ થઈ. સુમન શાહે 'સર્જકતાને પોષક પ્રવૃત્તિઓ વિશે; રમેશ ઓઝાએ 'કાવ્યની પરિભાષા' વિશે; વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના 'સાહિત્યસંસ્પર્શ' વિશે મેં લખ્યું. સંપાદકોએ આ પ્રકારની સામગ્રી શા માટે પ્રગટ કરી એ જુદા પ્રશ્ન થયો. સંપાદકોએ કાવતરું કરીને આવું લખાવ્યું એવો આક્ષેપ બિનપાયાદાર કહેવાય.

ભારતી મોદીએ, ઉકેશ ઓઝાએ જાહેરમાં આકરા બનીને એતદ્ના સંપાદકોની ટીકા એતદ્નાં પૃષ્ઠી ઉપર જ કરી. સામાન્ય રીતે જ્યારે આવી ટીકા થાય ત્યારે સંપાદકીય ખુલાસો આપવો જોઈએ પણ ત્યારે અમે સૌ ચૂપ રહ્યા. એવી જ રીતે સિતાંશુ યશચન્દ્રની 'સંદિગ્ધ ઘોડા' કૃતિ વિશે રજની શાહનો અભિપ્રાયમૂલક પત્ર છાપ્યો, જે ખરેખર તો છાપવો જોઈતો ન હતો. ભરત નાયકની અને એક વિદેશી કવિની કવિતાને ધ્યાનમાં

રાખીને નવિન પંડ્યાની પત્રચર્ચા છાપી - પણ સાથે એવી નોંધ મૂકી કે હવે પછી એતદ્માં અભિપ્રાયમૂલક પત્રો પ્રગટ કરવામાં નહિ આવે. આના સૂચિતાર્થો જૂથબંધીની ચાડી ખાઈ શકે.

આ સમયગાળા દરમિયાન અને ત્યાર પછી પણ વહીવટી મુશ્કેલીઓ ઘણી નડી. કેટલીય વાર મુદ્રકો બદલાયા; વ્યવસ્થાપકો - કાગળ ઉપર બદલાતા રહ્યા; આર્થિક પ્રશ્નો તો હતા જ. ઘણી વાર અંકો મોડા પડે; ઘણી વાર તાકીદ ઊભી થાય એટલે બંને જણાએ (સુ. જો. અને શિ. પં) શક્ય તેટલી ઉતાવળે સામગ્રી તૈયાર કરી આપવી પડે; નિરાંતે કોઈ આયોજન વ્યવસ્થિત રીતે કરવાનો સમય પણ કેટલીક વાર મળતો ન હતો. છેક છઠ્ઠા વર્ષે એટલે કે ૬૧મા અંકથી તંત્રી તરીકે સુરેશ જોષી અને સહતંત્રી તરીકે મારું નામ મુકાયાં. આ માત્ર ઔપચારિકતા જ હતી કારણ કે ગુજરાત આખું જાણતું હતું કે સંપાદન વડોદરાથી જ થાય છે. પણ સુરેશ જોષીએ શા માટે નામ મૂકવા દીધું ન હતું એ પ્રશ્ન ઘણાને થયો હતો. 'યુનિવર્સિટીમાં નોકરી કરું છું.' એવું વજૂદ વિનાનું કારણ સુરેશ જોષી હંમેશાં આગળ ધરતા હતા.

એકસઠમા અંકથી ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર એતદ્ની વ્યવસ્થા સંભાળશે એવી જાહેરાત કરવામાં આવી હતી પણ એ માત્ર જાહેરાત રહી. જે પરિસ્થિતિ હતી તેમાં કશો ફેરફાર થયો નહીં. ત્યારે પણ એ વ્યક્તિગત સાહસ હતું અને આજે પણ એ વ્યક્તિગત સાહસ જ રહ્યું છે. વળી લવાજમની ચિંતા કર્યા વિના એતદ્ સિવાય કોઈ સામયિકને વાચક સુધી પહોંચાડવામાં આવતું નહીં હોય.

એતદ્માં અત્યાર સુધી જોવા મળેલા સર્જકો ઉપરાંત રાજેન્દ્ર શુક્લ, દિલીપ ઝવેરી, લાભશંકર ઠાકર, યજ્ઞેશ દવે, કાનજી પટેલ જેવા અત્યારે જોવા મળે છે. આને કારણે અહીં તો અમુકને જ સ્થાન મળે છે એવું કહી શકાય ખરું. હા, જયંત પાઠક, રાજેન્દ્ર શાહ જેવા જૂની પેઢીના સાહિત્યકારો જોવા નથી મળતા. કેટલાક મિત્રોને પત્રો લખ્યા ત્યારે 'એતદ્ના બરનું લખાતું નથી' એમ કહી ટોણો માર્યો છે. સામાન્ય રીતે કોને એતદ્માં સમાવવા અને કોને નહીં સમાવવા એનો પૂર્વનિર્ણય બેમાંથી કોઈએ કર્યો ન હતો; એટલે કૃતિને આધારે જ નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો. એમાં ક્યારેક ભૂલ થઈ જતી. વિનોદ જોશીની 'શિખંડી' કૃતિ મને ગમી ન હતી.

પણ સુરેશ જોષીએ એ રચના પ્રગટ કરવાની હા પાડી દીધી હતી અને પછી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ જાહેરમાં અમારા બંનેના મતભેદ વિશે લખ્યું. પણ આવા પ્રસંગો જૂજ આવતા હતા. સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર મારા સરનામે થતો હતો એટલે હું ગાળીચાળીને એમને બતાવતો હતો.

એતદ્ વૈચારિક આબોહવા માટેનું પણ મુખપત્ર હતું. આપણે ઇચ્છીએ ન ઇચ્છીએ તો પણ 'પશ્ચિમનાં વિચારવલણોથી પ્રભાવિત થતા રહ્યા છીએ. પશ્ચિમમાં સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિને મિથ્યા કે ગૌણ માનવાનું વલણ આ ગાળામાં વિકસી રહ્યું હતું. ઘણી વાર તો સાહિત્યને વિઘાતક એવી સાહિત્યમીમાંસાનો પ્રચાર-પ્રસાર થઈ રહ્યો હતો. આવા સંજોગોમાં સંપાદક તરીકે તમારું કશું કર્તવ્ય ખરું કે નહિ ? વળી મારી પ્રતિબદ્ધતા એક લેખક તરીકેની પણ હતી. એટલે એતદ્માં 'સાહિત્યનો મૃત્યુઘટ' અને 'રૂપરચનાથી વિઘટન' એવા બે લેખ લખ્યા. જોગાનુજોગ ગોહામરના ગ્રંથ 'ટૂથ એન્ડ મેથડ'ની એન.એસ્કોટે કરેલી સમીક્ષાનો અનુવાદ હરિવલ્લભ ભાયાણીએ મોકલાવ્યો. માનવચેતનાનું, માનવસર્જકતાનું ગૌરવ કરે એવી વિચારણાઓ સાથેસાથે મૂકીને જે તે નિર્ણયની જવાબદારી વાચકો ઉપર છોડવી જોઈએ. મહત્ત્વની સમીક્ષાને બાદ કરતાં આ વર્ષોમાં સમીક્ષા વિભાગ નબળો રહ્યો. રમેશ ઓઝાએ ભગવતીકુમાર શર્માની 'ઊર્ધ્વમૂલ'ની તટસ્થ આલોચના લેખક સાથેની અંગત મૈત્રીને બાજુએ રાખીને કરી આપી. આ પ્રકારની તટસ્થતા કોઈ પણ ભાષામાં આવકાર્ય ગણાય.

એતદ્ને સતત નાણાંબીડનો પ્રશ્ન મૂઝવતો જ હતો, વળી અમુક કક્ષાની સામગ્રી મેળવવાની મુશ્કેલીઓ તો કાયમ માટે હતી જ. આ દિવસોમાં પ્રગટ થતા અંકોનાં પાનાં માંડ રજ થી ડર હતાં; એટલે મોકળે મને કશું પ્રગટ કરવા માટેની અવકાશ રહેતો ન હતો.

૧૯૮૩માં સદ્ભાવ પ્રકાશને 'સાયુજ્ય' નામે વાર્ષિક પ્રગટ કર્યું. સંપાદક તરીકે શિરીષ પંચાલ, ભરત નાયક અને મહેશ દવેનાં નામ હતાં, લલિત કબા વિભાગનું સંપાદન ગુલામમોહમ્મદ શેખે કર્યું હતું. ૧૯૮૫માં બીજો અંક પ્રગટ થયો.

૧૯૮૫માં નીતિન મહેતાએ મુંબઈની મજિબેન નાણાવટી કોલેજના ઉપક્રમે 'પંડિતયુગનું પુનર્મૂલ્યાંકન' પરિસંવાદનું આયોજન હાથ ધર્યું. બહુ ઓછા પરિસંવાદો આટલા બધા સફળ થતા હોય છે એ સૌ કોઈએ જોયું.

પરિસંવાદનાં વક્તવ્યો લિખિત સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાં એવું મનમાં હતું. એ જ વખતે મને વિચાર આવ્યો કે એતદ્ના અતિથિ સંપાદક તરીકે નીતિન મહેતાને આમંત્રીને એની બધી જવાબદારી સોંપી દઈએ તો કેવું ! સુરેશ જોષીના ગળે હું મારી વાત ઉતારી શક્યો, અને ૧૯૮૭માં વિશેષાંક 'પંડિતયુગનું પુનર્મૂલ્યાંકન' પ્રગટ થયો.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૬માં સુરેશ જોષીનું આકસ્મિક મૃત્યુ થયું. એતદ્ ચાલુ રાખવું કે બંધ કરવું એનો નિર્ણય લેવા માટે કેટલાક મિત્રો રસિક શાહને ત્યાં ભેગા મળ્યા. હિંમત ઝવેરી, ભરત નાયક જેવાનો મત એવો હતો કે સંપાદનની જવાબદારી મારે એકલે હાથે જ સંભાળવી. આમેય અનૌપચારિક રીતે પહેલેથી એતદ્ સાથે હું સંકળાયેલો હતો. જોઈએ એવો ઘાટ એકલે હાથે જ આપી શકાય એવું તેમનું માનવું હતું. હું એવું માનતો હતો કે જો સંપાદનમાં મને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા મળવાની હોય તો નામ હોય ન હોય તેથી ખાસ ફરક પડતો ન હતો. છેવટે રસિક શાહ જ્યંત પારેખનાં નામ સંપાદન-મંડળમાં રહ્યાં ખરાં પણ સંપાદનની સઘળી જવાબદારી મારી. આજ દિન સુધી આ બંને મિત્રોએ એમાં દખલગીરી કરી નથી - ક્યારેક અભિપ્રાય આપે, પણ એથી વિશેષ કશું નહિ.

ત્યાર પછી મિત્રોએ પોતપોતાનાં સામયિકો શરૂ કર્યાં. અમારા શુભેચ્છક મિત્રો અને વડીલો એમ માનતા હતા કે આ પ્રકારે શક્તિઓને વિખેરી નાખવાનો અર્થ નથી; જે છે તેને જ બધાએ સમૃદ્ધ બનાવવું જોઈએ. પરંતુ દરેકને પોતાની રીતે જેમ જીવવાનો અધિકાર છે તેવી જ રીતે મનપસંદ રીતે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને ઘાટ આપવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ.

સામયિકને જો સરખી રીતે ચલાવવું હોય તો જૂથબંધીઓમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. આમ તો વડોદરા સંપ્રદાય જેવું કશું છે જ નહીં. 'સુંદરમૂની કાવ્યભાવના' લેખ વાંચીને પ્રમોદકુમાર પટેલે લખેલું કે તમે વડોદરા પરિવારથી વિરુદ્ધ જઈને આ લેખ લખ્યો છે. મારા કેટલાક લેખો વાંચીને હરિવલ્લભ ભાયાણીએ કહ્યું હતું કે તમે સુરેશ જોષીના શિષ્ય નથી લાગતા. આનો અર્થ એટલો તો થયો કે સુરેશ જોષીના શિષ્યોએ કોઈની કંઠી બાંધીને વિચાર પરમ્પરાઓ આગળ ચલાવી નથી. અહીં એવા ઘણાનું સર્જન વિવેચન જોવા મળશે જેઓ ક્યારેય પણ સુરેશ જોષી સાથે સંકળાયેલા જ ન હતા.

સર્જનની તો કોઈને ફરજ પાડી શકાતી નથી પણ

સંપાદકે વિવેચન તો કરાવવું પડે. ગુજરાતીમાં જેમની પાસે વિત્ત છે તેઓ બહુ ઓછું લખે છે. દા.ત. સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર, રાજેન્દ્ર નાણાવટી, જયદેવ શુક્લ, સનત્ ભટ્ટ રમણ સોની, પ્રબોધ પરીખ, ઘનશ્યામ દેસાઈ, હર્ષદ ત્રિવેદી (પ્રાસનેય) વગેરે વગેરે. એતદ્દના બીજા સંપાદકો જયંત પારેખ, રસિક શાહને પણ આ યાદીમાં ઉમેરી શકાય. આમની પાસે લખાવવું જોઈએ. દુર્ભાગ્યે, આમાંના માંડ અડધા પાસે જ લખાવી શક્યો છું.

ગુજરાતી કવિતાની તુલનાએ ૮૦ના દાયકામાં ટૂંકી વાર્તાએ થોડી પીછેહઠ કરી એવું મને અંગત રીતે લાગ્યું હતું. બની શકે કે આવી માન્યતા ધરાવનારા મારા જેવા બહુ ઓછા હોય. ગુજરાતી વાર્તાની આવી સ્થિતિ વિશે આડીઅવળી ચર્ચાઓ કરવાને બદલે પરદેશી વાર્તાઓના અનુવાદ આપવાની મનમાં ગાંઠ વાળી; પણ પછી તો સ્થિતિ એવી ઊભી થઈ કે જાતે જ અનુવાદ કરવા પડે.

પરંતુ જાણું છું કે આ સામયિક ગુજરાતીમાં ચલાવી રહ્યો છું. નવા નવા સર્જકોને શોધી કાઢવા પડે; એમની રચનાઓ અન્યત્ર પ્રગટ થઈ હોય અને જો એમાં કશું વિત્ત દેખાતું હોય તો એમને આમંત્રવા જોઈએ, એ રીતે કાર્તિક દવે, જગદીપ સ્માર્ત, રમણિક અગ્રાવત, રાજેશ પંડ્યા, મોહન પરમાર, રામચંદ્ર પટેલની રચનાઓ અહીં પ્રગટ થઈ શકી. ક્યારેક મનમાં અવઢવ હોય તો અહીં જયદેવ શુક્લને વંચાવી લઉં. મોટે ભાગે તો મેં નકારેલી કૃતિઓ એને પણ એવી જ નબળી લાગતી. આ રીતે મને થોડો સઘિયારો મળી રહેતો.

એતદ્દમાં સમીક્ષાવિભાગ પ્રમાણમાં નબળો રહ્યો છે. ગુજરાતીમાં, કદાચ બીજે પણ, હમણાં હમણાં એક વલણ જોવા મળ્યું છે. કોઈની ટીકા ન કરવી; ન ગમે તો મૂંગા રહેવું. સમકાલીનો વિશે લખવામાં જોખમો તો છે જ, પરંતુ એવાં જોખમો ઉઠાવવાં જ રહ્યાં - હમણાં રમણ સોની સાથેની વાતચીતમાંથી પણ એવો સૂર નીકળ્યો કે બધાએ રાજસભાના ભીષ્મનો પાઠ ભજવવાની જરૂર નથી, હવે જો સ્પષ્ટવક્તા બનીને વાત કરવામાં નહીં આવે તો આપણો અંતરાત્મા જ આપણને માફ નહીં કરે. કેટલીય વ્યક્તિઓ પાસે સૂઝ છે પણ તેઓ મૂંગી રહે છે. પુરુરાજ જોશી જેવી અત્યન્ત વિનમ્ર વ્યક્તિ પાસેથી 'પવનની વ્યાસપીઠ'ની સમીક્ષા મળી તેનું અચરજ જ થયું હતું; અજિત ઠાકોરે 'લઘરો'ની આકરી ટીકા કરતી સમીક્ષા લખી. આવી સમીક્ષાઓને જો ઉદારતાથી લેવામાં ન આવે તો ભારે ક્લેશ થતો હોય

છે. લાભશંકર ઠાકરને દાદ આપવી જોઈએ કે તેમણે આ વિશે ક્યારેય હરફ ઉચ્ચાર્યો નથી. શરીફા વીજળીવાળાએ 'રિક્તરાગ' વિશે લખ્યું અને એતદ્દમાં એ પ્રગટ થયું. એના અનુસંધાનમાં ખરેખર તો જરા જુદા પ્રકારની ચર્ચા થવી જોઈતી હતી. દુર્ભોધતા જેવી રીતે આધુનિકતાનો કે સાહિત્યિકતાનો પર્યાય નથી તેવી જ રીતે જે કંઈ દુર્ભોધ છે તે બધું અ-સાહિત્ય નથી. દરેક પ્રકારના સાહિત્યને માણવા-પ્રમાણવા માટે આપણી સજ્જતા હોવી જોઈએ. પણ કોઈ વ્યક્તિ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ હોય એટલે એના વિશે કશું કડક લખાય જ નહીં એ માનસમાંથી મુક્તિ મેળવવી જોઈએ. વર્તમાન સમીક્ષાઓથી અસંતુષ્ટ હતો એટલે કરસનદાસ માણેકે યુનીલાલ મડિયાના 'રૂપઅરૂપ'ની કરેલી સમીક્ષા દાચકાઓ પછી ફરી પ્રગટ કરી; એક મિત્રને આમાં મારા પૂર્વગ્રહો દેખાયા !

એતદ્દમાં અત્યાર સુધી મધ્યકાલીન સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, આદિવાસી સાહિત્ય વિશે બહુ ઓછું પ્રગટ થયું હતું. આ ક્ષેત્રોમાં અપાર સમૃદ્ધિ રહેલી છે. એટલે જ્યારેજ્યારે તક મળી ત્યારે ત્યારે એ વિશેની સામગ્રી પ્રકટ કરતો રહ્યો - કીર્તિદા જોશી, જયંત કોઠારી, કનુભાઈ જાની, ભગવાનદાસ પટેલ, લાભશંકર પુરોહિત, નરોત્તમ પલાણ, એન. યુ. ગોહિલ, નિરંજન સજ્યગુરુ જેવાઓનાં લખાણો ચોક્કસ આશયથી જ પ્રગટ કર્યાં હતાં. એવી જ રીતે યુ.આર. અનંતમૂર્તિ અને કલોદ લેવી સ્ટ્રોસનાં લખાણો સુભાષ દવે, કરમશી પીર પાસેથી સંપડાવી આપ્યાં.

એતદ્દને કોઈ ચોક્કસ સીમાઓમાં પૂરવાનો પ્રયત્ન નથી રાખ્યો. કોઈનાય પ્રત્યે કશી છોછ રાખ્યા વિના, મોકળે મને જે કંઈ સંતોષકારક લાગે તે પ્રગટ કરવું. આવી નીતિ સિવાય બીજી કશી નીતિ રાખી નથી. એમાં મારી મર્યાદાઓ હશે; કશુંક પારખવામાં મારી ચૂક થઈ હશે. મેં અસ્વીકારેલી સામગ્રી બીજે પ્રગટ થઈ છે, પણ આવું તો સ્વીકારીને જ ચાલવું પડે. ઘણા નજીકના મિત્રોની રચનાઓ પણ બાજુએ મૂકી છે.

સાહિત્યનો કે આપણી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનો જિવાતા જીવન સાથે સાંપ્રત પરિસ્થિતિઓ સાથે સંબંધ હોય છે જ એટલે એની ચર્ચાઓ થતી રહેવી જોઈએ. 'અને છેલ્લે'નાં સંપાદકીય લખાણોમાં શુદ્ધ સાહિત્યિક સંદર્ભોની ચર્ચા જોવા નહીં મળે એનું કારણ આ છે.

હવે પછી અસામયિક કેવો ઘાટ લેશે, આમાં કયા ૧૧૭

પ્રકારની પૂર્તિઓ કરવા માગું છું એની ચર્ચા અત્યારે કરવી અસ્થાને છે. પણ કેટલીક ભુલાર્થ ગયેલી દુનિયાને ફરી યાદ કરવી જોઈએ એવા આશયથી 'ભુલાર્થ ગયેલા ગ્રંથોની દુનિયામાં' નામનો એક વિભાગ શરૂ કર્યો છે. બીજાઓના ઉષ્માપૂર્ણ પ્રતિભાવો સાંપડ્યા એનું આશ્ચર્ય ન થયું પણ મુનિશ્રી પ્રદુમ્નવિજયજી કે મુંબઈના વી.

બી. ગણાત્રા જેવાઓના પ્રતિભાવો સાંપડ્યા એટલે એ દિશા ખોટી પસંદ કરી ન હતી એનો ખૂબ આનંદ થયો.

પણ રસિક શાહ, જયંત પારેખે આપેલી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા; મિત્રોના અઢળક પ્રેમ અને ઉષ્મા વિના આ પ્રવૃત્તિ હું ટકાવી જ શક્યો ન હોત એટલે એ બદલ તો જાતને બડભાગી માનું છું. □

પુનઃ

છઠ્ઠી વાર આ ગુજરાતમાં શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિક શરૂ કરવાનો કશો અર્થ ખરો ? પાંચ પાંચ વાર સામયિક બંધ કરવું પડ્યું એ આપણા સંસ્કારી સમાજની અને વિદ્યાજગતની પરિસ્થિતિનું ઘોતક નથી બની રહેતું ?

સાહિત્ય, લલિતકલા, સમાજવિદ્યા તથા તત્ત્વચિંતન - આ ક્ષેત્રો વિશેનો સહવિચાર શક્ય બનાવી શકે એવાં ગજાંવાળું એકાદ તો સામયિક ગુજરાતે નભાવવું જ જોઈએ સર્જન શૂન્યાવકાશમાં થતું નથી એને પરિપોષક ઊંડાપોહ સાહિત્યજગતમાં થતો રહેવો જોઈએ. આ પ્રકારનો વિનિમય સતત ચાલ્યા નથી કરતો હોતો ત્યારે અનિષ્ટ પ્રકારની અસહકતા પ્રવર્તતી દેખાય છે.

● આજના સંજોગોમાં સામયિકનું પ્રકાશન એકલદોકલ વ્યક્તિ માટે તો એક દુસ્સાહસ જ ગણાય, છતાં એ દુસ્સાહસ કરવું જ રહ્યું. કોઈ સંસ્થા કે પ્રતિષ્ઠાન સાથે સંકળવાથી વૈચારિક આબોહવાના પર એક પ્રકારનું સૂક્ષ્મ દબાણ આવવાનો ભય રહે છે. વળી અમારી ઇચ્છા એવી પણ ખરી કે વધુ ને વધુ વાચકો આ સામયિક વાંચે. સંસ્થાઓનાં પુસ્તકાલયોમાં તો એ જશે, પણ અમને કેવળ દાતાઓની જરૂર નથી, સમજુ વાચકોની પણ જરૂર છે.

● ગુજરાત આ પ્રયત્નને નિષ્ફળ નહીં જવા દે એવું ઇચ્છીએ છીએ.

[એતદ્ : ૧, નવે. ૧૯૭૭]

સુરેશ જોશી

।। ગુજરાતની અનુવાદ-સંસ્કૃતિનું એક પરિણામ ।।

ગણેશ દેવી (૧૯૫૦) : વિવેચક, અંગ્રેજી-ના અધ્યાપક ડૉ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'આફ્ટર એન્નેસિઆ' ક્રિટિકલથોટ', 'ઈન અનધર ટંગ' (વિવેચન) ડૉ ૬, યુનાઈટેડ એવેન્યુ, દિનેશ મિલ પાછળ, વડોદરા-૫

'સેતુ' (૧૯૮૪થી ૧૯૮૮)

૧૯૮૦માં હું વડોદરાના મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયો. વડોદરામાં આવ્યા પછી તરત જ હું પ્રા. સુરેશ જોશીને મળવા ગયો. તેમની પાસેથી ગુજરાતી સાહિત્યની સારી કૃતિઓ મેળવીને વાંચવાનો મારો આશય હતો. મુલાકાત દરમ્યાન સુરેશભાઈએ મને મરાઠી સાહિત્ય વિષે ઘણું પૂછ્યું. સુરેશભાઈ ગુજરાતીના સારા સર્જક છે એ તો મેં સાંભળ્યું હતું પણ તેઓ અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આટલો ઊંડો રસ ધરાવતા હશે તેવી મને કલ્પના ન હતી. પછીનાં વર્ષોમાં આ પરસ્પર-વ્યવહાર વધતો રહ્યો.

૧૯૮૩માં ભારતીય ભાષાઓમાં સર્જાતું સારું સાહિત્ય પ્રકટ કરી શકે એવું સામયિક શરૂ કરવાનું અમે નક્કી કર્યું. અમારા આ સંકલ્પને સુરેશભાઈના સાથી અધ્યાપકો શિરીષ પંચાલ, ભારતી દલાલ અને મિત્રો રસિકભાઈ શાહ તથા હિંમતભાઈ ઝવેરીનો આવકાર સાંપડ્યો. સામયિક ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને ભાષામાં પ્રકાશિત થાય એમ નક્કી થયું. પ્રથમ અંકની સામગ્રી ભેગી કરવા માટે ગુજરાત બહારના મિત્રોને પત્ર લખ્યા. અપેક્ષિત પ્રતિસાદ મળશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા હતી. પણ બહુજ અલ્પ સમયમાં બંગાળી, કન્નડ, મળયાળમ, ઓરિયા અને મરાઠી સર્જકો/અનુવાદકોએ પ્રકાશિત કરવા જેવી કૃતિઓ અને અનુવાદો મોકલી આપ્યા. અગાઉ મીનાક્ષી મુખર્જી 'વાગર્થ' નામનું અંગ્રેજી ત્રૈમાસિક સંપાદિત કરતાં હતાં. 'વાગર્થ'માં અનુવાદને અત્રક્રમ આપવામાં આવેલો. મીનાક્ષીબેને તેમના અનુભવોનું વિગતવાર વર્ણન કરતો પત્ર લખીને અમને ઉપયોગી એવાં સૂચનો કર્યાં. ગુલામમોહંમદ શેખે 'સેતુ'નાં લે-આઉટ અને

આ વર્ષો દરમ્યાન મને ભાન થયું કે બધી જ ભારતીય ભાષાઓમાં સર્જકો અને વિવેચકોના પ્રશ્નો અને આકાંક્ષાઓ મોટેભાગે સમાન હોય છે. એથી પશ્ચિમના સાહિત્યના વાચન જેટલું જ અન્ય ભારતીય ભાષાઓનું વાચન જરૂરી છે. ડૉ બંગાળી, તમિળ, મળયાળમ અને કન્નડમાં જેટલું અનુવાદિત સાહિત્ય છે એની સરખામણીમાં ગુજરાતીમાં ઘણું વધારે અનુવાદકાર્ય થયું છે. ડૉ લઘુસામયિકો અલ્પજીવી હોય તે જ સારું. શરૂઆતનો ઉત્સાહ ઓછો થતાં સામયિકને થાક લાગે છે ને વાચકોને કશું નવું મળતું બંધ થાય છે.

ડિઝાઈન તૈયાર કરવામાં અમને ઉત્સાહભેર મદદ કરી. ૧૯૮૪ના સપ્ટેમ્બરમાં 'સેતુ'નો પહેલો અંક પ્રકટ થયો. સપ્ટે. ૧૯૮૬માં સુરેશ જોશીનું

અવસાન થયું. ગ્રાહકોની સંખ્યા લગભગ સાતસો ઉપર થઈ હતી. સુરેશભાઈના અવસાન પછી ગુજરાતી અંકોનું સંપાદન શિરીષ પંચાલે સંભાળી લીધું. ત્યાર પછીનાં ત્રણચાર વર્ષો દરમ્યાન લાંબા સમય માટે મારે પરદેશ જવાનું થયું. વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ 'સેતુ'ના પ્રકાશનમાં અવરોધરૂપ એવા સંજોગો સર્જાયા તેથી દસ અંક પ્રકાશિત

થયા પછી 'સેતુ' બંધ કરવાનો નિર્ણય અમે લીધો.

આ વર્ષો દરમ્યાન મને ભાન થયું કે બધી જ ભારતીય ભાષાઓમાં સર્જકો અને વિવેચકોના પ્રશ્નો અને આકાંક્ષાઓ મોટા ભાગે સમાન હોય છે. એથી પશ્ચિમના સાહિત્યના વાચન જેટલું જ અન્ય ભારતીય ભાષાઓનું વાચન જરૂરી છે. ગુજરાતીમાં તો અનુવાદની પ્રવૃત્તિ મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે જ. બંગાળી, તમિળ, મરાઠી, મળયાળમ અને કન્નડમાં જેટલું અનુવાદિત સાહિત્ય છે એની સરખામણીમાં ગુજરાતીમાં ઘણું વધારે અનુવાદકાર્ય થયું છે. 'સેતુ' ગુજરાતીની આ અનુવાદ-સંસ્કૃતિનું એક લક્ષણ અને પરિણામ હતું. પણ 'સેતુ'ના માધ્યમથી જે થોડાઘણા ગુજરાતી સર્જકોની કૃતિઓના અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થયા એ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે વધુ આનંદની વાત હતી. કારણ કે ગુજરાતી સાહિત્યનું અન્ય સાહિત્યને પ્રદાન પ્રમાણમાં થોડું છે. છેલ્લાં પાંચ-છ વર્ષોમાં ભારતીય ભાષાઓમાંથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરવાની પ્રવૃત્તિ સક્ષમ બની છે. 'સેતુ'એ આ પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ અધીરેખિત કર્યું હતું.

વ્યક્તિગત રીતે મને 'સેતુ'ના ગાંભીર દરમ્યાન ઘણુંબધું મળ્યું. સુરેશભાઈને સહકાર્યકર મિત્રોના વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય માટે ઊંડો આદર હતો, તેથી હું ભિન્ન મત ધરાવતા વ્યક્તિ પ્રત્યે દ્વેષભાવ ન રાખવાનું શીખ્યો. નીતિન મહેતા સાથે મળીને કેટલાંક મરાઠી કાવ્યોના અનુવાદો ગુજરાતીમાં કર્યા. એ પ્રક્રિયામાં મરાઠી અને ગુજરાતી વચ્ચેના સામ્ય અને વૈવિધ્ય વિશે શીખવા મળ્યું. શિરીષ પંચાલ પાસેથી સંપાદનકાર્યમાં કેવી શિસ્ત જરૂરી છે તે જાણવા મળ્યું. ગુલામમોહમ્મદ શેખ પાસેથી સારા કામમાં નિરપેક્ષ મદદ કરવાનું મહત્ત્વ અને નૈતિકતા અનુભવવા મળ્યાં.

'સેતુ'ને પુનઃજીવિત કરવા માટે ઘણા મિત્રો કહે છે. પણ હું માનું છું કે લઘુ સામયિકો (વિટલ મેગેઝિન્સ) અલ્પજીવી હોય તો જ સારું. શરૂઆતનો ઉત્સાહ ઓછો થયા પછી સામયિકને થાક લાગે છે, અને આવાં થાકેલાં સામયિકો પાસેથી વાચકોને કશું નવું મળતું બંધ થાય છે. એથી 'સેતુ' બંધ થવાનો મને ખેદ નથી. □

હાજીમહમ્મદ અને 'વીસમી સદી'

એક સારું માસિક ફત્તેહમંદીથી ચલાવવામાં આ રસસૂના પ્રાંતમાં કેટલી જહેમત ઉઠાવવી પડે છે તેનો ખરો ખ્યાલ હાજીમહમ્મદનું જીવન જાણ્યા વિના કદી આવવાનો નથી. એ રસભીનો મજૂર 'વીસમી સદી' પાછળ કેટલી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો તે તેના નિકટના સ્નેહીઓ જ જાણે છે. યુરોપ-અમેરિકાનાં સારામાં સારા ચિત્ર-માસિકોની બરોબરીમાં મૂકી શકાય એવું 'વીસમી સદી'ને બનાવવાનું તેનું વ્રત અજબ હતું. ગુજરાતના સારામાં સારા લેખકો પાસેથી લેખો મેળવવામાં તેની હૃદયહારક મીઠાશ અને સમજાવટ ઓર હતી. એક વાર તમારા ઉપર હાજીએ નિશાન તાક્યું, પછી તમારી મગદૂર નહિ કે તમે છટકી જઈ શકો. તમારે ત્યાં હંમેશના બે ધક્કા ખાઈને પણ તમારી પાસે લખાવશે. તમે માથેરાન જશો તો તારથી તમને યાદ આપશે; વિષય માટે વસ્તુ મેળવવાનું બહાનું કહાડશો, તો એ વિષય ઉપર ઢગલાબંધ સાહિત્ય તમારા હાથમાં આવીને પડે એવી એ તજવીજ કરશે.

[હાજીમહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથ : મે, ૧૯૨૨માંથી]

નૃસિંહ વિભાકર

।। બહોળા સંદર્ભ સાથેના સંવાદનો સંકલ્પ ।।

ગુલામમોહમદ શેખ (૧૯૩૭) : ચિત્ર-કળાકાર, કવિ, નિબંધકાર, લલિતકળાના (નિવૃત્ત) અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'અથવા' (કાવ્યસંગ્રહ), 'અમેરિકન ચિત્રકળા' (અનુવાદ) □ 'નિહારિકા', યુનિવર્સિટી હેલ્થ સેન્ટર પાછળ, પ્રતાપગંજ, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨.

'વૃશ્ચિક' (૧૯૬૯થી ૧૯૭૩),
'સાયુજ્ય' (કલાવિભાગ ૧૯૮૩-૮૪)

○ ૧૯૬૦-૬૨ આસપાસ તમારી કવિતા 'ક્ષિતિજ', 'વિશ્વમાનવ', 'કુમાર' એવાં જુદીજુદી મુદ્રાવાળાં ને વિભિન્ન સંપાદકીય દૃષ્ટિકોણવાળાં સામયિકોમાં પ્રકાશિત થતી હતી. એ દિવસોમાં સાહિત્યનાં આ સામયિકો વિશે તમારા મનમાં કેવી છાપ હતી ? (ગુજરાતી સાહિત્યમાં) સંક્રાન્તિ પામતા 'આધુનિક'ના સંદર્ભોએ ત્યારે કેવી આબોહવા રચેલી ?

● 'કુમારે' ગીત-આકારનાં 'ખોરડું' જેવાં બે કાવ્યો પ્રગટ કર્યાં હતાં. ત્યારબાદનાં છૂટથી લખેલાં ત્યાં કે 'સંસ્કૃતિ'માં છપાતાં-યા નહિ. મોકલ્યાં હોય તો પરત આવ્યાં હશે. ભોગીભાઈનો અભિગમ 'વિશ્વમાનવ'માં નવી કવિતા છાપવા માટે ઉત્સાહી હતો અને 'ક્ષિતિજ'માં સુરેશભાઈએ સંપાદન લીધું એ પહેલાં ય પ્રબોધ ચોકસી નવાં કાવ્યો છાપવા આતુર રહેતા. એ બંને સામયિકોને ભેગાં કરીએ તો સાહિત્ય-કળા અને સમાજશાસ્ત્રીય વિષયોમાં નવાં પગરણોને વધાવવાની પહેલ થઈ.

'ક્ષિતિજ' અને 'વિશ્વમાનવ'ની તાસીર જુદી હતી પણ એકમેકને પૂરક. 'વિશ્વમાનવ'માં અનેક વિષયો સમાતા તેથી 'માત્ર સાહિત્ય'ની ખેવનાનો 'ક્ષિતિજ'નો (સુરેશ જોષીના સંપાદન હેઠળનો) અભિગમ ત્યાં અભિપ્રેત નહોતો, પરંતુ ભોગીભાઈના આગ્રહ વગર કળાના ઇતિહાસના કે રસાસ્વાદના જેવા લેખ મેં કદાચ લખ્યા ન હોત. 'ક્ષિતિજ'માં અખતરા માટે પૂંઠું મારા હાથમાં હતું (તેવું ભોગીભાઈએ

અકાદમીનું બંધારણ બદલવા અને લોકશાહી દબે કળાકારો ચૂંટાય એવી પદ્ધતિ સંગઠન દ્વારા જ કેળવાય એ માટે સામયિક ખપ લાગ્યું. □ મૂળે સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન લાવવાની વૃત્તિ એ જ સંપાદનનું ધ્યેય બની રહેલી □ સામયિકને જીવંત રાખવા સંપાદકે સારોએવો સમય ફાળવવો પડે, પ્રેસના આંટાફેરાથી માંડી લખાણો-ચિત્રોને બરાબર છાપવાની જવાબદારી (અને ઊણપ વિશેનાં આકરાં વચનો ખમવાની શક્તિ) વગેરેના થાક ને કંટાળા ચડે ત્યાં છપાઈને પ્રગટ થયેલા તાજા અંકની વાસ આવે અને સારું થયું હોય તો ઉદ્ધસતો ઉત્સાહ આવે તે ફરી યંત્રણા વેઠવાનું બળ આપે.

કદી મને સોંપ્યું ન હોત. નવી કળા વિશે એમના મનમાં ઊંડા સંશય હશે એવું લાગતું) તેથી અનેક ભારતીય કળાકારોનાં હાથે કરેલાં લિનોકટ વગેરે છપાયાં.

સુરેશભાઈ એ ચિત્રો વિશે શું ધારતા હશે એ કળવું મુશ્કેલ, પણ પૂંઠાં જોઈ રાજી થતા. '૬૩માં દશ્યકળા વિશેષાંક કરાવવા પાછળ એમનો જ હાથ હતો.

આમ છૂટથી કરવાની, કરવા દેવાની સંપાદકીય દૃષ્ટિના અનુભવે અન્ય સામયિકોના ('કુમાર', 'સંસ્કૃતિ'-ના સવિશેષ) ચીલા ચાલુ

રાખવાના આગ્રહ બદલ આશ્ચર્ય થતું, આકોશ પણ એમની પહોંચ લાંબી અને પ્રસાર ઘણો એટલે ધાક પણ લાગે. પરંતુ ભોગીભાઈ, પ્રબોધભાઈ અને સુરેશભાઈની ત્રિપુટીએ નવોન્મેષની હવા જમાવેલી તેથી આધુનિકનું સ્વાસ્થ્ય જળવાયું અને નવી કેડીઓ ચીંધાઈ.

એ અભિગમનો મૂળ હેતુ ગુજરાતને નવપ્રયાણોથી પરિચિત કરાવવાનો હતો તેથી ખૂબ અનુવાદો થયા, અને પ્રકાશનના એ સાહિત્યવર્ગે એક નવી પેઢીને ભણાવી એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી.

○ સુરેશ જોષીનો પ્રભાવ - એક સર્જક અને વિવેચક ઉપરાંત 'વાણી', 'ક્ષિતિજ' વગેરેના સંપાદક તરીકે તમને કેવો લાગ્યો હતો, એ દિવસોમાં ? એમના દેશાન્ત પરથી, 'સાહિત્ય-સામયિક'ની કોઈ વિશેષ 'ભૂમિકા' (રોલ) તમને મનમાં વસે છે ખરી ? આજે એ બધા દિવસોને, એ માહોલને, તમે કેવી રીતે જુઓ છો ?

● સુરેશ જોષીને સર્વાંગી સાહિત્ય હમેશાં અભિપ્રેત રહ્યું : સંપાદનમાં કે સ્વલેખનમાં સર્જન-વિવેચનના વાડા ભૂંસવા એ પ્રવૃત્ત રહ્યા. કલા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને સમાજદર્શનમાં પણ એ નવોન્મેષને નવાજતા રહ્યા. 'સાહિત્ય-સામયિક' પ્રત્યેનો એમનો અનુરાગ જાણીતો છે : સામયિક વગર એ જાણે એકલા પડી જતા : સામયિકો જ જાણે એમનો સંસાર-પરિવાર હતો.

એમનો મને સ્પર્શતો ગુણ એ કે એ હંમેશાં પ્રવૃત્ત રહેતા, લેખકોને પત્રો, લેખોની પસંદગી, પ્રકાશકો સાથેની માથાકૂટમાં ખૂબ સમય જતો હશે, પણ એનો ભાગ્યે જ ઉલ્લેખ કરતા; વાત માત્ર કૃતિની, એની ગુણવત્તાની, એમાં રહેલા નવોન્મેષની. આજે એવું ઓછું દેખાય છે. એ તો લગભગ સાહિત્ય શક્તિ અને સામયિકો દ્વારા સાહિત્યિક સમુદાય સાથે દૂર-નજીકનો દોર બાંધી રાખતા.

એમને પૂર્વગ્રહો નહિ હોય એવું કહી શકાય નહિ. નિરંજન-ઉમાશંકરનાં લખાણો અહીં ઓછાં છપાતાં, પરંતુ 'રે' મઠનાં આકમણો છતાં એના કવિઓની કૃતિઓ છાપવાનો ઉપક્રમ એ છોડતા નહિ.

આજે વાતાવરણ બદલાયું છે અને નવાં, સારાં સામયિકો નીકળ્યાં છે પણ એમના સર્વાંગી

(હોલિસ્ટિક) દર્શનની ખોટ સાલે છે.

○ ૧૯૬૩થી ત્રણ-ચાર વર્ષ તમે લંડનમાં રહ્યા, એ દરમ્યાન ઇટલી જવાનું થયું - ત્યારે ચિત્રકળાના ત્યાંના કળાલક્ષી અને એકેડેમિક વાતાવરણ ઉપરાંત ત્યાંના એવા સાહિત્યલક્ષી વાતાવરણની કોઈ છાપ ઝિલાયેલી ? એ જ વર્ષોમાં તમને, ચિત્રકળાસંદર્ભે, ભારતીય પરંપરાની ખોજની અનિવાર્યતા લાગેલી - એવો કશો પ્રતિભાવ, ગુજરાતી કવિતાની, એ દિવસોમાંની લાક્ષણિક 'આધુનિકતા' સંદર્ભે, તમારા મનમાં જન્મેલો ?

● યુરોપમાં ફરતાં કે લંડનમાં સાહિત્યનો સંપર્ક જરૂર રહ્યો, પણ અંગ્રેજી કવિઓને મળવાનું ઓછું બન્યું. (એક વાર ડી. જે. એનરાઈટને મળવાનું થયું હતું.) આમાં મારી અંગ્રેજી સાહિત્યની અપરિચિતતાનો ભય પણ જવાબદાર હોઈ શકે. જોકે એલિયટ, પ્લાથ, જેનીંગ્સને માણતો, પણ નવી અમેરિકન કવિતા (ગીન્સબર્ગ, ફ્લીંગ્ફી વગેરે) અને યુરોપીય કવિતા તરફ ખેંચાણ રહેતું. યુરોપીય કૃતિઓ ભાષાંતરમાં જ વાંચી શકાતી અને ભાષાંતરે એ કાળે ઓછાં, તેથી જાણીતા કવિઓથી આગળ જવાતું નહિ. જો કે વોઝનેસેન્સ્કીને નાટકીય રીતે પાઠ કરતા સાંભળેલા અને રોયલ આલ્બર્ટ હોલમાં કવિતાના મોટા મુશાયરામાં નેરુડા, ગીન્સબર્ગ વગેરેને સાથે સાંભળતાં ઝણઝણાટી થઈ હતી.

ભારતીય પરંપરા વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ મ્યૂઝિયમમાં આપણાં પોથીચિત્રો જોતાં જે સંસ્કારો જગાડતી તેમાં યુરોપીય કવિતાના સ્થાનિક પરિવેશના રણકા આડકતરી રીતે જવાબદાર હતા. કળામાં આધુનિકતા સમસ્યાઓથી ઘેરાઈ, પ્રગતિનાં શિખરો સર કરીને શૂન્યની દીવાલે માથાં પટકતી હતી. ચિત્રપદાર્થના વિલોપનની એ ઘડીએ સર્જનાત્મક આબોહવા નવી સિનેમાનાં પ્રયાણોથી તરબતર હતી. ફેલીની, બુન્નેલ અને પાસોલિનીની અર્વાચીન-પ્રાચીન સોંસરવી નીકળતી ત્રસ્ત સંવેદના આ વાદને વિશેષ ભાવી. માત્ર પ્રાચીન કે પૂર્વનો મોહ સર્જનના ઋતને ગ્રસી લે તેવો બિહામણો ભાસ્યો પણ પરંપરા અને તેની વિવિધાના હજી રણકતા સૂરોને ફરીફરી સાંભળવાની તીવ્ર મનીષા પણ ઉદ્ભવી. ગુજરાતીમાં કવિતા માટે એ ખોજની ભાષાની આજે ય તલાશ છે, પણ ગદ્યમાં 'ઘેર જતાં'

વાટે એવા અખતરા કર્યા છે, તેમાં અનેક કાળમાં એકીસાથે વિહરવાની એવજા છે.

○ સાહિત્ય અને કળાને લગતાં સામયિકોના સંપાદનમાં જોડાવાનું કયા સંયોગોમાં બનેલું? કઈ આવશ્યકતાએ તમે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં, આવી સક્રિયતામાં પડવા ઇચ્છ્યું?

● ભોગીભાઈ અને સુરેશભાઈના સમાગમે જ એવા સંયોગો જન્મ્યા. મારો ય અભિનિવેશ એ વિશેની જાગૃતિ ફેલાવવાનો, એટલે કે શૈક્ષણિક જ હતો. એ કાળે ભણાવવાનું આવ્યું એટલે કલા વિશેનાં લખાણો - સંપાદનોમાં એ જ અભિગમ વિસ્તર્યો.

○ 'સાયુજ્ય'ના કળાવિભાગના સંપાદક તરીકેના અને 'એતદ્' / 'ઊહાપોહ' સાથે પરોક્ષ રીતે સંકળાવાનું થયું એના કોઈ વિશેષ અનુભવોનો નિર્દેશ કરી શકો?

● 'સાયુજ્ય'નો કળાવિભાગ બહુઆયામી રાખવાની નેમ કેટલેક અંશે પૂરી થતી. 'એતદ્' / 'ઊહાપોહ'માં તો પૂઠાં વગેરે કરવા/કરાવવા સિવાય બીજું કંઈ ભાગ્યે જ કરવાનું આવ્યું છે.

આપણે ત્યાં કળા વિષે મૌલિક લખાણો ભાગ્યે જ લખાય છે તેથી સંપાદનમાં અનુવાદ પર આધાર રાખવો પડતો. અનુવાદ સહજ થતા નથી તેથી સમસ્યાઓ વધે છે. મૂળ તો કલામાધ્યમની પરિચિતતા ઓછી અને લખાણો યાંત્રિક ઢબનાં એટલે ઘણુંબધું ટૂંકમાં કે મઠારીને જ મૂકવું પડે. ઉપરાંત આવું વાંચનાર વર્ગ નહિવત્, સાહિત્યકારો ય અન્યકળાઓ, વિશેષ તો દશ્યકળા વિશેનાં લખાણો જોતા નથી તેથી પ્રયત્ન અવકાશમાં તાકેલા તીર જેવો પ્રશ્નાર્થસૂચક બની રહે. સુરેશભાઈએ હવા જગવેલી તેથી સાહિત્યમાં સળવળાટ થયા ને નવી પેઢી નવું સાહિત્ય પિછાણતી થઈ. ચિત્ર પણ આંખની સાથે કાને જોવાની ય ટેવ પડે તો કલા વિષેનાં લખાણોનું કંઈક લક્ષ્ય સધાય.

○ તમે 'વૃશ્ચિક' શરૂ કર્યું એની પાછળની ભૂમિકા શી હતી? એ અંગ્રેજીમાં કેમ કરેલું? સંપાદક તરીકેના તમારા વિશેષ અભિગમ વિશે, સંપાદન-રીતિ વિશે, સંપાદકની વિટંબણા ને પ્રસન્નતા વિશે - એમ એક વ્યાપક 'સંપાદન-અનુભવ' કેવો રહેલો એ કહેશો?

● કલાકારો વચ્ચે વિચારોના આદાનપ્રદાનનો અભાવ 'વૃશ્ચિક'ના પ્રકાશનની ભૂમિકા તરીકે મૂકી શકાય.

એમાં સમગ્ર ભારતના અને અન્ય પરિવેશોને સમાવવાના હોઈ અંગ્રેજી (આવડ્યું તેવું) માધ્યમ રાખવું જરૂરી હતું. એ નિમિત્તે મૌલિક કવિતા (અરવિંદ કૃષ્ણ મેહરોત્રાનો સંગ્રહ) અને સંતકવિતાના અનુવાદોની નેમ પણ ફળી. મુખ્યત્વે કળાની ગતિવિધિઓ પર કેન્દ્રિત રહેવાનું વિચાર્યું હોઈ પહેલાં તો ગીતા કપૂરના 'આધુનિક ભારતીય કળા' પરના અભ્યાસલેખો શ્રેણીબદ્ધ છાપવાનું થયું, પછી રાષ્ટ્રીય લલિતકલા અકાદમી અને આંતરરાષ્ટ્રીય ત્રૈવાર્ષિકી વિશેના વિવાદ અને એ બંનેના બહિષ્કારની ચળવળ પણ એમાંથી ઉદભવી.

એની નેમ બિનવ્યાપારી, નાનું પણ સ્વયંઆધારિત બની રહેવાની હતી, છતાં થોડાં લવાજમો આવતાં અને મિત્રો અનુદાન પણ દેતા. સાદા કાગળ પર છપાવું ને બધું (સંપાદનથી માંડીને ટપાલની ટિકિટ ચોંટાડવાનું) જાતે સાથીઓ જોડે મળી કરવાનું એટલે આર્થિક પ્રશ્નો નડતા નહિ. છેવટે સંચાલનમાંથી સાથીઓ છટક્યા ત્યારે કામનો ભાર વધ્યો અને બંધ કર્યું. પણ આવું તો બધે થતું હશે ને?

'વૃશ્ચિક'ના સંપાદન પાછળના એક દષ્ટિકોણને કલાકાર-સાહિત્યકાર મિત્રો સાથેના પત્રવ્યવહાર જોડે સરખાવી શકાય : આવો સંપર્ક, લેખિત સંવાદ એ સમયની માગ હતી. એ ઉપરાંત કળાસાહિત્ય ઉપરાંતની સાંપ્રત ગતિવિધિઓ પર ટિપ્પણી કરવાનું પણ ધ્યેય હતું, અને બીજા અંકમાં જ સાંપ્રદાયિકતાના જુવાળ પર લખવાનું આવ્યું ત્યાર બાદ વિવેતનામમાં 'જી-આઈ' કહેવાતા અમેરિકી સૈનિકોના આત્મદર્શનના પત્રોના અનુવાદો પણ છપાયા, જેરામ પટેલે એ અંક માટે વિશેષ એવું રેખાંકન પણ કરી આપ્યું. ત્યારબાદ પ્રવર્તિત હિંસાખોરી વિરુદ્ધ કળાકારોએ કરેલા લીનોકટ છાપનો વિશેષાંક થયો. અકાદમીનું બંધારણ બદલવા અને લોકશાહી ઢબે કળાકારો ચૂંટાય એવી પદ્ધતિનો અભિગમ સંગઠન દ્વારા જ કેળવાય એ માટે સામયિક ખપ લાગ્યું. બહોળા સંદર્ભ સાથેના સંવાદનો અને એ દ્વારા સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે હસ્તક્ષેપનો સંકલ્પ સંપાદનના મૂળમાં હોઈ શકે અથવા સંપાદન કરતાં એ સંભવ્યો કે વિસ્તર્યો હશે.

સંપાદનનો કોઈ ચોક્કસ અભિગમ પૂર્વનિર્ણિત ૧૨૩

હોય એવું યાદ નથી : હા, વિવેક અને સંતુલનના સર્વસામાન્ય આદર્શો ખરા. પ્રકૃતિ તો કામ કરતાંકરતાં નીપજી તે જ અને કાર્યપદ્ધતિ આર્થિક ભંડોળ કે કળાના કોઈ પ્રકાર કે સંસ્થા પર આધારિત ન હોઈ પ્રવાહી રહી. ચોમેર નજર ફરતી રહે, છપાતું, લખાતું, દેખાતું બધું સંપાદન-સ્વાર્થે ખપમાં લેવાની દૃષ્ટિ સતેજ થાય - મૂળે સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન લાવવાની વૃત્તિ એ જ સંપાદનનું ધ્યેય બની રહેતી. 'વૃશ્ચિક' નામ જે દિવસે સામયિક પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો તે દહાડે બેઠેલામાં મોટા ભાગના વૃશ્ચિક રાશિના હોઈ પડ્યું હતું. દેશવિદેશની કલા-સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓને એ પહોંચતું કરાતું તેથી એવો પરિવાર પણ થયો. કેટલાંક નાનાં વિદેશી સામયિકો સાથે આદાનપ્રદાન પણ થયું, અને બંધ થયા પછી પાંચ વર્ષો લગી ત્યાંથી સામયિકો આવતાં રહ્યાં. ન્યૂયોર્કની પબ્લીક લાઇબ્રેરીમાં પહોંચ્યું એટલે સરખી રીતે સંઘરાયું પણ હશે.

સામયિકને જીવતું રાખવા સંપાદકે સારો એવો સમય ફાળવવો પડે, પ્રેસના આંટાફેરાથી માંડી લખાણો-ચિત્રોને બરાબર છાપવાની જવાબદારી (અને ઊણપ વિશેનાં આકરાં વચનો ખમવાની શક્તિ)વગેરેના થાક ને કંટાળા ચડે ત્યાં છપાઈને પ્રગટ થયેલ તાજા અંકની વાસ આવે અને સારું થયું હોય તો ઉદ્દસતો ઉત્સાહ આવે તે ફરી યંત્રણા વેઠવાનું બળ આપે.

- સુરેશ જોશીએ 'ક્ષિતિજ' આદિ, સામયિકોથી સાહિત્યના નવા સંદર્ભોની અભિજ્ઞતા વધારવાનું તાકેલું એની સાથેસાથે ચિત્ર-શિલ્પ-સંગીતાદિ અન્ય લલિતકળાઓની અભિજ્ઞતા વધારવા/એના આસ્વાદની ભૂમિકા ઊભી કરવા પણ થોડાક પ્રયત્નો કરેલા - તો આ પ્રકારના પ્રયાસનો કોઈ, આછોઅમથો પણ પ્રભાવ ઊભો થયો હોય એમ તમને લાગે છે ? જો ના, તો - ઓછામાં ઓછું - શું શું થવું જોઈતું હતું ? શું, હજુ પણ, થઈ શકે ?
- પ્રકાશનો પાછળના ઉત્સાહમાં કળાકારવર્તુળોમાં વ્યાપેલી ચર્ચાવિચારણાની હવા જ જવાબદાર હતી, પણ ગુજરાતીમાં એવી હવા જામી નહિ તે સખેદ નોંધવું ઘટે. કળાશિક્ષણ દ્વારા પણ ગુજરાતીમાં કળા

પર લખનારા નહિવત્ નીકળ્યા. સાહિત્યકારો કળા તરફ બહુ વળ્યા નહિ અને દૃષ્ટિ કેળવી નહિ તે પણ દુઃખદ લાગે અને નિરાશા પણ થાય, આજેય ગુજરાતીમાં કળા પર સ્વતંત્ર રીતે વિચારો રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ ભૂમિકાના અભાવે ઉદ્ભવે નહિ. ગુજરાતીને કળા વિશેના વાચક અને લેખકની, ખરે તો કળા રસિકની ખોટ છે.

આ માટે સાહિત્યકારો અને કળાકારો સહિયારો પ્રયત્ન કરે તો વાતાવરણ સર્જાય. સામયિકો ચિત્રો/શિલ્પો છાપતાં થાય તો હવા ઊભી થાય અને મૌલિક ન મળે તો અનૂદિત લખાણો છાપી શકાય. લોકકળાની, આબેહૂબને આરમ્ભે એવાં ચિત્ર/શિલ્પોની કે 'કુમાર'શાઈ બંગાળશૈલીનાં ગુજરાતી કલમમાં ચિત્રોની રુચિ થોડીઘણી પ્રવર્તે છે તેમાં વિશ્વકળાની વિવિધાનું પ્રચલન થાય તો સૌને ગમતા રસના આસ્વાદની ભૂમિકા રચાય. પણ એ માટે કમર કસનારાની જરૂરત છે.

- અત્યારે ગુજરાતીમાં જે સાહિત્ય-સામયિકો ચાલે છે એના વિશે તમારા નિખાલસ અભિપ્રાય કેવા છે ? તમારી શી અપેક્ષા છે એમની પાસેથી ?
- ગુજરાતીમાં ઘણાં સક્ષમ સાહિત્યિક સામયિકો છે, તેમાં સર્જતા સાહિત્યના અને વિવેચનીય વલણોના પડઘા પડે છે. વિવેચનોમાં ક્યાંક આત્માગ્રહોનું પ્રમાણ વધતું જણાય છે અને સર્જનોમાં એકવિધતા પ્રવેશતી જણાય છે અને જેટલું સાધ્યું તેથી તોષિત રહ્યાનો ભાવ પણ પ્રગટ થાય છે તેને ભયસ્થાન ગણવાં રહ્યાં. ભાષા પણ જેટલા સ્તરે સમાજમાં પ્રયોજાય છે તેના પડઘા ય આમાં ઓછા પડે છે, પણ આ સમસ્યાઓ સામયિકોની નહિ, સાહિત્યની છે.

સામયિકો અવનવી ભાષાપ્રક્રિયા અને પ્રવૃત્તિનાં નિદર્શનો અનુવાદો દ્વારા કરી શકે. વિશ્વના ઉત્તમ સાહિત્યને પડખોપડખ છાપ્યું હોય તો ઊણપો જોવાનો ઉપક્રમ સર્જાય અને નવી દિશાઓ પણ ચીંધાય. અનુવાદો પશ્ચિમ ઉપરાંત પૂર્વના સાહિત્ય-માંથી અને વિશેષ તો ભારતીય ભાષામાંથી થાય તો નવાંનવાં લક્ષ્યો પ્રતિ નજર પડે. સંગીત, સિનેમા, કળાનાં નવોન્મેષોનો સંસર્ગ પણ સાહિત્યના બંધ ઓરડામાં નવી હવા લાવે. જો કે આવું થતું જ નથી એવું નથી, પણ થાય છે તે પૂરતું તો નથી જ. □

।। મૂળ રસ પોતીકા વિશ્વને ફંફોસવામાં ।।

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર (૧૯૪૧) : કવિ, નાટ્યકાર, વિવેચક, ગુજરાતીના અધ્યાપક
 □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ઓડિસ્યૂસનું હલેસું' (કવિતા), કેમ મકનજી, ક્યાં ચાલ્યા ? (નાટક) સીમાંકન અને સીમોહાંધન (વિવેચન) □ ચમેલીબાગ ક્વાર્ટર્સ, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા-૨

'સંદર્ભ' (૧૯૬૩-૬૪ ?)
 'યા હોમ' (૧૯૬૮થી ૧૯૭૦)

“સંદર્ભ” : એટલે કે દરિયો ન હોય તો માછલાં તરે ક્યાં ? જો કે માછલાં પાણીનાં મોજાંથી કાંઈ ખાસ જુદાં નથી, એ વાત તો ખોટી જ છે. અને ‘યા હોમ’ એટલે કે ૩૦-૨-૧૯૬૮ - સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર ૧

વાતાવરણમાં વિશ્વયુદ્ધ હતું. માત્ર મારામારી નહીં, માત્ર ગલીઓના ગુંડાઓએ અફીણનો વેપાર હાથમાં રાખવા મચાવેલાં રાહ-રમખાણો નહીં. સ્ટ્રીટ-ફાઈટ્સ નહીં, વર્લ્ડ-વોર; વિશ્વ એટલે શું, એ બાબતનું યુદ્ધ. ઉમાશંકર જોશી, સુંદરમ્, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, સુરેશ જોષી, ગુલાબદાસ બ્રોકર, લાભશંકર ઠાકર અલગ અલગ વિશ્વો બનીને આવ્યા હતા. કવિની સાધના તે કઈ ? ટુ પ્રોપ ઈન ધ ડાર્ક. શું ? શું ? ચીનમાં, ભારતીય સર્જક તરીકે જઈને, ઉમાશંકરે એમ કેમ કહ્યું કે અમે ભારતીય સર્જકો અંધકારમાં કશુંક શોધવા ફંફોસીએ છીએ ? વિષ્ણુભાઈ તો કહે કે “જુઓ, આ સુંદરમ્ કશુંક પામ્યા છે ને પ્રાપ્તિની કવિતા લખે છે.” ઉમાશંકર કહે કે “કવિની સાધના એની પોતાની. એ મેળવનારો નથી, શોધનારો છે - કશાક શાશ્વતનો શોધનારો”. “શાશ્વતનો ? કયા શાશ્વતનો ? શું શાશ્વત ? છે તે માત્ર સમય છે, ને એ ભયંકર છે.” “કોણ બોલ્યું, કોકિલા કે ?” - ના, ના, સુરેશ જોષી. સંમોહક. જો કે એ પણ ફંફોસે. Camus-નો ઉચ્ચાર ‘કામુસ’ કરે, પછી સુધારી લે.

છાપાં-છમકલાંને સામે છેડે છે લઘુ-સામયિક. કીર્તિકામુક્તાને સામે છેડે છે વિશ્વઆગ્રહ. □ ત્યાં જ તો વાત હતી. કૃતિ અને વિવેચન, બંને ? ‘રે મઠ’ના કવિઓને બિલકુલ પરવડે નહીં. કૃતિ, કૃતિ ને કૃતિ જ, એવો એમનો આગ્રહ....ને અમે કૃતિઓ ભેગું વિવેચન છાપીએ. નામ જ રાખ્યું ‘સંદર્ભ’. નામ જ જોખમી હતું. એ આશયથી જ રાખ્યું હતું. □ બે તારીખો ‘યા હોમ’ના પ્રકાશન-તારીખ તરીકે આપેલી : કેલેન્ડરની તારીખ ૨૮-૨-૬૮, ‘શુદ્ધિકૃત દિનાંક ૩૦-૨-૬૮’. ફેન્ટસી. □ આ માસ-મેનને જ આજે જ્યારે સર્જકનું, કલાકારનું નામ આપવામાં આવે છે; સંસ્કૃતિપુરુષ, લોકનેતા તરીકે ગણવામાં આવે છે; ત્યારે; અમૃત...ચાલ, એક નવું, નાનકડું, હસ્તલિખિત કાઢવું છે ? નામ.....

અગ્રગામી. “ગામી તો ખરા, પણ જાય છે ક્યાં ?” કોણ બોલ્યું ? લાભ-શંકર. સુરેશ જોષીની દોટ બધી પાંડિત્ય તરફ, અલબત્ત અદ્યતન, પાશ્ચાત્ય, અસ્તિત્વ-વાદથી એબ્ઝર્ડવાદ સુધીની, છતાં અંતે

પાંડિત્ય તરફ. મેન ઓફ થિયરી. જ્યારે વાત છે કૃતિની. કૃતિ, કૃતિ, કેવળ કૃતિ. અરે, કૃ. બસ. અમે જે કાંઈ લખીએ છીએ, એ અમે સમજીએ જ છીએ, એવું માની ન લેવું. (નથી જ સમજતા, એવું માનવાને તમે તલપાપડ હો, તો તળાઓ તમારા પૂર્વગ્રહોના તેલમાં, ગરમાગરમ.) ‘સમજવું’, એ ઘટનાને સમજો. સમજવાની એક જ રીત છે, સર્જો.” “એટલે તો નેચરાલિઝમ એ જ એક માત્ર માર્ગ,” - કોણ બોલ્યું ? બ્રોકર.

બ્રોકર ? નવાઈ લાગી ? પણ એ જ. રામપ્રસાદ બક્ષી, સુરેશ જોષી, ગુલાબદાસ બ્રોકર, રાજેન્દ્ર શાહ, મુંબઈનું કાવ્યસત્ર અને વિશ્વયુદ્ધનું એક યાદગાર વોર-થિયેટર; સ્કોટક યુદ્ધક્ષેત્ર. “ગુલામ શેખની કવિતા વિષે પંદર મિનિટ બોલો, મનસુખભાઈ.” - પણ મનસુખભાઈ શું બોલે ? લતા તો કદાચ બોલે તો બોલે, પણ મનસુખભાઈ શું બોલે ? - જે બોલી ન શકે તે બરાડે. અથવા તો કપટના પાસા ફેંકે. ધૂર્તતા દાખવે કાયરો અને કીર્તિલોલુપ અછતગ્રસ્તોની ટોળીઓ જમાવે. અફીણનો વેપાર આદરે. પ્રજાને પોઢાડે. વિશ્વોને બુઝાવવા મથે. વિશ્વો એમ બુઝાતાં નથી. અગ્નિ એમ ઓલવાતો નથી. કજળતાં લાગતાં તાપણાં પ્રલયાગ્નિને જાળવી લે છે. પણ મરણિયાઓના વિશ્વયુદ્ધને સ્થાને મવાલીઓનાં છાપાં-છમકલાં ચાલ્યા કરે છે.

છાપાં-છમકલાંને સામે છેડે છે લઘુ-સામયિક, કીર્તિ-કામુકતાને સામે છેડે છે વિશ્વ-આગ્રહ. “ મારા તો પાંચ હજાર પાંચ વાચકો છે, સાડા ચાર છાપામાં કોલમો છે, ત્રણ વરસ, સાત મહિના ને આઠ દિવસથી હું અધિપતિશ્રીનો લાડકો રહ્યો છું.” એ દીન અહંકારની સામે છેડે એકલા ચાલવાની હિમ્મત, સીમાડા ઓળંગવાની હતી.

આવી કંઈક સમજણના પરોઢિયે મ્હોં-સૂઝણમાં જેની મુખાકૃતિ કંઈક કળાઈ, એનું નામ ‘સંદર્ભ’. - ‘સંદર્ભ’ કશાનું ઉપનામ નહોતું. જે રીતે ‘રે’ કે ‘કૃતિ’, ‘ક્ષિતિજ’ કે ‘સેતુ’ ‘રુચિ’ કે ‘સાહિત્ય’, ‘પ્રાઉસાઉ’ કે ‘એતદ્’ કંઈ કશાનાં ઉપનામ નથી રહ્યાં કે સર્વનામ નથી બન્યાં, એ રીતે. જો કે રીત પણ દરેકની અલગઅલગ. ઘણાં વિશ્વોની સહોપસ્થિતિનો એ સમય જોખમી હતો.

૨

પ્રબોધ પરીખ ત્યારે ગૌમાતાની ચાલ, કોલભાટ લેન, કાલબાદેવીમાં રહેતા. મારું રહેવાનું એફ-ટ સિક્કા-નગરના ખરબચડા, પાસાદાર, નાનકડા ઘરમાં. ભૂપેન ખખ્ખર ત્યારે રહેતા ખેતવાડીમાં. ત્રણે ઘર વચ્ચે ચાલીને દસ મિનિટમાં પહોંચાય, એટલી નિકટતા. અમે ચાલતા પહોંચતા. ‘સંદર્ભ : ૩’ ઉપર ભૂપેન ખખ્ખરનું ચિત્ર. અંદર લાભશંકરની ‘તડકો’ કવિતા, રાવજી પ્રટેલની ‘ભીડ’ અને ‘આ લ્હાય’ એ બે કૃતિઓ પણ, છેલ્લે ભોળાભાઈ પ્રટેલના બે લેખો. બીજો લેખ તે એ જ અંકમાં મુકાયેલી દરેક કવિતા વિષે આસ્વાદાત્મક વિવેચનનો લેખ.

રે મઠ’ના કવિઓને બિલકુલ પરવડે નહીં. કૃતિ, કૃતિ ને કૃતિ જ, એવો એમનો આગ્રહ. લાભશંકર, ચિનુ, આદિલ, અબ્દુલકરીમ શેખ, મનહર - બધા જ અમારા પ્રિય મિત્રો, એમાંના ઘણા પ્રિય કવિઓ. બધા જ, વિવેચનનો સમૂળો છેદ ઉરાડે. - ને અમે કૃતિઓ ભેગું વિવેચન છાપીએ. નામ જ રાખ્યું ‘સંદર્ભ’. નામ જ જોખમી હતું. એ આશયથી જ રાખ્યું હતું. તરત ચિનુ મોદીનો પત્ર આવ્યો. ‘સંદર્ભ’નો પહેલો અંક (ઈશ્વર મૃતાત્માને શાંતિ આપે !) જોયો. ન ગમેલી રચનાનાં કારણ આપવા બંધાયેલો છું. એમણે કારણ આપ્યાં. ‘સંદર્ભ’ છાપ્યાં. ‘રે’ના ચિનુભાઈ ‘સંદર્ભ’ના ચિનુભાઈ બન્યા. ઘરો નજીકનજીક હતાં. ચાલીને જઈ શકાય, એટલાં નજીક. અમે ચાલતા, મળતા, ટકરાતા, નવા ઘાટમાં બહાર પડતા.

એક ડાયલેક્ટિક પ્રોસેસ ચાલતો. પાયાના પ્રશ્નો ઊઠતા. નિર્ભીકતા હતી. પુણ્યવૃત્તિનો છોછ હતો, બલકે બહારવટિયાપણાનું આચરણ હતું. પ્રિયકાન્ત, રાજેન્દ્ર શાહ અને હરીન્દ્ર દવેની કૃતિઓ વિષે ચિનુએ પ્રતિતિજનક ટીકાઓ કરી હતી. ‘કવિલોક’ને નજરમાં રાખી બીજા અંક નહીં પ્રગટ કરો એ આશા સાથે - ‘ચિનુ મોદીનો પત્ર પૂરો થાય છે. પ્રબોધ લખે : ‘ઈશ્વર સહુ બાવિશોનું ભલું કરો.’ એ પ્રબોધ, એ ચિનુ. આપણી અવગણાયેલી પણ પ્રબળ પ્રતિભાઓ. બંનેની એ જ આશા, એ જ તાકીદ : જુદું જગત રચો.

ઝગઝગ અંકો ન નીકળ્યા. હજી કોલેજના ભણતરનાં વર્ષો પૂરાં થયાં નહોતાં. ખર્ચને પહોંચી ન વળાય. કોઈ સંસ્થાનો ટેકો નહીં. ને મૂળ રસ કોઈ તંત્રી-સંપાદક થવામાં કે વગદાર સામયિકમું હથિયાર રાખવામાં નહીં. મૂળ રસ તો જે જડવા લાગેલું તે નવા જગતને, પોતીકા વિશ્વને ફંફોસવામાં. લઘુ સામયિકનું સંપાદન કવિતા-લેખનની અડોઅડ આવીને ઊભે. એટલે જેમ એક કવિતા પછી બીજી કવિતા લખાય, વચ્ચે ન યે લખાય; તેમ એક લઘુ સામયિક નીકળે, બંધ થાય, વળી નવે નામે, થોડાક નવા કામે, પેલા જડવા લાગેલા જગતના કોઈ બીજા પ્રાન્તની શોધ સફરરૂપે, વળી બીજું લઘુ સામયિક નીકળે.

એ બીજું તે ‘યા હોમ’

૩

નીતિન મહેતા, હરિપ્રસાદ સોમપુરા, કાન્તિ પ્રટેલ, ભરત નાયક, કૃષ્ણકાન્ત જોષી, મંગળ રાઠોડ સંપાદક મંડળમાં.

૧૯૬૮માં પહેલો અંક. ફેબ્રુઆરીમાં. બે તારીખો પ્રકાશનની તારીખ તરીકે આપેલી. કેલેન્ડરની તારીખ ૨૮-૨-૬૮. 'શુદ્ધિકૃત દિનાંક ૩૦-૨-૧૯૬૮.' ફેબ્રુઆરી. ૧૯૬૮ના ફેબ્રુઆરીની ૩૦મી તારીખ તવારીખ બહારનો દિવસ સૂચવતી હતી. વાસ્તવનું શુદ્ધીકરણ ફેબ્રુઆરી દ્વારા, ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૮ !

'યા હોમ'ના આરંભ પછી મારે વિદેશ જવાનું થયું. એ સામયિક નીતિન, કાન્તિ, હરિપ્રસાદ, મંગળ, ભરત વગેરે સર્જકોનું સર્જન બન્યું. એની મૂળ પહેચાન પેલી ફેબ્રુઆરીમાં. શરૂઆતમાં અમે બધાએ 'મહાકવિ મગન જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ પણ ઊજવ્યો - ફેબ્રુઆરીનો જન્મોત્સવ. મુંબઈમાં તે સમયે ઘણી શતાબ્દીઓ ઊજવાતી. (આજે જેમની સવાશતાબ્દી ઊજવાય છે, લગભગ એ બધાની જ.) લોકેષણના કેન્સરના છેલા તબક્કામાં હોય, એવા મહાનુભાવો એ શતાબ્દી મહોત્સવોના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, સ્વાગતપ્રમુખ, મહામંત્રી, મંત્રી, સંપાદક અને દોરીસંચાલક બનીને બે દહાડા મહાલતા. 'યા હોમ' આ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને પડકારતું. ચૂનીલાલ મડિયા અને ચં. ચી. મહેતા એ પડકારમાં, એ બલેકલુમરભર્યા વિરોધમાં જોડાતા. વયભેદ ન રહેતો.

'યા હોમ'ના એક અંકમાં લઘુ સામયિક માટે મોટો આત્મભોગ આપનાર એક અદના પણ અનોખા ભાવકે એક અદનો પણ અનોખો લેખ લખ્યો છે, પત્રરૂપે. પત્ર છે સેમ્યુઅલ બેકેટ પર. લખનાર છે અમૃત ઉપાધ્યાય. બહારવટિયાપણાના સહજ આચરણમાંથી અનાયાસ કેવી રીતે ધ્યાનાર્હ વાતો નીકળી આવે છે, એ અમૃત ઉપાધ્યાયના આ ક્યૂટ કાગળમાં જોઈ શકાય છે, એટલે એનો એક અંશ અહીં રજૂ કરી, આ નોંધ પૂરી કરીએ.

પત્રનું સંબોધન છે 'વહાલા સેમ્યુઅલ' ! અમૃત એને લખે છે : હમણાં જ તમારું En Attendant godot બીજી વાર પૂરું કર્યું.' પત્રમાં અવતરણો અંગ્રેજીમાં છે એટલે અમૃતે વહાલા સેમ્યુઅલનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર વાંચ્યું હશે, એમ લાગે છે; પણ વહાલાને પત્રમાં તો મૂળ ફ્રેન્ચ શીર્ષક વધારે ગમે, એટલે એ જ આપ્યું લાગે છે. હશે. પણ હવે આવે છે આ અદના ગુજરાતીની યાદગાર અવાજ. યાદગાર એટલા માટે કે એક ગુજરાતી ભાવક

એક ફ્રેન્ચ ભાષામાં લખતા મહાન સર્જક સાથે (ભલે એકપક્ષી, ભલે ફેબ્રુઆરી તો એ સાચો એવો) સંબંધ કઈ રીતે બાંધવા ચાહે, એની વાત અમૃત ઉપાધ્યાય હવે કરે છે :

'ચારેક વર્ષો પૂર્વે તમારો સંપર્ક સાંપડ્યો હતો, પણ તમારી સાથે મૈત્રી બાંધવાની ઇચ્છા કઈક અંશે આજે સંતોષાય છે. એ મૈત્રી દબાવવાના ઇરાદાથી આ પત્ર લખું છું...હું વિવેચક નથી, પણ માત્ર ભાવક છું. લેખકને શીખવવાનો મારો હેતુ ન હોઈ શકે. પણ મારો અને તમારો સંબંધ વિશિષ્ટ જરૂર છે. વિશિષ્ટ એટલા માટે કે એ માત્ર વ્યવહાર કે બજારુ નથી. વળી, એ સંબંધ તમે તમારા જ નાટકમાં Lucky અને Pozzo વચ્ચે નિરૂપ્યો છે, તેવો માલિક-દાસનો નથી. મને તો એ સંબંધ હંમેશાં સમાનતાનો લાગ્યો છે. એટલે તો હું એનો અર્થ, સમજ્યો છું તે રજૂ કરું છું. એ તમને નામંજૂર હોય તો મને વાંધો નથી.'

વહાલા ભાઈ અમૃત, મને પણ એ સંબંધ સમાનતાનો લાગ્યો છે. સેમ્યુઅલ, વિલિયમ, ફ્રાન્ઝ, ટોમસ, મોહનદાસ, મોરારિદાસ, બધા સાથેનો. પણ, જુઓને, હવે તો એ બધાને જ બાપુ બનાવી દેવામાં આવ્યા છે ને હોંસેહોંસે બાપુ થઈ જનારાની પણ આજકાલ બોલબાલા છે. ભાવકો જ નહીં, વિવેચકો અને મોટમોટા સાહિત્યકારો સુધ્ધાં સમાનતાની વાત નામંજૂર કરવા લાગ્યા છે ! પ્રજાને પોઢાડતા અકીણનો વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે. પુશર્સ અને બોસિંગ માંહોમાંહ મારામારીઓ કરે છે.

ને આ લોકોનાં તો મોટમોટાં ટ્રસ્ટી છે, સંસ્થાઓ છે, લાખોની સંખ્યામાં ખપે એવાં છાપાં-કેસેટો-કથાઓ છે. એમાંનું કોઈ લઘુ સામયિકને તો સૂંઘે પણ નહીં. અમૃત, એમની ફેબ્રુઆરી જુદી છે, આપણી ફેબ્રુઆરી અલગ છે. એમનું વાસ્તવ અલગ છે, આપણું વાસ્તવ અલગ છે. આ માસ-મેનને જ આજે જ્યારે સર્જકનું, કલાકારનું નામ આપવામાં આવે છે; સંસ્કૃતિપુરુષ, લોકનેતા ગણવામાં આવે છે; ત્યારે અમૃત...

.... ચાલ, એક નવું, નાનકડું હસ્તલિખિત કાઢવું છે ? નામ...

।। આગવો મિજાજ - અને - સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકા ।।

નીતિન મહેતા (૧૯૪૪) : કવિ, વિવેચક, ગુજરાતીના અધ્યાપક ઠ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'નિર્વાણ' (કાવ્યસંગ્રહ), પંડિતયુગનું પુનર્મૂલ્યાંકન (સંપાદન) ઠ ૪૦૧ બી શિલ્પા ટેરેસ ન્યૂ, શિમ્પોલી રોડ, કસ્તૂર પાર્ક, બોરીવલી (પશ્ચિમ), મું બઈ - ૪૦૦ ૦૮૨.

'યા હોમ' (૧૯૬૮થી ૧૯૭૦)
'પ્રત્યક્ષ' (૧૯૯૧થી ૧૯૯૩*)

અમે 'યાહોમ'ના સાત સંપાદક. સિતાંશુ મહેતા, હરિપ્રસાદ સોમપુરા, મંગળ રાહીડ, ભરત નાયક, કાન્તિ પટેલ, કૃષ્ણકાંત જોશી અને હું. અમારા કોઈ પાસે 'યાહોમ'ના અંકોની સળંગ ફાઈલ નથી. છતાં 'યાહોમ'ના ચારેક અંક જ્યંત પારેખ તથા ભરત નાયક પાસેથી મળ્યા. શરૂઆતમાં એનું સ્વરૂપ સાયકલોસ્ટાઈલનું હતું પછી છપાવવાનું શરૂ કર્યું. ૧૯૬૮થી શરૂ થયેલું આ સામયિક ૧૯૭૦માં બંધ પડ્યું ત્યાં સુધીનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ અમારી પાસે નથી. બે વર્ષ દરમિયાન અનિયમિત રીતે કેટલાક અંકો પ્રગટ કર્યા. અત્યારે તેની સંખ્યા પણ યાદ નથી. મૂળ તો ઐતિહાસિક જાગરૂકતા ઓછી અને ક્યાંક સચવાઈ જવાની ઇચ્છા પણ નહીં જ. આમ પણ 'યાહોમ'નું જીવનચરિત્ર વ્યવસ્થિત નથી, તેથી સ્મૃતિના ઝંખાપાંખા, ક્યાંક તરડાયેલા અને કામચલાઉ સત્યને આધારે વાત કરવાની રહેશે. ૧૯૯૫માં રહી ૧૯૬૮-૭૦ના સમયમાં જોવાનું છે. આ બે સમયો ક્યારેક સાથે વહેતા લાગે, ક્યાંક અળપાતા લાગે, ક્યાંક ઘોંઘાટ કરતા, ક્યાંક ચુપકીદી ધારણ કરી વિસ્મૃત થયેલા લાગવા સંભવ છે. આ બધા સમયના સંદર્ભો સાથે, સ્મૃતિના અંગત સત્ય સાથે 'યાહોમ'ની થોડી વાત; હવે.

બી.એ., એમ.એ.ના એ દિવસો. સિતાંશુ મહેતા અમારા અધ્યાપક, મિત્ર. બધા મળતા. સાહિત્યની, સાહિત્યની પરિસ્થિતિની, ગરમાગરમ,

'યા હોમ' આંદોલન એ પરિવર્તનો દ્વારા તીવ્રતર, શુદ્ધતર થવા ઇચ્છતા સચેતસીનું મિલનસ્થાન છે, એ વ્યક્તિ સામે કાદવ ઉડાડવાનો મંચ નથી એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું. ઠ આગળ જતાં 'યાહોમ'નું સ્વરૂપ ગંભીરતા ધારણ કરવા લાગ્યું. ડર લાગ્યો.... આમ પણ આંદોલન અલ્પજીવી હોય છે, તે વળાંકો આપવા માટે હોય છે... તેથી એક સાંજે સભાનતાથી, આનંદથી, જોકે થોડા ઉદાસ થઈને, નિરપેક્ષભાવે 'યાહોમ'નું લોકિક કર્યું. ઠ 'પ્રત્યક્ષ' સદ્ભાગી છે કે સામસામા વિચાર ધરાવતા, વિવેચન વિશે અલગ મંતવ્યો ધરાવતા, ભિન્ન સુચિવાળા અનેક વિવેચકમિત્રોનો એને સાથ-સહકાર મળ્યો છે. વાડાબંધી અમે રાખી નથી. ઠ સમીક્ષકો જો કે અભિપ્રાય આપવા માટે સ્વતંત્ર હોય છે, પણ માળ ખાવાનું શ્રેય સંપાદકો માટે અનામત રહે છે.

મુકી પછાડી ચર્ચા કરતા. સાહિત્યની સાચી ઉપસ્થિતિ તો વિસંવાદભર્યા સાહચર્યમાં જ છે. આગલી પેઢીના સાહિત્યકારોની આગલી પેઢી સાથે જેણે વિચારોનું સાતત્ય જાળવી રાખ્યું છે તેવા

કેટલાક સમકાલોનોનાં કાલગ્રસ્ત સાહિત્યવલણોની ચિંતાની અસરમાંથી મુક્ત કેમ થવું તે પ્રશ્ન દરેક સમયની નવી પેઢીને સતત સતાવતો હોય છે. વયની ભૂમિકાએ તેમને માટે અવશ્ય આદર, પણ વિચારની ભૂમિકાએ ફોઈડે વર્ણવેલો પિતા-પુત્રનો સંબંધ તેઓ સાથે દરેક નવી પેઢીને રહે છે. અમદાવાદમાં આ અકળામણ 'રે', 'કૃતિ' ને 'ઉન્મૂલન' જેવાં સામયિકો દ્વારા પ્રગટ થતી. અમારો પણ અસંતોષ કંઈ ઓછો નહોતો. એ સમયે

અનેક સર્જક-વિવેચકોની જન્મશતાબ્દી ઊજવાતી રીતસરના મેળાવડા થતા. મોટીખોટી સ્વાગતસમિતિઓ, પ્રમુખશ્રી, મુખ્યવક્તાઓની લાંબી યાદી. વક્તાઓ મૂળ કૃતિની વાત વચમાં ક્યારેક યાદ આવે તો કરે, બાકી ભળતીસળતી વાતો ટેસથી કરતા. અમે આ પ્રકારના સમારંભોમાં જતા. સમસમી ઊઠતા. સર્જકતા તથા સાચી વિવેચનાત્મક દષ્ટિના અભાવમાંથી સાહિત્યના ઓઠા હેઠળ જે વહીવંચાગીરી થતી તેનો અસંતોષ અમને રહેતો. અને અમે પણ મહાકવિ મગનની જન્મશતાબ્દી ઊજવવાનું નક્કી કર્યું, વ્યવસ્થિત ગંભીરતાનો સ્વાંગ સજી પેપર તૈયાર કર્યાં અને તે જ દિવસે 'યાહોમ' નામનું સામયિક પણ પ્રગટ કરવું એવો નિર્ણય લીધો. લાલ રંગનાં ભડક પોસ્ટકાર્ડ છપાવ્યાં. 'મહાકવિ મગન શતાબ્દી મહોત્સવ ૨૮-૨-૧૯૬૮ આ કેલેન્ડરિયા તારીખે નહીં પણ અમે સૂચવેલા ૩૦-૨-૧૯૬૮ શુદ્ધિકૃત દિનાંકે ઊજવ્યો, ને 'યાહોમ'નું પ્રકાશન.

શતાબ્દીઓની ઊજવણીમાં હોય છે એવો જ ઠઠારો મહાકવિ મગન જન્મશતાબ્દી મહોત્સવમાં કર્યો. તેમાં થોડાં મસ્તીમજાક ભેળવ્યાં. બદલાયેલા ટોન સાથે વિધિવત્ ઉદ્ઘાટન કરાવ્યું. અશુભ સંદેશાઓ વાંચ્યા. મહાકવિ મગન જન્મશતાબ્દીમાં મુખ્ય મહેમાન હતા ચં.ચી. મહેતા અને ઉદ્ઘાટક હતા ચુનીલાલ મડિયા; બન્ને જુદા મિજાજના સર્જકો. આખાબોલાપણું એમનો ગુણ. ચુનીલાલ મડિયાએ કહ્યું કે હે કાલજયેષ્ઠો આઘા ખસો, નવાઓ માટે મગન કરો મગન કરો. અમે મિત્રોએ એ દિવસે મહાકવિ મગનના જીવન વિશે સંશોધનાત્મક, મૌલિક ને ક્યાંકથી બીજાના જ વિચારોને તફડાવી લઈ, અંગ્રેજી, ગુજરાતી કેન્ય, જર્મન, સંસ્કૃત વગેરે વિદ્વાનોનાં અવતરણોના વાઘા અમારા પેપરને પહેરાવ્યા. આ બધું જ ઉપજાવી કાઢ્યું હતું. પદ્મવત્રાહી પાંડિત્યનું મૂલ્ય પણ આપણે ત્યાં કંઈ ઓછું છે ? અમે વાંચેલાં પેપરના કેટલાંક વિષયો પણ સુજોની જાણકારી માટે આ રહ્યા : (૧) મહાકવિ મગનને આવેલાં સપનાંઓ, (૨) મહાકવિ મગનનું રસમય વિવિધરંગી જીવન (૩) મહાકવિ મગનનાં મકાનો (૪) કવિમાંથી મગન મહાકવિ કેવી રીતે થયા - એક સંશોધન. મહાકવિ મગનના જીવન વિશે થયેલા આ તલસ્પર્શી અભ્યાસમાં કાળવું હાસ્ય હતું. વિડમ્બના હતી. હજારીમલ સોમાની કોલેજ (ભવન્સ કોલેજ, ચોપાટી)ના

રમતગમતના હોલમાં ચારે બાજુ પોસ્ટરો લગાવ્યાં. 'અમે તો લખીએ છીએ, તમે વાંચતાં શીખો.' 'નાહી-ધોઈને કવિતા પાસે જાવ' વગેરે. બીજી બાજુ એક ટેબલ પર 'યાહોમ'ના અંક મૂક્યા હતા ને બાજુમાં મૂળા, ભાજી તથા ગાજર; અને લખ્યું હતું : 'યથાશક્તિ યથામતિ ગ્રહણ કરો.' સિતાંશુ યશશંદ્રની આ આઈડિયા પછીથી મગનકાવ્યોમાં વિસ્તરતો જોઈ શકાશે. એ કાવ્યોનું આંતરકૃતિત્વ તપાસનારને આ વિગતો કામમાં આવી શકે. આધુનિકતાનો વિરોધ કરનારા (એ ય તે તેને સમજ્યા વિના જ) આને અનુઆધુનિકવાદનું વાચન ગણે તો યે વાંધો નથી.

'યાહોમ'નો મંત્ર હતો કવિ ઉમાશંકર જોશીની કાવ્યપંક્તિ 'મને મુદ્દાની બૂ સત્તાવે'. પહેલા અંકનો મેનિફેસ્ટો ઠાવકા ડાહ્યા મૂર્ખોને જરાયે ન ગમ્યો. આ મેનિફેસ્ટોનું સૂત્ર હતું : 'અમારાં બુદ્ધિ-હૃદયે પીવાનાં પાણીમાં લઘુશંકા કરી જનારાઓને હવે હરગિજ નહીં સાંખી લેવાય.' અને જાહેરાત આ પ્રમાણે હતી : 'આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે સરસ્વતી માતા તરફ ગમે તેવા ચેનચાળા કરનારને કડકમાં કડક સજા કરવામાં આવશે.' આની પ્રતિક્રિયા તે એ કે અમારા પર ઠીક-ઠીક માછલાં ધોવાયાં. 'લઘુશંકા'વાળો મેનિફેસ્ટોનો પ્રયોગ ઘણાના મનદુઃખનું કારણ બન્યો. 'મહાકવિ મગન જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ'નાં વ્યાખ્યાનોનાં કેટલાંક ઉચ્ચારણોની મનગમતી પાઘડી કેટલાક લોકપ્રિય કવિઓએ પહેરી લીધી. જાહેરમાં થયેલી આ ભૂલનો અમે જાહેરમાં એકરાર કરી વિનમ્રતાપૂર્વક માફી માગી. કેટલાકે લખ્યું યે ખરું કે આ 'અજાણ્યા છોકરાઓ આગળ આવવાનાં ફાંફાં મારે છે, 'ઉન્મૂલને' અમને દેશાન્તર કરવાનું સૂચન' કર્યું. અમે સાથેસાથે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું કે 'યાહોમ આંદોલન' એ પરિવર્તનો દ્વારા તીવ્રતર, શુદ્ધતર થવા ઇચ્છતા સચેતસોનું મિલનસ્થાન છે, એ વ્યક્તિ સામે કાદવ ઉડાડવાનો મંચ નથી એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું. 'યાહોમ'નો પ્રથમ અંક આમ તો સંપાદકોનો જ વિશેષાંક ગણી શકાય. 'ઉન્મૂલન'માં અમારા વિશે જે કંઈ પ્રગટ થયું તેનો જવાબ પણ અમે આપ્યો. આવી સામસામી ચર્ચાઓ માટે એક સમાનગુણધારી સામયિક 'ઉન્મૂલન' હતું તેનો આનંદ પણ ઓછો નથી. પાછળથી, અમદાવાદના મિત્રો મળતા ત્યારે, એમના વર્તનમાં ભાગ્યે જ અમે કડવાશ જોઈ છે. એ વખતે જે ચર્ચાઓ થતી તે સીધી લખીને, સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકાનું સ્તર

જાળવીને, વ્યક્તિના પૂર્વગ્રહોને બાજુએ હડસેલીને, અંગત ગમાઅણગમાને કોંસમાં મૂકીને, થતી. આનો અર્થ એવો નથી કે એ વખતે સુવર્ણકાળ હતો, આજે કથીરયુગ ચાલે છે. ઝાઝો ફેર નથી પડ્યો. આજેય મૈત્રીસંબંધો ધ્યાનમાં રાખી વિવેચન થાય છે, ત્યારે ય થતાં. અમારા એક મિત્ર છાપાની કોલમો વાંચી વાંચી એક ચબરાકિયું વાક્ય વારંવાર કહે છે, મૈત્રીનો જય થાઓ ને કૃતિનો ક્ષય થાઓ. એટલે એ વખતની સાહિત્યિક પરિસ્થિતિથી પોરસાઈ જવાની જરૂર નથી કે આજની પરિસ્થિતિથી સૂગાઈ જવાની આવશ્યકતા નથી. ઠીક છે.

'યાહોમ'ના બીજા અંકમાં અમુક ભાવકો પસંદ કરી પ્રિયકાન્ત મણિયારની કવિતા 'ખીલા' વિશે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. આ પ્રશ્નોત્તરી આગળ નોંધ મૂકતાં લખ્યું : 'કવિતા સુંદરીને ગંધાતા મોં વડે કરેલા ચુંબનને હજી ચુંબન જ કહેવાનો ચાલ ગુજરાતમાં છે.' ૦ ૦ ૦ 'કવિતા વિશે, કૃતિનું નામ પાડ્યા વિના, હવે બહુ વાતો થઈ.' વગેરે. તો સાથેસાથે 'અનુસન્ધાન' વિભાગ શરૂ કર્યો તેમાં બેકેટના ગદ્યપ્રસ્થાન વિશે નાની નોંધ મૂકી. ત્રીજા અંકમાં ચંદ્રકાન્ત બક્ષી તથા ચુનીલાલ મડિયાના નવલકથા વિશેના વિચારો રજૂ કર્યા. સંપાદકો સિવાયના કેટલાક કવિઓની રચના પ્રગટ કરી. અમૃત ઉપાધ્યાયનો સેમ્યુઅલ બેકેટને લખેલો એક ભાવકનો પત્ર પણ સાથે જોડ્યો. આમ, કૃષ્ણકાંત જોશી, મંગળ રાઠોડ, જ્યોતિષ જાની, જે. બી. દરજી, હરિપ્રસાદ સોમપુરા, સિતાંશુ યશશંદ્ર, યોગેન્દ્ર ભટ્ટ, ભરત નાયક, યશવંત ત્રિવેદી, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રમેશ પારેખ ઇત્યાદિ કવિઓની કવિતા, કાન્તિ પટેલની વાર્તાઓ તથા નિબંધ, જયંત પારેખના, પ્રમોદકુમાર પટેલના અનુવાદો, લેખો, હરિવલ્લભ ભાયાણી, દિલીપ ચિત્રે, અશોક બાજપેયીના લેખો વગેરે 'યાહોમ'માં પ્રગટ કરતા ગયા. અને ધીમે-ધીમે 'યાહોમ'નું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું.

આ ઉપરાંત, મુંબઈમાં જ્યાંજ્યાં સાહિત્યસમારોહ હોય, પરિસંવાદ હોય ત્યાં અમે યાહોમવાળા સમયસર જતા. ચર્ચામાં ભાગ લેતા, અજિયાળા સવાલો પૂછી વડીલોના ગુસ્સાનો ભોગ બનતા. પરિસંવાદમાં કોઈ વાર અગરબત્તી લઈને જતા ને સાહિત્યમાં વ્યાપેલા પ્રદૂષણને દૂર કરવા માટે અગરબત્તી પેટાવી છે એવું કહેતા. ભરત નાયકે એક વાર તો અભ્યાસક્રમના એક પુસ્તકની હોળી કરી હતી. આની પાછળ સાહિત્યને એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં, બધી અંચઈઓથી દૂર થઈ પામવાનો પ્રયત્ન હતો.

પછી અમે 'યાહોમ' છપાવી પ્રગટ કરતા થયા, તેમાં આગળ એક અંકમાં લખ્યું હતું 'ગુજરાતમાં સૌથી ઓછો ફેલાવો ધરાવતું ગુજરાતનું એક માત્ર સામયિક'. આ અંકોમાં નર્મદના 'ડાંડિયો' માંનાં અવતરણો ક્યાંકક્યાંક મૂક્યાં છે. ક્યારેક પરીક્ષાનાં પ્રશ્નપત્રો કાઢતા. કલા-સાહિત્ય, ભાષાવિજ્ઞાનને લગતા લેખો ગંભીરતાથી પ્રગટ કરતા. ઊર્મિ દેસાઈનો 'અંગસાધક પ્રત્યયો' વિશેનો લેખ અમે સાવ અધૂરો જ પ્રગટ કર્યો હતો. કારણ કે પછી અમે 'યાહોમ'નું પ્રકાશન જ બંધ કર્યું; તે વાત હવે.

આગળ જતાં 'યાહોમ'નું સ્વરૂપ ગંભીરતા ધારણ કરવા લાગ્યું. ડર લાગવા માંડ્યો. હાસ્ય-ગંભીર મજાકી દૂર થતાં ગયાં. અમે બધા મિત્રો જીવનવ્યવસ્થાના સંકેતો ઉકેલવાના પ્રયત્નોમાં ગોઠવાયા. વળી, 'યાહોમ'ની આર્થિક જવાબદારી મોટે ભાગે તો હરિપ્રસાદ સોમપુરા તથા કાન્તિ પટેલ વહન કરતા, એકાદ વાર બૂટપોલિશ કરી 'યાહોમ' માટે પૈસા ભેગા કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. નિષ્ફળ નીવડ્યા. ક્યારેક અમારી કવિતાના પુરસ્કારના બે-પાંચ રૂપિયા મળે તો તે પણ અમે 'યાહોમ'ના પ્રકાશનકાર્યમાં આપતા. પછી થયું કે હવે ઝાઝું ખેંચાશે નહીં. અને આમ પણ આંદોલનો અલ્પજીવી હોય છે, તે વળાંકો આપવા માટે હોય છે, સિતાંશુ કહે છે એમ, વર્તુળ બનવા માટે નહીં તેથી એક સાંજે, સભાનતાથી, આનંદથી, જો કે થોડા ઉદાસ થઈને, નિરપેક્ષ ભાવે 'યાહોમ'નું લૌકિક કર્યું. કારણ કે કોઈ ને કોઈ એક જ ઢાંચામાં બંધાઈ જવાનું પાલવે એમ નહોતું.

આ 'યાહોમ'કથા વીતી ગયેલા સમયની છે, 'યાહોમ'ની એક મુદ્રા હતી. આજે તે ન પ્રગટી શકે, એવી નિર્દોષતા કે નિષ્ઠા હવે કેટલાં રહ્યાં છે તે પણ જાતને પૂછવાનો પ્રશ્ન છે. 'યાહોમ'ના તાજા પરંપરાની સામેના વિરોધ સાથે ગૂંથાયા હતા અને વાણ્ય આધુનિકતાને તેના સર્વ અંશોસમેત, સમજવાના પ્રયત્નમાં વણાયેલા હતા. આજે ઇતિહાસની કેટલીક વીતી ગયેલી ક્ષણોને થોડા રોમાંચથી, અતિશયોક્તિથી ને વાસ્તવિકતાથી યાદ કરવાની મજા આવી. આંદોલનો કોઈ જડબેસલાક વ્યવસ્થામાં ઢળતાં તેની આગવી વ્યક્તિતા ગુમાવી દે છે. એટલે જે થયું તે સારું થયું. કોઈ અફસોસ નથી. અને આ જાતસફાઈનો પણ અર્થ નથી. છેલ્લે એટલું જ કહેવાનું કે 'યાહોમ' કરીને કૂદી તો પડ્યા પણ આગે 'ફત્તેહ' હશે એવા ભ્રમ સાથે નહીં જ.

અને હવે 'પ્રત્યક્ષ'.

એક સંપાદક તરીકે બે વર્ષ 'પ્રત્યક્ષ' સાથે સંકળાયેલો રહ્યો. એ બે વર્ષનાં કેટલાંક આછાંપાતળાં, અધૂરાં દષ્ટિબિન્દુઓ, આ સાથે.

અમારા ત્રણે સંપાદકોના મનમાં પહેલેથી જ 'પ્રત્યક્ષ'ના સ્વરૂપ વિશે કેટલીક સ્પષ્ટતાઓ હતી. એક, છેલ્લાં બે કે ત્રણ વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોને ધ્યાનમાં રાખી સમીક્ષા માટે સમીક્ષક મિત્રોને આમંત્રણ આપવું. બે, 'વિશેષ વાચન' નામે એક વિભાગ શરૂ કરવો. જેમાં ભારતીય ભાષાનાં કે અન્ય પરદેશી ભાષાનાં પુસ્તકોનો પરિચય કરાવવો. ત્રણ, સર્જક, સંપાદક, સંશોધક કે પ્રકાશક સાથેનાં સાક્ષાત્કાર કે મુલાકાત પ્રગટ કરવાં, અહીં પણ પૂર્વ-પશ્ચિમની ભૂગોળ કે ઇતિહાસના ભેદભાવ ન રાખવા. ચોથું, પુન-મૂલ્યાંકનનો વિભાગ શરૂ કરવો અને તેમાં આપણી ભાષાની કેટલીક મહત્ત્વની કૃતિઓ વિશેનાં વિચાર-વિમર્શન રજૂ કરવાં. ટૂંકમાં, ઇતિહાસને વર્તમાનની દષ્ટિએ જોવો. 'પ્રત્યક્ષ'ના દર અંકે વારાફરતી સંપાદકીય નોંધ (પ્રત્યક્ષીય) લખવી જેમાં પુસ્તક-પ્રકાશન જોડે સંકળાયેલા, વિવેચન સાથે ગૂંથાયેલા સમસામયિક પ્રશ્નો, બે કે ત્રણ પાનામાં રજૂ કરવા.

આ બે વર્ષનો અનુભવ ઘણે અંશે સુખદ રહ્યો છે. જો કે એને અનુભવ કહેવાય કે નહીં તે પ્રશ્ન ખરો. કારણ કે મેં સીધેસીધું 'પ્રત્યક્ષ' માટે કોઈ કાર્ય કર્યું હોય એમ કહી શકું નહીં. 'પ્રત્યક્ષ' શરૂ કર્યું એ પછી થોડાક વખતમાં વડોદરા છોડી મુંબઈ આવવાનું થયું તેથી મોટાભાગનું કામકાજ તો રમણ સોની અને જયદેવ શુક્લ જ સંભાળતા. બન્ને ચીવટ તથા ચોક્કસાઈવાળા. પૂરા પરફેકશનિસ્ટ. રમણ સોની જે નક્કી થાય તે તરત અમલમાં મુકાવું જોઈએ એવી આગ્રહ રાખનારા અને જયદેવ શુક્લ આરામથી કામ કરવામાં માનનારા. જો કે અમારે કારણે રમણ સોની ઠીકઠીક ધીરજનો ગુણ કેળવી શક્યા. રમણનો નિયમિત રીતે, વ્યવસ્થિત રીતે 'પ્રત્યક્ષ' પ્રગટ કરવાનો આગ્રહ ન હોત તો વર્ષનો એક અંક પણ અમે ભાગ્યે જ પ્રગટ કરી શક્યા હોત. તો સાથેસાથે એના આગ્રહથી અકળાવાના પ્રસંગ પણ બન્યા નથી એવું ભાગ્યે જ કહી શકું. છતાં મૈત્રીમાં કોઈ ફરક પડ્યો નથી એ પણ ભારપૂર્વક મારે કહેવું જોઈએ.

'પ્રત્યક્ષ' સદ્ભાગી છે કે સામસામા વિચારો ધરાવતા, વિવેચન વિશે અલગઅલગ મંતવ્યો ધરાવતા, ભિન્ન

રુચિવાળા અનેક વિવેચક મિત્રોનો અને સાથ-સહકાર મળ્યો છે. કોઈ વાડાબંધી અમે રાખી નથી. સમીક્ષકો એમની અભિપ્રાયસ્વતંત્રતા જાળવે એની પૂરેપૂરી છૂટ અમે આપી છે. કદાચ, ક્યારેક, ક્યાંક સુધારાવધારા કે સૂચનો હોય તો અમે તેમની પરવાનગી માગેલી. સમીક્ષામાંથી કોઈ ક્રિટીકલ મુદ્દો ઊભો થતો હોય તો તેની ચર્ચા આવકાર્ય છે, બાકી સાહિત્યના રાજકારણને કે ગોસિપને 'પ્રત્યક્ષ'માં સ્થાન ન આપવું તે અમારો પાક્કો નિર્ણય. છતાં એકાદ-બે વાર ગેરસમજનો ભોગ બન્યા છીએ. મૂળ કૃતિસમીક્ષા કરતાં યે એક લાંબી પત્રચર્ચા આવેલી ત્યારે તેને ટૂંકમાં મુદ્દાસર રજૂ કરવાની વિનંતિ પત્રસમીક્ષકને કરેલી પણ તે તેમનાથી માન્ય થઈ શકી નહીં. જેવી જેની મરજી.

રૂબરૂમાં ને લેખોમાં ને પ્રવચનોમાં વસ્તુલક્ષિતાના આદર્શની જિકર કરનાર કેટલાક લેખકો પોતાના પુસ્તકની પ્રતિકૂળ સમીક્ષા આવતાં નારાજ પણ થયા છે. પોતાને જ્યે એવી અનુકૂળ સમીક્ષા ન આવતાં લેખક ક્યારેક માને છે કે આ તો મારી સામે સંપાદકોનું વ્યવસ્થિત કાવતરું છે, ષડયંત્ર છે. તો, એના એ વિચારને સુધારવાનો કે અમારો કોઈ બચાવ કરવાનો ઉદ્દેશ અમે કર્યો નથી. સંપાદકોએ સામસામા છેડાના વિચારો એકસાથે મૂકી આપવાના હોય છે. એક રીતે તો બહુલતાવાદનો પરિસંવાદ પુસ્તકસમીક્ષા દ્વારા રચાતો હોય છે. કેટલાક લોકપ્રિય, લઘુપ્રતિષ્ઠિત લેખકોની નબળી કૃતિની સમીક્ષકે કડક આલોચના કરી હોય તેથી આ મોટા લેખક તો નારાજ થાય પણ સાથેસાથે એમના મિત્રો પણ પેલા નવા સમીક્ષકને ખખડાવે એવા રમૂજ કિસ્સાના સાક્ષી બનવાનું અમારે ભાગે આવ્યું છે. હશે. તો કેટલાક સમીક્ષકોએ અજાતશત્રુનો પાઠ પણ ભજવ્યો છે. માસ્તર મારેય નહીં ને ભણાવે ય નહીં. સમીક્ષકો જો કે અભિપ્રાય આપવા માટે સ્વતંત્ર હોય છે, પણ ગાળ ખાવાનું શ્રેય સંપાદકો માટે અનામત હોય છે.

અમારા પક્ષે સંપાદનકાર્યમાં અમને થોડી મુશ્કેલીઓ પણ નડી છે. એક સંપાદક વડોદરા, એક સાવલી અને એક મુંબઈ. તેથી કેટલાક નિર્ણયો તરત લઈ શકાય નહીં, વળી, રમણ તથા જયદેવ ઘણુંબધું કામ કરે. સંપાદનકાર્યની મોટાભાગની જવાબદારીઓ એ બંનેએ, વિશેષ રમણે, મિત્રદાવે-પ્રેમપૂર્વક કર્યે રાખી. મુંબઈ રહે રહે મારાથી કશું જ કામ થાય નહીં એટલે જ્યારે જ્યારે 'પ્રત્યક્ષ'નો અંક હાથમાં આવે ત્યારે, સંપાદક તરીકે પર ૧૩૧

મારું નામ છપાયેલું વાંચતાં અપરાધી હોવાની તીવ્ર લાગણી થાય. એમ થાય કે કશું જ કામ કર્યા વિના નામ શા માટે ? આ તો ચાલે જ નહીં. વચ્ચેવચ્ચે કાગળો લખું, ક્યારેક વડોદરા જાઉં ત્યારે દોસ્તોને વિનંતિ કરું કે યાર મારું નામ કાઢો, છેકો, રદ કરો, પણ સાંભળે જ નહીં. આ મુદ્દા પર વારંવાર લાંબી, ક્યારેક ઉગ્ર, દલીલો રમણ સાથે થતી. રમણ કહ્યા કરે, 'અપરાધભાવ સખ્યા વિના, મુંબઈનું કામ તું ઉપાડી લે. બધાએ સરખું જ કામ કરવું એવું થોડું છે.' પણ ન થઈ શક્યું. અને એક વિશિષ્ટ ક્ષણે, કમને ને નારાજગીથી મારી વિનંતી પાસ થઈ. નિરાંત થઈ, છતાં 'પ્રત્યક્ષ' પ્રત્યેનો કે રમણ પ્રત્યેનો લગાવ ઓછો થયો નથી, આખરે તો મૈત્રીનું મૂલ્ય છે, સામયિકો તો ચાલે ય ને ન પણ ચાલે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે રમણ સોનીનાં ખંત, વ્યવસ્થા કે સૂઝ મારામાં તો નથી જ નથી. જ્યદેવને માટે પણ સમય જાળવવાની તકલીફ - ઉત્સાહથી પ્રૂફ તપાસવા લઈ જાય અને બીજું કંઈ કામ આવી પડે તો પ્રૂફ તપાસવાનું દિવસો સુધી ખોરંભે ચડે. સ્વાભાવિક છે કે રમણ અકળાય. મારે પણ 'પ્રત્યક્ષીય' લખવાનું હોય પણ પહોંચાય નહીં તેથી છેલ્લી ઘડીએ રમણ 'પ્રત્યક્ષીય' લખી નાખે. આવી મૂંઝવણો, અકળામણો બંને પક્ષે ચાલ્યા કરે. જવાબદારી બધી રમણ સહન કરે ને તો પછી અમારાં નામ શા માટે ?

માટે સંપાદક-મંડળમાંથી નામ છેકાવ્યું. આટલું જિજ્ઞાસુઓ માટે.

'પ્રત્યક્ષ' સાથેનાં બે વર્ષ સરસ ગયાં છે. વ્યક્તિ તરીકેના અહંકાર પણ ક્યારેકક્યારેક ક્યાંકક્યાંક ટકરાયા છે. એકબીજાને જરીક નારાજ કે દુઃખીયે કર્યાં છે છતાં રમણનાં મૈત્રી ને ઉખા એવાં જ રહ્યાં છે, હવે હળવાશથી મળીએ છીએ, 'પ્રત્યક્ષ'ની નીતિ-રીતિની ચર્ચાઓ પણ કરીએ છીએ. 'પ્રત્યક્ષ'માં સમીક્ષાએ લખું છું. લેખ માટેની એની પકાણી ઉઘરાણી તો હોય જ છે અને તેને રમણનું એક જમા પાસું ગણું છું. સંપાદકો રમણ સોની કે મંજુ ઝવેરી જેવાં હોય તો જ સામયિક તેનો આગવો મિજાજ ને ખમીર જાળવી શકે.

છેલ્લે એક નાની વાત ને અપેક્ષા. 'પ્રત્યક્ષ'માં મુલાકાતો હજી આવવી જોઈએ, છેવટે પ્રશ્નોત્તરીરૂપે પણ પ્રગટ થવી જોઈએ. 'પ્રત્યક્ષ' ભલે પુસ્તકસમીક્ષાનું સામયિક હોય એમાં સૈદ્ધાંતિક વિવેચન વિશેનો એક લેખ દર અંકે હોય તો સૈદ્ધાંતિક વિવેચનક્ષેત્રે આપણે ત્યાં તથા અન્ય જગ્યાએ શું ચાલી રહ્યું છે તેની જાણકારી મળી શકે. સૈદ્ધાંતિક વિવેચન માટે કોઈ છોછ રાખવાની જરૂર નથી, આ ઉપરાંત આજકાલ પુન-મૂલ્યાંકનની વાત 'પ્રત્યક્ષ' છેક જ ભૂલી ગયું હોય એમ લાગે છે. હાલ તો 'પ્રત્યક્ષ' પોતાની વિશિષ્ટ મુદ્રાથી વિકસતું રહે એવી શુભેચ્છા સાથે. અલમ્. □

અવલોકનોનું આયોજન

પુસ્તક મળવાની સાથે દીવો લઈને વિવેચકની શોધ કરવા અધિપતિ નીકળી પડે. અને તે શોધ વખતે કશાં સામાન્ય ધોરણ ન. જળવાય. અમુકને નવલકથા કે અમુકને નાટક એવો નિર્ણય થઈ શકે નહિ, કેમ કે અવલોકનકારની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ લેવું પડે. આજે જેને નવલકથા આપી હોય તેને કાલે નિબંધ આપવો પડે. અરે, આજે જે વિવેચક હોય તે કાલે મળી શકે નહિ. આનું પરિણામ કેવું આવે ? આજે એકને કાલે બીજાને, પરમ દિવસે ત્રીજાને, એમ મળ્યું તેને ગમે તે પુસ્તક સોંપી દેવું એ સારું નથી. ગ્રંથકાર, વખાણનારા વિવેચકમિત્ર પાસે જ પોતાનાં અવલોકન લખાવે-છપાવે - ગુજરાતી પત્રકારત્વે આવાં વર્ગિયાં વિવેચનને છાપવાં ન જોઈએ અને છાપ્યાં હોય તો તેને ઉઘાડાં પાડવાં જોઈએ. આ નવી કળાથી કોઈએ અંજાઈ જવું નહીં. એથી સાહિત્યની સેવા થતી નથી પણ એવું સ્વાર્થી ગ્રંથાવલોકન વિવેચનકળાને અધોગતિએ પહોંચાડે છે.

[સાહિત્ય અંક - ૬, જૂન ૧૯૩૨]

મહુભાઈ કાંતાવાળા (તંત્રી)

।। કશુંક ઉપયોગી કર્યાનો આનંદ ।।

રમણ સોની (૧૯૪૬) : વિવેચક, સંપાદક. ગુજરાતીના અધ્યાપક □ પ્રતિનિધિ પ્રકાશનો : 'ઉશનસુ : સર્જક ને વિવેચક' (સંશોધન), 'વિવેચનસંદર્ભ' (વિવેચન) □ ઈ-૨, તારાબાગ પોલિટેકનીક, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૨.

'પ્રત્યક્ષ' (૧૯૯૧થી)

'પ્રત્યક્ષ' શરૂ કર્યું એ પહેલાં સામયિકનો ભલે નહીં, પણ સંપાદનનો તો ઘણો મૂલ્યવાન ગણાય એવો અનુભવ હતો. ૧૯૮૦થી ૮૫ દરમ્યાનનાં પાંચ વર્ષ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં 'સાહિત્યકોશ'ના સંપાદનમાં જોડાવાનું બનેલું ત્યારે કર્તા-કૃતિનાં અધિકરણો માટે યોગ્ય લેખકો પસંદ કરી એમને નિમંત્રણ આપવાં, બધું વિચારીને તે-તે અધિકરણની શબ્દસંખ્યા નિયત કરવી, આવેલાં અધિકરણોનું કોશના સંપાદન વિભાગે જ નિયત કરેલાં ધોરણો ને પદ્ધતિ અનુસાર સંપાદન કરવું - એ મોટો અનુભવ હતો. સંક્ષિપ્ત છતાં પર્યાપ્ત, સઘન છતાં સ્પષ્ટ-વિશદ લેખનનો પણ લાંબો મહાવરો થયો હતો. વળી, અધિકરણલેખનપૂર્વે, માહિતીસંપાદન અને સંકલનની જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ નિપજાવવાની થઈ એ પણ એક મહત્ત્વની તાલીમ હતી. (એમાં મુખ્ય સંપાદક જયંત કોઠારીની પ્રેરકતા ખૂબ અગત્યની બની હતી એ કહેવું જોઈએ. એટલે જ, જયંતભાઈએ છોડ્યું એ પછી, કોશનું સંપાદકપદ સ્વીકારવાનો પ્રસ્તાવ પરિષદે મૂક્યો ત્યારે, એ મોટો પરકાર હોવા છતાં પૂરા આત્મવિશ્વાસથી હું એ સ્વીકારી શકેલો.) સંપાદન કે સંશોધનનાં કામોમાં શાસ્ત્રગત શિસ્ત ને પરિશ્રમ ઉપરાંત કલ્પનાશીલ સૂઝની પણ એટલી જ આવશ્યકતા છે એ પણ કોશકાર્યે જ શીખવ્યું. - 'પ્રત્યક્ષ'ના સંપાદનમાં આ બધું જ ખૂબ કામ આવ્યું છે.

સરજાતા સાહિત્યની, ને વિવેચનની, સમીક્ષામાં પહેલેથી રસ. પુસ્તક વાંચતાં જાગતા પહેલા પ્રતિભાવોની કૃતિમાંના જ આંતરિક આધારોથી ચકાસણી કરીને એને ફેરવવા/ દઢાવવા ને પછી વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં એને

પહેલો અંક તો ઉત્સવ જ બની રહ્યો. આર્થિક બાબતે ભલે અંધારામાં ભૂસકો માયો હતો પણ કલ્પના મુજબનું સામયિક તૈયાર કરવાનું આયોજન બરાબર કરી-મથીને કર્યું હતું. □ અંગત સાહસ જ વધારે સારું પડ્યું...નિરવરોધ સ્વાયત્તતાનું સુખ ચાખી લીધા પછી, કોઈપણ હિસાબે મન એને જતું કરવા તૈયાર ન હતું. □ જૂથ-કંઠી વિનાના નવ-સમીક્ષકોની હરોળ ઊભી થઈ છે. અલબત્ત, એનું શ્રેય એમનાં ખંત અને અભ્યાસને જ. નિમિત્ત બન્યાનો આનંદ સંપાદકનો. □ પુસ્તકના પ્રાથમિક પરિચયથી માંડીને એના મર્મલક્ષી પરીક્ષણ સુધી તેમજ કૃતિને કેન્દ્રમાં રાખીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિના વ્યાપક સંદર્ભો સુધી વિસ્તરવાનું મનમાં રહ્યા કર્યું છે.

મૂકવા એવી પદ્ધતિ મનમાં કમશ: રચાતી ગયેલી એટલે આકરા/ ટીકાત્મક અભિપ્રાયો પણ મૂળમાંથી આધાર આપ્યા વિના ભાગ્યે જ મૂક્યા છે. લાંબું લખવાની

આળસે લાઘવની ટેવ વિકસેલી એ, કોશકાર્ય વખતે લેખન-સંપાદનમાં ઘૂંટાઈને સકારણ ને ઉપયોગી બની.

૧૯૮૪માં 'ગ્રંથ' બંધ પડ્યું ત્યારે સાચે જ આઘાત લાગેલો - સમકાલીન સાહિત્યને અવલોકનાર-તપાસનાર એક મોટો આધાર ખસી ગયો. બીજાં સામયિકોમાં તો, ઉમાશંકર વર્ષો પહેલાં (૧૯૬૩માં) લખેલું એમ, અવલોકન

એ 'લૂલું અંગ' જ રહેલું છે. આમેય, વ્યાપક પ્રકારનાં સામયિકી કરતાં વિશેષ પ્રકારનાં (કવિણ કવિતા કે ગદ્ય કે વિવેચનનાં) સામયિકી વધુ એકાગ્રતાથી વિષયકેન્દ્રી રહેતાં હોવાથી એની ઉપયોગિતા મને વધારે લાગે છે.

અંથે એક મોટો અવકાશ સરજેલો. પણ ત્યારે કંઈ સામયિક શરૂ કરવાનો વિચાર દબ નહોતો થયો. એ થયો વડોદરા આવ્યા પછી.

●

કોશકાર્ય દરમ્યાન અમદાવાદમાં ને ફરી ઈડર હતો ત્યારથી શિરીષ પંચાલ સાથે, સરજાતા સાહિત્યની, એમાં મધ્યમબરતાના વધતા વર્ચસ્વની, ડોળઘાલુ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓની, સુરક્ષિત ને ચતુર સમીક્ષા-વિવેચનપ્રવૃત્તિની તથા ઉત્તમ સાહિત્યના આનંદની ને ઉત્તેજક પણ નરવા સાહિત્યિક વાતાવરણ માટેની અપેક્ષાની - એમ ઘણી વાતો, મળતા ત્યારે થતી રહેતી. અકળામણ વહેંચી લેતા - પણ એથી કંઈ એ ઓછી થોડી થવાની હતી !

વડોદરા આવ્યા પછી એ વાતો-ચર્ચાઓ-ચિંતાઓ વધુ સઘન બની. અહીં તો નીતિન મહેતા અને જયદેવ શુક્લ પણ હતા - કારકિર્દી-લોભ વિનાના, નિખાલસ ને નિસબતવાળા, લાગે તે સ્પષ્ટ કહેનારા. પણ કહેવામાત્રથી શું ? કશું નક્કર થવું જોઈએ - સમકાલીન કૃતિઓ વિશે ફોડ પાડીને, અલબત્ત અભ્યાસ ને મહેનતપૂર્વક, લખવું જોઈએ; સમકાલીન પરિસ્થિતિની, જે છે તે, ઓળખ આપવા મથવું જોઈએ. શિરીષ સૌથી વધુ લેખનસક્રિય. એના દ્વારા કામ થતું હતું - પણ એ વધારે વ્યાપક, વધારે ધારદાર થવું જોઈએ. સમકાલીન સાહિત્યનું મૂલ્યલક્ષી સર્વેક્ષણ-પરીક્ષણ તેમજ માહિતીસંપાદન વ્યવસ્થાપૂર્વક અને સતત ન થાય તો ઇતિહાસમાં એનું સાચું ને બહુપરિમાણી ચિત્ર નથી પહોંચતું - એ ચિંતા પણ, કોશકાળથી, મારા મનમાં હતી. પહેલાં તો એ વિચાર આવ્યો કે 'એતદ્'માં જ સમીક્ષાનો નિયમિત વિભાગ શરૂ કરી શકાય, એ માટે પાનાં વધારી શકાય ને અમે બહાર રહીને (સંપાદકો તરીકે નામ ચોડવાની તો કોઈ તાલાવેલી હતી જ નહીં !) શિરીષ સાથે જોડાઈએ ને 'એતદ્'ને સક્રિય સાથ આપીએ. પણ 'એતદ્'નું સ્વરૂપ એ રીતે બદલવાનું શક્ય ન બન્યું.

નવા સામયિકનો વિચાર એકવાર તો આવીને વિરમી ગયો - બે કારણે : એક તો, આર્થિક રીતે એ દુસ્સાહસ જ બને એવી ગણા સુધી ખાતરી હતી એથી, ને બીજું,

એકસાથે કેટલાં સામયિકો ગુજરાતીમાં શરૂ કર્યે રાખવાનાં - એ ખ્યાલથી ભાયાણીસાહેબે એકવાર કહેલું કે, સરખું વિચારતા મિત્રો કોઈ એક જ સામયિકમાં પોતાની શક્તિઓ કેન્દ્રિત કરે એ જ ઇષ્ટ. પણ ક્યારેક નવો તંતુ ને આગવું નીતિ-તંત્ર અનિવાર્ય બની રહે છે, ને વળી આ તો સમીક્ષાનું સામયિક શરૂ કરવાનું હતું, એ પ્રકારના સામયિકનો નર્ચો અભાવ હતો એથી કશુંય બેવડાવવાનું તો થતું નહોતું. એટલે પછી, લાંબા સમયની ઘડભાંજ કરીને - સામયિકનું સ્વરૂપ અને તંત્ર વિચારી લઈને - જોખમ ખેડવાનું નક્કી કર્યું. પરિણામ 'પ્રત્યક્ષ'. સંપાદકોમાં મારી સાથે નીતિન અને જયદેવ. પરામર્શકો શિરીષ પંચાલ અને પ્રમોદકુમાર પટેલ. મારી ઇચ્છા માસિક કરવાની હતી પણ શિરીષને સંપાદનનો વ્યવહારુ અનુભવ હતો : એણે કહ્યું, ત્રૈમાસિક રાખો. ને એ સારું થયું, એ જ સારું પડ્યું.

પહેલો અંક તો ઉત્સવ જ બની રહ્યો. આર્થિક બાબતે ભલે અંધારામાં ભૂસકો માર્યો હતો પણ કલ્પના મુજબનું સામયિક તૈયાર કરવાનું આયોજન બરાબર કરી-મથીને કર્યું હતું - એના સ્વરૂપની નાનીમોટી રેખાઓ સ્પષ્ટ આલેખી હતી : સમીક્ષાઓ ઉપરાંત પુનર્મૂલ્યાંકન, ચર્ચા-મુલાકાત (ઇન્ટરવ્યુ), વાચનવિશેષ એવા વિભાગો ચલાવવા; દરેક અંકના સમીક્ષકનો સંપર્ક-પરિચય મૂકવો; મળેલાં પુસ્તકોની સ્વીકાર-મિતાક્ષરી નોંધ, જગ્યા મળી તે પાના પર, વેરવિખેર ન આપતાં સળંગ એકસાથે મૂકવી ને એકાદ વાક્યમાં પણ પુસ્તકની ઓળખ આપવી; સમીક્ષા સાથે એ પુસ્તકની સર્વ સ્થૂળ વિગતો પણ આપવી - સમીક્ષા-મૂલ્યાંકનની સાથેસાથે આવી દસ્તાવેજી માહિતી પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક મૂકવી. કરકસર કરીનેય સુંદર-સુઘડ મુદ્રણ ને નિર્માણનો આગ્રહ રાખ્યો. જયદેવે 'પ્રત્યક્ષ'-નામનું અક્ષરંકન કર્યું. (એણે ઉદ્ઘાસપૂર્વક, એટલા બધા દિવસો લઈને, એટલા મોટા વૈવિધ્યપૂર્વક અક્ષરંકનો કર્યા હતાં કે એમાંથી સૌથી સારું અક્ષરંકન પસંદ કરતી વખતે, આખા ટેબલ પર, 'પ્રત્યક્ષ'ની અનેક મરોડ-ભાતીનું એક નાનુંસરખું પ્રદર્શન રચાઈ ગયેલું.) પ્રેસ અમદાવાદમાં એટલે સાવલી-વડોદરા-અમદાવાદનાં ભમણ. કલાકો પ્રેસમાં ગાળ્યા કરેલા લે-આઉટ્સ ફેરવ્યા, નવા કર્યા. અમે તો, ઉત્સાહના માર્યા, કસરતો કરી, પણ પ્રેસવાળા પાસેય કરાવી ! એમણે પ્રેમથી, સમજથી કરી. મિત્રો-મુરબ્બીઓ, લેખકો-પ્રકાશકોનો સાથ પ્રોત્સાહક. દરેકે આર્થિક જોખમ બતાવ્યું પણ ઠંડું પાણી ભાગ્યે જ કોઈએ રેડ્યું - આ

પ્રકારના સામયિકની આવશ્યકતા સૌએ પ્રમાણી. ગ્રાહકો પણ થવા માંડ્યા. પહેલા અંકમાં પાંચ જાહેરાતો મળી. એમાંથી ત્રણ પ્રકાશકોની. (પછી પ્રકાશકોએ સતત આટલો રસ લીધો નથી.)

જાન્યુઆરી-માર્ચ ૧૯૯૧નો પહેલો અંક થોડોક મોડો પ્રકાશિત થયો - ૧૫મી એપ્રિલે. પણ પ્રતિભાવ સારા મળ્યા. વ્યક્તિગત પત્રો ઉપરાંત, મુંબઈ-ગુજરાતનાં છાપાંમાં યશવંત દોશી, વીનેશ અંતાણી, કૃષ્ણવીર દીક્ષિત, રઘુવીર ચૌધરીએ પણ લખ્યું. પહેલા અંકની સંપાદક-નોંધ 'પ્રત્યક્ષીય'માં વિગતે પ્રયોજન સ્પષ્ટ કરેલું : સમીક્ષાની સાહિત્યતંત્રગત અનિવાર્યતા બતાવવા ઉપરાંત લેખક-પ્રકાશક-ગ્રાહક-વાચક-વિવેચક એવી કડીઓને જોડતા સંપર્કતંત્ર માટેનો અભિલાષ વ્યક્ત કર્યો હતો. વીનેશ અંતાણીએ, આ 'પ્રત્યક્ષીય'માંના જ શબ્દો યોજીને 'દુસ્તર સાગરમાં હોડકું ચલાવવાનું-સાહસ' એવા શીર્ષકથી, 'સમકાલીન'નાં પાનાં પર 'પ્રત્યક્ષ'નો ચહેરો આંબેહૂબ ઉપસાવી આપેલો.

ચાલ્યું. બીજા અંક વખતે, જયદેવ સુરતના શ્રી જગદીશ ટેકરાવાળાને જાહેરખબર સંદર્ભે મળવા ગયેલો - ને જગદીશભાઈએ તો લાગલો પ્રસ્તાવ જ મૂક્યો : 'પ્રત્યક્ષ'ની સમગ્ર આર્થિક જવાબદારી ઉપાડી લેવા માટેનો. આશ્ચર્યભર્યો આનંદ મૂંઝવનારો ને સંદેહભર્યો હતો. અમે મળ્યા. ચર્ચા કરી. (ભગવતીકુમાર શર્મા પણ સાથે હતાં). સંપાદન-આદિની અમારી સ્વતંત્રતા અબાધિત રાખીને, કેવળ આર્થિક ભાર ઉપાડવા, પ્રકાશક થવા એ વિચારતા હતા. સાહિત્ય માટે કંઈક કરી છૂટવાનું મનમાં છે - 'ઉત્સવ' (એમનું સામયિક) માટે ખોટ ખાઉં જ છું, થોડીક વધુ 'પ્રત્યક્ષ' માટે. - એવો એમનો પ્રતિભાવ હતો. આવી બિનશરતી સહકાર સ્વીકારવામાં અમને વાંધો ન હતો. બલકે આનંદ હતો. પણ કમશઃ એ આનંદ ઓસરતો ગયો. જગદીશ ટેકરાવાળા પછી પ્રેસ વર્ગેને પૈસા ચૂકવી ન શક્યા ને અમે લગભગ સાત હજારના ખાડામાં ઊતરી ગયા ! (એ સાથે જ આ વિલક્ષણ ઋણાનુબંધ પણ પૂરો થયો.) અંકો મોડા પડતા ગયેલા. પહેલા વર્ષનો છેલ્લો અંક બીજા વર્ષને અંતે જતાં (ઓક્ટોબર ૧૯૯૨માં) પ્રગટ થયો ! એક વર્ષ કુદાવી જઈને બીજું વર્ષ ૧૯૯૩ના જાન્યુઆરીથી ગણીને અમે સમયસંગતિ અને નિયમિતતા જાળવી લીધી. અંગત સંબંધ જ વધારે સારું પડ્યું. વધુ નિયમિત થતા જઈ, ગ્રાહકો-વાચકોનો વિશ્વાસ સ્થાપિત કરી શકાયો. એ પછી

પણ, ગયે વર્ષે 'અસાઈત સાહિત્યસભા (ગિંઝા)'નો, 'પ્રત્યક્ષ'ના પ્રકાશક થવાનો, આર્થિક બોજ ઉપાડી લેવાનો, પ્રેમપૂર્ણ પ્રસ્તાવ આવ્યો હતો. શુભચિંતા માટે એ સંસ્થાનો આભાર માનીને મેં એનો અસ્વીકાર કર્યો. નિરવરોધ સ્વાયત્તાનું સુખ ચાખી લીધા પછી, કોઈપણ હિસાબે મન એને જતું કરવા તૈયાર નહોતું.

આવું વ્યક્તિગત દુસ્સાહસ - ને વળી સમીક્ષાનું, સંવેદનશીલ નીવડે જ એવું, સામયિક. એથી અનુભવો તો ખૂટે જ શાના ! પણ અમારી એ આત્મકહાણી તો લાંબી થઈ જાય, એટલે સ્મરણકથાના પણ કેટલાક અંશો જ મૂકી શકાય - નમૂના પરથી પણ વાનગીનો સ્વાદ મળી જશે...

સુષ્ટુસુષ્ટુ સામયિક તો ચલાવવું જ નહોતું - આ બધી પળોજણ કંઈ એ માટે તો કરી ન હતી. વસ્તુલક્ષી છતાં ધારદાર, સ્પષ્ટ કથન કરનારી પણ સુચિંતિત સમીક્ષાઓ થાય એવો અમારો આગ્રહ હતો - સમીક્ષકમિત્રો આગળ એ અપેક્ષા અમે મૂકતા રહ્યા. એ પ્રકારની થોડીક સમીક્ષાઓ મળી પણ ખરી. પરન્તુ, સમીક્ષા-સામગ્રી મેળવવામાં અમને ઠીકઠીક તકલીફ પણ પડી છે. આપણા સમીક્ષકોય કેવાકેવા ? - પહેલી વાત તો એ કે સમીક્ષા કરવા તૈયાર થનારા જ કેટલા ઓછા ? ને એ બધા જ કામનાં ભારણોવાળા. - એટલે, એમાંના કેટલાક, સ્વીકારીનેય ન આપે; કેટલાક, બહુ ઉઘરાણી પછી (ક્યારેક વરસ કાઢી નાખીને) લખી આપે; વિવેચનની ઉત્તમ સૂઝવાળા કેટલાક પ્રેમીજનો એવા લેખનપ્રમાદી કે, કહો તો જીવ આપી દે પણ સમીક્ષા ન આપી શકે. હા, કેટલાક ઝટ લખી આપનારા, - એમની પાસે તો બેચાર સમીક્ષાઓ હાજર સ્ટોકમાં પણ હોય - જે/જ્યારે માગશો તે/ત્યારે મળશે-નું વચન આપનારા. પણ આ શીઘ્રપ્રાપ્ત સમીક્ષાઓ કેવી ? કેવળ સારગ્રાહી, પ્રાણ વિનાની, જે ચોપડીને લાગુ પાડવી હોય તેને પડે-પ્રકારની, સર્વસમભાવી - તાળામાં ગોળગોળ ફરનારી પણ પુસ્તકને ખોલી ન આપનારી, નિતાન્ત નિરુપદ્રવી ! એવી થોડીક 'પ્રત્યક્ષ'નાં પાનાં પર આવી પણ ગઈ છે. પણ પછી, સામગ્રીની ખેંચ છતાં, એવા મિત્રો પાસેથી સમીક્ષાઓ માગવામાં ભારે સંયમ-સંકોચ દાખવ્યાં છે. પછી તો, સૂઝ અને નિષ્ઠા દેખાયાં એવા નવા અભ્યાસીઓને પ્રેર્યાં, એમના પ્રાથમિક સંકોચને દૂર કરનારા પ્રયત્નો-આગ્રહો કર્યાં. પેલા કરતાં આ વધારે ઈષ્ટ લાગ્યું. અને એનું સારું પરિણામ મળ્યું. થોડીક પ્રારંભિક કચાશોવાળી પણ

તાજગીભરી, નિસબતવાળી, ઇતર આશયો વિનાની સ્વચ્છ ને સ્પષ્ટ સમીક્ષાઓ મળી છે; એ કમશઃ વધુ આત્મવિશ્વાસભરી ને નિર્ભીક ને પક્વ થતી ગઈ છે. જૂથ-કંઠી વિનાના નવ-સમીક્ષકોની હરોળ ઊભી થઈ છે: અલબત્ત, એનું શ્રેય એમનાં ખંત અને અભ્યાસને જ. નિમિત્ત બન્યાનો આનંદ સંપાદકનો. ઓછું લખનાર વિત્તશાળી અભ્યાસીઓ પાસે પણ આગ્રહો કરીકરીને લખાવ્યું છે - ખાસ કરીને, ગુજરાતીના અધ્યાપક ન હોય એવા કેટલાક મિત્રો લખવા વિશે નિસ્પૃહ ને ઉદાસીન રહેલા છે, એમને પ્રત્યક્ષ-સક્રિય થવા માટે થોડેઘણે અંશે સમજાવી શકાયા છે. સહ-યોગ ચોતરફથી મળ્યો છે, પ્રેમપૂર્વક. જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રાધેશ્યામ શર્મા જેવા ઉત્તમ વિવેચકોએ, ખૂબ રોકાયેલા રહેતા હોવા છતાં, 'પ્રત્યક્ષ'માં લખવાનું કાયમી વચન આપ્યું છે. જશવંત શેખડીવાળાએ એકવાર, કુટુંબીજનોની માંદગી અને એમના પોતાના સ્વાસ્થ્યની તકલીફ વચ્ચે, સમયસર સમીક્ષા કરી મોકલાવેલી. એકદમ શરૂઆતમાં 'પ્રત્યક્ષ' પાસે મળેલાં પુસ્તકો ન હતાં ત્યારે, સતીશ વ્યાસ જેવા કેટલાક સમીક્ષકમિત્રોએ, બીજેથી સુલભ ન થયાં તો પુસ્તકો જાતે ખરીદી લઈનેય સમીક્ષા લખી આપી છે. આ વિશેષાંક માટે, પચાસ જેટલા સંપાદક-લેખકોનો - માગ્યો તે લગભગ સૌનો - પ્રેમપૂર્ણ સહ-યોગ મેળવી શકાયો છે એ પણ કૃતકૃત્યતાનો અનુભવ કરાવનારી ઘટના છે.

સમકાલીન સાહિત્ય સરખી રીતે અવલોકાવું જોઈએ એ બાબતને જ સૌથી મહત્વની ગણીને દરેક પ્રકારના અભ્યાસી લેખકને અમે લખવાનું કહેણ મોકલતા રહ્યા છીએ - ભલે એ જુદી વિચારસરણી ધરાવનાર હોય કે જુદાંજુદાં જૂથમંડળી સાથે જોડાયેલા હોય. અમુક જૂથના લેખકની કૃતિની સમીક્ષા તમુક જૂથવાળા પાસે લખાવીને તમાશો રચવાનું હરગિજ નથી વિચાર્યું. એ પ્રકારના, પાનાં પીળાં કરનારા, નિકૃષ્ટ હોબાળા-ઊહાપોહ પ્રત્યે ભારે અણગમો રહ્યો છે. પણ તેમ છતાં, એક બીજી રીતે, લેખકોની નારાજગી અમે વહોરી છે. આપણા ઘણાખરા લેખકો - વિશેષ કરીને પ્રતિષ્ઠિતો - કાયમી પ્રશંસાના શીરાની ટેવને લીધે એટલા આળા ને નાજુક થઈ ગયા હોય છે કે કઠણ-નક્કર સમીક્ષા એમને જરા વધુ તકલીફ કરે છે અર્થાત્ અન્ય મત એ સહી શકતા જ નથી. પરિણામે, એમને સુખાનુકૂળ ન લાગી હોય એવી એમના પુસ્તકની સમીક્ષા પ્રત્યેનો એમનો ગુસ્સો સમીક્ષક પર તો ઊતર્યો જ હોય - સંપાદકને પણ એનો

લાભ મળ્યા કર્યો છે. 'પ્રત્યક્ષ'ને તો ટકાવવું જ જોઈએ એવી જાહેરમાં (છાપામાં) ભલામણ કરનારે, પોતાના પુસ્તકની સમીક્ષા પ્રતિકૂળ લખાતાં પોતાનો લવાજમ-ટેકો જ પાછો ખેંચી લીધો. આપણો પ્રતિભાવ સ્મિતથી વધારે શો હોય ! - અમે અંકો મોકલતા રહ્યા. રઘુવીર ચૌધરીએ તો મૂળગામી પ્રતિક્રિયા આપી - સંપાદન જ બરાબર થતું નથી. એકવાર એવી શુભેચ્છા-સલાહ પણ આપી કે 'પ્રત્યક્ષ'ને વાર્ષિક કરી દો, આમ તો લાંબું નહીં ચાલે. આવી શુભેચ્છાઓ ઊલટું અંદરથી વધારે મજબૂત કરનાર નીવડી છે, એ માટે પણ આભાર માનવો જોઈએ.

જેના પુસ્તકની સમીક્ષા આવી નથી હોતી એમાંના કેટલાક અકળાય છે, સાહિત્યનું રાજકારણ એમાં જુએ છે. કેટલાક વળી ભલામણ કરે છે કે, ફલાણા વિવેચકે મારા પુસ્તકની સમીક્ષા કરી છે તો એ મોકલે ? ગુસ્સાવાળો પત્ર લખીને, સાથે જ, લવાજમ મોકલનારા પણ છે - એમની નિખાલસતા ને એમની નિસબત માટે માન થાય છે.

આવી કેટલીક, અંગત અભિગ્રહો ભેળવેલી ટીકાઓ ઉપરાંત વિધાયક ટીકાઓ પણ આવી છે ત્યારે એને ચર્ચાવિભાગમાં પ્રગટ પણ કરી છે ને ગંભીરતાથી ધ્યાનમાં લીધી છે. સમજપૂર્વક અને પ્રેમપૂર્વક થયેલી ટીકાઓ માર્ગદર્શક બની શકે.

સમીક્ષાનું સામયિક, એટલે પ્રકાશકો પાસેથી સ્વાભાવિક બે અપેક્ષાઓ રહી છે. એક તો, એમનાં પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકો અવલોકન માટે એ મોકલતા રહે જેથી સમીક્ષકને એ તરત પહોંચાડીને શક્ય એટલી જલદી સમીક્ષા પ્રગટ કરવાનું ગોઠવી શકાય. ને બીજી અપેક્ષા જાહેરખબરની. કેટલાક પ્રકાશકો - આર.આર.શેઠ, ગૂર્જર, પાર્શ્વ, ઇરેજ, અસાઈત સાહિત્યસભા - નિયમિત પુસ્તકો મોકલે છે; કેટલાક - લોકમિલાપ, પ્રસાર, રનાદે આદિ ક્યારેક મોકલે છે. બાકીના મૌન. નવભારતવાળા ધનજીભાઈએ કહ્યું કે, સમીક્ષા આવે એથી કંઈ અમારા પુસ્તકની એકપણ વધુ નકલ નથી વેચાતી, તો મોકલવાનો શો અર્થ ? ભલે, ન મોકલશો. અલબત્ત, એમનું (કે કોઈપણ પ્રકાશકનું) પ્રકાશન જ્યારે લેખકે પણ મોકલ્યું છે ત્યારે અમે, સમીક્ષાયોગ્ય લાગ્યું હોય તો, સમીક્ષા કરાવી જ છે. પણ અમે લેખક પાસે પુસ્તક નથી માગતા - લેખક શા માટે મોકલે ? પ્રકાશક જ મોકલે. એ જ ઇષ્ટ વ્યવહાર

બલકે શિરસ્તો ગણાય. લેખક પ્રેમથી, વ્યક્તિગત રીતે, મોકલે એ જુદી વાત થઈ.

પુસ્તકો મોકલવાની વાત તો દૂર રહી; અમે ૧૯૯૧ના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર અંકમાં '૧૯૯૧માં પ્રકાશિત પુસ્તકોની વર્ગીકૃત સૂચિ' તૈયાર કરવા માટે પ્રકાશકો, સંસ્થાઓ, લેખકો પાસે પુસ્તક નહીં તો પુસ્તકની મુખ્ય-સ્થૂળ વિગતો માગેલી - એ પણ અમને ન મળેલી ને સૂચિની યોજના રવડી પડેલી. ૧૯૯૪ની સૂચિ પ્રગટ કરવા વિચાર્યું ત્યારે, પેલો અનુભવ સામે હતો જ એટલે એવી કશી જાહેરાત કર્યા વિના, કિશોર વ્યાસની મદદ લઈ, સામયિકોમાંથી ને પ્રકાશકોનાં સૂચિપત્રોમાંથી વિગતો નોંધવાનું ચાલુ કર્યું. પ્રકાશકો તો સૂચિપત્રમાં પ્રકાશનવર્ષ કે પહેલી આવૃત્તિ વગેરે નોંધે નહીં. અમે પ્રકાશકમિત્રોમાંથી કેટલાકને લખ્યું કે તમે તમારા કેટલોગમાં જ, ઓછામાં ઓછું, આ વર્ષે પ્રથમવાર પ્રકાશિત પુસ્તકો સામે નિશાની કરીને તો મોકલો. એ નિરુત્તર, ખાસ્સી જહેમતને અંતે સાડા ત્રણ સો પુસ્તકોની સૂચિ પ્રગટ થઈ શકી. (પુસ્તક ખરીદવા ઇચ્છનારને સરળતા પડે એ માટે સર્વ પ્રકાશકોનાં સરનામાં પણ એમાં પહેલે પાને છાપ્યાં.) ઘણાં પુસ્તકો માહિતીને અભાવે બહાર રહી ગયાં. ને ખાસ તો, દરેક પુસ્તક વિશે મિત્રાક્ષરી નોંધ આપતી સૂચિની ઇચ્છા તો મનમાં જ રહી ગઈ. હવે તો, પરિષદ વાર્ષિક પુસ્તકસૂચિઓ પ્રગટ કરવાની છે એટલે નિરાંત. પરિષદ અમદાવાદ જેવા કેન્દ્રમાં છે ને એની પાસે સંસ્થાગત વ્યવસ્થાતંત્ર પણ છે એટલે અમારી, ને આપણી સૌની, સંપૂર્ણ ને વર્ગીકૃત વૈજ્ઞાનિક સૂચિની ઇચ્છા પરિષદ પૂરી કરી શકશે.

સમીક્ષાના - નિમંત્રિત લેખનસામગ્રી પ્રગટ કરનારા - સામયિકમાં સંપાદનની નીતિ ને પદ્ધતિ વધુ સ્પષ્ટ રાખવાં પડે. ત્રણેતરમાં, એકબે વર્ષમાં, પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો પર વિશેષ કેન્દ્રિત થવાનું રાખ્યું છે. મહત્ત્વનાં પુસ્તકો રહી ન જાય ને પ્રતિષ્ઠા રળી લીધા પછી લેખકે કક્ષાથી નીચું પુસ્તક આપ્યું હોય તો એ પણ સમીક્ષામાંથી છટકી ન જાય એની કાળજી રાખી છે - પછી સમીક્ષકને જે મૂલ્યાંકન કરવું હોય તે કરે. સમીક્ષા ધારદાર ને નિર્ભીક હોય એની તરફદારી કરી છે પણ નવા લેખકની પહેલી કૃતિ પર બેરહમીથી તૂટી પડતા સમીક્ષકને વાર્યા છે - એકબે કિસ્સામાં તો એવી

સમીક્ષા, ક્ષમા પ્રાર્થના, પાછી પણ મોકલી છે. ટાળી શકાય એવાં પુનરાવર્તનો કે વિગતોવાળી, દીર્ઘસૂત્રી થઈ ઘણાં પાનાં પર ફેલાતી સમીક્ષાઓ એના લખનારને ટૂંકાવવા મોકલી આપી છે કે એમની સંમતિથી જાતે ટૂંકાવી-સંપાદિત કરી લીધી છે - એમના મુખ્ય સૂરને હાનિ ન પહોંચે કે એમનો કોઈ મુદ્દો ખંડાઈ-અળપાઈ ન જાય એ રીતે. આવી જરૂર પડી ત્યાં નવા-પ્રતિષ્ઠિત સર્વ વિવેચકોએ એ માટે પ્રેમ અને વિશ્વાસથી સંમતિ આપી છે, મારા પર છોડી દીધું છે. આપણા કેટલાક લેખકોને લાઘવપૂર્વક અસરકારક લખવાનું, ભાષાને સાફ-સૂથરી ને સ્પષ્ટ-વિશદ રાખવાનું બહુ ફાવતું નથી. એટલે એવી જગ્યાએ રંધો ફેરવી લેવો પડે છે - અલબત્ત, એથી આખરે તો લેખને જ લાભ થાય છે. સંપાદનકાર્યમાં શ્રમ બહુ પડે છે, પણ એકંદરે કશુંક ઉપયોગી કર્યાનો આનંદ પણ મળે છે. 'પ્રત્યક્ષ'ના સંપાદનમાં, ઉપરાંત વ્યવસ્થા-કામગીરીમાં ઘણો સમય જતો હોવાથી મારા વાચન-લેખન ઉપર પણ કાપ પડે છે એનો વસવસો રહે છે પણ આ દ્વારા બીજી રીતેય, આખરે તો સાહિત્યનું જ કામ થઈ રહ્યું છે એવો સંતોષ ને પ્રસન્નતા પેલા વસવસાને ઓછો કરે છે.

નીતિન અને જયદેવ સાથે હતાં ત્યારે મારો થોડોઘણો સમય તો બચતો જ હતો ને આવા સાહસિક કામમાં કોઈ સાથે હોય એનો ટેકો અને હુંફ પણ રહે. સાથે કામ કરવાનો પુષ્કળ આનંદ પણ લીધો છે. પરન્તુ પછી નીતિનને મુંબઈ જવાનું થયું, રોજેરોજનાં કામમાં એનો સહયોગ રહેતો એ અટક્યું. વળી આ કામ સતત મહેનતનું. સમયનો તકાદો માથે રહે એટલે આવ્યું કામ તરત, તાકીદે પતાવવું પડે. જયદેવનો આ 'તરત-તાકીદે' માટેનો સ્વભાવ નહીં - એ વિલંબિત લયમાં જ કામ કરી શકનારા નિતાન્ત કવિ. લીધેલું કામ જલદી થાય નહીં એથી મૂંઝવ, પણ પાછો તરત ભૂલીયે જાય ! કામ મારે માથે જ રહે. એનો મને તો વાંધો નહીં, પણ એ બંને અપરાધભાવ અનુભવ્યા કરે. નિષ્ક્રિય ભાગીદારીનો તંત પકડીને આ ભૂમિકા એ લંબાવવા માગતા ન હતાં. છેવટે, ૧૯૯૩ના અંતે એ બંને મિત્રો સંપાદનમાંથી મુક્ત થયા - હળવાશથી, પ્રેમથી. આ ખોટના ધંધામાં આમેય શી જાગીર વહેંચી લેવાની હતી !

ખોટ તો રહી જ છે. પણ એક વાત શરૂઆતથી જ મનમાં ખટકતી હતી, એને કંઈક હળવી કરી શકાઈ છે - સમીક્ષકોને પુરસ્કાર નહોતો આપી શકાતો. બીજાં ખર્ચ

તો અનિવાર્ય, એ વધતાં પણ રહે; ને એક લેખક જ નિવાર્ય ? પરંતુ એ આપણાં મોટાભાગનાં સામયિકોનો શિરસ્તો થઈ ગયો છે. સામયિકોની પરિસ્થિતિ જ એવી કે એ જોઈને લેખકો ક્યારેય સામયિકો પાસેથી તો અપેક્ષા રાખતા નથી. વળી, લેખકની મહેનતના પ્રમાણમાં મહેનતાણું તો આપી શકતું નથી - આપણે તો 'પ્રતીક પુસ્તકાર' (એટલે કે ન-જેવી રકમ) આપી શકીએ. એ પણ નથી થતું એનો બહુ વસવસો હતો. એટલે ૧૯૮૪થી પુસ્તકાર શરૂ કરવા વિચાર્યું - શારદાએ એ વિચારને દઢાવ્યો. મોટાભાગના સમીક્ષકમિત્રોએ પુસ્તકાર સ્વીકારવાની સ્પષ્ટ ના પાડી, છતાં આગ્રહ કરીને, એક આવશ્યક પ્રજ્ઞાલી ઊભી કરવામાં સહાયક બનવા માટે પણ સ્વીકારો એવી વિનંતી કરીને, પુસ્તકાર આપવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

પુસ્તકના પ્રાથમિક પરિચયથી માંડીને એના મર્મલક્ષી પરીક્ષણ સુધી તેમજ કૃતિને કેન્દ્રમાં રાખીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિના વ્યાપક સંદર્ભો સુધી વિસ્તરવાનું મનમાં રહ્યા કર્યું છે. ['ધ બૂક રિવ્યૂ', ઇન્ડિયા મેગેઝિનનું 'બીબ્લિઓ' વગેરે કેટલા મોટા પ્રમાણમાં અવલોકનો આપે છે. 'ધ ઓસ્ટ્રેલિયન બૂક રિવ્યૂ'ના એક વર્ષાન્ત અંકમાં પાનાંઓ ભરેલી વાર્ષિક સમીક્ષાસૂચિ જોઈને ઈર્ષ્યા જાએલી. આપણે ત્યાં, મોટું વ્યવસ્થાતંત્ર હોય ત્યાં પણ આવું, લોભામણું કામ થાય છે ? થઈ શકે ?] - એટલે, સમીક્ષાઓની સાથે જ પુનર્મૂલ્યાંકન, વાચન-વિશેષ, ઘટનાવિશેષ, લેખક-સંપાદક-પ્રકાશક સાથેની ચર્ચા-મુલાકાતો (ઇન્ટરવ્યૂઝ) એવા વિભાગોમાં 'પ્રત્યક્ષ'ને પ્રસાર્યું. જોકે બધા વિભાગોને સતત પહોંચી વળાયું નથી. પુનર્મૂલ્યાંકન પહેલા અંક પછી ન થઈ શક્યું - કેવાં પુસ્તકો, કયા ક્રમમાં લેવાં એ જરૂરી આયોજન નથી થઈ શક્યું. ઇન્ટરવ્યૂ પણ નિયમિત કરવા હતા - વિનાયક રાવલે તો ચર્ચાપત્ર પણ લખેલું કે એ વિભાગ નિયમિત કરો. પણ મુલાકાતો રેકર્ડ કરવી ને પછી ઉતારવી એ કામ ખૂબ લાંબું થઈ જતું હતું. પણ હવે, પદ્ધતિ બદલીને પણ એ ફરી શરૂ કરવું છે.

મહત્વનાં પણ જેની સમીક્ષા મળવામાં વધુ વિલંબ થવાની સંભાવનાં હોય એવાં, થોડાંક પાસાંમાં જ વધુ નોંધપાત્ર લાગ્યાં હોય એવાં તેમજ અન્ય વિષયોનાં થોડાંક પુસ્તકોને તરત પરિચયમાં મૂકી આપવા માટે ટૂંકાં અવલોકનો શરૂ કર્યાં. એનો એક અનુભવ તો એ રહ્યો

છે કે ઘણીવાર વધારે પાનાંવાળી સમીક્ષાઓ કરતાં આ ટૂંકાં અવલોકનો વધુ સઘન છતાં પર્યાપ્ત સમીક્ષા આપનાર નીવડ્યાં છે. તો વળી ક્યારેક સમીક્ષા અને ટૂંકા અવલોકન વચ્ચે ભેદ જળવાયો નથી. જ્યંત કોઠારીએ એકવાર ધ્યાન દોરેલું કે એક પાનાથી વધે એવા અવલોકનને ટૂંકું કહેવાનું શું પ્રયોજન ? ટૂંકાં અવલોકનોનું પ્રમાણ વધે એનો બીજો લાભ એ પણ છે કે વધુ પુસ્તકોની સમીક્ષા થઈ શકે છે. સમીક્ષાઓ પણ ખૂબ લાંબી - જેને સમીક્ષાલેખ (રિવ્યૂ આર્ટિકલ) કહી શકાય એવી - ભાગ્યે જ લીધી છે.

પુનર્મૂલ્યાંકનની જેમ એક 'સ્વાધ્યાયવિશેષ' વિભાગ શરૂ કરવાનું મનમાં છે. નીવડેલી પ્રશિષ્ટ કે આધુનિક સમયની ચર્ચાક્ષમ કૃતિ લઈને ઓછામાં ઓછા બે અભ્યાસીઓ પાસે એની સમીક્ષા કરાવવી, સંપાદકીય નોંધ તેમજ મહત્વની સંદર્ભસૂચિ પણ જોડવાં. એ માટે થોડાંક પાનાં વધારવાં છે. અત્યારે પાનાંની મર્યાદા છે એ પણ કેટલુંક વિશેષ, નવું કરવા પર નિયંત્રણ મૂકે છે. જો કે શેના જોરે આ વિસ્તાર કરવો એ પ્રશ્ન પણ છે જ ! જાહેરખબરોનું પ્રમાણ તો ઘટતું જવાનું એની પહેલેથી ખબર હતી - પહેલા જ અંકમાં લખેલું : 'ચાંદાયણવ્રતની જેમ (કૃષ્ણપક્ષનો એ) કોળિયો નાનો-ઓછો થતો જવાનો છે.' ગ્રાહકોનું પ્રમાણ ભરતી-ઓટની પદ્ધતિએ ચાલે છે. મોજાં અઢીસો-ત્રણસો ગ્રાહક સંખ્યાને અડીઅડીને પાછાં વળે છે. આજીવન-શુભેચ્છક સભ્યપદની યોજના આની સ્થિરતા માટે જ કરેલી છે. એની જાહેરાત પણ બે વર્ષ પૂરાં કર્યા પછી જ કરેલી. મિત્રો તો પહેલા વર્ષથી જ આજીવન-સભ્યપદની યોજનાનું કહેતા હતા. મેં કહેલું, એકબે વર્ષ ચલાવ્યા વગર - થોડાંક ડગલાં પોતાના જોરે ચાલ્યા પહેલાં - આજીવન-લવાજમ શી રીતે માગી શકાય ? આ યોજનાનો પ્રતિભાવ હજુ બહુ પ્રોત્સાહક નથી, તો નિરાશ કરનારો પણ નથી. વિશ્વાસ મૂકનાર મળી રહ્યા છે. અને આમાં તો, સંપાદકને પક્ષે, કાયમી જવાબદારીનો સ્વીકાર પણ પડેલો છે ને !

આખું વ્યવસ્થાતંત્ર માથે ઉપાડીને ચાલવું પડે છે એની કથા તો કહેવાની જ ન હોય ! કેમકે એ તો સમજીને સ્વીકારેલું છે. અને હવે તો આ બોજ સે જ ઠીક ચલા જાતા હૈ. બંદૂકનો ભાર ખભે રાખીનેય, લેખક-વાચક-ગ્રાહકની વિશ્વસનીયતાના હોડકામાં પ્રેમથી બેસવા મળ્યું છે એ ય ઓછા આનંદની વાત છે ? □

।। પ્રતિભાના સાન્નિધ્યમાં ।।

જયંત પારેખ (૧૯૨૯) : અનુવાદક, સંપાદક, વિવેચક. ગુજરાતીના નિવૃત્ત અધ્યાપક ઠ પ્રતિનિધિ, પ્રકાશનો : 'નમતો સૂરજ', (અનુવાદ) 'વનહંસી ને શ્વેતપદ્મા' (નાટ્યરૂપાંતર), 'ચનેરી' (સંપાદન) ઠ ૪૩૭, માલવ્ય, ૧૦મો રસ્તો, ચેમ્બુર, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૭૧.

'કવિલોક' (*૧૯૬૪થી ૧૯૬૯*)
'ઊહાપોહ' (૧૯૬૯-૧૯૭૭)
'એતદ્' (૧૯૭૭થી ૮૩*, *૮૭થી)

૧. કવિલોક :

બાબુ પનાલાલ હાઈસ્કૂલમાં ભણતાંભણતાં હું ઈશ્વર વરસા ને જયંત કામદાર હસ્તવિખિત સામાજિક 'ધ્રુવ' પ્રગટ કરતા. સંપાદન પ્રત્યે હું ત્યારથી આકર્ષાયો. મેટ્રિક થઈને તરત મેં 'દીપશિખા' માસિક શરૂ કર્યું. પણ એનો એક જ અંક પ્રગટ થઈ શક્યો. સંપાદન કરતાંકરતાં મને સમજાતું ગયું કે માણવું ને જાણવું એક જ પ્રક્રિયાનાં અલગ રૂપ છે, અભિન્ન રીતે જોડાયેલાં છે. બંને એકબીજાંને વધુ વિશદ, વધુ ઉત્કટ ને વધુ સમર્થ બનાવે છે. માણવાજાણવાની વાત કરવાનું મને ખૂબ ગમતું. આપોઆપ હું આસ્વાદ, વિવેચન ને સંપાદન પ્રત્યે વળ્યો.

૧૯૫૬માં 'કવિલોક'ની સ્થાપના થઈ. સંસ્થાના ઉદ્દેશમાં નાટકનો સમાવેશ થયો એટલે નિરંજન ભગત અળગા રહ્યા. કવિના અધિકારના રક્ષણનો પણ સમાવેશ થયો. પણ અનેક કવિમિત્ર નિસ્પૃહ, નિષ્ક્રિય ને સ્વકેન્દ્રી રહ્યા એટલે એમાં કાંઈ કરી શકાયું નહીં.

પ્રત્યેક રવિવારે સવારે રાજાબાઈ દાવર નીચેના મેદાનમાં બેસીને અમે કવિતા વાંચવા-વિચારવાનું શરૂ કર્યું. રાજેન્દ્રભાઈને હું અવારનવાર કહેતો કે કવિતાનું સામયિક પ્રગટ કરીએ. કવિતાની રુચિ કેળવી શકીશું, કવિતા ને કવિતાની આલોચના એકસાથે પ્રગટ કરી શકીશું.

કવિતાનું સામયિક પ્રગટ થઈ શકે કે નહીં એ નક્કી કરવા માટે રાજેન્દ્ર શાહ, જસુભાઈ શાહ ને સુરેશ દલાલ એ ત્રણની એક સમિતિ રચવામાં આવી. મે ૧૯૫૭થી 'કવિલોક' દ્વિમાસિક પ્રગટ કરવાનું શરૂ થયું ત્યારે આ સમિતિ સંપાદન સમિતિ તરીકે જાહેર થઈ. કોઈકનાં નામ મૂકવાની વિધિ જાળવવા માટે. બાકી કોઈને પદની સ્પૃહા નહોતી, ભેગા મળીને

કામ કરવાની જ લગન હતી. હું સંપાદક નહોતો તો પણ રાજેન્દ્રભાઈની સાથે પહેલેથી જ 'કવિલોક'ના તમામ કાર્યમાં સક્રિય રહ્યો. કાવ્યની

રૂપરંગનું સાદગીભર્યું લાવણ્ય, આસ્વાદ, મૂલ્યાંકન અનુવાદ જેવું સામગ્રીનું વૈવિધ્ય એમ અનેક સ્તરને આવરી લેતું 'કવિલોક' એકદમ વ્યવસ્થિત ને પ્રયોજનનિષ્ઠ પુસ્તક થયું છે. ઠ સુરેશભાઈની પ્રતિભાના તેજમાં મારી સંવેદના, મારી રુચિ વધુ ને વધુ કેળવાઈ, વધુમાં વધુ સૂક્ષ્મ ને ઉદાર બની. ઠ હું ને રસિકભાઈ કેટલાંક વર્ષોથી બહુ જ ઓછું, લગભગ નહીંવત લખીએ છીએ છતાં 'એતદ્'ના સંપાદનની સંગીનતા અને સમૃદ્ધિની સતત ખેવના રાખીએ છીએ.

પસંદગીથી માંડીને અંક રવાના કરવા સુધીની એકેએક ભૂમિકામાં ઓતપ્રોત રહ્યો. કવિલોક ગ્રંથશ્રેણીનાં પ્રકાશન પણ થવા માંડ્યાં.

'કવિલોક'માં કવિ નહીં, કવિતા જ કેન્દ્રમાં રહી. કૃતિમાં જરા જેટલો યે ઉન્મેષ વરતાય તો 'કવિલોક' પ્રગટ કરવા તત્પર રહેતું. એથી જ રાજેન્દ્ર શાહ, ઉશનસ, પ્રિયકાન્ત મણિયાર જેવા નામી કવિઓનાં કાવ્યની

સાથેસાથે લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશચંદ્ર, રાવજી પટેલ, મણિલાલ દેસાઈ, દિલીપ ઝવેરી, ભીખુ કપોડિયા, નીતિન મહેતા, ચિનુ મોદી, આદિલ મન્સૂરી, કમલ વોરા, અનિલ જોશી જેવા નવા કવિનાં કાવ્ય પણ પ્રગટ થવા માંડ્યાં. આ કે તે સંપાદક તો નિમિત્ત માત્ર પહેલું શ્રેય કૃતિને, પછી 'કવિલોક'ના સંપાદનમાં પ્રવૃત્ત સહુ કોઈને. એથી જ સાંતાક્રુઝ સાહિત્યસંસદના પરિસંવાદમાં છેક ૧૯૭૨માં રાવજી ને મણિલાલને પોતે પહેલી વાર પ્રગટ કર્યા છે એવો દાવો કરીને સુરેશ દલાલે સુરેશ જોષી સાથે ખેંચતાણ કરી ત્યારે કોઈને ય એ યોગ્ય લાગ્યું નહોતું.

ક્યારેક કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, ચંદ્રવદન મહેતા, નિરંજન ભગત, ગુલામમોહમ્મદ શેખની કૃતિ પણ પ્રગટ થતી. વિશિષ્ટ વાતાવરણ રચાયું, સમકાલીન કવિતાની નરવી છબી અંકાઈ. એમાં અંબુભાઈ પુરાણી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, સુરેશ જોષીના વિવેચન-અનુવાદથી તેમજ રાજેન્દ્ર શાહના વનવેલીના પ્રયોગોથી આગવી આભા ભળી.

૧૯૬૩માં 'કવિલોક' તરફથી કાવ્યસત્ર યોજાયું. સિતાંશુ યશચંદ્ર ને સુનીલ કોઠારી એ બંને મંત્રી પોતાની ધુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પરોવાયેલા હતા એટલે રાજેન્દ્ર શાહ, મહેન્દ્ર ભગત ને મેં બીજા અનેકના સહકારથી કાવ્યસત્રનું સમગ્ર આયોજન કર્યું. રઘુવીર ચૌધરીએ જો કે ચોકસાઈ કર્યા વિના હમણાં જ લખી નાખ્યું કે સિતાંશુએ એકલે હાથે કાવ્યસત્રનું આયોજન કર્યું હતું. કાવ્યસત્ર ચિરસ્મણીય બન્યું. ઊંડી ને વ્યાપક, સત્વશીલ ને ઉત્તેજક ચર્ચા થઈ એટલે. નવી કવિતાને, કવિતા માત્રને કોણ સમજી શકે છે ને કોણ સમજી શકતું નથી એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું એટલે એમાંથી જ કેટલાક મતભેદ જાગ્યા, મનભેદ થયા, એટલે પણ ત્યારથી મુંબઈના સાહિત્યજગતનું વાતાવરણ કથળતું ગયું.

'કવિલોક' સંસ્થાનું સામયિક હતું. કોઈનેય માલિકીભાવ ન જાગે એ માટે સંપાદનસમિતિમાં ફેરફાર કરવાનું નક્કી થયું. પોતે ક્યારેક સંપાદન છોડવું પડશે એવો ખ્યાલ નહોતો એટલે સુરેશ દલાલને ગમ્યું નહીં. એ ને હરીન્દ્ર દલે 'કવિલોક' સંસ્થામાંથી યે નીકળી ગયા.

કાવ્ય તો પ્રગટ થાય જ, સાથેસાથે સિદ્ધાંતચર્ચા, સમીક્ષા, અનુવાદ વગેરે પણ પ્રગટ થાય તો વધુ સંગીન, વધુ સમૃદ્ધ કાર્ય થઈ શકે. ઊરમા અંકથી મારે સંપાદન કરવાનું આવ્યું ત્યારે મેં એના પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું.

કાવ્યસ્તરના નિબંધો, બોદલેર, પ્રેવેર, પોંઝ, મિશો, સેકેરિસ, પાઝનાં કાવ્યના અનુવાદ, 'ધ્વન્યાલોક'નું ભાષાંતર વગેરે પ્રગટ કરવા માંડ્યાં.

થોડાંક વર્ષ પછી નવી દૃષ્ટિનો, નવાં ઉત્સાહનો સ્પર્શ વરતાય એ માટે પ્રબોધ પરીખને એક અંક તૈયાર કરવાનું સોંપ્યું. કેટલીક સામગ્રી ભેગી થઈ. મહેન્દ્ર ભગતે આગ્રહ રાખ્યો કે જ્યંત પારેખ સંપાદક છે એટલે તમામ સામગ્રી એ મંજૂર કરે પછી જ પ્રગટ કરવી. પ્રબોધ પરીખ સંપાદન પૂરું કરી શક્યા નહીં. બાકી નક્કી તો એવું થયું હતું કે સંપાદન સિતાંશુ યશચંદ્ર ને પ્રબોધ પરીખને સોંપી દેવું.

'કવિલોક' દૈનિકનું પ્રકાશન થાય એ બચુભાઈ રાવતને રુચ્યું નહોતું. આમ તો રાજેન્દ્રભાઈએ પહેલેથી જ સંપાદન સંભાળવાની એમને વિનંતિ કરી હતી પરંતુ એમણે એ સ્વીકારી નહોતી. બાર વર્ષ પછી એમણે સ્વીકારી ને 'કવિલોક' અમદાવાદથી પ્રગટ થવા માંડ્યું. રૂપરંગનું સાદગીભર્યું લાવણ્ય, આસ્વાદ, મૂલ્યાંકન, અનુવાદ જેવું સામગ્રીનું વૈવિધ્ય એમ અનેક સ્તરને આવરી લેતું 'કવિલોક' એકદમ વ્યવસ્થિત ને પ્રયોજનનિષ્ઠ પુરવાર થયું છે. એના અનેક વિશેષાંક પુરવાર કરે છે કે મુંબઈમાં બારબાર વર્ષ તૈયાર થયેલી ભૂમિમાં મૂળિયાં નાખીને 'કવિલોક' ફૂલવાફાલવા માંડ્યું છે.

૨. (ક્ષિતિજ)-ઊહાપોહ-એતદ્

સુરેશ જોષીને હું પહેલી વાર ૧૯૫૮માં મળ્યો. 'મનીષા'માં મેં એમની પ્રતિભાનો રોમાંચક સ્પર્શ અનુભવ્યો હતો. 'વિશ્વમાનવ'માં એમના કવિતાના આસ્વાદ માણ્યા હતા. કલા ને સાહિત્ય વિશેની રુચિ કેળવવાના, કલા ને સાહિત્યને ઈતર વળગણોથી મુક્ત કરવાના, કલા ને સાહિત્ય દ્વારા માનવસંદર્ભને પામવાના એમના કાર્ય પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો. વાતાવરણમાં અપૂર્વ ઉષ્મા વરતાતી હતી. એના પ્રભાવમાંથી અસ્પૃષ્ટ રહેવાનું અશક્ય હતું. અમારાં વાચન ને વિચારવામાં ઘણું સામ્ય હતું. પહેલા જ મેળાપે અખૂટ મૈત્રી જન્મી. હું એમની સમગ્ર પ્રવૃત્તિનો સાથી બન્યો - રસિક શાહ ને ગુલામ-મોહમ્મદ શેખની જેમ, એમના યુગવિધાયક કાર્યનો માત્ર સાક્ષી જ નહીં, સક્રિય સાથી પણ બની શક્યો.

બીજી વાર મળ્યો ત્યારે સુરેશભાઈ પ્રબોધ ચોકસીને 'ક્ષિતિજ'ના પ્રકાશનમાં સાથ આપતા હતા. મને કહે કે આપણે સહુએ ભેગા મળીને સાથ આપવાનો છે. એમને

પહેલેથી જ ભેગા મળીને કાર્ય કરવાનું ખૂબ ગમે. એમના પ્રભાવનું આ પણ એક મહત્ત્વનું કારણ. એને લીધે અનેકની શક્તિ યોગ્ય અવિભાવ પામી, ઉજ્જવળ બની. 'ક્ષિતિજ'ને પહેલાં તો ભૂદાનસમિતિનું પીઠબળ. કેટલીક કૃતિ આમ નિર્દોષ હતી પરંતુ સમિતિને પ્રતિકૂળ લાગી એટલે એ પીઠબળ મળતું બંધ થયું. પ્રબોધ ચોકસી, સુરેશ જોષી, રસિક શાહ, હું ને ગુલામમોહમ્મદ શેખ વગેરે મિત્રોએ 'ક્ષિતિજ'નું પ્રકાશન ચાલુ રાખવાનું હોંશભેર સ્વીકારી લીધું.

કેવાકેવાનાં અનુમોદન, ઉત્સાહ ને સાથ મળ્યાં - રામપ્રસાદ બક્ષી, હરિવદ્દાભ ભાયાણી, ડોલરરાય માંકડ, શાંતારામ સંભનીશ, ના. ગો. કાલેલકર, પ્રા. વિ. વાય કંટક, વિદ્યા કરંદીકર, દિનેશ માહુલકર, માધવ અચવલ, કે. જી. સુબ્રમણ્યન - બધાનાં નામ લેતાં પાર ન આવે. રસિકભાઈ તો પહેલેથી જ સુરેશભાઈની સાથે હતા. હું, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, મધુકર શાહ, સુનીલ કોઠારી, ભૂપેન ખખર, શિરીષ પંચાલ, સુમન શાહ, ધીમેધીમે ભળતા ગયા. સાહિત્ય ને કલાના ક્ષેત્રમાં કોઈ એવું નહોતું કે જેણે કાંઈક ને કાંઈક સાથ ન આપ્યો હોય.

સુંદરમૂ, ઉમાશંકર, કેટલાક સ્વયંઘોષિત આધુનિકો અનુદાર ને અસહિષ્ણુ રહ્યા. ક્યારેક અવગણના, તુચ્છકાર, અપમાન, અસંસ્કારી ભાષાના પ્રયોગ પણ થતા. પણ અમે એ કાંઈ લેખામાં લીધા વિના અમારા કાર્યમાં જ એતપ્રોત રહ્યા.

એનું પરિણામ પણ કેવું પાનો ચડાવે એવું આવ્યું ! ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ તાગી શકાઈ. સાહિત્યની સમૂળી કાયાપલટ થઈ. સાહિત્ય ને કલાનું આગવું મૂલ્ય પ્રતિષ્ઠા પામ્યું, રસકીય ભૂમિકાએથી માનવીય સંદર્ભનું આકલન કરવાનું ને માનવ-નિયતિ વિશે વિશદ નિર્ભાત સંવિત્તિ કેળવવાનું શક્ય બન્યું. નવા યુગનો, નવાં મૂલ્યોનો બોધ થયો.

સુરેશભાઈની 'પશ્ચિમના કથા સાહિત્યમાં માનવ' એ લેખમાળા ને શેખનાં ગદ્યકાવ્યોથી શરૂ થયેલી 'ક્ષિતિજ'ની યાત્રા સમૃદ્ધ બનતી ગઈ ભાયાણીસાહેબની પર્યેષણાથી, રસિકભાઈ ને માહુલકર ને મધુકરની મનોવિજ્ઞાન, ભાષાવિજ્ઞાન ને વિજ્ઞાન વિશેની વિચારણાથી, સુરેશભાઈ ને પ્રબોધભાઈ ને હું વગેરે અનેકનાં ભાષાંતરોથી, મણિસાહેબ ને શેખ ને જ્યોતિભાઈ ને વિવાન, વગેરેનાં રેખાંકનો ને આવરણચિત્રોથી, શેખ ને જ્યોતિભાઈ ને સુનીલની

ચિત્રકળા ને નૃત્યકલા ને ફિલ્મ વિશેનાં અવગાહનોથી સને ૧૯૬૭ સુધીમાં ૭૯ અંક સુધી વિસ્તરી. એમાં ત્રણ વિશેષાંકો-જપાની કથાસાહિત્ય, નવલકથા ને દૃશ્યકલા વિશેના. કોઈ પણ ભાષાનાં મહામૂલાં આભરણ બની રહે એવા. આજે પણ એટલા જ આકર્ષક ને સાર્થક.

સંપાદક તરીકે મારું નામ 'ઊહાપોહ'થી મૂકવા માંડ્યા. પણ સંપાદક તરીકે નામ છે કે નહીં એની પરવા જ નહોતી. નર્ચો કાર્ય કર્યાનો, પ્રિય કાર્ય ભેગા મળીને કર્યાનો જ આનંદ મહત્ત્વનો હતો. કૃતિઓ મેળવવી ને વાંચવી, ભાષાંતર કરવાં ને તપાસવાં, સુરેશભાઈ ને રસિકભાઈ સાથે સંપાદન વગેરેની ચર્ચા કરવી - રોજના વીસ કલાક પણ ઓછા પડતા. સુરેશભાઈની પ્રતિભાના તેજમાં મારી સંવેદના, મારી રુચિ વધુ ને વધુ કેળવાઈ, વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ ને ઉદાર બની. કલાનુભવની ભૂમિકાએથી માનવીને ઓળખવાની, મૂલ્યબોધને અનુકૂળ ભૂમિકા રચવાની, પળેપળનો અપરોક્ષ સંવેદનાસભર અનુભવ કરવાની તૃપ્તિ કાંઈ ઓર જ હતી. પ્રયોગશીલતા ને આધુનિકતા, સાહિત્ય ને ભાષા પ્રત્યેની ઉત્કટ નિષ્ઠા, સમૃદ્ધ રેખાંકન ને આવરણ ચિત્ર - આ બધું 'ક્ષિતિજ'ના અમોઘ આકર્ષણનાં તત્ત્વો હતાં. એથી જ એના એકેએક અંકની તીવ્ર આતુરતાથી પ્રતીક્ષા થતી.

સુરેશભાઈ દિવાળી, નાતાલ ને ઉનાળાની રજા એમ ત્રણેક વાર મુંબઈ આવે. સાહિત્યના સમારંભ નિમિત્તે ત્રણચાર વાર આવે તે વધારામાં હું ને રસિકભાઈ પણ ત્રણચાર વાર વડોદરા જઈએ. મંડળી જામે, સાહિત્ય ને કલાની, સૂક્ષ્મ સંવેદના ને પરિષ્કૃત રુચિ વગેરેની અનેક ચર્ચાવિચારણા થાય. ક્ષિતિજ, ઊહાપોહ, એતદ્દનાં સંપાદનની વાતો પણ થાય. સાહિત્યનાં સર્જન, વિવેચન ને સંશોધનને પ્રગટ કરવાં, કલા-કલા વચ્ચેના સંબંધને તપાસવા, કલા ને બીજી વિદ્યાશાખા વચ્ચે સંબંધ સ્થાપવો, ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્યની શક્તિ તાગવીવિકસાવવી, રસકીય ભૂમિકાએથી માનવસંદર્ભનું આકલન કરવું, માનવનિયતિ વિશે વિશદ નિર્ભાત સંવિત્તિ કેળવવી, સંવેદનશીલતા ને બુદ્ધિનિષ્ઠા ને ભાવપ્રવણતાથી પોતાના પરિવેશને પળેપળે નીરખવો- માણવો - આ હતાં 'ક્ષિતિજ'ની પ્રેરણાનાં પરિબળ. કૃતિની પસંદગી કરતી વખતે આથી જ અમે આધુનિકતા, પ્રયોગશીલતા ને કલાત્મકતા ગણતરીમાં લેતા. શિસ્ત, ચીવટ ને છતાં ઉદારતાથી કૃતિ પસંદ કરી

શકતા હતા એટલે જ એ ચિરંતન પ્રભાવ પાડી શકતી. ધીમેધીમે અમે ભાવકની અભિજ્ઞતા ને રુચિ ત્યાં સુધી કેળવી શક્યા કે અમારી કસોટીમાં ઊણી ઊતરી હોય એવી કૃતિ પ્રગટ કરીનેય અમારી નેમ પાર પાડી શકતા. અમે માનતા કે શક્તિશાળી કૃતિ જ રુચિ કેળવી શકે એવું નથી, ક્યારેક ઊણી કૃતિ પણ રુચિ કેળવી શકે. ઉત્તમ કૃતિ જ દષ્ટાંત બની શકે એવું નથી, નિકૃષ્ટ કૃતિ પણ ક્યારેક દષ્ટાંત બની શકે. કોઈ પણ જાતની સ્પષ્ટતા કર્યા વિના પણ અકલાત્મકતા ઉઘાડી પાડી શકતા.

પ્રયોગશીલતા ને નવોન્મેષ માટેનો ઉત્સાહ ક્યારેક આઘાતજનક પરિસ્થિતિ પણ ઊભી કરતો. લાભશંકરે સુરેશભાઈને કહ્યું કે અમે કેટલાક મિત્રોએ એબ્સર્ડ નાટક લખ્યાં છે. ત્યારે એમણે તો લાભશંકરને તરત ઈજન આપ્યું કે તમે જ 'ક્ષિતિજ'નો એબ્સર્ડ નાટક અંક તૈયાર કરી આપો. સુરેશભાઈએ નાટક વાંચ્યાં ને મુંબઈ આવ્યા ત્યારે મને ને રસિકભાઈને વાંચવા આપ્યાં. અમને એ એબ્સર્ડ કહી શકાય એવાં ન લાગ્યાં. એબ્સર્ડ નાટક તરીકે એ પ્રગટ કરવાની મેં ના પાડી. સુરેશભાઈ પણ પહેલેથી જ એ મતના હતા. પરંતુ પોતે જ લાભશંકરને ઈજન આપ્યું હતું એટલે મૂંગાતા હતા. મેં કહ્યું કે આપણે લાભશંકરને આખી વાત સમજાવીએ ને પછી એ જે કહે તે પ્રમાણે નક્કી કરીએ. રસિકભાઈએ એ જવાબદારી લીધી ને વિગતે પત્ર લખ્યો. પરંતુ લાભશંકર ને મિત્રોએ બીજા કોઈ નિર્ણયને અવકાશ જ રહેવા ન દીધો. અમારો નિર્ણય સહિયારો હતો છતાં સહન કરવું પડ્યું એકલા સુરેશભાઈને. આક્ષેપ, વ્યંગ ને અપમાનભર્યા ઉદ્દેખો ને પત્રોની દેમાર થઈ. છેક ૧૯૯૨માં ચિનુ મોદીએ વડોદરામાં નાટક વિશેના એક પરિસંવાદમાં કબૂલ કર્યું કે એ નાટકોને એબ્સર્ડ માની લેવામાં ભૂલ થઈ હતી.

'મનીષા' ને 'ક્ષિતિજ'માં જે કાર્ય થયું તે 'ઊહાપોહ' ને 'એતદ્'માં કરવાનું ચાલુ રહ્યું. એમાં તરત ધ્યાન ખેંચે એવું કાર્ય સુરેશભાઈ તેમ જ શિરીષનાં વિવેચન, અનુવાદો 'પંડિતયુગનું પુનર્મૂલ્યાંકન' ને 'શોધ નવી દિશાની' એ વિશેષાંકો વગેરેનું. શેખનું એક નવું રમણીય પાસું પણ પ્રગટ થયું, 'ઘેર જતાં'ના નિબંધોમાં. કવિની કસોટી ગદ્યમાં થાય છે એ સૂત્રની પ્રતીતિ શેખે કરાવી. બીજા અનેકનું પણ અનેક જાતનું પ્રદાન - કમલ વોરા,

ભરત નાયક, સિતાંશુ વગેરે અનેકનું.

સુરેશભાઈની વિલક્ષણ રમૂજવૃત્તિનો પરિચય 'ઊહાપોહ'માં વિશેષ થયો. ક્યારેય ન લખાઈ હોય એવી કૃતિની એમણે સમીક્ષા લખી, ક્યારેય ન લેવાઈ એવી મુલાકાતની પ્રશ્નોત્તરી એમણે રજૂ કરી. આવી એક સમીક્ષા 'નિધુવન' નામની નવલકથાની. એ સમીક્ષામાં એમણે વાસ્તવિકતાના એક વિશિષ્ટ પરિમાણને મૂલવવાની યુક્તિ પણ રજૂ કરી. એ વાંચીને ઘણાએ મને પૂછ્યું કે 'નિધુવન' ક્યાં મળે ? ઘણાએ વિકેતાને ત્યાં તપાસ કરી. ભાવકની જિજ્ઞાસા જાગી ત્યાં સુધી તો સારું થયું. પરંતુ અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ એક પગલું આગળ વધ્યા. મહુધામાં નવલકથા વિશે બોલતાં એમણે જાહેર કર્યું કે મેં 'નિધુવન' વાંચી છે તે મને ખૂબ આસ્વાદ્ય લાગી છે. આવી આપવડાઈને તો શું કહેવું ?

સુરેશભાઈના યુગવિધાયક સાથી બનવાનું સહેલું નહોતું. એથી જ 'ઊહાપોહ' ને 'એતદ્' 'મનીષા' ને 'ક્ષિતિજ' જેટલો પ્રભાવ પાડી શક્યાં નથી, આકર્ષણ કરી શક્યાં નથી એ હકીકતથી અમને જરૂર અફસોસ થાય છે. પણ કેટલાંક નક્કર કારણ પણ ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ એમ લાગે છે. એક તો સુરેશભાઈની શક્તિ ને અમારા સહુની શક્તિ વચ્ચે આસમાનજમીનનું અંતર; બીજું એ કે અનેક પરિવર્તન આવ્યાં છે. વાતાવરણમાં, વિચાર-વલણ ને રુચિમાં, નિષ્ઠા ને લગનમાં આ પરિવર્તનના સારાનરસાપણાની અવશ્ય તપાસ થઈ શકે એમ છે. કેટલાંક સામયિક પ્રગટ થતાં બંધ થયાં છે તો કેટલાંક નવાં પણ પ્રગટ થવા માંડ્યાં છે. કેટલાંક તો સુરેશભાઈના મિત્રો ને અનુગામી મિત્રો પ્રગટ કરે છે - ખેવના, વિ, ગદ્યપર્વ, પ્રત્યક્ષ. સામગ્રીસાધનો ઓછાં છે ને આ સામયિકો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે, એકેયને પૂરાં પડતાં નથી.

હું ને રસિકભાઈ કેટલાંક વર્ષોથી બહુ જ ઓછું લગભગ નહિવત્ લખીએ છીએ. છતાં 'એતદ્'ના સંપાદનની, સંગીનતા ને સમૃદ્ધિની સતત ખેવના રાખીએ છીએ. કોઈની યે અવળવાણી કે અવળવર્તનને લક્ષમાં લેતા નથી ને સહુની સાથે મળીને સુરેશભાઈના વિશ્વાસને સાર્થક કરવા મથામણ કરીએ છીએ. આશા ને ધીરજ તજ્યા વિના 'એતદ્'નાં, સાહિત્ય ને કલાનાં પ્રભાવ ને આકર્ષણ કેમ વધે એના માર્ગ શોધવામાં પરીવાયેલા રહીએ છીએ. □

।। 'સૌમ્ય વયની સવારો'નો નાનોઅમથો દસ્તાવેજ ।।

પ્રબોધ પરીખ (૧૯૪૫) : કવિ, વાર્તાકાર, ચિત્રકાર, તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક □ 'કારણ વિનાના લોકો' (વાર્તાસંગ્રહ), કૌંસમાં (કાવ્યસંગ્રહ) □ ૪, ગૌતમ નિવાસ, સાત બંગલા પાસે, અંધેરી (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૫૮

'સંદર્ભ' (૧૯૬૪), 'રે' (*૧૯૬૭*)

"ક્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે । સૌમ્ય વયનાં સવારોને જોતો વિકસિત થતાં શૈલશિખરે;" (કાન્ત) એ દિવસોમાં શહેર અમારી અંદર સમાઈ જતું, નરીમાન પોઈન્ટ પાસેનો દરિયો દર શનિવારે સાંજે ચારપાંચ કવિદોસ્તોનાં જ્ઞાનસથી સળગી ઊઠતો. 'સંદર્ભ'નો પહેલો અંક ૧૯૬૪માં, સિતાંશુની વેધક, પારદર્શક અને નાગરિકતાથી છલકાતી મૈત્રી અને સમજદારીના સહયોગથી પ્રગટ થયો. બેઝિકરી સાથેનો લગાવ. અમદાવાદ પણ, પડખું ફેરવો અને આવી જાય એટલું પાસે. પહેલો અંક પ્રગટ થતાં જ 'મુંબઈ સમાચાર' કકળાટ કરી મૂકેલો. ગુરુ રામપ્રસાદ બક્ષીએ અંકમાં પ્રગટ થયેલાં કાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો, અને 'હું જોઉં છું અમારી સભ્ય સંસ્કૃતિને' કાવ્યના આસ્વાદ માટે 'સંદર્ભ' અને રામભાઈને માથે અશ્લીલતા અને વિકૃતતાના આરોપોનો વરસાદ વરસેલો. લાગલગાટ ત્રણ મહિના સભ્ય, સંસ્કારી વાચકોના પત્રોથી મુંબઈની સાહિત્યરસિક પ્રજાએ આધુનિક કવિતાને શબ્દોના તમાચા મારી આવકારેલી. પણ 'સંદર્ભ'નો મિજાજ બધા જ કવિઓ અને કવિતાઓને સમાવી દે તેવો બહુરંગી હતો; છાંદસ-અછાંદસની વચ્ચે વિહરતો. ઉશનસ, હરીન્દ્ર દવે અને રાવજી, લાભશંકર. એમાં વળી કાવ્યજ્ઞોની નોંધ. બાજુમાં જ 'કવિલોક'ની બેઠકો થતી, રાજેન્દ્ર શાહની પ્રેમાળ તમતમતી અને કવિતાને વરેલી હૂંફમાં. 'સંદર્ભ'ના બીજા અંકમાં સરરિયાલીસ્ટનો મેનીફેસ્ટો, ટૂંકો અને ટચ, ગૌરીપ્રસાદ ઝલાની સૂત્રાત્મક સંસ્કૃતસભર નોંધથી પ્રમાણિત. એ પહેલાં જ ચિત્રકાર ભૂપેન બખ્ખરે, વડોદરાથી પોસ્ટકાર્ડમાં 'સંદર્ભ'ને આવકારતાં લખેલું 'સંદર્ભનો પહેલો અંક ગમ્યો. એમાંનાં એકબે કાવ્યોમાં

'સંદર્ભ'ના ત્રણ જ અંકો વરસ બે વરસની ઉલ્ટટ, સહજ, રમતિયાળ, કવિતા માટેની આસક્તિથી ભરીભરી શક્તિનો એ નાનો અમથો દસ્તાવેજ. ત્યાં અમદાવાદમાં ભારે મહિના બળવો ચાલતો. ભર ઉનાળે રે મઠમાં હૂંફાળી દોસ્તીઓનો પવન વાતો. આદિલના પત્રોમાં 'સંદર્ભ' અને 'રે' એકરૂપ બની જતાં. □ ગુજરાતી સંસ્કારિતાના હિતની ચિંતા ધરાવતા સદ્ગુણસ્થો 'રે'નો એ 'હિટલરી' અંક જોઈ વ્યગ્ર થઈ ગયા. □ 'રે'ના આ અંક માટે એના સંપાદક-પ્રકાશકને કોર્ટના આંગણે લઈ જવાની તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ.

સરરિયાલીસ્ટ કલ્પનો સરસ રીતે વ્યક્ત થયાં છે" રઘુવીર ચૌધરીએ બીજા અંકમાં કાવ્યો વિષે નોંધ લખતાં આધુનિક કવિઓને મૃત્યુ મૃત્યુનો જાપ કરવાનું છોડી

દેવાની વિનંતી કરી અને આદિમ જંગલોમાં પાછા ન ફરવા સમજાવ્યા. 'સંદર્ભ'નો ત્રીજો અંક 'તડકાથી' રણકી ગયો. તડકો તડકો તડકો. કવિતાએ અર્થસંદર્ભોની ઊથલપાથલ કરી નાખી. લા.ઠા.ના તડકા કાવ્યથી 'સંદર્ભ'ની રમણીયતા સરરિયાલીસ્ટ સીમાઓને ઓળંગી સાવ ગુજરાતી થઈ બેઠી. સિતાંશુની અદ્ભુત કવિતાઓ છેક 'સંસ્કૃતિ'ના પેટાળમાં પ્રવેશી. ભોળાભાઈ

પહેલે આ જ અંકમાં માહિતી આપી કે ૧૯૬૪માં ગુજરાતી ભાષામાં, અતિ વાસ્તવવાદની સિસોટી વાગી છે. અને કલકત્તાથી મધુ રાયે થાબડ્યા તે કંઈ થાબડ્યા. મણિલાલ દેસાઈ અમારી વચ્ચેથી અચાનક જતો રહ્યો ! 'સંદર્ભ'ના ત્રણ જ અંકો. વરસ બે વરસની ઉત્કટ, સહજ, રમતિયાળ, કવિતા માટેની અસક્તિથી ભરીભરી શક્તિનો એ નાનોઅમથો દસ્તાવેજ, - ત્યાં અમદાવાદમાં બારે મહિના બળવો ચાલતો. ભર ઉનાળે રે મઠમાં હૂંફાળી દોસ્તીઓનો પવન વાતો. આદિલના પત્રોમાં 'સંદર્ભ' અને 'રે' એકરૂપ બની જતાં. સારંગપુર ચકલાને મેડે બેસી વાતવાતમાં યોજનાઓ ઘડાતી, તુક્કાઓના પતંગ ચગતા અને જોતજોતામાં તરંગોનો અવતાર થતો. 'રે'ના એક પછી એક અંકો -

'રે'ના પંદરમા અંકનું આયોજન-સંપાદન મુંબઈથી ૧૯૬૭માં મેં કર્યું. લંબચોરસ પાતળી પોથી જેવા એ અંકના કવર-પેજ પર હિટલરનો ૧૯૪૫માં લેવાયેલો ફોટો છાપ્યો. નાક જરા કપાયેલું. અને સાથે હિટલરનો જર્મનપ્રજા માટેનો છેલ્લો સંદેશો "if the war is lost, everything else Must perish too" એમાંથી 'war' પર ચેકો મારીને ત્યાં 'Poetry' એવું હાથેથી લખીને મુખપૃષ્ઠ તૈયાર કર્યું. કવરના આગલા અને છેલા પૂંઠા પર વીસપચીસ સફીઓ સાથે અંગ્રેજીમાં એક મેનીફેસ્ટો બહાર પાડ્યો. દાદાઇઝમને લગતી અનેક પુસ્તકોમાંથી ઉઠાંતરી કરી, એ ફકરાઓનું ગુજરાતીકરણ કરી ગુ. સાહિત્યનાં મહાનુભાવો, સુરેશ જોષી સુધ્યાને હસી કાઢ્યાં. સાહિત્ય, કલા અને સાથે સાથે મંગળ જીવનની કલ્પનાને પણ. એક આત્યંતિક અદાકારી સાથે

પરંપરા પર ચોકડી મારી અને ફકરાએ ફકરાએ અરાજકતાનો વાવટો ફરકાવ્યો, અને અમે કેવા તો ખુશ છીએ, આવા સ્વચ્છંદી હોવાને કારણે કેવા તો મસ્તીમાં ચકચૂર છીએ અને કેવો તે અમારો લહેરિયો મિજાજ છે તેના શંખનાદો કર્યાં. હિટલરની છબી પાછળ સંતાયેલા એ દોઢ પાનાના ચોરીચપાંટીથી પોતાના કરી લીધેલા મેનિફેસ્ટોએ નાનોઅમથો હાહાકાર મચાવી દીધો. ચિત્રકાર પીરાજી સાગરાએ 'હેવ-મોર'ની જાહેર સભામાં, મિત્ર-મંડળી વચ્ચે, શિયાળાની રમણીય રાત્રે મારો ઊઘડો લીધો - મેં આ મેનીફેસ્ટો નીચેની સહીઓ મિત્રોવતી, એમને પૂછ્યા વિના કરી હતી, તેથી સ્તો ! મારા મુંબઈસ્થિત સજ્જન મિત્રશ્રી ભાલ મલજી અને એવા બીજા ગુજરાતી સંસ્કારિતાના હિતની ચિંતા ધરાવતા સદગૃહસ્થો 'રે'નો આ 'હિટલરી' અંક જોઈ વ્યગ્ર થઈ ગયા. ફાસીઝમનો ફિરસ્તો ગુજરાતી કવિતાના સામયિકના મુખપૃષ્ઠ પર ! 'રે'ના આ અંક માટે એના સંપાદક-પ્રકાશકને કોર્ટના આંગણે લઈ જવાની તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ. શ્રી ભોગીલાલ આંધીએ મને હિટલરનો માર્ગ છોડી દેવા સમજાવ્યું. રે મઠના મિત્રો સાથે ફરી પાછી માણેકચોકથી 'મહેતા'ની મિજબાનીઓ ગોઠવાઈ. આ અને 'રે'ના અનેક અંકોમાં પ્રગટ થતી આ અણાંદસ કવિતાઓમાં ગુજરાતી કવિતાએ હળવાશનાં નૂતન પરિમાણોનું નિર્માણ કર્યું. સ્વવાચકની શોધ, કવિતાનાં સ્વ-તંત્ર અવકાશની શોધ સાથે એકરૂપ થઈ ગઈ. 'રે' પછી 'કૃતિ'ના સ્વરૂપે ઊઘડ્યું, મુક્તિનાં બારી-બારણાં ખોલી નાખતું !

પહેલો અંક ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૭ના સ્વાતંત્ર્યદિને પ્રગટ કરવાનું ઠરાવ્યું. દરમ્યાન એક આશ્ચર્યકારક ઘટનાં બની સરકારે કાગળ આપવાની હા પાડી. બે મહિના પહેલાં સરકારી જાહેરાત આવેલી કે અત્યાર સુધી કાગળની માગણી કરતી જે અરજીઓ આવી છે તે રદ છે. અને હવેથી કોઈ અરજી આવશે તો તેની તસ્દી લક્ષ આપવામાં આવશે નહીં. મેં આ વાંચીને એક જ વાક્યનો કાગળ લખ્યો કે આવતીસાલ સ્થાપનારા કોઈ મોટા ઉદ્યોગ અંગેની આખું પાનું ભરેલી જાહેરખબરનાં કોઈ એક જ અંગ્રેજી દૈનિકમાં માત્ર એક જ વાર થતા પ્રકાશનમાં જેટલો કાગળ વપરાય તેથી ઓછો કાગળ એક વિદ્યાકીય સામયિકને આખા વરસ માટે જોઈએ છે, જે તમે મંજૂર કરો એ જ બરોબર થશે. પોતાનો મનાઈ હુકમ નેવે મૂકી સરકારે કાગળ આપ્યો ! પણ હવે પાછો અમદાવાદમાં ક્યાં પ્રેસ શોધું ? કાગળ પણ કેવા બરનો મળે ? વડોદરા તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી. અત્યંત ઊંચા પ્રકારના સ્વીડનનું કાગળ ઉપર પહેલો અંક બહાર પડ્યો. (મારી કોઈ ચોપડી એટલા સારા કાગળ ઉપર છપાઈ નથી.)

['સંસ્કૃતિ' ઓફ્ટો. રિસે. ૧૯૮૪]

ઉમાશંકર જોશી

‘કુમાર’ના સંસ્કારયજ્ઞના ઋત્વિજ

‘મારું જે કંઈ છે તે આ ‘કુમાર’ જ.’ આમ કહેનાર બચુભાઈ માટે ‘કુમાર’ એક મોટી સ્વપ્નસિદ્ધિસમ હતું. સચિત્ર અંગ્રેજી સામયિકો કુમારકાળે વાંચેલાં ત્યારથી એવું વૈવિધ્યપૂર્ણ સચિત્ર સામયિક ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવાનું એમનું સ્વપ્ન હતું. પણ એ સ્વપ્ન આવ્યું હશે ત્યારે કદાચ એમનેય ખ્યાલ નહિ હોય કે એ સ્વપ્ન આમ ‘કુમાર’રૂપે સાકાર થશે, સિદ્ધ થશે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તે કાર્યાલયમાં નિયમિત નહોતા જઈ શકતા. જો કે એ પરિસ્થિતિમાં એમના ઘરનો એમનો એ ઓરડો જ કાર્યાલય બની ગયો હતો. ટપાલો વંચાય એ ઓરડામાં, જવાબો લખાય એ પલંગમાં બેઠાંબેઠાં, સંપાદનની ચર્ચા થાય સોફામાં બેઠાંબેઠાં, પલંગમાં તકિયાને અઢેલી પ્રૂફો વંચાય પણ એ જ ઓરડામાં, મુલાકાતીઓ પણ આવે-જાય ત્યાં જ. સ્થળ બદલાયું હતું, કામનો પ્રકાર અને પ્રસ્તાર એ અને એટલો જ.

ગોંડલમાં હતા ત્યારે બચુભાઈ જાણે સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં હતા. ૧૯૧૪માં મેટ્રિક થયા ત્યાર બાદ પૂના જઈ ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં અભ્યાસ કરવાનો મનસૂબો ઘડ્યો. એ માટે એમણે પ્રયત્નો પણ કર્યા. પરંતુ તત્કાલીન વિપરીત કૌટુંબિક પરિસ્થિતિને કારણે એમના પિતાશ્રીએ એમને પૂના મોકલવાની અનિચ્છા દર્શાવી. યુવાન બચુભાઈનાં અરમાનોની ઇમારત તૂટી પડેલી એનો વસવસો અવારનવાર એમનાથી વ્યક્ત થઈ જતો. પરંતુ એ વખતે તો પિતાજીની ઇચ્છાને માથે ચઢાવી કોલેજના અભ્યાસનું સ્વપ્ન એમણે કાયમને માટે ત્યજી દીધું. એ સાથે એમણે સંકલ્પ કરી લીધો કે ભલે કોલેજમાં જવાનું ન બન્યું પણ એક સ્નાતક જેટલું જ્ઞાન તો સ્વપ્રયત્ને પ્રાપ્ત કરી જ લેવું.

૧૯૧૪માં મેટ્રિક થઈ એમને ગોંડલની સંગ્રામજી હાઈસ્કૂલમાં જોડાઈ જવું પડ્યું. એમની દૃષ્ટિએ આ એમનો ઘડતરકાળ હતો. ૧૯૧૫થી ૧૯૧૮ એ પાંચ વર્ષ એમણે સંગ્રામજી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકેની સેવાઓ આપી. આ ગાળા દરમિયાન સ્વપ્રયત્ને એમણે સાહિત્ય અને કળાનું બની શક્યું એટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. એ વખતે ગોંડલમાં એક ચિત્રશાળામાં વર્ગો ભરી એ સમયની ચિત્રકામની પ્રાથમિક પરીક્ષાઓ પણ પસાર કરેલી. રિસેસ અને રજાઓ દરમિયાન શાળાના પુસ્તકાલયનું કામકાજ કરી સાહિત્યિક સજ્જતા કેળવવાનો પણ પૂરતો પ્રયાસ કર્યો હતો. એમાં ‘ધૂમકેતુ’, દેશજી પરમાર જેવા સાહિત્યકાર તથા રવિશંકર પંડિત જેવા ચિત્રકાર મિત્રો મળ્યા અને એક આગવું વાતાવરણ ઊભું થયું. વળી, એ વખતે ત્યાં વિદ્વાન ગણાતા કવિ ‘વિહારી’નો પણ સતત સાહિત્યસંપર્ક રહ્યા કર્યો, જેને પરિણામે એમની કાવ્યપ્રીતિ ઉત્તેજાઈ.

આ પૂર્વે પણ એમને ખાસ કરીને અંગ્રેજી વ્યક્તિઓ અને વાક્યનો પરિચય કેળવવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું જ હતું. ગામથી દૂર ચારપાંચ

‘કુમાર’ના સંપાદક
બચુભાઈ રાવત
વિશે

ધીરુ પરીખ

અંગ્રેજ કુટુંબોનો ઘરોબો. ત્યારે ત્યાં ગાર્ડન સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિસ્ટર મેરડ સાથે મૈત્રી સધાઈ. એમને ત્યાં અંગ્રેજી સાહિત્યનું સામાજિક 'બુકમેન' આવતું હતું તેના વાચનનો લાભ મળવો શરૂ થયો. આ સામયિકના નાતાલના ખાસ અંકમાં કોઈ કવિ કે લેખકની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ વિશે ચિત્રમય સામગ્રી પ્રકટ થતી. આ વાચને એમની સાહિત્યિક રુચિ બલવત્તર બનાવી હતી. પછી તો અમદાવાદમાં આવ્યા અને 'જહોન ઓવ લંડન વીક્લી'ના ગ્રાહક બન્યા. એમાં એ કાળના યુવાન સાહિત્યકારોની મુલાકાતો આવતી, વચ્ચેનાં પૃષ્ઠ પર વાચ. વાચ.ની સહીથી અમેરિકન રોબર્ટ લિન્ડનના હળવા નિબંધો પ્રકટ થતા. એ સામયિકના તંત્રી 'જહોન ઓવ લંડન'ના અગ્રલેખોમાં 'વેટર્સ ટુ ગોગ એન્ડ મેગોગ'ની પણ ખૂબ હવા હતી. તો બીજી તરફથી 'બુકમેન'ના તંત્રી સેન્ટ જોન એડકોકની પણ યુવાન લેખકોમાં જબરી પ્રતિષ્ઠા હતી. મોડી રાત સુધી એઓ પોતાના તંત્રીખંડમાં કાર્યરત રહેતા અને નવલેખકોના પત્રોના ને લેખોના ઉત્તરો આપતા. તંત્રી બચુભાઈના આ જાણે ગુરુઓ બન્યા. એમના પરોક્ષ પ્રભાવ તળે બચુભાઈનું તંત્રીકર્મ આરંભાયું.

આ ઉપરાંત પણ આજના અમેરિકન 'ટાઈમ'ની ઢબે પ્રસિદ્ધ થતા 'વિટરરી ડાયજેસ્ટ'ની ઓર પ્રતિષ્ઠા હતી. એમાં 'કરંટ પોએટ્રી' નામનો વિભાગ આવતો, અને ત્યારે ક્યુમિંગ્ઝ જેવા કવિઓની રચનાઓ પાનું ભરીને આવતી. બચુભાઈની કાવ્યપ્રીતિ આ અંગ્રેજી કાવ્યોના સેવનથી તેમ જ દેશજી પરમાર 'પોએટ્રી રિવ્યૂ' નામનું દ્વિમાસિક મંગાવતા તેના તથા અમેરિકાથી હેરીએટ મનરોએ શરૂ કરેલા 'પોએટ્રી' નામક માસિકના વાચનથી પોરસાઈ હતી. વળી, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ ઈંગ્લેંડમાં સાહિત્યની જે નૂતન આબોહવા બંધાઈ હતી, તેને નવા લેખકોના સમૂહે પ્રકટ કરેલા 'એથીનિયમ' નામક સામાજિકમાં ઠીક સ્વરૂપે ઝીલવામાં આવી હતી. બચુભાઈ, આમ અંગ્રેજી સાહિત્યના (વિશેષ કરીને કાવ્ય-સાહિત્યના) જૂનાનવા પ્રવાહોના પરિચયમાં રહ્યા. આ બધાં સામયિકો અને તેમના એ બધા તંત્રીઓ એમના સાહિત્યિક પત્રકારત્વના આદર્શ નમૂના રહ્યાં.

લગભગ આ ગાળા દરમિયાન હાજીમહંમદે મુંબઈથી સાહિત્ય અને કલાનું સુંદર સચિત્ર અને સુરુચિપૂર્ણ સામયિક 'વીસમી સદી' શરૂ કર્યું. યુવાન બચુભાઈને એ ગમી ગયું. એમાંથી પ્રેરણા લઈ એમણે 'જ્ઞાનાંજલિ' નામે

હસ્તલિખિત પત્ર શરૂ કર્યું. મિત્રોની રચનાઓ અને આદિથી અંત સુધી બચુભાઈના એકધારા મરોડદાર અક્ષરો. વચ્ચેવચ્ચે સુશોભનનાં છાંટણાં ય ખરાં ભાવિમાં એક સારા પત્રકાર થવાના હતા એની આ અંકો ગવાહી પૂરે તેમ છે. એમનું એ હસ્તલિખિત પત્ર મિત્રવર્તુળમાં ખૂબ ચાહના પામ્યું. એનો પમચટ રવિશંકર રાવળ સુધી પહોંચ્યો. એમની ભાવિ મૈત્રીનાં જાણે ત્યારથી બીજ રોપાયાં.

એ જ અરસામાં એક ઘટના બની. સ્વામી અખંડાનંદ અમદાવાદ ખાતેનું પોતાનું 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' બંધ કરવાનું વિચારી રહ્યા હતા. ગોંડળમાં કવિ 'વિહારી'ના પુત્ર ચંદુભાઈ પટેલે એ સદ્પ્રવૃત્તિનો સંકેલો ન કરવા માટે એમને સમજાવ્યા. સ્વામી અખંડાનંદ 'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય' એ શરતે ચાલુ રાખવા તૈયાર થયા કે કોઈ ભાવનાશાળી દષ્ટિસંપન્ન યુવાન કાર્યકરની સહાય મળે. ચંદુભાઈએ બચુભાઈને આ વાતની જાણ કરી. બચુભાઈને તો ભાવતું હતું ને વેલે કહ્યું જેવી વાત થઈ. થોડી વાટાઘાટો થઈ. આખરે સ્વામી અખંડાનંદે બચુભાઈને અમદાવાદ તેડાવ્યા. ઈ.સ. ૧૯૧૯ના નવેમ્બરના અંત ભાગમાં, આમ, બચુભાઈએ ગોંડળ છોડ્યું અને અમદાવાદ આવીને વસ્યા. અહીં તે વરસ-દોઢવરસ રહ્યા એ દરમિયાન પ્રકાશન અને મુદ્રણ-વ્યવસાયનાં વિવિધ પાસાંનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવી લીધો.

'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય'માં તે જોડાયા ત્યારે છેલ્લા થોડા મહિનાનાં પાકા રોજમેળ, ખાતાવહી, સ્ટોકવિસ્ટ આદિ કામો ચડી ગયાં હતાં. બચુભાઈએ આ કામમાં પણ મદદ કરવા માંડી. તો સાથેસાથે છપાઈ રહેલાં પુસ્તકોનું પ્રૂફવાચન કરવાની તેમ જ નવા તૈયાર થતા ગ્રંથોનું સંપાદન કરવાની જવાબદારી પણ એમણે સાંભળી લીધી. આ ઉપરાંત પુસ્તકોનું છૂટક વેચાણ, પત્રવ્યવહાર અને લગભગ ૬૬૦૦ જેટલા ગ્રાહકોને મોકલવાનાં પુસ્તકોનાં સરનામાં કરીને ટપાલમાં બાંધી રવાના કરવા સુધીની કામગીરી બજાવવી પડતી હતી. ક્યારેક વળી પટાવાળો સખારામ હાજર ન હોય તો થેલા ઊંચકીને પોસ્ટ ઓફિસ સુધી પહોંચાડી આવવાનું કામ પણ પતાવવું પડતું. કોઈ કામની નાનમ નહિ, મગજ પર એનો ભાર નહિ.

ઈ.૧૯૨૦ની આસપાસનો આ સમય દેશની નવજાગૃતિનો કાળ હતો. બચુભાઈનું વય ત્યારે બાવીસ

વર્ષનું. સ્વામી વિવેકાનંદના એક સૂત્રે એમને ત્યારે ખૂબ આકર્ષ્યા : દેશના ઉદ્ધાર માટે યુવાનોએ એકએક સંસ્કારક્ષેત્ર શોધી લઈને તેમાં આસનબદ્ધ બની કામે લાગી જવું જોઈએ. બચુભાઈએ પણ દેશસેવાર્થે આ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિ અપનાવી લીધી. પણ પત્રકારત્વ એમને મન કેવળ વ્યવસાય (પ્રોફેશન) નહોતો, એ એમની મનગમતી પ્રવૃત્તિ (વોકેશન) હતી. પત્રકારત્વને એમણે સાંસ્કૃતિક-પ્રવૃત્તિનો મોભો અપાવ્યો. ગુજરાતીમાં 'કુમાર' દ્વારા પત્રકારત્વની એક વિશિષ્ટ ઘટી એમણે ઊભી કરી છે તે ગુજરાતી પત્રકારત્વના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સીમાચિહ્ન છે.

આ દરમિયાન મુંબઈનો વસવાટ છોડી સ્વ. રવિશંકર રાવળ અમદાવાદમાં સ્થાયી થયેલા. બચુભાઈ એમના વિશેષ સંપર્કમાં આવ્યા. આ પૂર્વે પણ બચુભાઈના સ્વસ્થ, સુરુચિપૂર્ણ, કલાસૂઝવાળા હસ્તલિખિત 'જ્ઞાનાંજલિ'થી અને તે નિમિત્તે એમની શક્તિઓથી રવિશંકર રાવળ માહિતગાર તો હતા જ. કલા-સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં ઉમદા પ્રદાન કરવાની બચુભાઈની તમત્રાથી એ પૂરા વાર્કંડ પણ હતા. આ સંજોગોમાં એક બીજી ઘટના બની. મુંબઈમાંથી હાજીમહંમદે સચિત્ર સામયિક 'વીસમી સદી' શરૂ કર્યું હતું તેની આર્થિક સ્થિતિ કથળવા લાગી હતી. આ સામયિકની સતત ચિંતાથી હાજીમહંમદની તબિયત પર પણ અસર પહોંચી હતી. 'વીસમી સદી'ને ઉગારી લેવા માટે અવારનવાર રવિશંકર રાવળને પત્રો લખી, સંચાલન-સંપાદનમાં સહાયરૂપ થાય તેવા યોગ્ય માણસની માગણી કરતા રહ્યા હતા. રવિશંકર રાવળને બચુભાઈનું નામ આ માટે સર્વથા યોગ્ય લાગ્યું. એમણે હાજીમહંમદને બચુભાઈનો પરિચય કરાવ્યો. 'વીસમી સદી' જેવા મનગમતા સામયિક સાથે સંકળાવું અને મુંબઈ જેવું મહાનગર સાંપડવું એવો બેવડો લાભ હતો એથી બચુભાઈએ આ તક વધાવી લીધી. 'સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય'માંથી રાજીનામું આપ્યું.

'વીસમી સદી'માં જોડાઈ ત્યાંનું કામકાજ તે સંભાળી લે એ પહેલાં જ હાજીમહંમદનું એકાએક અવસાન થયું. 'વીસમી સદી' બંધ પડ્યું. બચુભાઈ તો 'સસ્તું સાહિત્ય'ની નોકરી છોડી બેઠા હતા. આર્થિક રીતે કફોડી સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયા. પરંતુ રવિશંકર રાવળે બાંધ સાહી લીધી. હાજીમહંમદના સંસ્મરણમાં 'હાજીમહંમદ સ્મારક ગ્રંથ'ના સંપાદનકાર્યમાં એમણે બચુભાઈને ગોઠવી દીધા. પણ આથી કંઈ ભાવિનો અંદાજ લગાવી

શકાય તેમ નહોતો. આ સંપાદનનું કાર્ય પતે પછી શું ? કશું જ નક્કી ન હતું. હા, રવિશંકર રાવળ 'વીસમી સદી' જેવું એક સચિત્ર સામયિક અમદાવાદથી પ્રકટ કરવાની યોજના ઘડી રહ્યા હતા. એમાં બચુભાઈનો સાથ લેવાનો પણ એમનો ખ્યાલ હતો, પરંતુ રવિશંકર રાવળની એ યોજના આકાર લે તે પહેલાં તો 'સ્મારક ગ્રંથ'નું કામ પૂરું થઈ ગયું. બચુભાઈ ફરી પાછા કામવિહોણા બની ગયા. ત્યાં જ તરતમાં સ્થપાયેલા 'નવજીવન પ્રકાશન મંદિર'માં પહેલા સવેતન કાર્યકર તરીકે ૧૯૨૨માં એઓ જોડાયા. લગભગ દોઢેક વર્ષ એમણે ત્યાં કામ કર્યું. ૧૯૨૩માં ત્યાંથી છૂટા થયા. નવજીવનની નોકરી દરમિયાન એમને સ્વામી આનંદ જેવા ચુસ્ત સમયપાલક કર્મચોગીના સાન્નિધ્યનો લાભ મળ્યો. બચુભાઈની કર્મકતા અને નિયમિતતા ત્યાં વધુ પોષાઈ.

પરંતુ ૧૯૨૩માં 'કુમાર' માસિક શરૂ કરવાની યોજના રવિશંકર રાવળે પાકી કરી લીધી. ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીથી 'કુમાર'નું પ્રકાશન કરવાનું નક્કી થયું. 'નવજીવન'માંથી છૂટા થઈ બચુભાઈ રવિશંકર રાવળની સાથે 'કુમાર'ના સંપાદનમાં જોડાઈ ગયા. આ પછી આયુના અંત લગી એકધારી લગનીથી એમણે 'કુમાર'નું સંપાદનકાર્ય કર્યું હતું. હવે એમને ચોક્કસ ધ્યેય લાધી ગયું. રવિશંકર રાવળ અને બચુભાઈ રાવતની જુગલબંધીએ ૧૯ વર્ષ સુધી 'કુમાર' દ્વારા ગુજરાતની કલાભિરુચિને સંકોરવામાં અને સંવર્ધવામાં અદ્વિતીય ફાળો આપ્યો. આ વર્ષોમાં બચુભાઈ મનથી 'કુમાર' સાથે એવા જડાઈ ગયા કે બચુભાઈ વગરનું 'કુમાર' કે 'કુમાર' વગરના બચુભાઈની કલ્પના પણ ન થઈ શકે એવું એમનું અદ્વૈત સંઘાઈ ગયું.

ત્યાં જ 'કુમાર' બંધ પડી જાય એવી વેળા આવી. રવિશંકર રાવળે ૧૯૪૨માં પોતાની અંગત જવાબદારીથી ચાલતું 'કુમાર' આટોપી લેવાનો નિર્ધાર કર્યો. પરંતુ સંસ્કારક્ષેત્રના કેટલાક સજ્જનોને 'કુમાર' બંધ થાય તે રુચ્યું નહિ. રસ્તો ખોળી કાઢ્યો. 'કુમાર'નું લિમિટેડ કંપનીમાં રૂપાંતર થયું. ૧૯૪૫થી બચુભાઈ આ લિમિટેડ કંપનીના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર બન્યા. 'કુમાર' એની સકલ પ્રવૃત્તિઓ સાથે ચાલુ રહ્યું એ ગુજરાતી પત્રકારત્વના અને સંસ્કારપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસનું મહદ્ સૌભાગ્ય છે. આમ, ૧૯૪૩થી જીવનના અંત સુધી એમણે 'કુમાર'ના તંત્રી તરીકેની અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

જ હોય. આવી વિપુલ પ્રયોગશીલતા ભારતના સામયિક-ઇતિહાસમાં અજોડ છે. એમને મન 'કુમાર'નું સંપાદન એ સર્જન હતું. ભલે એમણે સીધું સર્જન કર્યું હોય કે નજેવું કર્યું હોય, પણ એમની સિસુક્ષા 'કુમાર'ના સંપાદનમાં સતત ક્રિયામાણ રહી હતી. બચુભાઈનું સંપાદન-પ્રકાશન એક સર્જકના સ્પર્શવાળું હતું. અનિયતકાલિક 'કવિતા'ના ગુટકાથી માંડી 'રૂપસંહિતા' જેવા પુસ્તકના પ્રકાશનમાં એમની સર્જકસહજ પ્રયોગ-શીલતાનાં દર્શન થાય છે. 'કુમાર'નાં પ્રકાશનો એ દષ્ટિએ વિશિષ્ટ છે. બચુભાઈ મુદ્રણસાધનાના મહર્ષિ હતા. ઉત્તમ મુદ્રણ એટલે 'કુમાર' એવી એક કાળે કહેવત હતી. આ બધાં પાછળ બચુભાઈનું તપ કામ કરતું હતું.

'કુમાર કાર્યાલય'નો સમય તો દસ વાગ્યાનો. પણ બચુભાઈ નવેક વાગ્યે આવી જ ગયા હોય. બપોરે જમવા જાય તેટલી રિસેસ. સાંજે કાર્યાલય છ વાગ્યે બંધ થાય, પણ બચુભાઈ તો બહુ મોડે સુધી બેઠેલા હોય. ક્ષણેક્ષણ કાર્યરત, બસ-સ્ટેન્ડ પર ઊભા હોય કે બસમાં બેઠા હોય - એ કશુંક વાંચતા જ હોય. ક્ષણેક્ષણનો જાત પાસે અને અન્ય પાસે હિસાબ માગે તેવા એ 'હાર્ડ ટાસ્કમાસ્ટર' હતા.

યંત્રોની ખટાખટ વચ્ચે એક નાની શી કેબિનમાં, જેને ભાગ્યે જ કોઈ ઓફિસ કહી શકે તેવી, બચુભાઈની ઓફિસ. કોઈ પણ જાતનો ઠાઠઠકારો નહિ. પદનું ગૌરવ જળવાય તે જરૂર જુએ, પણ એનું અભિમાન નહિ. યંત્રોના અવાજો અને માણસોની અવરજવર વચ્ચે તમે કઈ રીતે આ કેબિનમાં કામ કરો છો એમ એમને પૂછવામાં આવે ત્યારે એ જણાવતા કે 'યંત્રોનો આ અવાજ મારે માટે રોમાંચક છે, પ્રેરણાદાયક છે; કદાચ એથી દૂર જઈને જ મને કામ કરવું ન શકે.' કાર્ય અને કાર્યાલય સાથેનું આટલું બધું અને આવું તાદાત્મ્ય ભાગ્યે જ કોઈનામાં જોવા મળે. જે કામ હાથમાં લીધું હોય તેમાં સંપૂર્ણ ચિત્ત પરોવે. એ કામ જ એમને મન પ્રાર્થના. 'વર્ક ઇઝ વર્શિપ'નો જાણે બચુભાઈ મૂર્તિમંત અવતાર જ જોઈ લો. એ ઘરે હોય તો પણ 'કુમાર'નો જ કઈ ને કઈ વિચાર કરતા હોય.

આ પ્રશિષ્ટ વૃત્તિએ એમને આગ્રહી બનાવ્યા હતા. આ આગ્રહો પણ જાતજાતના. ગુજરાતી લિપિને પહોળા પેટવાળો મરોડ (જેને થોડો સમય 'ચાવતલિપિ'થી ઓળખવામાં આવ્યો હતો પણ તે લિપિ નહીં મરોડ જ) આપવામાં પણ લિપિશાસ્ત્ર પ્રમાણે અક્ષરોના મૂળ સ્વરૂપની વધુમાં વધુ નજીક રહેવાનો તેમનો આગ્રહ

હતો થાય છે. જોડણીમાં પણ એ મૂળ ઉચ્ચારણ કે વ્યુત્પત્તિનો ખ્યાલ રાખીને ચાલનાર. 'મુંબઈ' જેવું પ્રચલિત નગરનામ પણ 'કુમાર'માં તો 'મુંબાઈ' તરીકે જ છાપે, કારણ કે એ શબ્દ મુંબા+આઈનો બનેલો છે માટે. એવું જ 'પ્રકટ'ની બાબતમાં. 'પ્રગટ' ને સ્થાને 'પ્રકટ' લખવાના-છાપવાના આગ્રહી. અન્ય ભાષાનો શબ્દ હોય ત્યારે પણ એ મૂળ ઉચ્ચારણ શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરે અને પછી એ પ્રમાણે લખવાનો આગ્રહ સેવે. આવી ખાંખદને કારણે 'કુમાર'માં જોડણીદોષ શોધવો અતિ મુશ્કેલ. છેલ્લેછેલ્લે આ દોષ થતા હતા. એક વાર મેં કહ્યું, 'બચુભાઈ, હમણાંહમણાંથી 'કુમાર'માં જોડણીદોષ રહી જવા પામે છે.' કોઈ મહાઅપરાધ થયો હોય તેમ તેમનું મોં તરત જ પડી ગયું, પછી કહે, સાચી વાત છે. એ ભૂલો જોઈને આ ગાલ પર લપડાંક મારવાનું મન થાય છે. પણ વધતી ઉંમરને કારણે હારતાં જતાં નયનતેજનું જ આ પરિણામ છે.' આમ છતાંય એ બાબતમાં કોઈના પર વિશ્વાસ ન રાખે. 'કુમાર'નો અક્ષરેઅક્ષર એ જાતે વાંચી જાય. લેખકોની હસ્તપ્રતો (ક્યારેક તો કંટાળો ઊપજે એવા હસ્તાક્ષરોવાળી) ધીરજપૂર્વક અને ચીવટ-પૂર્વક વાંચી જાય, તેમાં ઉચિત સુધારા-વધારા કરે, ક્યારેક ફરી લખવું પડે તો તેમ પણ કરે, પોતાને ન સમજાય તેવું તો ન જ કરે, પોતાને ન સમજાય તેવું તો ન જ છાપે. 'મારા વાચકને હું જે છાપું તે જરૂર પડે તો સમજાવી શકવાની મારી તૈયારી હોવી જોઈએ.' આ દષ્ટિથી એ સામગ્રીની પસંદગી કરે. ભાષાકીય અને કલાકીય રીતે શુદ્ધ અને સુરુચિપૂર્ણ સામયિક પ્રગટ થઈ શકે એનો 'કુમાર' દ્વારા દાખલો બેસાડ્યો છે.

'બુધ-કવિતાસભા' અને 'નિહારિકા' પણ 'કુમાર'નાં આનુષંગિક માતબર પરિણામો. કવિતા અને ફોટોગ્રાફીની એ દ્વારા બચુભાઈએ ન ભુલાય તેવી માવજત કરી છે. ફોટોગ્રાફીમાં બદલાતાં વલણો અને વિભાવનાઓ સાથે એ જેટલી સહજતાથી કદમ મિલાવી શક્યા હતા તેટલું કવિતા અને ચિત્રકલામાં આવેલા પલટાઓ સાથે કદમ મિલાવવાનું કામ એ કરી શક્યા નહોતા. છંદોબદ્ધ કવિતાનો એમનો આગ્રહ એ અંતે તો હઠાગ્રહ સુધી પહોંચી ગયો હતો પરંતુ જ્યારે ગદ્યમાં લખાએલાં હાઈકુ એમણે છાપ્યાં ત્યારે 'બચુભાઈ, અહીં તો તમે છંદ વગરનું કાવ્ય છાપ્યું' એવી ટકોર મેં કરી ત્યારે તેમણે માત્ર સ્મિતથી જ એનો ઉત્તર વાળેલો ! આમ છતાંય ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં 'કુમાર'નું, 'બુધ-

તરીકેની બેવડી જવાબદારી સંભાળી ! અને આ બધાના બદલામાં એમનો છેલ્લો પગાર રૂ. ૭૨૫ વત્તા કેટલીક નજીવી ખાસ સગવડો ! આ કારમી મોંઘવારીના દિવસોમાં ય બચુભાઈએ પોતાના પગારની બાબતમાં કદી અસંતોષ વ્યક્ત નથી કર્યો. ક્યારેક એમને વધુ પગાર માટેનું સૂચન થયું ત્યારે પણ એમણે નકારી કાઢ્યું હતું : 'કોની પાસેથી ? ખોટ કરતી કંપની પાસેથી મારે પગારવધારો લેવો ?' હા, 'કુમારે' કદી નહીં કર્યો નથી ! બચુભાઈને એનો કાયમ ખટકો રહી ગયો. 'શેર હોલ્ડરોને હું કશું નથી આપી શકતો' એવો વસવસો એમણે કાયમ અનુભવ્યો. 'મારા જેવા અણઆવડતવાળા મેનેજિંગ ડિરેક્ટરને બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ નિભાવે છે અને શેરહોલ્ડરો ઉદારતાથી સહી લે છે એ કંઈ ઓછો ઉપકાર નથી' એમ બચુભાઈએ અવારનવાર કહ્યા કર્યું હતું. પરન્તુ એક સરેરાશ (એવરેજ) ગુજરાતીની સંસ્કારશ્રીમાં સંવર્ધન કરનાર 'કુમાર'નું જમાપાસું નાનુંસૂનું નથી !

બચુભાઈ 'કુમાર'ના સંસ્કારયજ્ઞના ઋત્વિજ હતા. 'કુમાર' દ્વારા એમણે જે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સેવા કરી હતી તેની જાહેર કદર ઓછી થઈ નથી. બચુભાઈને એનો સંતોષ હતો.

પ્રતિષ્ઠા પણ એમની નજરે, ઓછી મળી નહોતી. ૧૯૪૮માં પત્રકારત્વ માટેનો 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક', સંસ્કારક્ષેત્રની સેવા માટે હરિ ઝું આશ્રમ તરફથી ૧૯૭૩માં અપાયેલો સુવર્ણ-ચંદ્રક, ભારત સરકાર તરફથી ૧૯૭૫માં મળેલો પદ્મશ્રીનો એવોર્ડ, કલાક્ષેત્રની એમની એકધારી સેવાની કદર રૂપે ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી દ્વારા ૧૯૭૯માં થયેલું સન્માન, આ બધું એમને ભાવવિભોર અને આભારવશ કરતું. એઓ કહેતા : 'મારા જેવા એક મેટ્રિક ભણેલા મામૂલી નાગરિકને આ મળ્યું તે ઓછું નથી.' એમની કલા-સંસ્કારક્ષેત્રની સેવામાં કદરરૂપે જ ૧૯૫૪માં ગવર્નર તરફથી મુંબઈ રાજ્યની વિધાનસભામાં એમને છ વર્ષ માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૩૮માં નાગપુરની ભારતીય લિપિવિચારણા સમિતિમાં તેમ જ ૧૯૫૩માં મુંબઈ રાજ્ય લિપિસુધારણા સમિતિમાં તેઓ નિયુક્ત થયા હતા. ૧૯૬૫માં સુરત ખાતે મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૩મા અધિવેશનના પત્રકારત્વ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે એમની વરણી કરી

૧૪૮ ગુજરાતની પ્રજાએ એમને ઉચિત અર્ધ આપ્યો હતો.

એ પહેલાં ૧૯૫૪માં અખિલ ભારતીય મુદ્રક મહાસંઘની કારોબારી સમિતિમાં સભ્ય તરીકે અને ૧૯૫૯માં પહેલી ગુજરાત મુદ્રક પરિષદના પ્રમુખપદે તેઓ વસ્યા હતા.

અંગ્રેજ પ્રજા પ્રત્યે એમને મોટો અહોભાવ પ્રકટેલો. એટલે એમના દેશ પ્રત્યે પણ આકર્ષણ જાગેલું. જ્યારે એ દેશમાં પ્રથમ વાર પગ મૂકવાનું થયું ત્યારે 'હું કવિ હોત તો કાવ્ય રચી નાખત' એવો એમનો વિસ્મયકારક અને રોમાંચક અનુભવ હતો એમ એ કહેતા. એમની આ અંગ્રેજભક્તિ એ પ્રજાનાં નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, કર્મઠતા, સચ્ચાઈ, નિયમિતતા, નીતિમત્તા આદિ ઉચ્ચ ગુણો પ્રત્યેની ભક્તિ હતી. બચુભાઈએ ઉક્ત ગુણોને જીવનમાં ઉતારીને એ પ્રજાને કેવો ભવ્ય અર્ધ આપ્યો હતો ! પૂરા એટિકેટના એ માણસ. સફેદ સુરવાલ, સફેદ અચકન અને ઊંચી દીવાલની સફેદ ટોપીના સંપૂર્ણ ભારતીય પોશાકમાં સજ્જ એવા આ સજ્જનને ઉમાશંકર જોશીએ યથાર્થ રીતે જ 'અંગ્રેજ' કહ્યા હતા. બોલવું-ચાલવું, બેસવું-ઊઠવું, ખાવું-પીવું બધું જ વ્યવસ્થિત. નાનીનાની બાબતોમાં પણ એમની વ્યવસ્થાપ્રીતિ ડોકયા વગર રહે નહિ. બે કાગળને ભેગા કરી ટાંકણી મારવી હોય કે છાપું વાંચ્યા પછી પાછું મૂકવાનું હોય - બચુભાઈ એ કાગળોની ધાર અચૂક મેળવે જ. કોઈ એમ ન કરે તો તેની તેમને ભારે ચીડ. બચુભાઈની ચોપાસ બસ વ્યવસ્થા જ વ્યવસ્થા. ક્યારેક તો બીજાને અકબાવી નાખે એટલી બધી વ્યવસ્થા ! 'કુમાર' માટેની સામગ્રીનાં જુદાજુદા રંગનાં પરબીડિયાં ! કાવ્ય, વાર્તા, ચરિત્ર, લેખ, માધુકરી, સાહિત્યસંપર્ક જે સામગ્રી પસંદ થાય તેને તરત તે તે પરબીડિયામાં મૂકી દે. આ વ્યવસ્થા એમની સુઘડતાની ઘોતક હતી.

વ્યવસ્થા અને સુઘડતાં સાથે એમનામાં જે ઊંચી રસવૃત્તિ હતી તેણે 'કુમાર'ને જડતામાંથી ઉગારી લીધું હતું. બીબાંની પસંદગી, એની ગોઠવણી, બે શબ્દો વચ્ચે સ્પેસ નાખવાની વિશિષ્ટ દષ્ટિ, પૃષ્ઠસજાવટ, મુખપૃષ્ઠ સજાવટ અને બંધાઈ સુધીની ઝીણી કાળજી ને સૂક્ષ્મ સૂઝમાં આ રસવૃત્તિ દષ્ટિગોચર થતી. 'કુમાર'નું તૈયાર થયેલું પાનું જો ન ગમે તો રદ કરી ફરી તૈયાર કરાવે. કશું મોળું કે શિથિલ ચલાવી લે તો બચુભાઈ શાના ? છાપેલું પણ નાપસંદ પડ્યું હોય ત્યારે રદ કર્યું હોય એવા દાખલા એમના અંતરંગ સાથીઓથી અજાણ્યા નથી. રૂઢિચુસ્ત લાગતા બચુભાઈ સદા વિકસિત રહ્યા હતા, સદા પ્રયોગશીલ રહ્યા હતા. પ્રત્યેક 'કુમાર'નું પૂંદું જુદું

કવિતાસભા'નું અને બચુભાઈનું કામ ચિરસ્મરણીય રહેવાનું. એમના જેવા કાવ્યચાહક તો કવચિત જ મળે. પોતે એ બાબતમાં પૂરા નમ્ર. કહે, 'હું કંઈ કાવ્યશાસ્ત્ર ભણ્યો નથી. પણ કાવ્યો વાંચીવાંચીને એક અદનો ભાવક બની શક્યો છું. વાત સાચી હતી. મૈટ્રિક સુધી એઓ બીજી ભાષા તરીકે ફારસી ભણેલા. આથી સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જ નહિ, પરંતુ પછી સ્વપ્રયત્ને સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની થોડી પરિભાષાથી પણ પરિચિત થઈ ગયેલા. એ જ રીતે અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષાનો પરિચય પણ મેળવતા રહેલા. બચુભાઈ આજીવન વિદ્યાર્થી હતા. જ્યાંથી નવું જાણવા મળે ત્યાંથી એ મેળવવા હરદમ ઉત્સુક જ હોય. અને પાછું એ બધું 'કુમાર'ના વાચકોને પથ્ય બનાવી પહોંચાડતા પણ ખરા. આથી જ 'કુમારે' એમની રાહબરી નીચે' એક જ્ઞાનકોશ જેવું કામ કર્યું છે. બચુભાઈને, મુંબઈમાં ઉજવાયેલા એમના અમૃત મહોત્સવ પ્રસંગે ચંદ્રવદન મહેતાએ, 'કુમાર' યુનેવર્સિટીના કુલપતિ કહ્યા હતા તે કેટલી સમર્થ અને સાર્થ અંજલિ છે !

૧૨મી જુલાઈ ૧૯૮૦ના રોજ સવારે બચુભાઈનું અવસાન થયું તે પૂર્વે ત્રણેક દિવસે મળવાનું બન્યું હતું.

પગે સોજા હતા. નબળાઈ પણ હતી, પરંતુ 'કુમાર'ની ટપાલ અને પ્રૂફ વાંચતા હતા. મેં કહ્યું, 'બચુભાઈ, હવે મૂકો.' એ બોલ્યા, 'આઈ વિશ ટુ ડાય વીથ માય બૂટ્સ ઓન.' ત્યાર પછી તો બીજે દિવસે હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો. ગેસ પણ ખરો, એ બેભાન બની ગયા. એ અવસ્થામાં જ એ ચાલ્યા ગયા. સાચા અર્થમાં જ એ પહેર્યે પગરખે ચાલી નીકળ્યા હતા. જાત પાસેથી જોખીજોખીને કામ લેવાની એમની આ વૃત્તિ અંત સુધી અકબંધ રહી હતી.

આવી વ્યક્તિઓ એકલપંથી રહેવા સર્જયેલી હોય છે. બચુભાઈ એકલપંથી હતા. પોતે નક્કી કરેલા ચીલે અણનમ ચાલ્યા જવું એ એમનું જીવનધ્યેય. 'કુમાર' દ્વારા એમણે આની પ્રતીતિ કરાવી આપી છે. બચુભાઈ એટલે અખંડ કર્મયોગ, અપ્રતિમ નિષ્ઠા, અનન્ય આભિજાત્ય, અજોડ વ્યવસ્થા અને અદ્વિતીય સંપાદનસૂઝ. બચુભાઈને 'કુમાર' મળી ગયું તે એમનું સદ્ભાગ્ય હતું; પણ ગુજરાતને બચુભાઈ મળ્યા એ ગુજરાતનું પરમ સદ્ભાગ્ય રહેશે. બચુભાઈ વારંવાર થતા નથી. *

* 'કુમાર' ઓક્ટો-નવે. ૧૯૮૧માંથી ટુંકાવીને. - સં. □

બચુભાઈ એટલે માત્ર તંત્રી જ શું ? તંત્રીઓ તો ક્યાં ઓછા છે ? એક હાથે લખાણ લે, આંખ તળે કાઢે - ન કાઢે, ને પસંદગીનું મુદ્રણે પસાર કરાવી, બીજે હાથે સમાજને પકડાવી લે. આ તંત્રીઓ ! આજે તંત્રીઓને હાથે-આંખે 'કૃતિઓ' પકડાવનારાનીયે પડાપડી છે ત્યાં તંત્રીઓને ક્યાં ઝાઝું કરવાનું રહે ? બચુભાઈ તો લેખકને બરાબર ચકાસે-તપાસે; ના પાડતાંય એનામાં રહેલા ગુણતત્ત્વને નુકસાન ન થાય એની કાળજી લે. સ્વીકાર્યા પછી માત્ર નિયત સ્થાને ગોઠવણીનું કામ જ તંત્રીને ઘણુંખટું રહે ! એમ નહિ; અહીં તો એ કૃતિના વાચને જે પ્રશ્નો જાગે એનો અભ્યાસ તંત્રી પોતે કરવા લાગે. ચર્ચા કરે. પત્રો લખે. વાંચે. લેખકનું ધ્યાન દોરે. તારવે. ચિત્રો-મથાળાં વગેરે વિચારે. તૈયાર કરવા જેવી જરૂરી નોંધો કરે. અને એમ કૃતિ છેલ્લો આકાર પામે.

નવા કવિનું તો ઝીણવટથી વાંચે, ને જવાબે કોઈ પણ કૃતિ બે-વાર વાચન વિનાની પાછી કરાઈ નથી કે લેવાઈ નથી. બચુભાઈ જાણે કવિતાને રીતસર સેવે ! (કૃતિ સ્વીકારાયા પછી પ્રગટતાં પણ, એટલે જ વાર લાગે.) એમણે સ્વીકારેલી કરતાં વણસ્વીકારેલી કવિતાનું પ્રમાણ સેંકડોગણું હશે ! કોઈ કાવ્યપ્રેમીએ સર્જાતી કવિતાને આટલી ધીરજથી, આટલો સમય ફાળવીને, આટલી ચાહીચાહીને આટલા શ્રમપૂર્વક નહિ જ વાંચી હોય ! અજોડ એમનો કાવ્યાનુરાગ. એક વાર હસતાં હસતાં કહે, 'આ મારા વાળ ધોળા થઈ ગયા હોય તો તે 'કુમાર'થી નહિ, કવિતાથી.'

બચુભાઈ 'સાહિત્યકાર' નહોતા, એમના વિનાનું સાહિત્યક્ષેત્ર કલ્પવૃં મુરકેલ છે ! સાહિત્યકાર ન હોવા છતાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ રચવામાં-કવિઓ, ચિત્રકારો, લલિત નિબંધકારો આપીને, સાહિત્યની સૃષ્ટિ સમગ્ર પર આંખ સખતા રહીને, કલમથી નહિ, આંખથી વ્યાપનાર આવા કેટલા ? રણજિતરામ...હાજીમહમ્મદ..., પછી ? આ. સાહિત્યકાર નહિ છતાં સવાઈ સાહિત્યકાર !

[કુમાર' ઓક્ટો-નવે. ૧૯૮૧]

કનુભાઈ જાની

'સંસ્કૃતિ' - ગુજરાતની વન-મેન એકેડેમીનું મુખપત્ર

ઉમાશંકરમાંના સંસ્કારપુરુષનો - સાહિત્યસર્જકનો ચહેસે 'સંસ્કૃતિ'ના દર્પણમાં આબાદ રીતે ઝિલાયેલો જોવા મળે છે. કવિતા, નાટક, કથા, વિવેચન વગેરે દ્વારા પણ ઉમાશંકરનો આંતરપરિચય તો થાય જ છે, પણ વ્યાપક સંદર્ભમાં, બદલાતા સમયના પ્રવાહમાં તરતા-વિસ્તરતા ઉમાશંકરના આંતરવ્યક્તિત્વના રંગનો પરિચય તો 'સંસ્કૃતિ'ના વિશાળ પરિધિમાં જ આપણને મળે છે. 'સંસ્કૃતિ'માં ઉમાશંકરના સમયનો અને તે સાથે એમના હૃદયનો રંગ ઊતરેલો છે. ઉમાશંકરમાંના સર્જકને, સંસ્કારપુરુષને ભારતીય-વૈશ્વિક સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં હૃદયંગમ રીતે મળવાનું બની શકે છે 'સંસ્કૃતિ'ની પૃષ્ઠભૂમિ પર. એ રીતે ઉમાશંકરને જ્યારે મળીએ છીએ ત્યારે જ આપણને 'ઉમાશંકર એટલે 'સંસ્કૃતિ' અને 'સંસ્કૃતિ' એટલે ઉમાશંકર' એવી ઉક્તિઓની સાર્થકતા પ્રતીત થાય છે.

આપણે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઊંડકિયું કરીશું તો, તરત જ જણાશે કે આપણા અનેક અગ્રણી સાહિત્યકારો કાં તો કોઈ પત્ર કે સામયિક સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા રહ્યા હતા, કાં તો તેઓ પોતે જ કોઈ ને કોઈ પત્ર કે સામયિકના અધિપતિ, તંત્રી કે સંપાદક રહી તેના ચલાવનારા રહ્યા હતા. આ વાત દલપતરામ, નર્મદ, નવલરામ, રમણભાઈ નીલકંઠ, મણિલાલ ન. દ્વિવેદી, આનંદશંકર ધ્રુવ, રામનારાયણ વિ. પાઠક, 'સુન્દરમ્', ઉમાશંકર જોશી, જયન્તિ દલાલ, 'સોપાન', સુરેશ જોષી, હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ વગેરેનું સ્મરણ કરતાં તરત સ્વીકાર્ય લાગશે. જાણીતા સાહિત્યકારોમાં બહુ થોડા એવા મળશે, જેમને પત્ર કે સામયિક સાથે સંબંધ જ ન હોય. સાહિત્યકારને પ્રસંગેપ્રસંગે પોતાની વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેવા માટે કોઈ મુખપત્રની જરૂર પડે છે. આ વાત માત્ર સાહિત્યકારો માટે જ નહીં; ટિળક, ગાંધીજી જેવા રાષ્ટ્રનેતાઓ માટેય સાચી છે. ઉમાશંકરે 'સંસ્કૃતિ' સામયિક શરૂ કર્યું તે કોઈના કહેવાથી નહીં, પણ પોતાની જ આંતરિક અનિવાર્યતાથી પ્રેરાઈને કર્યું.

ઉમાશંકર ઈ.સ. ૧૯૪૬ના સપ્ટેમ્બરમાં ગુજરાત વિદ્યાસભામાંથી સ્વેચ્છાએ મુક્ત થયા. તે પછી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭માં તેમણે 'સંસ્કૃતિ' માસિક શરૂ કર્યું. એ માસિક શરૂ કરતાં તેમાં પ્રથમ પાને 'શિવસંકલ્પ'રૂપે તેમણે આ પ્રમાણે લખ્યું : 'ભગવાન મહાકાલને જૈવ નથી. પ્રજાઓની વણાઓને એ ક્યાંક કસોટીની કરાડો ઉપર લઈ જાય છે તો ક્યાંક અવિશ્વાસની આંધીમાં સપડાવી દે છે, ક્યારેક મૃત્યુની ખીણમાં થઈ શાંતિનાં રસાળ મેદાનોમાં પહોંચાડે છે તો ક્યારેક વળી તંદ્રાનાં ધુમ્મસો વટાવી ક્ષણભર માનવતાનાં શિખરો પર સ્થાપે છે અને એમ દશાવીશીની ઊલટપાલટ થયાં જ કરે છે. પણ એ સર્વ પલટાઓમાં વ્યક્તિઓને તેમ જ સમૂહોને નિઃસ્વાર્થ પુરુષાર્થના પ્રસંગો એ મનમાન્યા આપ્યે જાય છે. તે બધાં પરિવર્તનો સહ્ય પણ બને છે, કેમ કે પ્રજાઓમાં રહેલું અમૃત તત્ત્વ અમૃત પ્રજાસુ કદીય કોઈ ને કોઈ રૂપે પ્રગટ થયા વગર રહેતું નથી.

'સંસ્કૃતિ'ના સંપાદક
ઉમાશંકર જોશી
વિશે

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પૃથ્વીની પ્રજાઓ આજે રક્તસ્નાન કરીને ઊભી છે. કોઈને હૈયેથી હજી ફડકાટ ગયો નથી. અને આપણી પ્રજાના ભાગ્યની તો કટોકટીનો સમય છે. ૧૮૫૭થી ૧૯૫૭ સુધીના શતકનો આ છે દસકો, તે આજ સુધીના સહુ પરિશ્રમો, ત્યાગો અને બલિદાનોને સાર્થક કરવા માટેનો છે. ધરના યજ્ઞતરમાં મોભ ચઢાવવાની ઘડી આવે છે તે આજની ઘડી છે....

આવા સમયે સૌના હૃદયમાં એ જ એક ઉદાર ઝંખના સહજપણે રમી રહી કે -

यत्प्रज्ञानम् यत् चेतो धृतिश्च

यज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्नઽ ઋતે કિંચન કર્મ ક્રિયતે તન્મે મનઃ

શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥

પ્રજ્ઞાન જે, ચેતન જે, વળી ધૃતિ,

જે અંતઃજ્યોતિ પ્રજાઓ માંડી અમૃત,

ના જે વિના કાંઈ કરાય કર્મ,

તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું હો.'

આમ 'સંસ્કૃતિ'નો આરંભ કરી ઉમાશંકરે પ્રજામાંના અમૃતતાત્વનો દર્શાનાનુભવ કરવા-કરાવવાના શિવ-સંકલ્પથી એક નિઃસ્વાર્થ પુરુષાર્થનો પ્રસંગ-જ્ઞાનયજ્ઞ માંડ્યો. એમણે ૧૯૮૦ સુધી માસિકરૂપે અને ત્યાર બાદ વાર્ષિક પૃષ્ઠસંખ્યા જરાયે ઓછી કર્યા વિના ૧૯૮૪ સુધીના ચાર વર્ષ ત્રૈમાસિક તરીકે તે ખૂબ સુંદર રીતે ચલાવ્યું અને સ્વેચ્છાએ જ પછી તે બંધ કર્યું. આમ પૂરાં ૩૮ વરસ તેમણે 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા ગુજરાતની - ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, કલા, વિદ્યા અને સંસ્કૃતિની - સેવા કરી. તેમણે, કૃષ્ણવીર દીક્ષિત જણાવે છે તેમ, 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા 'સેલ્ફ અપોઇન્ટેડ ટીચર' - સ્વનિયુક્ત શિક્ષકની જ જવાબદારી અદા કરી. વધુ ઊંડા, સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક અર્થમાં જોઈએ તો 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા પણ એમણે વિશ્વદેવતાની - એમની ઇષ્ટદેવી માનવતાની સાધના-આરાધનાનો ઉપક્રમ ચલાવ્યો છે. ઉમાશંકરને માટે આમ તો શબ્દ જ પરમ રસનો વિષય રહ્યો છે, અને તેથી જ શબ્દનાં મૂળિયાં જે જે ક્ષેત્રોમાં પહોંચ્યાં - વિસ્તર્યાં તે સર્વમાં પણ તેમની જિજ્ઞાસા - રસવૃત્તિ સતત પ્રબળ રહી છે. ઉમાશંકરને માટે 'શબ્દ' અને તેને કારણે જ સંસ્કૃતિ પણ પ્રિયતમ વિષય રહી છે. તેઓ 'સમય-રંગ'માં પોતાની સમસામયિક નોંધોના સંદર્ભમાં જે વાત કહે છે તે તેમના સહૃદય 'સંસ્કૃતિ'ના સમગ્ર કાર્યના સંબંધમાં પણ અવશ્ય ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. તેઓ લખે

છે :

'...સમયમાં રોપાયેલી છતાં સમયની પાર જવા મથતી કલાકૃતિના સર્જનમાં જેને મુખ્યત્વે રસ છે એવી વ્યક્તિ પાસેથી આ નોંધો મળી હોઈ, એક કલાકારની - કવિ-સર્જકની ચેતના માટે કેમ કશું પરાયું નથી, કેવો સંસારને પાંદડેપાંદડે એનો જીવ રમી રહે છે, બધેથી સત્ત્વસંચય કરવા પ્રેરાય છે, તેનો પણ એક આછો નકશો આમાંથી મળશે.'

(સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનાં બે પર્વ, સમયરંગ, ૧૯૭૮, પૃ.૧૦)

આમ શબ્દની આંગળીએ ચાલતાંચાલતાં ઉમાશંકર એમના સમયના જાગૃતિક સંસ્કારપ્રવાહોમાં કેવું તો અવગાહન કરે છે તેનું રસપ્રદ ચિત્ર 'સંસ્કૃતિ'ના અંકો કરાવે છે.

ઉમાશંકરે 'સંસ્કૃતિ' માટે 'સત્યં પરં ધીમહિ' એ ધ્યાનમંત્ર પસંદ કર્યો. શબ્દ દ્વારા - સામયિક દ્વારા પણ સત્યનું આકલન, શોધનસંગ્રહણ ને દર્શન તેમની મનપસંદ પ્રવૃત્તિ રહી છે. તેમણે 'વિશ્વશાંતિ'ના આરંભે જ 'મંગલ શબ્દ'ની વાત છેડી હતી. 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા પણ એ મંગલ શબ્દની જ એમની ઉપાસના ચાલી છે. 'સંસ્કૃતિ'ના પૂઠા પરનાં પૂર્ણ કુંભ ને કમળ શબ્દમાંગલ્ય - જીવનમાંગલ્યનાં, જીવનની પૂર્ણ પ્રફુલ્લતાનાં સંકેતક બની રહે છે. ઉમાશંકરે શબ્દ દ્વારા - સાહિત્યાદિ કલા દ્વારા માનવતાના અબાધિત વિકાસને જ લક્ષ્યમાં રાખ્યો છે. એ શબ્દ, એ કળા કે એ પત્રસાહિત્યનો શો અર્થ જેના થકી માનવજીવનમાં સૌન્દર્ય, સત્યનો શ્રેયસ્કર આનંદ-સ્પર્શ થાય જ નહીં ? તેમણે 'સંસ્કૃતિ'ના કુંભને 'અમૃતકુંભ' બનાવવાનું તાક્યું અને એ રીતે એના સંપાદન-યોગમાં તેઓ એકાગ્ર રહ્યા.

ઉમાશંકરે એક વાર પત્રકારત્વના સંદર્ભે વાત કરતાં પત્રનો ઓટલો સ્વચ્છ રાખવાની હિમાયત કરેલી. સાહિત્યિક પત્રકારત્વનો ધર્મ પણ ઘણો ઉત્કૃષ્ટ હોવાની ઉમાશંકરની પ્રતીતિ છે અને તેથી જ એ ધર્મ અદા કરવામાં મોટી જવાબદારી હોવાનું તેઓ માને છે. ઉમાશંકરે 'સંસ્કૃતિ'ના સંપાદન દ્વારા એક ઉત્તમ સાહિત્યિક પત્રકારનો, એક ઉત્તમ પત્ર-સંપાદકનો અનુકરણીય નમૂનો ગુજરાતને પૂરો પાડ્યો. પોતાની આસપાસ જીવનના જે ગહન-સંકુલ પ્રવાહો ચાલે છે તે સર્વને સમજવા - રિબાઈનેય સમજવા તથા તેનો મધુસંગ્રહ મધુકરવૃત્તિથી સૌને શ્રદ્ધા ને સ્નેહભાવે સમર્પિત કરવો તેમાં ઉમાશંકરે પોતાના સાક્ષરજીવનની

કૃતાર્થતા માની.

ઉમાશંકરે 'વિવેકબૃહસ્પતિ'પણાનો આદર્શ સેવીને 'સંસ્કૃતિ' ચલાવ્યું. જીવનને અમૃતમય બનાવનારાં મૂલ્યોની એમણે સતત ચિંતા કરી અને આંતરબાહ્ય સર્વ સંઘર્ષમાં એ મૂલ્યોનું જતન-સંવર્ધન થાય એ માટેની સાક્ષરધર્મને છાજે એવી જાગૃતિ પણ રાખી. 'સંસ્કૃતિ'માં ક્યાંય પોતાની અહમ્મત્તિને બહેકવાની તક ન આપી. 'સંસ્કૃતિ' પોતાને માટે નહીં તેટલું સમષ્ટિ માટે કેમ વધારે કામમાં આવે તેની જ ચિંતા રાખી. 'સંસ્કૃતિ' ભલે ગુજરાતી ભાષામાં ચાલતું પત્ર હતું પણ એમાં પીરસાતી વાચનસામગ્રી તો ગુજરાતી ઉપરાંત અન્યભાષી વાચકોને પણ સ્પર્શે એવા સ્તર અને બરની રહેતી હતી. સમગ્ર માનવજાતના હિતને સ્પર્શે એવી ઘટનાઓની નોંધ લેવાનું કે એના હિતને જોખમમાં મૂકે એવી ઘટનાઓની ખબર લેવાનું તેઓ ચૂકતા નહોતા. લોકશાહીની ચિંતા કરતી કે એ વિશે ચિંતન કરતી સંસ્થાઓ, પરિષદો, કલાકૃતિઓ વગેરેની તેઓ વિશેષભાવે માવજત કરતા હતા તો લોકશાહીને ટૂંપો દે એવી ભારતમાંની કટોકટી જેવી બાબતોનો તેઓ ખુલ્લેઆમ વિરોધ પણ કરતા હતા. જ્યારેજ્યારે એક કલાકાર-સાહિત્યકાર કે પત્રકાર તરીકે એમને કલમ દ્વારા સત્યનો, ન્યાયનો પક્ષ કરવાની કે અસત્ય-અન્યાયનો વિરોધ કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે ત્યારે વિના સંકોચ કે ખમચાટ, નિર્ભયતાપૂર્વક ને છતાં સવિવેક તેમણે એ કર્તવ્ય અદા કર્યું છે. વિરોધ કરતાંયે કલાકાર તરીકેની પોતાની આંતરિક સમતા-સમતુલા ને સ્નેહશ્રદ્ધા તેઓ જરાયે ચૂક્યા નથી. 'સંસ્કૃતિ'ના તંત્રી તરીકેની શક્તિ-પ્રતિભા તેમના આ પ્રકારના વલણમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓ લોકહિત-ધર્મી પત્રકારત્વના રચનાત્મક સંસ્કારસેવક બની રહ્યા. સારા પત્રકારમાં અનિવાર્ય એવી સ્વસ્થતા, નિર્ભીકતા, નિઃસ્પૃહ, સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ અને સંવાદનિષ્ઠા તેમનામાં હતાં જ. તેથી જ 'સંસ્કૃતિ'નો શબ્દલોક સર્વતોભદ્ર હોવાનું વરતાય છે.

'સંસ્કૃતિ'માં સાહિત્યકલાનો મહિમા છતાં, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના ગતિવિકાસમાં એનું અવિસ્મરણીય મૂલ્યવાન પ્રદાન છતાં એ માત્ર સાહિત્યનું નહીં, પણ એના નામ પ્રમાણે માનવસંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંને સ્પર્શતું સામયિક હતું. એ સ્વાતંત્ર્યોત્તર વિશ્વના મનોલોકની છબી ઝીલીને સૌ વાચકો સમક્ષ તેને પ્રત્યક્ષ કરાવવા મથતું સામયિક હતું. તેથી એમાં ગુજરાતના,

ભારતના અને વિશ્વના પીઠ ને પ્રયોગશીલ સાહિત્યના સર્જકો-કલાકારો-ચિંતકો ઉપરાંત અન્ય ક્ષેત્રનાયે અનેક મનીષીઓ-વિચારકોને સ્થાન હતું. એમાં તોલ્સ્ટોય, સ્વીન્ડનાથ, શરતચંદ્ર જેવા તો ખરા જ, ઉપરાંત આર્નોલ્ડ, ટોચન્બી, માઓ, આન્દ્રે માલરો, ગાંધીજી, રાજાજી જેવાયે અનેક મહાનુભાવોને સાધિકાર સ્થાન હતું. 'સંસ્કૃતિ'નાં પાનાંમાં સ્થાન પામેલા લેખકો-ચિંતકો વગેરેની યાદી કરીએ તો એ યાદી પણ ઉમાશંકરની ગુજરાતીતા, ભારતીયતા અને વૈચિકતા પ્રત્યેની સંવાદજનિત અભિમુખતા ને નિષ્ઠાનું તથા 'સંસ્કૃતિ'ના અનેકદેશીય વ્યાપક સંવેદનશ્લકનું અર્થપૂર્ણ દર્શન કરાવી રહે. 'સંસ્કૃતિ'માં સાહિત્ય-કલા ઉપરાંત કેળવણી, ઇતિહાસ, ધર્મ, અધ્યાત્મ, સમાજકારણ, અર્થકારણ, સજકારણ ઇતિહાસ વગેરે અનેક ક્ષેત્રોનાં એવાં લખાણો પ્રગટ થયેલાં જણાશે કે જેમના સ્પર્શે 'સંસ્કૃતિ'નો વાચક ઇચ્છે તો આધુનિક વિશ્વનો એક જવાબદાર નાગરિક થવાની વૈચારિક ને ભાવાત્મક ભૂમિકા સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકે.

ઉમાશંકરે 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા સાક્ષરજીવન ને જાહેર જીવનની નિરામયતા ને મૂલ્યવત્તા માટેની પુરુષાર્થ ચલાવ્યો. તેમના સંપાદકીય લઘુલેખોએ ગુજરાતી સાહિત્યને નિબંધનું એક સંવેદનાત્મક-ચિંતનાત્મક લઘુ નિબંધસ્વરૂપ બક્ષવા સાથે ગુજરાતી ગદ્યનેય કેટલાંક પગલાં આગળ લઈ જવાનું ઇષ્ટ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. ગુજરાતી નિબંધસાહિત્યમાં 'ઉઘાડી બારી' ને 'શિવ-સંકલ્પ'નું સ્થાન પણ એમના 'ગોષ્ઠિ'ના વૈવિધ્યસભર સત્ત્વશીલ નિબંધોને પડખે જ શોભે છે. કાકાસાહેબ પછી નિબંધસાહિત્યમાં ઉમાશંકરને સહેલાઈથી નિર્દેશી શકાય અને આ રીતે નિબંધસાહિત્યને કેવળ ઉમાશંકર દ્વારા જ નહીં, કાકાસાહેબ ઉપરાંત ચ. વિ. પાઠક, સ્વામી આનંદ, કિસનસિંહ યાવડા, દિગ્વીજ મહેતા વગેરે દ્વારા સમૃદ્ધિ સાંપડી એમાં 'સંસ્કૃતિ' એક બળવાન નિમિત્ત બની રહ્યું એ ન ભુલાય તેવી ઘટના છે. ઉમાશંકરનાં અનેક ગ્રંથસ્થ લખાણો પાછળ 'સંસ્કૃતિ'ની ભૂમિકા પણ કેટલીક રીતે પ્રેરક-સહાયક બની છે તે યાદ રાખવું ઘટે. વળી ઉમાશંકર ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યના સાક્ષર યુગથી તે અનુગાંધીયુગ સુધીના અનેક બુદ્ધિ-યુવા સાહિત્યકારોની કલમનાં મૂલ્યવાન ફળ સંપાદવવામાં પણ 'સંસ્કૃતિ' નિમિત્તભૂત બન્યું છે. કિસનસિંહની 'જિંસીની આંખે', કાકાસાહેબની

‘ધર્માનુભવની સ્મરણયાત્રા’, એસ. આર. ભટ્ટની શેક્સપિયર-વિષયક લેખમાળા, દર્શકની ‘સોક્રેટીસ - શીલનો ઉપાસક’, પ્રજારામની ‘આયુર્વેદના ઋષિઓનું દર્શન’, પ્રબોધ પંડિતની ગુજરાતી ભાષા-વિષયક લેખ-માળા અને તે ઉપરાંત સ્વામી આનંદ, નગીનદાસ પારેખ, નરસિંહ મૂ. શાહ, હરિવલ્લભ ભાયાણી, ઉપેન્દ્રરાય સાંડેસરા, વાડીલાલ ડગલી, ગોકુળભાઈ ભટ્ટ વગેરેના લેખો - આવીઆવી તો કેટલીબધી લેખસામગ્રી આપવામાં ‘સંસ્કૃતિ’એ ભાગ ભજવ્યો છે. આ લેખ-સામગ્રી દ્વારા ગુજરાતીમાં જે ગ્રંથસમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેની પણ નોંધ લેવી ઘટે. ‘સંસ્કૃતિ’-વિચારકો ઉપરાંત નવા પ્રયોગશીલ સર્જકો-લેખકોનેય પ્રકુલ્લતર થવાનો કે પ્રગટ થવાનો સતત અવસર પૂરો પાડીને, ગુજરાતની ઉદ્ભવનીય સાહિત્યસેવા - સંસ્કારસેવા કરી છે. એ રીતે ‘સંસ્કૃતિ’ માત્ર સામયિક નહીં, ગુજરાતની એક ઉજ્જવલ અક્ષર-સંસ્થા બનીને રહ્યું હતું. એક જમાનો હતો જ્યારે ‘કુમાર’ યા ‘સંસ્કૃતિ’માં પોતાની રચના છપાયે સર્જકને પોતાને સાહિત્યિક માન્યતા સાંપડ્યાનો અહેસાસ થતો હતો.

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો - ગુજરાતી વાક્યના ગતિવિકાસનો એક વિશ્વસનીય નકશો ‘સંસ્કૃતિ’માં મળી રહે છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતનાં આંતરિક સંસ્કારસંચલનોનો તે એક શ્રદ્ધેય દસ્તાવેજ પૂરો પાડે છે. ગુજરાતની સર્જકતાએ, એની ચિંતનધારાએ સ્વાતંત્ર્ય પછીના ચારેક દાયકામાં પોતાનું કેવું ગજું પ્રગટ કર્યું તેનો અંદાજ મેળવવામાં જે કેટલાંક સામયિકો ઉપયોગી થઈ શકે તેમાં ‘સંસ્કૃતિ’ મોખરાના સ્થાને વિરાજે છે. ગુજરાતની જ્ઞાનવિદ્યા ને કલાના ક્ષેત્રની પરંપરાને પ્રયોગશીલતાનું એમાં પ્રોત્સાહક દર્શન થાય છે. ‘સંસ્કૃતિ’એ બદલાતા સમયના પ્રવાહ સાથે જે રીતે સુમેળ સાધ્યો તેમાં એના તંત્રીનું શાણપણ ને જાણપણ બંનેય કારણભૂત છે. ઉમાશંકર પોતાની પુરોગામી, સહગામી તેમ જ અનુગામી પેઢીઓને એમાં જે રીતે સાંકળી શક્યા એમાં જ ‘સંસ્કૃતિ’ની જીવંતતા, ચૈતન્યશીલતા દર્શિગોચર થાય છે. ‘સંસ્કૃતિ’ ગુર્જર ભારતીયતાનું અથવા ભારતીય ગુર્જરતાનું પ્રશિષ્ટ મુખપત્ર બની રહ્યું તેમાં યશ તો ‘સંસ્કૃતિ’ના લેખકવર્ગ સાથે જ, એ વર્ગને આકર્ષી શકનારા તંત્રીવર્ચ ઉમાશંકરને પણ ઘટે છે. ઉમાશંકરે ‘સંસ્કૃતિ’ને ઉઘાડી

૧૫૪ બારીઓવાળા સંસ્કારમંદિર સરખું બનાવ્યું. એમાં

ગુજરાતી ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિભાઓને ને એમની પ્રવૃત્તિઓને સાંકળી લેવાનો સૂઝબૂઝપૂર્વકનો પુરુષાર્થ ચાલ્યો. ‘સમયરંગ’, ‘અર્ધ્ય’, ‘પત્રમ્ પુષ્પમ્’, ‘સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા’ જેવા વિભાગોએ વાચકની દષ્ટિશિતિજને વિસ્તારવા સાથે એની સ્વાધ્યાયવૃત્તિને ખૂલવા-ખીલવાનોયે અવકાશ આપ્યો. ‘સંસ્કૃતિ’ સૂક્ષ્મ અર્થમાં કેટલીક કલમો માટે તો ઘણાવા-કેળવાવાની સાનુકૂળ ભૂમિકા બન્યું. સાહિત્યસર્જનના કવિતા, નાટક, વાર્તા, નિબંધ, ચરિત્ર, પ્રવાસ આદિ પ્રકારો ઉપરાંત, વ્યાખ્યાનો, પત્રો, ડાયરી-નોંધો, ચર્ચાપત્રો, અનુવાદો વગેરે અનેક પ્રકારની સામગ્રીનું પણ એમાં આવકાર્ય રીતે પ્રકાશન થયું. એમાં અનેક પ્રકારના પરિસંવાદો સંગોષ્ઠિઓ, મુલાકાતો વગેરેના અર્કરૂપ અહેવાલો ને નોંધો પણ આવતાં. એમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રશ્નોત્તરીઓ પણ આવતી. આમ ‘સંસ્કૃતિ’એ વિવિધ ભાષાઓ ને સાહિત્યોને, વિવિધ સાંસ્કૃતિક સમાજોને સાંકળવા માટેના એક ઉત્તમ સંસ્કારસેતુની ગરજ સારી છે.

ઉમાશંકરે ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિક કાઢતાં અવારનવાર દિવાળી ઊજવવા જેવુંયે સરસ કામ કર્યાં કર્યું છે. એમણે મે, ૧૯૬૩માં ૨૦૦મો ‘વિવેચનઅંક’; એપ્રિલ, ૧૯૬૪માં ‘શેક્સપિયર અંક’; ડિસેમ્બર ૧૯૭૧માં ૩૦૦મો ‘કાવ્યાન-અંક’; ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૯નો ‘તોલ્સ્ટોય-અંક’, ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૦ તેમ જ જાન્યુઆરી-માર્ચ ૧૯૮૧ના બે ‘કાવ્યપ્રતિભાવ’વાળા અંક; જાન્યુઆરી-માર્ચ તથા એપ્રિલ-જૂન ૧૯૮૪ના બે ‘સર્જકની આંતરકથા’વાળા અંક અને છેલ્લે ઓક્ટોબર- ડિસેમ્બર, ૧૯૮૪નો પૂર્ણાહુતિ-અંક - આ સર્વ વિશેષાંકો દ્વારા પણ ઉમાશંકરે ગુજરાતી સાહિત્યની એવી તો સરસ કામગીરી અદા કરી છે કે આપણને ઉત્સાહથી ઉમાશંકરને - ‘સંસ્કૃતિ’ના તંત્રી ઉમાશંકરને ગુજરાતની ‘વન-મેન-અકાદમી’ તરીકે ઓળખાવવાનું ગમે.

‘જેવો શિક્ષક એવી શાળા’ એમ જેમ કહેવાય છે, તેમ ‘જેવો તંત્રી-પત્રકાર એવું તેનું તંત્ર-પત્ર’ એમ પણ કહી શકાય. ઉમાશંકરના ખીલેલા ચિત્તપ્રસાદે જ ‘સંસ્કૃતિ’ને પણ પ્રસન્નદર્શનીયતા બક્ષી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. એમણે જેમ ‘સંસ્કૃતિ’ શરૂ કરવાની યોગ્ય ઘડી ઝડપી લીધી એમ તેને બંધ કરવાની પણ કદાચ યોગ્ય ઘડી પરખી લીધી. ‘સંસ્કૃતિ’ જેવું બહુમાન્ય પત્ર સ્વેચ્છાએ જ બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવો સહેલો નથી. ઉમાશંકર એ નિર્ણય લઈ શક્યા. એમણે જે મૂલ્યો-

આદર્શો-ધોરણોને લક્ષમાં રાખીને 'સંસ્કૃતિ' શરૂ કર્યું તે બધાં મૂલ્યો-આદર્શો-ધોરણો તેની સમાપ્તિ-પર્યંત જાળવ્યાં. 'સંસ્કૃતિ'ના પૂંઠા પર કયું ચિત્ર કે કઈ તસવીર મૂકવી એ પ્રશ્નથી માંડી, એમાં કેવીકેવી જાહેરાતો લેવી-છાપવી, એમાંના લેખોનાં મથાળાંથી માંડી, એ લખાણોના ટાઇપો વગેરેની ગોઠવણી કેમ કરવી, ભાષાશુદ્ધિ-મુદ્રણસહાઈ કેમ જાળવવી તથા લેખકોને પુરસ્કાર વગેરે કાળજીપૂર્વક પહોંચાડવા (અનુમુદ્રણપ્રત મેળવવા બાબતની ફરિયાદો થતી રહેલી ખરી, જો કે તે પહોંચાડવી જોઈએ એવી તંત્રીશ્રીની માન્યતા પણ પાકી !), - આવીઆવી અનેક

બાબતોમાંયે ઉમાશંકરની જાગૃતિ તથા ચીવટ અભિનંદનીય લેખાય એવાં જણાય. ગોવર્ધનરામે જે સાક્ષરધર્મનો આદર્શ સેવેલો એને જીવવાનો સંનિષ્ઠ પુરુષાર્થ ઉમાશંકરે 'સંસ્કૃતિ' દ્વારા કર્યો હોય એમ આપણને સૌને લાગે છે. ઉમાશંકરની સર્જકતાનું - એમના મનીષીપણાનું સતત ભાન કરાવતું 'સંસ્કૃતિ' ગુજરાતના જ નહીં, ભારતનાયે સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં ખુશીથી અગ્રસ્થાને બિરાજે એ પ્રકારનું હતું. આજે તો એ સામયિકના સત્ત્વસમૃદ્ધ સંપુટો જ એમની ઠોસ સારસ્વતસેવાના ચિરંતન સ્મારકરૂપ છે. □

'સંસ્કૃતિ' - વિદાય માગે છે

આડત્રીસ વરસ પૂરાં કરી ૧૯૮૪ના આ છેલ્લા (ઓક્ટો-ડિસેમ્બર) અંક સાથે 'સંસ્કૃતિ' વિદાય માગે છે, સૌના આભાર સાથે, કોઈપણ પ્રકારની ફરિયાદ વગર. બંધ કરવાનો નિર્ણય હળવા હૈયે તો લીધો ન જ હોય, છતાં આ નિર્ણયથી હું હળવાશ અનુભવું છું એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. દરેક વયજૂથના મિત્રોએ સંપાદનકાર્યના બોજમાં ભાગીદારી ઉઠાવવા પ્રેમપૂર્વક સૂચવ્યું એ પ્રેમોપચાર માટે ઋણી છું, પણ જો સંપાદનમાં હું પણ જોડાયેલો હોઉં તો મારી કાર્યરીતિ પ્રમાણે એમાં હું જે સંડોવાયેલો રહું તે મને સમય અને શક્તિ - ખાસ તો સમયની દૃષ્ટિએ ન પોસાય. હું અલગ થાઉં અને તે ચાલે, વધારે સારું પણ ચાલે, પણ તે અત્યાર સુધીના કરતાં જુદું જ હોય.

૧૯૪૬ની આખરમાં સ્વેચ્છાએ ગુજરાત વિદ્યાસભામાંથી હું મુક્ત થયો ત્યારે જે કેટલાક વિચારો સૂઝ્યા તેમાં સામયિક કાઢવાનો વિચાર પણ મનમાં સ્થિર થતો ગયો. જાતે વહોરેલી નવરાશથી કટાઈ ન જાઉં એ એક કારણ, પણ સમયની સાથે ગાઢ અનુસંધાનપૂર્વક જીવવાની તક મળે એ મુખ્ય પ્રેરણા. નામનો વિચાર કરવા બેસવાપણું રહ્યું નહીં. ચાલો, 'સંસ્કૃતિ' કાઢીએ, - એમ જ સૂઝ્યું. મારા પોતાના વલણને અનુસર્યો હોત તો 'ધર્મ' કહેવાનું પસંદ કરત, પણ 'સંસ્કૃતિ' કહેવાથી ધર્મ ઉપરાંત સમયના તકાજા પ્રમાણે રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન આદિ વિષયો અને મુખ્ય રસનો વિષય સાહિત્ય તે સૌનો આદર થઈ શકે એમ લાગ્યું. જીવવાની રીતના એક ભાગરૂપે સંપાદનકાર્ય સાથે સંકળાવાનું બન્યું.

એક વસ્તુ આવાં સામયિકોની આર્થિક-વ્યાવહારિક બાજુ વિશે નોંધવી જરૂરી છે. આ જાતનાં સામયિકો ચલાવનારાઓ પ્રત્યે દયા દાખવવાની - ખાસ કરીને સામયિક દુર્બળ થાય કે બંધ થાય ત્યારે - એક રસમ પડી ગઈ છે. 'બેકદર ગુજરાતની સેવા કરી હાજી ગયો' એ નારો 'વીસમી સદી'ના સંપાદક હાજીમહંમદ અલારખિયા અંગે ખબરદારે ગજવ્યો ત્યારથી સવિશેષ. ગુજરાતને બેકદર શી રીતે કહી શકીએ, ખાસ કરીને સંપાદકોમાંથી જે શિક્ષકો હોઈએ તે ? આપણે ગુજરાતમાં ભણતર કેટલું વિસ્તાર્યું છે ? અને આવા વિષયમાં રસ લેનારાઓ ઓછા જ હોય. રસ હોય છતાં ખરીદશક્તિ ન હોય એવું પણ બનવાનું. અંગ્રેજી જેવી, દુનિયામાં ફરી વળેલી ભાષાના આવા સામયિકની પણ મર્યાદિત નકલસંખ્યા જ હોય, તેમાંથી એકાદ આપણા સુધી પહોંચવા પામી હોય છતાં ! આપણને ગુજરાત કહેવા આવ્યું નથી, સ્વેચ્છાએ આપણે આવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. પછી પ્રજાને દોષ દેવાપણું ક્યાં રહ્યું ? તંત્રીની ભૂલ થઈ હોય, કમીઓ રહી ગઈ હોય તો તેની દયા ખાઈએ. કામ કરી છૂટનારાઓ પ્રત્યે દયા બતાવવાનો શોખ જતો કરીએ તો ન ચાલે ?

[પૂર્ણાહુતિ વિશેષાંક : ૧૯૮૪]

ઉમાશંકર જોશી

સાહિત્ય-સામયિકો : શું આપણે ત્યાં, શું અમેરિકામાં...

છઠ્ઠા-સાતમા દાયકાના એક અમેરિકન કવિ અને સંપાદક માઇકલ એનેનિયા ત્યાંનાં સાહિત્ય-સામયિકો (લિટલ મેગેઝિન્સ)ને આર્થિક સહાય આપતી સંસ્થા 'કો-ઓર્ડિનેટિંગ કાઉન્સિલ ઓફ લિટરરી મેગેઝિન્સ' (સી.સી.એલ.એમ.)ના પ્રમુખ પણ હતા. તેમણે એક રસપ્રદ કિસ્સો નોંધ્યો છે : 'થંગ ગાર્ડ' નામના એક રશિયન સાહિત્ય-સામયિકના તંત્રી અમેરિકાના પ્રવાસ દરમ્યાન એમની મુલાકાતે આવેલા સાહિત્યની ને પ્રકાશનની વાતો થતી હતી ત્યાં એમની નજર રેક પરનાં સામયિકો પર પડી. પચાસેક હશે. એમણે પૂછ્યું (વાત દુભાષિયાની મદદથી ચાલતી હતી) : 'આ શેનાં પ્રકાશનો છે ?' 'એ બધાં સાહિત્ય-સામયિકો છે.' 'આટલાં બધાં ?' 'આમ તો આથીયે વધારે છે - આ તો કેટલાંક મહત્વનાં જ છે.' રશિયન તંત્રીનું આશ્ચર્ય બેવડાયું. 'પણ આટલાંબધાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? ને આ બધાંને પૂરતા પ્રમાણમાં ગ્રાહકો મળી રહે છે ?' એના પોતાના સામયિકનો ફેલાવો બે લાખથી પણ વધારે હતો, એટલે માઈકેલે જ્યારે કહ્યું કે, એમાંનાં માત્ર બેત્રણનો જ ફેલાવો ૧૦,૦૦૦ છે, કેટલાંકની ૨,૦૦૦ નકલ છપાય છે - ને મોટા ભાગનાંની ગ્રાહકસંખ્યા તો ૧૦૦થી પણ ઓછી હશે, ત્યારે પેલા રશિયન મહાશયને ભારે મૂંઝવણ ને અકળામણ થયાં : 'તો પછી શા માટે આટલાં બધાં ? એના કરતાં તો, સામયિકોની સંખ્યા ઓછી કરી નાખીને વાચક-ગ્રાહક સંખ્યા જ વધારવી બહેતર નહીં ?' - આપણને તરત આપણી સ્થિતિ યાદ આવી જાય.

માઈકેલ એનેનિયાએ એના અભ્યાસલેખમાં બીજી એક મહત્વની પરિસ્થિતિ બતાવી છે : સી.સી.એલ.એમ. સરકાર પાસેથી અને અન્ય સખાવતી સંસ્થાઓ પાસેથી દાન લઈને એનાં સભ્ય-સામયિકોને સહાય કરતું સંગઠન છે. એમાં શરત એ કે જેના ઓછામાં ઓછા ત્રણ અંક પ્રકાશિત થયા હોય ને જે એક વરસ સુધી ચાલતું રહ્યું હોય એ સામયિક જ સભ્યપદ માટે અરજી કરી શકે. પણ, માઈકેલ લખે છે કે, મોટાભાગનાં સામયિકો તો ત્રણ અંક સુધી પણ પહોંચી શકતાં ન હતાં ! કારણ ? સંપાદકે જે કંઈ પૈસા એકઠા કર્યા હોય, એ તો પહેલા અંકમાં જ ખરચાઈ જાય ! પછી, સંપાદકના સદ્ભાગ્યે ઠીકઠીક મોટું મિત્રવર્તુળ હોય તો વળી એમની મદદથી ને જે કંઈ લવાજમો મળ્યાં હોય એનાથી માંડમાંડ બીજો અંક ખર્ચાય. પણ પછી ત્રીજા અંક સુધી પહોંચવું અશક્ય બની જાય ! ભોળા સંપાદકે એમ ધાર્યું હોય કે લવાજમો પર એનું સામયિક ચાલશે, પણ સાહિત્યસામયિકોની એ નિયતિ છે કે એની ખરીદી થતી નથી - એ પગભર થઈ શકે એટલી ગ્રાહકસંખ્યા તો નહીં જ - અને એટલે જ દર વર્ષે સેંકડો સામયિકો જન્મે છે ને એટલાં જ મરણ પામે છે. કેટલાંક તો એટલી ઝડપથી મરે છે કે એના અસ્તિત્વની નોંધ સુધ્યાં પ્રગટ થયે જતી સામયિક-યાદીઓમાં કે કોપીરાઈટ-રજિસ્ટરમાં આવી શકતી નથી ! સી.સી.એલ.એમ.નાં સભ્યો ૬૦૦ જેટલાં સામયિકો હતાં પણ એનેનિયાની ગણતરી મુજબ ત્યારે આરંભાયેલાં સામયિકોની સંખ્યા તો ૧૫૦૦થી પણ વધારે હતી !

['એતદ્' : ઓક્ટો-ડિસે. ૧૯૯૦માંથી]

રમણ સોની

।। મુક્ત આબોહવા સર્જવા મથેલું મડિયાનું 'રુચિ' તંત્ર ।।

'રુચિ'ના સંપાદક
યુનીલાલ મડિયા
વિશે

નીતિન મહેતા

'રુચિ' ઉદ્ધરમતવાદી દષ્ટિકોણને પુરસ્કારી, ઉઘાડા છેડાનું, અનેક પરસ્પર પૂરક તથા વિરોધી મતમતાંતરોને એકસાથે મૂકી આપી, આપણી ભાષાનું સૌંદર્યલક્ષી સામયિક બની રહે એવી યુનીલાલ મડિયાની નેમ હતી. 'રુચિ' માસિકના ૧૯૬૩થી ૧૯૬૮ સુધીના છ વર્ષના અંકો જોતાં ક્યાંકક્યાંક જ, થોડેઘણે અંશે, મડિયાની અભિલાષા સંતોષાતી લાગે તો ક્યારેક આપણને નિરાશા થાય જીવું અણસરખું ધોરણ પણ જોવા મળે. જો કે યુનીલાલ મડિયાનું આ એક નિજી સાહસ હતું, એમની સર્જકતાના એક અંશ તરીકે આપણે 'રુચિ' માસિકને જોઈ શકીએ. ઉમાશંકર જોશીએ ઉચિત રીતે જ નોંધ્યું છે કે "મડિયાએ એક સંસ્કાર-માસિક શરૂ કરવાનો બોજ શોખથી ઉપાડ્યો. x x x 'રુચિ' જેવું પત્ર એ તો આંગણમાં ઘોડો ખેલાવવાની કળા દાખવવાની તક આપે. મડિયાએ એ પણ કરી બતાવ્યું. અનેક નવી કલમોને એમણે આગળ ધરી. જૂના પાસે નવું લખાવ્યું." (જુઓ : 'મડિયાનું મનોરાજ્ય', પૃ. ૭) આ સામયિક પાછળનો હેતુ શો હતો, મડિયા પાસે મૂડીમાં શું હતું ? હેતુ તો હતો સૌંદર્યલક્ષી સામયિક પ્રગટ થાય તેનો અને મૂડીમાં રાધેશ્યામ શર્મા કહે છે એ પ્રમાણે "ભાથામાં હતાં તેમની જ કહેવાય એવી જોમવંત ભાષા અને નવું કરવાની ધગશ." ('મડિયાનું મનોરાજ્ય' પૃ. ૧૭૮) યુનીલાલ મડિયાએ પોતાના સમકાલીન સર્જક-વિવેચકો, કલાકારોને એક બાજુથી 'રુચિ'ના વિસ્તારમાં સહભાગી બનાવ્યા તો સાથેસાથે નવોદિત સર્જકોની સર્જકતાને ઉઘાડવાનો ઉપક્રમ પણ રચી આપ્યો. 'રુચિ'એ પરંપરા સાથે અનુસંધાન જાળવ્યું તો તેની સાથે જ આધુનિક સાહિત્યને ખુલા મનથી આવકારવા માટેનું કામ પણ કર્યું. અનેક પેઢીના સર્જકો-વિવેચકોની રચનાઓ એકસાથે, વાડાબંધી વિના, 'રુચિ'માં જોવી એ એક સંતર્પક ઘટના હતી. બીજી રીતે કહેવું હોય તો મડિયાએ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે છાપાંની કટારો તથા 'રુચિ' સામયિકનો વિશિષ્ટ વિનિયોગ કર્યો છે. સાહિત્યિક પત્રકારત્વ મડિયા માટે સિદ્ધિ અને સમસ્યા બને રહ્યાં છે તે તો 'સંદેશ'માં આવતી એમની કોલમમાં જોઈ શકાય છે. તો સમકાલીન તથા નવીન સાહિત્ય માટેની ઉષ્માભર્યો સ્નેહ 'રુચિ'ના છ વર્ષોના અંકોમાં જોનાર જોઈ શકે છે. એક સંપાદક તરીકેનો કેથેલોસિટીનો ગુણ મડિયામાં હતો એનો ખ્યાલ 'રુચિ'ની સામગ્રી જોતાં તરત જ આવે છે.

ભારતીય લલિતકળા વિશેનાં નાનાં, સૂચક, પરિચયાત્મક અને આસ્વાદલક્ષી લખાણો 'રુચિ'ના શરૂઆતના વર્ષમાં નિયમિત પ્રગટ થતાં હતાં. આ નિમિત્તે ભારતીય કળાનો આછો-અમથો પરિચય વાચકોને થતો. ખાસ કરીને ચિત્રકળા, સિનેમા, મૃત્તિકાકળા વિશેના લેખો આસ્વાદ્ય રહ્યા છે. 'રુચિ'ના પહેલા જ અંકમાં લક્ષ્મણ પાઈ, હેબ્બર તથા અરાની ચિત્રકળા વિશેનો વિનાયક પુરોહિતનો લેખ, 'રુચિ'ના ત્રીજા અંકમાં જ્યોતિ ભટ્ટની ચિત્રકળા વિશેનો મડિયાનો જ લેખ તથા ખાસીગટની ચિત્રસૃષ્ટિનો

લેખ આસ્વાદ્ય રહ્યા છે. ક્યારેક કોઈ ચિત્રકળા વિશેનાં મીમાંસક ન મળતા હોય તો મડિયા પોતે માહિતી ગોઠવી આપીને શ્યાવશ્ચ ચાવડાનાં ચિત્રો વિશે, આમેલકરનાં ચિત્રો વિશે કે દિનેશ શાહનાં લોકનૃત્યનાં ચિત્રો વિશે માહિતી આપતા પરિચયાત્મક લેખો તૈયાર કરી નાખે છે. આ ઉપરાંત કાંકરોલીનાં વૈષ્ણવી ચિત્રો વિશેનો મડિયાનો લેખ તેમજ જગન્નાથ અહીવાસી તેમજ દિનેશ શાહના અનુક્રમે ભારતીય ચિત્રકળા અને મોગલ શૈલીના પ્રવાહો વિશેના લેખો મહત્ત્વના રહ્યા છે. ક્યારેક એક-દોઢ વર્ષના અવકાશ બાદ મને ગમતી ફિલ્મ વિશેના સત્યજિત રેના લેખનો 'કૃષ્ણવીર દીક્ષિતે કરેલો અનુવાદ 'રુચિ'માં જોવા મળે છે તો વિમુ સંઘવી એમની મૃત્તિક કળા - (ફોટોગ્રાફ્સ સાથે)નો અને હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ભાવનું મહત્ત્વ એ લેખો ડિસેમ્બર ૧૯૬૬ના 'રુચિ'ના, અંકોમાં જોઈ શકાય છે. પણ એ પછી, 'રુચિ' બંધ પડ્યું ત્યાં સુધીય, લલિતકળા વિશેના લેખો ભાગ્યે જ પ્રગટ થયેલા જોઈ શકાય છે.

સર્જનાત્મક કૃતિઓને જોતાં કવિતા તથા ટૂંકીવાર્તાના પ્રાગટ્યની દૃષ્ટિએ 'રુચિ'એ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. શરૂઆતના ગાળામાં નિરંજન ભગતની કેટલીક સરળ રચનાઓ અને રાજેન્દ્ર શાહ, ઉમાશંકર જોશી, પ્રિયકાંત મણિયાર, સુંદરમ્, સુરેશ દલાલ, જયંત પાઠક જેવા સિદ્ધહસ્ત કવિઓની કવિતાની સાથે જ મણિલાલ દેસાઈ, ચિનુ મોદી, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, આદિલ મન્સૂરી, રાવજી પટેલ, દિલીપ ઝવેરી, મનોજ ખંડેરિયા, ને ભરત ઠક્કર તથા પ્રબોધ પરીખની રચનાઓ જોઈ શકાશે. કવિતાની બાબતમાં કોઈ નિશ્ચિત કળા-ધોરણને મડિયા અનુસર્યા નથી કે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રયોગવાળી રચનાઓ 'રુચિ' તરફથી આપણને ભાગ્યે જ મળી છે. આમ છતાં, ઉમાશંકર જોશીની 'રહો કવિ તમારી કવિતાને બોલવા દો' કે પ્રિયકાંત મણિયારની 'લાવ થોડીવાર' કે રાવજી પટેલની 'શેઠો' તથા આદિલ મન્સૂરી, મનોજ ખંડેરિયા અને ચિનુ મોદીની રચનાઓ મહત્ત્વની બની રહે છે. જોકે એ તો નોંધવું જ રહ્યું કે તંત્રીનું કવિતાની પસંદગીનું ધોરણ સાધારણ રહ્યું છે.

'રુચિ'નું આકર્ષક પાસું હતું ટૂંકીવાર્તાઓનું વૈવિધ્ય. મડિયાએ ત્રણ તો નવવાર્તા વિશેષાંક પ્રગટ કર્યાં. આ વાર્તાઓની પસંદગીમાં 'મડિયાની ઊંચા ધોરણોની અપેક્ષા તથા મર્મગામી કળાદૃષ્ટિનો અણસાર જોઈ શકાય છે. આ વાર્તાઓ કથનકેન્દ્રની દૃષ્ટિએ, ઘટના તથા

ટેકનિકના પ્રયોગોના ધોરણે તથા ભાષાકર્મની રીતિએ ઘણી જ મહત્ત્વની બની રહે છે. મધુ રાયકૃત 'મોજું' તથા 'એક અસત્ય ઘટનાને આધારે, જયંત ખત્રીની 'ઘડો', સરોજ 'પાઠકની 'વિરાટ ટપકું' તથા 'સંજીવની', કિશોર જાદવકૃત 'પ્રાગૈતિહાસિક અને શોકસભા', પ્રબોધ પરીખની 'એક ઉદાસ માણસની વાર્તા', સુધીર દલાલકૃત 'ત્રિકોણ' જેવી વાર્તાઓ લઘુ રહી છે. આપણને આજે આશ્ચર્ય થાય કે, ભોળાભાઈ પટેલની પણ એક વાર્તા - સારી વાર્તા - 'ચોરી' એમાં પ્રગટ થયેલી છે. ત્રણ નવવાર્તા વિશેષાંકમાં પણ રઘુવીર ચૌધરી, નલિન રાવળ તથા રાધેશ્યામ શર્માની વાર્તાઓ ખાસ યાદ કરવી રહી; તો મણિલાલ દેસાઈની 'લીલાનો પ્રણય' તથા સુમન શાહની 'પીળાં વેન્ડીવેટર્સ' સુવર્ણરાયની ફેન્ટસી તથા 'પ્રેમમાં' અને મેઘનાદ ભટ્ટની 'સંભળાય છે ?' - એવી, વિવિધ મિજાજના લેખકોની વાર્તાઓને ભૂલવી ન જોઈએ. બીજું, ટૂંકીવાર્તાના અનુવાદ નિયમિત રીતે 'રુચિ'માં પ્રગટ થતા એ નિમિત્તે આપણી વાર્તા ક્યાં છે તેનો આડકતરો પરિચય પણ સજાગ ભાવકને મળી રહેતો. નિર્મલ વર્માની જાણીતી વાર્તા 'લંડનની એક રાત' તથા ફણીશ્વરનાથ રેણુની વાર્તા 'મારે ગયે ગુલ્શમ', 'તીસરી કસમ', એલન રોબર્ટીયેકૃત 'સમુદ્રતટ' વાર્તા ઉપરાંત ચેખોવની વાર્તાઓ અને તાનિઝાકી જુનિચિહોની 'છૂંદણાનો છૂંદનાર' વાર્તા, અનુવાદની મર્યાદાઓ સમેત મહત્ત્વની બની રહે છે.

સાથેસાથે 'રુચિ'માં એલન પેટનની નવલકથા 'ભોમ રહે ભેંકાર'નો અનુવાદ મડિયા આપે છે. અને ફાન્ઝ વર્લ્ડના ત્રિઅંકી નાટકનો 'ફેરફુદરડી' નામે અનુવાદ મડિયા મૂકે છે. બીજો એક પ્રયોગ પણ નોંધવો જોઈએ અને તે એક જ નાટકનો ગદ્યાનુવાદ તથા પદ્યાનુવાદ તમને 'રુચિ'માં જોવા મળશે. આ નાટક છે ૧૯૪૯નું UZURU. એનો 'સારસીનો સ્નેહ' નામે ગદ્યાનુવાદ હસમુખ પાઠક આપે છે તો ગીતના સ્વરૂપમાં એ જ નાટકનો અનુવાદ નિરંજન ભગત કરે છે. મડિયા મૂળ તો રંગભૂમિના ચાહક તેથી 'ભ્રેષ્ટનાં નાટકો' વિશેના જિતુભાઈ મહેતાના એક સરસ લેખ ઉપરાંત હસમુખ ગાંધીએ 'રંગભૂમિ અને હું' નામનો આલ્બેર કેમૂના લેખનો કરેલો અનુવાદ પણ આસ્વાદ્ય છે. કેમૂ રંગભૂમિને આનંદની ભૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે. કેમૂ કહે છે કે 'દુખીલોકોને ઉપયોગી થવા માટે તમારે ખડતલ ને આનંદમાં રહેવું જોઈએ.' આગળ કેમૂ કહે છે કે

‘રંગભૂમિ પર કામ કરવાનો લાભ એ છે કે બીજા લેખકોને મૂંઝવતી અમૂર્તતા એમાં નડતી નથી.’ ઘણી ઓછી કવિતાના અનુવાદ આપણને ‘રુચિ’માં મળે છે. સેફરિસનાં કાવ્યો, જી.શંકર કુરુપની કવિતાનો અનુવાદ તથા પ્રબોધ પરીખે કરેલા ત્રણ બીટ કવિની કવિતાના અનુવાદો.

‘રુચિ’માં મરિયા ‘ગ્રંથગરિમા’ વિભાગ ચલાવતા એ નિમિત્તે કેટલીક કૃતિઓનાં વિવેચનો પણ એમણે આપ્યાં છે. ‘આકાર’ની સમીક્ષા-ખાલી શીશીમાં તડકો ભરવાનો ખેલ, આંસુ ને ચાંદરણું (રાધેશ્યામ શર્મા), એક શ્રીકાંત શાહની કવિતા વિશે. નવી કવિતા વિશે મરિયા ખાસ પ્રસન્ન દેખાતા નથી. તેમને મન તો નવી કવિતા (એ સમયે) ‘અધૂરે મહિને અવતરેલા નવજાત શિશુની જેમ ‘ઇન્ક્યુબેટર’ની પેટીમાં જ થસી રહી છે.’ (‘રુચિ’ અંક ૫, મે, ૧૯૬૩, પૃ. ૭૧). મરિયાએ દર્શકકૃત ‘વાગ્મીશ્વરીનાં કર્ણકૂલો’ની વિવેચના કરતાં નોંધ્યું છે કે તેમાં દર્શકની સૌંદર્ય વિશેની વિભાવના એકાંગી છે. ‘કળામાં કુત્સિતતાનું પણ સૌંદર્ય હોઈ શકે એવાં કર્ણકૂલો લેખકે બહુ પસંદ કર્યાં નથી. ‘આપણી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ’નું સંપાદન ગુલાબદાસ બ્રોકરે કર્યું હતું. તો એ પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં મરિયાને લાગે છે કે અહીં વાર્તાકારની વાર્તાઓ વિશેનાં શ્રી બ્રોકરનાં નિરીક્ષણો પાંખાં છે. મરિયા શ્રી બ્રોકરના રમૂજપ્રેરક તર્કોની ઠીકઠીક ઝટકણી કાઢવાનું પણ ચૂકતા નથી. આ ઉપરાંત નિરંજન ભગતનો રાજેન્દ્ર શાહની કવિતા પરનો લેખ, જશવંત શેખડીવાળાનો ‘મૃચ્છકટિકમ્’, ‘ઉમરવાડિયા પૂર્વેનું આપણું એકાંકી સાહિત્ય’ તથા દલપતરામના ‘લક્ષ્મીનાટક’નું વિવેચન ખૂબ જ મહત્ત્વના લેખો છે. નવી કવિતા વિશે સામસામા છેડાના અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા પ્રકાશ ગજજર, મણિલાલ દેસાઈ તથા સુમન શાહના લેખો જોવા જેવા છે. એમાં પણ પ્રકાશ ગજજરનો લેખ પૂર્વગ્રહદુષ્ટદષ્ટિથી લખાયેલો છે એવું જોઈ શકશે. સાથેસાથે ઉમાશંકર જોશીની ‘મહાપ્રસ્થાન’ વિશેનો ચંદ્રકાંત શેઠનો લેખ તેમજ ‘ઉમાશંકરની કવિતામાં સંવેદન’ એ રઘુવીર ચૌધરીના લેખનાં મહત્ત્વનાં નિરીક્ષણો રસપ્રદ રહ્યાં છે.

‘રુચિ’માં મરિયાની સંપાદકીયનોંધો તથા અન્ય નોંધો તેના નર્મમર્મને કારણે તથા સાહિત્ય માટેની સારી નિષ્ઠાને કારણે ખૂબ ધ્યાનપાત્ર બની છે. ઉદાહરણ તરીકે - ‘માત્ર લિખિત શબ્દો વડે.’ સાર્ત્રે શા માટે નોબેલ

પારિતષિકનો અસ્વીકાર કર્યો તેની નોંધ લેતાં મરિયા કહે છે કે મનુષ્યના ભાવિ અંગેની સાર્ત્રેની ચિંતા જોતાં તેને ગાંધીજી જોડે સરખાવી શકાય કારણ કે સાર્ત્રે પણ ગાંધીજીની જેમ ‘નર્યાં વિચારમાં નહીં પણ એના સક્રિય અમલમાં માને છે’, સાર્ત્રે તો માને છે કે સાહિત્યકારે જીવાતા જીવનમાં સક્રિયપણે સામેલ થવું જોઈએ, યુગપ્રવાહથી અલિપ્ત રહી શકાય જ નહીં. પણ છેલ્લે આત્મનિરીક્ષણ કરતાં, સાર્ત્રેની વાતને વિશિષ્ટ રીતે મૂકતાં મરિયા કહે છે કે બે સાર્ત્રે છે, ‘નોશિયા’ લખનાર ને આજના સમાજવાદી વિચારક સાર્ત્રે વચ્ચે ભેદ છે. સાર્ત્રે સ્વયં જ પોતાના પૂર્વાવતારને ‘બૂર્જવા’ ફિલસૂફ ગણે છે. (જુઓ ‘રુચિ’ ઓક્ટો., નવે. ‘૬૪) સોવિયત રશિયામાં સર્જક તથા તેની સ્વતંત્રતાની શી દશા છે તેની ટૂંકી છતાં માર્મિક નોંધ મરિયાએ ‘સત્યની ખોજ’ નામના તેમના સંપાદકીયમાં મૂકી છે. અને કહ્યું છે કે શોલોખોવ જેવો પ્રખ્યાત લેખક પણ ક્યાંક તો સામ્યવાદી પક્ષની નીતિરીતિનું પાલન કરનાર બની જાય છે. અંતે મરિયા એક માર્મિક વિધાન કરે છે જે આજેય એટલું જ સાચું લાગે છે, મરિયા કહે છે, ‘આજ સુધી પ્રાચીન ભારતીય વિચારકો કહેતા કે સત્યનું મુખ સુવર્ણપાત્ર વડે ઢંકાયેલું છે. અર્વાચીન સંદર્ભમાં હવે કહી શકાય કે સત્યનું મુખ સત્તાધારીઓનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો વડે ઢંકાયેલું છે.’ (રુચિ-એપ્રિલ ૬૬, પૃ. ૨૪) આજે મરિયા હોત તો સલમાન રશદી પર રાજકારણી, ધર્મધો જે ગુજારે છે તેની નોંધ અવશ્ય લીધી હોત. એમનાં નર્મ-મર્મ ને કટાક્ષ પાછળ મૂલ્યની જાળવણી માટેનો આગ્રહ તથા સર્જકની સ્વાયત્તતાની અખંડતા માટેનો આગ્રહ જોઈ શકાય છે. એટલે જ તેઓ સાહિત્યનું અધ્યાપન કરાવનાર અધ્યાપકોને સાહિત્યના ઔરંગઝેબ કહે છે ને મૂળ પ્રશ્ન ઊઠાવતાં કહે છે કે સાહિત્યશિક્ષણનો વર્ગમાં હેતુ શો ? અને આપણો વિદ્યાર્થી શા માટે સાહિત્યથી દૂર થતો જાય છે ? (જુઓ ‘રુચિ’ ડિસેમ્બર ૧૯૬૬), મરિયાએ આપણી સામયિકપ્રવૃત્તિ પર ‘ચૈતસિક ત્રિજ્યાઓનું વિસ્તરણ’ નામનો એક લેખ લખ્યો હતો. (જાન્યુ. ‘૬૭) અને કહ્યું હતું કે ગુજરાતમાં સામયિક ચલાવવું ગૌરવપ્રદ વ્યવસાય નથી. પછી ‘હાંડિયો’, ‘શાળાપત્ર’, ‘સુદર્શન’ તથા ‘જ્ઞાનસુધા’ તથા ‘વસંત’ વિશે નોંધ લખી હતી. મરિયા સ્પષ્ટતાથી નોંધે છે કે આ પ્રકારનાં સામયિકો ટૂંકજીવી બની રહે તો તેનો અફસોસ ન કરવો જોઈએ. આ ક્ષેત્રે બાળમરણનું પ્રમાણ

બહુ મોટું રહેવાનું. છતાં પોતે હઠાગ્રહથી 'રુચિ' ચાલુ રાખે છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓની વાત કરતાં કહે છે કે 'નાણાં વિના નર નિમાણાં' એમ નાણાં વિના સામયિકો પણ ન ચાલે. જોકે મડિયાનું એક રસપ્રદ નિરીક્ષણ પણ નોંધવું જોઈએ. તેઓ કહે છે કે મોટા નાણાંભંડોળ વડે આરંભાતાં સામયિકો વહેલાં બંધ પડે છે. 'સામયિક-સંચાલનમાં નાણાંભંડોળ કરતાં સંપાદક-સંચાલકની આંતરિક શ્રી અને શઉર વધારે કાર્યસાધક બની શકે ? મડિયાને એક જ આશ્વાસન છે કે 'આવાં ટૂંકભંડોળિયાં ને ટૂંકજીવી સામયિકો વડે સાહિત્યનો ઇતિહાસ સર્જાતો હોય છે.' ('રુચિ' જાન્યુ. ૧૯૬૭)

'રુચિ'એ દર્શકકૃત 'કુરુક્ષેત્ર' નવલકથાનાં કેટલાંક પ્રકરણો પ્રગટ કર્યાં અને જ્યંત પાઠકકૃત 'વનાંચલ' નામની વતનકથા પણ પ્રગટ કરી. 'રુચિ'માં 'મુંબઈની ડાયરી' નામે આવતો વિભાગ પણ વાડીલાલ ડગલીની સમસામયિક બનાવો વિશેની નોંધને કારણે યાદ રહે તેવો છે. વિષ્ણુપ્રસાદના 'ઉપાયન' જેવા અભિનંદનગ્રંથને સાહિત્ય અકાદમીનું ઇનામ મળે છે ત્યારે તેનો ઊહાપોહ વાડીલાલ ડગલી તેમની કોલમમાં કરે છે, તો અકાદમી અને એવોર્ડો વિશે આપણી અકાદમીની રીતિ-નીતિઓની મડિયા બરાબર ઝટકણી કાઢે છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં 'રુચિ'એ નવા સર્જકો માટે મુક્ત આબોહવા નિર્માણ કરી સાથેસાથે સાહિત્ય-કળાનાં વિવિધ પાસાંઓને સ્વતંત્રતાથી રજૂ કરવા માટેની ભૂમિકા પણ પૂરી પાડી. રાધેશ્યામ શર્માએ અન્ય વિગતોની નોંધ એમના લેખ 'મડિયાનું 'રુચિ'-તંત્ર'માં લીધી જ છે. મડિયાએ 'રુચિ'માં વિભિન્નતાનો સહજ

સ્વીકાર કર્યો છે. જગતસાહિત્ય સાથે સંકળાયેલી નાનામાં નાની ઘટનાઓની સાથે સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ વિશેની માહિતી પણ 'રુચિ'માં આપવાનું ચૂકતા નહીં. મડિયાના સ્વભાવમાં, સદ્ભાગ્યે, ઠાવકાપણું હતું જ નહીં તેથી ક્યારેક તીવ્ર રીતે પોતાના ગમા-અણગમા વ્યક્ત કરવાનું મડિયા ભૂલતા નહીં. છેલ્લાં વર્ષોમાં ક્રમશઃ 'રુચિ' કૃશ થતું ગયું, મડિયા પોતે પણ આ સામાજિક વ્યવસ્થાથી થાક્યા હોય એવું લાગ્યું છતાં એ જ જીવંત ઉત્સાહ ને મોઢા પર રમતું હાસ્ય છેક સુધી એવાં જ રહ્યાં. 'રુચિ'ને આજે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે મડિયાના મોકળા મનને, નવા નવા વિચારને આવકારવાની એમની ધગશને યાદ કરવાં જ રહ્યાં. આજે કેટલાંક સામયિકોના પહેલા ને બીજા અંક વચ્ચે ઘણીવાર ભિન્નતા જોવા મળતી નથી. પરીક્ષાનાં ફૂટી ગયેલા પેપર જેવાં તેઓ લાગે છે, એની સામગ્રી નામકેરે સરખી જ લાગે છે.

મડિયાના અવસાન પછી હરીન્દ્ર દવે, નિરંજન ભગત તથા સુરેશ દલાલ મળે છે ને 'રુચિ' સામયિકને ચાલુ રાખવું કે નહીં તે વિશે વિચારે છે ને અંતે એ નિર્ણય પર આવે છે કે 'રુચિ'ને મડિયા જે રીતે ચલાવતા તે રીતે ચાલુ રાખવાનો અર્થ ખરો ? અને ધારો કે મડિયા જે રીતે ચલાવતા એ કરતાં એ જુદું જ થાય તો તેને મડિયાનું 'રુચિ' કહેવાશે ? આજે આપણે કોઈ સામયિકને આદર્શ તરીકે સામે રાખી ચલાવીએ છીએ ત્યારે કેવા પ્રશ્નો જન્મે છે ? નવું સામયિક શરૂ કરનાર તંત્રી કે સંપાદક પરંપરાની સાથે પોતાની વ્યક્તિ-ચેતના પ્રગટે એવું સામયિક ન ચલાવી શકે તો એ સામયિક ચાલે કે ન ચાલે એનો કોઈ અર્થ ખરો ? □

આ વાતું નોખિયું

એ જ વરસે પ્રો. ઉમેદભાઈના પોસ્ટકાર્ડ આવે, નવા નવા ગ્રાહકોનાં નામ સાથે. પચાસે પહોંચ્યા. હું કહું : 'માઈ, આ આ જા ફસા જા શા માટે ચલાવો છો ?' બીજે વરસે એમણે પૂછ્યું, 'કેટલા ચાલુ રહ્યા ?' 'કોઈક રડયા ખડયા !' આપણાં લક્ષણ એવાં, ગ્રાહકોનો શો દોષ ? સદ્ગત રમણલાલ શેઠ (પછીથી 'જનસત્તા'ના તંત્રી)ને સૂઝ્યું, 'દૈનિકમાં જાહેરાત કરીએ.' 'કરો, ભાઈ.' એક દૈનિકમાં તંત્રીલેખ સામેના પાને અવારનવાર જાહેરખબર છપાવી. 'કેટલા ગ્રાહકો વધ્યા ?' 'એકે નહીં.' આ ક્યો એવો માલ હતો કે છાપામાં નજર ફેરવનારા નાગરિકની આંખને પકડે અને એ મળે નહીં ત્યાં સુધી એને અત્રપાણી તજવા મજબૂર બનાવે ! આ વાતું નોખિયું. એમ વગર સમજે કાંઈ હૃદયભંગ થવાતું હશે. મગજમાં તેમ છતાં રાઈ રાખીને ચાલવું જોઈએ કે જેને આ પદાર્થનો ચસકો છે તે ભર્યે ભાણે બેઠો હશે ને ટપાલમાં આ ટપકી પડ્યું તો આંખા પર નજર નાખ્યા વગર આગળ કોળિયો ભરી શકશે નહીં...

['સંસ્કૃતિ' ઓક્ટો. ડિસે. ૧૯૮૪]

ઉમાશંકર જોશી

વિલક્ષણ, યુગવિધાયક પ્રતિભાની સ-ક્રિયતા

સાહિત્ય ને કલાનાં આશય, રચનાપ્રક્રિયા ને પ્રભાવ, તેમજ માધ્યમ ને રૂપરચના, માનવનિયતિ ને યુગચેતના, સર્જકતા ને સદ્દેયતા, સૌંદર્યમીમાંસા ને સાહિત્યમીમાંસા આ બધાં વિશેની સુરેશ જોષીની ભૂમિકા એકદમ અલગ તરી આવી હતી. સમકાલીન પરિસ્થિતિ પ્રત્યેનો તીવ્ર અસંતોષ અછતો રહેતો નહોતો. આ તીવ્ર અસંતોષ ને અલગ ભૂમિકા નિખાલસ ને નિર્ભીક રીતે, મુક્ત ને સુરેખ રીતે વ્યક્ત કરવાં હોય તો પોતાનું સ્વતંત્ર સામયિક હોવું જ જોઈએ એ એમને પહેલેથી જ સમજાઈ ગયું હતું. પોતાનું સંપાદક તરીકેનું કાર્ય સુરેશ જોષીએ, બી.એ.માં અભ્યાસ કરતાંકરતાં, શરૂ કર્યું ૧૯૪૨માં. ને છેક ૧૯૮૬માં મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી અથાક ને એકસરખું કર્યું કર્યું. એક પછી એક 'સુધાસંઘ પત્રિકા', 'ફાલ્ગુની', 'વાણી', 'મનીષા' 'ક્ષિતિજ', 'સંપુટ', 'ઊહાપોહ', 'એતદ્', 'સાયુજ્ય' ને 'સેતુ' એમ દસ દસ સામયિકની શ્રેણી ઊભી કરી. વળી 'વિશ્વમાનવ', 'નવભારત' ને 'સ્વાધ્યાય' એ સામયિકોના વિશેષાંકનું પણ સંપાદન કર્યું.

સુરેશ જોષીનાં સર્જન, વિવેચન ને ચિંતનના વિકાસ સાથે સામયિકનું સંપાદન, ગુજરાતી સાહિત્ય ને પ્રજાની કલારુચિ વગેરેનો વિકાસ અતૂટ રીતે વજાઈ ગયો. સુરેશ જોષીની સાથે સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય ને કલારસિકોએ આધુનિક યુગમાં પ્રવેશ કર્યો. આ નિર્વિવાદ હકીકતથી-તો એ આપણા અનન્ય સંપાદક પણ પુરવાર થયા.

આથી એમની પ્રતિભાનું સંપૂર્ણ ને સમ્યક્ મૂલ્યાંકન કરવું હોય તો સામયિકના સંપાદક તરીકેના એમના કાર્યને તપાસ્યા વિના ચાલે જ નહીં.

સામયિકના સંપાદક તરીકેનું એમનું કાર્ય ત્રણ ખંડમાં વહેંચાઈ જાય છે. 'સુધાસંઘ પત્રિકા', 'ફાલ્ગુની' ને 'વાણી'નો પહેલો ખંડ. એમાં સમકાલીન પરિસ્થિતિ પ્રત્યેનો અસંતોષ, સમકાલીન કવિતા ને વિવેચનનું નિર્ભીક નિદાન, પરિભાષાની સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ સમજ કેળવવાનો પ્રયત્ન તરત ધ્યાન ખેંચે છે, ભવિષ્યનાં પ્રભાવક કાર્યનાં ઝેંધાણ આપે છે.

'મનીષા', 'ક્ષિતિજ' ને 'વિશ્વમાનવ'નો બીજો ખંડ. એમાં સુરેશ જોષીની પ્રતિભા પૂરબહારમાં ખીલી ઊઠી છે. એમને અનેક કવિ ને કલાકાર, વિવેચક ને અનુવાદક, સાહિત્ય ને કલાના મર્મજ્ઞ, તેમ જ વિજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર ને બીજા માનવવિદ્યાના વિદ્વાન ચિંતકોનો ઉખાભર્યો ને સબળ સાથ મળ્યો છે. એનાં દૂરગામી પરિણામ આવ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ને રુચિમાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું છે ને સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યની કાયાપલટ થઈ ગઈ છે.

'સંપુટ', 'ઊહાપોહ', 'એતદ્', 'સાયુજ્ય', 'સેતુ', 'નવભારત' ને 'સ્વાધ્યાય'નો ત્રીજો ખંડ. અત્યાર સુધીમાં સ્થાપેલા ધોરણને જાળવી રાખવાં, સાહિત્ય, કલા ને સંસ્કારના જગતમાં પ્રગટ્યે જતા નવાનવા અભિગમને આત્મસાત્ કરવા, વ્યાપક ભૂમિકાએથી સાહિત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય

'વાણી'
'મનીષા'
'ક્ષિતિજ'
'ઊહાપોહ'
અને 'સેતુ'ના સંપાદક
સુરેશ જોષી
વિશે

જ્યંત પારેખ

એવી ભૂમિકા રચવી એ માટેની ભારે મથામણ એમાં થઈ છે.

સુરેશ જોષીના સાડા ચાર દાયકાના અઠાક સંપાદનકાર્યનાં કેટલાંક વ્યાવર્તક લક્ષણો આજેય અનુકરણીય બની રહે તેવાં છે.

૧. સર્જકના વિધાયક કર્મમાં એમનો પૂરો વિશ્વાસ છે. સર્જક તાટસ્થપૂર્ણ તાદાત્મ્યથી, કશા વિધિનિષેધ વિના, અનુભૂતિના કોઈ અગોચર ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાનું સાહસ કરે છે ને અખિલાઈના યાથાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. એથી જ સુરેશ જોષી એવી કૃતિ પસંદ કરે છે કે જેમાં સર્જકતાનો કોઈ નવો ઉન્મેષ વરતાતો હોય, એની પ્રયોગશીલતા સદ્દેયની રુચિને પડકારતી હોય, એને પોતાની જડતા ખંખેરીને વાસ્તવિકતાનો મોઢામોઢ સામનો કરવા પ્રેરતી હોય પરિણામે કવિતા, નવલિકા, ને નિબંધને, ગુજરાતી ગદ્યને નવું પરિમાણ લાધ્યું, નવી દિશા લાધી. કલામાં સામગ્રીનું તિરોધાન થાય છે ત્યારે જ અપૂર્વ ને અપાર વ્યંજકતા પ્રગટે છે એ વાતની પ્રતીતિ થઈ. સુરેશ જોષી, ગુલામમોહમ્મદ શેખ ને બીજા અનેકનાં કવિતા, નવલિકા ને નિબંધ આની સંગીન સાક્ષી પૂરે છે.

૨. સુરેશ જોષી પોતે સતત જગત સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓના ગાઢ સાન્નિધ્યમાં રહેતા. અનુવાદ દ્વારા સર્જકની પ્રયોગશાળામાં પ્રવેશ મળે છે, રચનાપ્રક્રિયાના અંતરતમને ઓળખી શકાય છે, એટલું જ નહીં તુલનાત્મક ભૂમિકા રચાતી હોવાથી વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં કૃતિને માણી શકાય છે - આ બધું એ બરાબર સમજ્યા હતા. એથી એમણે પોતે સતત અનુવાદ કર્યા - બીજા અનેકને પણ અનુવાદ કરવા પ્રેર્યા. ગુજરાતી સાહિત્યને આત્મરતિના કળણમાં ફસાઈ જતાં ઉગાર્યું, ને પરિણામે કવિતા, નવલિકા, નવલકથા ને નાટકના અનેક અનુવાદથી ગુજરાતી સાહિત્ય ને ભાષા સમૃદ્ધ બન્યાં. સુરેશ જોષી, પ્રબોધ ચોકસી, જયંત પારેખ, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, શિરીષ પંચાલ વગેરેના કેટલાક અનુવાદ 'પરકીયા', 'વિદેશિની' વગેરે સંગ્રહોમાં જળવાયા છે.

૩. પરિભાષાથી મુક્ત રહીને કૃતિનો આસ્વાદ કરવામાં સુરેશ જોષીને ખૂબ જ રસ હતો. એમાં સર્જકના બરોબરિયા થઈ શકાય છે, જ્ઞાન કરતાં વધારે વિસ્મયનો મહિમા થાય છે. એમણે 'વિશ્વમાનવ'માં કવિતાના આસ્વાદ કરાવવાનું શરૂ કર્યું. પછી એ અનેક રીતે ને અનેક સ્વરૂપે કર્યા જ કર્યા - વર્તમાનપત્રોમાં,

સામયિકોમાં, જાહેર પ્રવચનોમાં. 'ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ', 'જન્મનિકે'માં રિલ્કેના પ્રેમપત્રો, 'પશ્યંતી'ના અનેક નિબંધો આનાં ઉદાહરણ છે. એમાં સિદ્ધાંતોની, મૂલ્યોની વિશદ અભિજ્ઞતા છે, એનો શુષ્ક ભાર નથી. વિવેચકની ચુસ્તતા છે, રસિકજનની આર્દ્રતા ને હળવાશ છે. તત્ત્વજ્ઞ, કાવ્યજ્ઞ, ચિંતક બધા જાણે રસિકતાને વશ વર્તીને પ્રવૃત્ત થયા છે. એમાંથી ગુજરાતી ગદ્યનું એક રમણીય ને મોહક રૂપ પ્રગટ્યું છે. એનો પ્રભાવ, એનું આકર્ષણ ચિરંતન ને અવિસ્મરમણીય પુરવાર થયાં છે.

૪. પરિભાષા, પાયાની વિભાવના, સાહિત્યના પ્રત્યેક સ્વરૂપની વ્યાવર્તકતા વગેરેની સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ સમજ કેળવવાની સુરેશ જોષીએ પહેલેથી જ નેમ રાખી હતી. 'વાણી' ને 'મનીષા'માં 'ઉર્મિ', 'કલ્પના', 'કેથાર્સિસ', 'મહાકાવ્ય', જેવી સંજ્ઞાઓની વિભાવના સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન થયો. પછી એ જુદે જુદે સ્વરૂપે સતત થયા કર્યા.

સાહિત્યમીમાંસા ને સૌંદર્યમીમાંસાનાં અનેક સૂત્રોની તપાસ, સાહિત્યના બીજી કલા સાથેના સંબંધની તપાસ, સાહિત્ય ને કલાના બીજી માનવવિદ્યા સાથેના સંબંધની તપાસ સુરેશ જોષીનાં સામયિકોએ અનિવાર્ય ગણી. માનવીને એના સમગ્ર પરિવેશમાં, બૃહત્ વાસ્તવિકતામાં મૂકીને ઓળખવાથી જ વિશ્વનું રહસ્ય ઉઘાડ પામે. આથી જ તમામ માનવી પ્રવૃત્તિને ઓળખવા-પારખવાનું જરૂરી બની રહે. 'કાવ્યનો આસ્વાદ', 'પ્રતીકરચના' જેવા લેખો, મનોવિજ્ઞાન ને ભાષાશાસ્ત્ર વિશેની પર્યેષણ કરતા લેખો-વિશેષાંકો, 'પંથેર પાંચાલી', 'દેવી' જેવા લેખો, નવલકથા દર્શકલા વિશેના વિશેષાંકો, 'જ્યોતિ ભટ્ટનાં રેખાંકનો' જેવાં કાવ્યો વગેરેમાં જે કાર્ય થયું છે તે આજે પણ એટલું જ અમૂલ્ય પુરવાર થાય એમ છે.

સાહિત્ય કલા ને ચિંતનના જગતમાં નવાનવા અભિગમ પ્રગટતા હોય એનો પરિચય, આલોચનાત્મક જાણકારી મેળવી લેવા સુરેશ જોષી ને એમના સાથીઓ સતત પ્રવૃત્ત રહ્યા. બૌદ્ધિક સજ્જતા કેળવવા, રસાનુભવને વધુ ને વધુ ઉત્કટ બનાવવા, રસાસ્વાદ આડેનાં વિઘ્ન દૂર કરવા રસાનુભવમાં જ અખિલાઈને પામવાની એમની સતત મથામણ 'સજાગ ક્રિયાશીલ નિત્યોદ્યત વિશદ નિર્ભાન્ત ચેતનાનો મહિમા' એમણે વર્ણવ્યો હતો. અસ્તિત્વવાદ, માર્ક્સવાદ, સંકેતવિજ્ઞાન, સંરચનાવાદ, વિઘટનાવાદ, ફિનોમિનોલોજી વગેરેમાં પ્રગટેલા નવા નવા અભિગમોની પર્યેષણ કરવાનો પ્રયત્ન મનીષા વગેરે સામયિકોમાં થયો. તેનો પરિચય

ચિન્ત્યામિ મનસા', 'જાનન્તિ યે કિમપિ' 'વિવેચના ચાર મુદ્ધ' વગેરેમાંથી મળી રહે છે. શરૂઆતમાં સહુ કોઈને એવું લાગ્યું હતું કે સુરેશ જોષીની વિચારણાની જેમ એમનાં સામયિકો પણ રૂપરચનાવાદી છે. જે રસાનુભવમાં અખિલાઈને પામવા મથે છે એણે રૂપરચના પર, રૂપરચનાની તપાસ પર, રચનાપ્રક્રિયા પર ભાર મૂકવો જ પડે. સુરેશ જોષીએ અવારનવાર 'સૃષ્ટિ તેવી દષ્ટિ'નો આગ્રહ રાખ્યો ને કલાકારને, કલાને તમામ વિધિનિષેધમાંથી મુક્ત રહેવાનું સાહસ કરવા પ્રેર્યો. દેખીતું જ છે કે એમની સૌંદર્યમીમાંસામાં રૂપરચના અનિવાર્ય સ્થાને રહી હોવા છતાં એમનું વલણ, એમણે પોતે જ કહ્યું તેમ, ફિનોમિનોલોજીની ભૂમિકા સ્વીકારવાનું રહ્યું હતું ને ફિનોમિનોલોજી કોઈ પણ પૂર્વનિર્ણીત વિભાવનાને, કોઈ પણ વિધિનિષેધને સ્વીકારીને પ્રવૃત્ત થતી નથી. સુરેશ જોષીનાં સામયિકોમાં આ પ્રતીતિ ધીમે ધીમે સુરેખ રીતે પ્રગટ થતી આવી ને એમાં રૂપની, રૂપાંતરની વિભાવના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરતી રહી. સુરેશ જોષી જેવા સાહિત્યકારો રૂપરચનાના સૈદ્ધાંતિક આગ્રહને કારણે વાસ્તવિકતા સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક ગુમાવી બેઠા છે એવી કાગારોળમાં કેટલી અણસમજ હતી એ પુરવાર થયું. સાચેસાચ તો રૂપરચના અખિલાઈના અનુભવનો પર્યાય બની રહી ને રૂપની વિભાવનામાં સર્જકની સંવેદનક્ષમતા, રચનાની કુશળતા

ને અનુભવનાં ગોચર-અગોચર ક્ષેત્રોને આવરી લેવાની પ્રતિભા આ બધાંનો સમન્વય થયો.

આવાં વ્યવર્તક લક્ષણોને લીધે સુરેશ જોષીનું સંપાદનકાર્ય એમના યુગવિધાયક કાર્યનો અનિવાર્ય અંશ બની રહ્યું. પરિણામે સંવેદના પરિષ્કૃત બની, રુચિ ઉદાર બની, અવગાહન ઊંડું બન્યું. સાહિત્ય ને કલા ઇતર વળગણોથી મુક્ત થયાં ને એમનું આગવું સ્વાયત્ત મૂલ્ય પ્રતિષ્ઠા પામ્યું. રસાસ્વાદની યોગ્ય ભૂમિકા રચાઈ. આખા એક યુગની સંવેદના સૂક્ષ્મ બની ને રસેન્દ્રિય કેળવાઈ, સમકાલીન સંવેદનાના આકલનથી યુગચેતનાનું સ્વરૂપ ઓળખવાની તે યુગના માનવીની છબી આલેખવાની ભૂમિકા રચાઈ, માનવીની નિયતિ વિશેની વિશદ નિર્ભાન્ત સંવિત્તિ કેળવાઈ.

ઉમાશંકર જોષીએ 'મનીષા'ને લાજવાબ ગણાવ્યું હતું ને પત્રા નાયક સાથેની મુલાકાતમાં કહ્યું હતું કે સુરેશ જોષી સ્વયં વિદ્યાપીઠ છે. સુરેશ જોષીને આવું બિરુદ મળ્યું એમાં સંપાદક તરીકેના કાર્યનો અમૂલ્ય ફાળો હતો, એ કાર્યમાં સાથ આપનાર સહુ કોઈનો ફાળો હતો. સંપાદક તરીકેના સુરેશ જોષીના કાર્યની સીમા જ્યારે દેખાવા માંડશે ત્યારે એ એમની ક્ષતિ નહીં હોય, એમની નિર્ભળતા નહીં હોય પરંતુ એમની વિલક્ષણ, યુગવિધાયક પ્રતિભા આપણને કેટલા આગળ દોરી ગઈ છે એનો જ પુરાવો મળશે.

● સુરેશ જોષી જે જે સામયિકો સાથે જોડાયેલા રહ્યા એની વિગત.

સુધાસંઘ પત્રિકા (૧૯૪૦-૧૯૪૨) અનિયતકાલિક

ફાલ્ગુની (૧૯૪૩-૧૯૪૬) માસિક: અંક ૧થી ૫. સં. કુંજવિહારી મહેતા, હંસરાજ શાહ, ઉષા દરુ, ગોવિંદ સ્વામી, મોહન ઠક્કર.

વાણી (નવે. ૧૯૪૭થી મે ૧૯૪૯) માસિક. અંક ૧થી ૧૮. સં. સુરેશ જોષી, મોહનભાઈ પટેલ, (અંક ૭થી ૧૮) ભવાનીશંકર વ્યાસ.

મનીષા (જૂન ૧૯૫૪થી સપ્ટે. ૧૯૫૫) માસિક. અંક ૧થી ૧૬. સં. સુરેશ જોષી, રસિક શાહ (૧૯૫૫થી ૧૯૫૮) દેબુ ૫૭થી ત્રૈમાસિક. સં. ઉષા જોષી, રસિક શાહ.

ક્ષિતિજ (૧૯૫૯-૧૯૬૧) માસિક. સં. પ્રબોધ ચોકસી (જુલાઈ ૧૯૬૧થી એપ્રિલ ૧૯૬૭) માસિક. સં. પ્રબોધ ચોકસી, સુરેશ જોષી.

સંપુટ (૧૯૬૯) જાન્યુ.-ફેબ્રુ. બે અંક. સં. ઇન્દુ પટેલ, ઉષા જોષી, ભૂપેન ખખર.

બિહાપોહ (સપ્ટે. ૧૯૬૯થી ૧૯૭૪) માસિક. સં. સુરેશ જોષી, રસિક શાહ, જયંત પારેખ (૧૯૭૫...૧૯૭૭) પુસ્તિકા ૧થી ૩. સં. સુરેશ જોષી.

એતદ્ (નવે. ૭૭થી માર્ચ '૮૩) માસિક. સં. ઉષા જોષી, રસિક શાહ, જયંત પારેખ (એપ્રિલ '૮૩થી ફે. '૮૬) માસિક. દ્વેમાસિક. સં. સુરેશ જોષી. (નવે. '૮૬થી) શિરીષ પંચાલ, જયંત પારેખ, રસિક શાહ, (માર્ચ '૮૭ સુધી) હિંમંત ઝવેરી.

વિશ્વમાનવ ૧૯૬૧. દ્વિપોત્સવી સં. સુરેશ જોષી □ સ્વાધ્યાય અર્થઘટન વિશેષાંક સં. સુરેશ જોષી □ નવભારત ૧૯૬૬ દ્વિપોત્સવી સં. સુરેશ જોષી □ સાયુજ્ય ૧૯૮૩, ૧૯૮૫. સં. સુરેશ જોષી.

સેતુ ૧૯૮૪થી '૮૬ (અંગ્રેજી અને ગુજરાતી) સં. સુરેશ જોષી, ગણેશ દેવી, ૧૯૮૭ સં. ગણેશ દેવી.

*A literary journalist always acts as a kind of bridge
between the world of scholarship and research
and the world of Common Reader*

ADOLF WOOD

(Editor : 'Times literary supplement')

with best compliments from
WINDSOR FOODS LTD., VADODARA

ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડ

અમે આપની વધુ સારી સેવા કરવા ઉત્સુક છીએ એ માટે નીચે પ્રમાણે આપના સહકારની અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

આપનાં વીજળીબિલ છેલ્લી તારીખની રાહ જોયા વિના જેમ બને તેમ જલદી ભરો.

બોર્ડના થાંભલા, તાર, ટ્રાન્સફોર્મર વગેરેમાં કંઈ ભાંગતૂટ નજરે ચડે તો તરત જ બોર્ડની કચેરી કે સબ સ્ટેશનમાં ખબર આપો.

બોર્ડના વીજળી-તાર પર કે ગમે ત્યાં તણખા કે બળતું કે ધુમાડાની કળતા દેખાય તો પણ ખબર આપો.

વીજળીની ચોરી કે કોઈ પણ જાતની ગેરરીતિ કે નિયમ બહારની કાર્યવાહી નજરે ચડે તો અમારા નજીકના કાર્યપાલક ઈજનેર અગર અધીક્ષક ઈજનેરને ખબર આપો. આપનું નામ ગુપ્ત રાખવામાં આવશે અને આપને ઈનામ પણ આપવામાં આવશે.

અમારા કર્મચારીઓને સૂચનાઓ આપેલી હોય છે કે, બધા ગ્રાહકો સાથે નમ્રતા અને વિવેકથી વર્તવું. અમારા કર્મચારીઓ પ્રત્યે ગ્રાહકો જો સૌજન્યપૂર્ણ વ્યવહાર કરશે તો વધારે સારી સેવા કરવા માટેનો તેમનો ઉત્સાહ વધશે.

ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડ

મુખ્ય કચેરી, વિદ્યુત ભવન, રેસકોર્સ, વડોદરા-૩૯૦૦૭૭.

પાર્શ્વનાં તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

૧. જન્મનિકે (લલિત નિબંધ) (ત્રીજી આવૃત્તિ)	સુરેશ જોષી	૪૦-૦૦
૨. ઉદ્ભવીવ (નિબંધ)	વિનોદ જોષી	૭૫-૦૦
૩. મનનિકા (નિબંધ)	અરુણ જોષી	૨૦-૦૦
૪. અનાપશનાપ (નવલકથા)	લાભશંકર ઠાકર	૬૫-૦૦
૫. અડધા આકાશે ઊગતો સૂરજ (નવલકથા)	કિશોરસિંહ સોલંકી	૫૦-૦૦
૬. કાળી સડક સફેદ મકાન (લઘુનવલ) (સુનીલ ગંગોપાધ્યાય)	અનુ. પુરુરાજ જોષી	૨૦-૦૦
૭. ગાંધારી (લઘુનવલ)	હસમુખ બારાડી	૩૦-૦૦
૮. કમળના તંતુ (જાતકકથાઓ)	હરિવલ્લભ ભાયાણી	૭૦-૦૦
૯. યુગસભા (વાર્તાઓ)	કિશોર જાદવ	૫૦-૦૦
૧૦. માયાવિની (વાર્તાઓ)	પુરુરાજ જોષી	૩૨-૦૦
૧૧. સંક્રાન્તિ (વાર્તાઓ)	સં. જયેશ ભોગાયતા	૯૦-૦૦
૧૨. હેલી (વાર્તાઓ)	મણિલાલ હ. પટેલ	૫૦-૦૦
૧૩. ભારતીય સંસ્કાર પરંપરા અને આપણો વર્તમાન (વિવેચન)	હરિવલ્લભ ભાયાણી	૪૦-૦૦
૧૪. કિમર્થમ્ (વિવેચન અને મુલાકાત)	કિશોર જાદવ	૫૫-૦૦
૧૫. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીથી ફેરો (વિવેચન) (બીજી આવૃત્તિ)	સુમન શાહ	૬૦-૦૦
૧૬. વિવેચનસંદર્ભ (વિવેચન)	રમણ સોની	૬૫-૦૦
૧૭. ગ્રંથઘટન (વિવેચન)	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૬૦-૦૦
૧૮. જાનપદી નવલકથા વિભાવના અને વિકાસ (વિવેચન)	સં. કિશોરસિંહ સોલંકી	૪૦-૦૦
૧૯. ભૂપેશ અધ્વર્યુ : વ્યક્તિ અને સર્જન (વિવેચન)	સં. દલેશ ઠાકર	૪૦-૦૦
૨૦. નિવેશ (વિવેચન)	વિનોદ જોષી	૪૫-૦૦
૨૧. ચાર વાર્તાકારો : એક અભ્યાસ (વિવેચન) (જયંત ખત્રી-સુંદરમ્-ઉમાશંકર જોષી, જયંતિ દલાલ)	વિજય શાસ્ત્રી	૧૫૦-૦૦
૨૨. ગુજરાતી મુક્ત દીર્ઘકવિતા (કવિતા)	સં. સતીશ વ્યાસ - દીપક રાવલ	૬૦-૦૦
૨૩. નાટ્યનાન્દી (નાટ્યવિવેચન)	ભરત મહેતા	૬૦-૦૦
૨૪. માધ્યમ મીમાંસા (પત્રકારત્વ)	ચારીન દલાલ	૪૦-૦૦
૨૫. ભરતેશ્વર બાહુબલીરાસ (મધ્યકાલીન કવિતા)	સં. બળવંત જાની	૭૦-૦૦
૨૬. એ ડોલ્સ હાઉસ (નાટક)	અનુ. બળવંત જાની	૨૦-૦૦
૨૭. પ્રહસન-યુગ્મ (નાટક) (બીજી આવૃત્તિ)	સં. વિજય પંડ્યા	૫૦-૦૦
૨૮. તીરનો સનનનનાટ (નાટક)	હસમુખ બારાડી	૪૦-૦૦
૨૯. કાવ્યાલંકાર [ભામહ] (વિવેચન)	સં. રમેશ મ. શુક્લ	૪૦-૦૦
૩૦. કાવ્યમીમાંસા [રાજશેખર] (વિવેચન)	સં. રમેશ મ. શુક્લ	૧૨૦-૦૦
૩૧. દશરૂપક [ધનંજય] (વિવેચન)	સં. શાન્તિકુમાર પંડ્યા	૪૦-૦૦
૩૨. મૃચ્છકટિક [શુદ્રક] સંપૂર્ણ (નાટક)	સં. શાન્તિકુમાર પંડ્યા	૧૭૫-૦૦
૩૩. ત્રેપનમી બારી (લઘુકથા)	પ્રેમજી પટેલ	૨૫-૦૦
૩૪. મત્સ્યવેદ (લઘુકથા)	નરેન બારડ	૩૦-૦૦

પાર્શ્વ પ્રકાશન

નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧ ☐ ફોન : ૫૩૫૬૯૦૯

જીવન, વિચાર અને સર્ગશક્તિના ત્રેવડા સંઘર્ષ કે મિશ્રણ વિના ગિંચી
કલાકૃતિ અસંભવિત છે. એકાદ ફટકો વાગી બી જાય, પણ તેથી તે
રમનારો ખેલાડી ન ગણાય. જમાનેજમાને બિચારા સેંકડો વિલક્ષણ
કિશોરો એકાદ ફટકો અચ્છો વાગી જતાં - હમ બી ખેલાડી, હું ચે
કવિ, કેમ નહીં ? - એવા મસ્તિષ્ક-વ્યાધિમાં સપડાય છે.

બળવંતરાય ઠાકોર

“જ્ઞાનપિપાસુઓને સાહિત્યસરની મધુરતા

અને

શીતલતાનું આચમન કરાવતો

‘પ્રત્યક્ષ’ને -

એક શુભેચ્છક તરફથી”

આર. આર. શેઠનાં તદ્દન નવાં મૂલ્યવાન પ્રકાશનો

કેક્ટસ ફ્લાવર	ગુણવંત શાહ	૧૦૦-૦૦
સબકો સન્મતિ દે ભગવાન	ગુણવંત શાહ	૫૫-૦૦
સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે	ગુણવંત શાહ	૨૨૫-૦૦
મહામાનવ મહાવીર	ગુણવંત શાહ	૬૦-૦૦
વિસ્મયનું પરોઢ	ગુણવંત શાહ	૩૫-૦૦
મહાભારત	કમલા સુબ્રહ્મણ્યમ્	૩૫૦-૦૦
અમરત્વની ખોજ	કાન્તિલાલ કાલાણી	૧૭૫-૦૦
મૃત્યુંજય	શિવાજી સાવંત	૨૫૦-૦૦
યયાતિ	વિ. સ. ખાંડેકર	૧૭૫-૦૦
સોકેટીસ	મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'	૧૨૦-૦૦
નેવેધ	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૨૫-૦૦
મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ	સં. જયંત કોઠારી	૩૦૦-૦૦
ફ્લેશબેક	યાસીન દલાલ	૩૦૦-૦૦
કલશોર ભરેલું વૃક્ષ	સં. ચિનુ મોદી-સતીશ વ્યાસ	૧૧૦-૦૦
લલિતા	મણિલાલ હ. પટેલ	૬૫-૦૦
વહાલ અને વિનોદ	ચન્દ્રકાન્ત શેઠ	૫૫-૦૦
એ બાલકનીવાળી છોકરી અને -	ચન્દ્રકાન્ત શેઠ	૬૫-૦૦
તરસઘર અને કિલ્લો	મણિલાલ હ. પટેલ	૬૫-૦૦
હું પોતે	મણિભાઈ શાહ	૮૫-૦૦
આંબિયા બહાર	વિભૂત શાહ	૧૨૫-૦૦
શ્રી શ્રી મા આનંદમયીજીવનસુધામૃત	ચૈતન્યબહેન દિવેટીયા	૨૦૦-૦૦
બીજત્રીજનાં તેજ	જોસેફ મેકવાન	૮૦-૦૦
સતી	મહાશ્વેતા દેવી	૫૦-૦૦
જીવનસ્વાદ	આશાપૂર્ણા દેવી	૫૨-૫૦
પાવરગેમ	કનુ અડાસી	૧૧૦-૦૦
સપનાંના સોદાગર	વિક્રલ પંડ્યા	૧૨૫-૦૦
લીલાંસૂકાં સપનાં	વિક્રલ પંડ્યા	૮૫-૦૦

પુસ્તકો એટલે વિચારોના વૃન્દાવનમાં ઊગેલાં મનોરમ વૃક્ષો !

આર. આર. શેઠની કંપની

૧૧૦/૧૧૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨
તથા ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે સ્વર્ગ સમું ગુજરાત રાજ્ય

પ્રાદેશિક સમતોલ ઔદ્યોગિક વિકાસયાત્રાનાં નવાં સીમાચિહ્નો

૧૯૬૦માં એક અલગ રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યા બાદ ગુજરાતે ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પ્રગતિ હાંસલ કરી આજે દેશમાં ટોચનો ક્રમ મેળવેલ છે. ૧૯૯૪માં ગુજરાત રૂ. ૨૦૩૦૦ કરોડના મૂડી રોકાણ સાથે ૭૫૬ આવેદન પત્ર તથા ચાલુ વર્ષે જૂન ૧૯૯૫ સુધીમાં રૂપિયા ૧૫,૪૫૫ કરોડના મૂડી રોકાણ સાથે ૫૫૪ આવેદન પત્રો મેળવી દેશમાં મોખરે રહેલ છે. હાલ રાજ્યમાં રૂ. ૮૭૨૫૦ કરોડના મૂડી રોકાણ સાથે ૨૨૮૫ પ્રોજેક્ટ અમલીકરણના વિવિધ તબક્કે છે. આમ ગુજરાત જ્યારે મૂડી રોકાણમાં હરણફાળ ભરી રહ્યું છે ત્યારે પ્રોત્સાહન લાભો ઉપરાંત ઔદ્યોગિક વિકાસનાં સમગ્ર પાસાંઓને આવરી લઈ, સર્વગ્રાહી ઔદ્યોગિક નીતિ અપનાવવાનું આવશ્યક બને છે.

રોજગારીની નવી તકોનું નિર્માણ અને સમતુલિત પ્રાદેશિક વિકાસ રાજ્યની નવી ઔદ્યોગિક નીતિનાં મુખ્ય અંગો ગણાવવાનું ચાલુ રહેશે. તે સાથે વર્તમાન સંદર્ભમાં કેટલીક નવી બાબતો ઉપર વિચાર કરી આવશ્યક પગલાઓનો સમાવેશ કરવો જરૂરી છે. ઝડપી ઔદ્યોગીકરણ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ રોજગારીની તકોનું નિર્માણ કરે છે. તે દ્વારા પ્રાથમિક ક્ષેત્રમાં અર્ધરોજગારી મેળવતા ખેતમજૂરો તેમજ શિક્ષિત બેરોજગારોને પૂર્ણ રોજગારી આપી શકાય તેમ છે. ભવિષ્યના ઔદ્યોગીકરણના આપણા પ્રયત્નોમાં સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ મહત્વનો છે. પર્યાવરણની સુરક્ષા અને પ્રદૂષણ નિયંત્રણનાં પગલાં પણ અગત્યનાં બની રહેશે. આર્થિક સમાનતાના હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને મૂડીરોકાણનો અત્યાક્રમ નિર્ધારિત કરવામાં આવશે. પછાત વિસ્તારો, તેમજ પછાત અને ગરીબ લોકોને લાભદાયી થાય તેવી વિકાસની બાબતને પ્રાધાન્ય આપી આ હેતુ સિદ્ધ કરી શકાશે. આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં લેતાં નવી ઔદ્યોગિક નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

- રાજ્યના પછાત વિસ્તારોનો વિકાસ વધુ ગતિથી કરવો.
- સતત વધતી જતી બેરોજગારીની સમસ્યા હલ કરવા મોટા પાયે રોજગારીની તકો નિર્મિત કરવી.
- ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં એકંદરે મૂડીરોકાણમાં વૃદ્ધિ કરવી.
- લાંબા ગાળાનો વિકાસ જાળવી રાખવા માટે માનવસંપત્તિ વિકાસ તેમજ આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસમાં વેગ લાવવો.
- સાતત્યપૂર્ણ (Sustainable) વિકાસ હાંસલ કરવો.
- ઉદ્યોગ સાહસિકતા અને સુસંગત ટેકનોલોજીને પ્રાધાન્ય આપી "સ્વદેશી ખમીર" વિકસાવવું.
- ગુજરાત રાજ્યે સૌ પ્રથમવાર સર્વગ્રાહી ઔદ્યોગિક નીતિ ઘડી છે. જેમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનાં સઘળાં પાસાંઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- સૌ પ્રથમવાર ઔદ્યોગિક આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ,

સામાજિક સુવિધાઓ તથા સામાન્ય માળખાગત સુવિધાઓને પ્રોત્સાહનપાત્ર ગણવામાં આવ્યા છે.

- નવી ઔદ્યોગિક નીતિમાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર ઉત્તરગુજરાત અને પૂર્વના આદિજાતિ વિસ્તારના અવિકસિત વિસ્તારને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.
- નવી ઔદ્યોગિક નીતિમાં પ્રથમવાર રોજગારલક્ષી અને પ્રદૂષણમુક્ત ઉદ્યોગોને અલગ તારવીને સમગ્ર રાજ્યમાં પ્રોત્સાહનપાત્ર ગણવામાં આવ્યા છે અને તેમાં પણ પછાત વિસ્તારોમાં સ્થપાતા આવા ઉદ્યોગોને વિશેષ પ્રોત્સાહનો માટે પાત્ર ગણ્યા છે.
- નવી ઔદ્યોગિક નીતિમાં પ્રથમવાર "માતૃ" ઉદ્યોગનો પર્યાય, સ્થાનિક સાધનો અને કૌશલ્ય ધરાવતા નાના અને માનુષ્યગિક ઉદ્યોગોના વિકાસ અર્થે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે.
- યંત્રસામગ્રીમાં ન્યુનતમ મૂડીરોકાણથી વધુ માનવશક્તિ આધારિત ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન માટે પાત્ર ગણ્યા છે.
- ગુજરાત રાજ્યે પ્રથમવાર જ નિર્ધારિત વિસ્તારોમાં સ્થપાતા રસાયણિક ઉદ્યોગોને મર્યાદિત પ્રોત્સાહનો માટે પાત્ર ગણી, પ્રદૂષણ નિયંત્રણનાં સાધનો માટે કરવાં પડતાં જરૂરી મૂડીરોકાણો માટે પ્રોત્સાહિત કરી ઔદ્યોગિક વિકાસની સાતત્યપૂર્ણ ગતિ ચાલુ રાખવા જરૂરી પગલાં લીધાં છે.
- નવા મેનેજમેન્ટ દ્વારા માદ્ય એકમોના પુનર્વર્સન માટે અગાઉ મંજૂર કરેલા પ્રોત્સાહન લાભોનો બાકી રહેતો હિસ્સો મંજૂર કરી લાભો આપવાનું નક્કી કર્યું છે.
- ઔદ્યોગિક પ્રોજેક્ટની ઝડપી મંજૂરી માટે "એકબારી યોજના"ની પ્રથા દાખલ કરી છે.
- રાજ્યમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો પાયો વિશાળ કરવાના હેતુથી સમાજના નબળા વર્ગો જેવા કે અનુસૂચિતજાતિ, જનજાતિ, પછાતવર્ગો, મહિલા ઉદ્યોગકારો તેમજ શિક્ષિત બેરોજગારોને વિશેષ પ્રોત્સાહન લાભો આપવામાં આવશે.
- ઔદ્યોગિક હેતુ માટે જમીન સંપાદનની મંજૂરી અંગેની વિધિમાં સરળીકરણ લાવવામાં આવ્યું છે.
- રૂ. ૫૦૦ કરોડ અને રૂ. ૧૦૦૦ કરોડથી વિશેષ મૂડીરોકાણ ધરાવતા પ્રમુખ એકમોને પ્રોત્સાહન લાભો હાંસલ કરવા વિશેષ સમય મર્યાદા આપવામાં આવી છે.
- વેચાણવેરાની વિલંબિત ચુકવણી યોજના અન્વયે મહત્તમ પ્રોત્સાહન લાભોની મર્યાદા ૧૭૫ ટકા જેટલી રાખવામાં આવી છે.
- નવી ઔદ્યોગિક નીતિમાં પ્રથમવાર પાઈપલાઈન એકમો બાબતે નીતિના મૂળભૂત ઉદ્દેશો અને પારદર્શકતા જળવાઈ રહે તે હેતુથી આવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટેનાં અસરકારક પગલાંઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ગૂર્જરનાં તાજેતાજાં શ્રેષ્ઠ, શિષ્ટ, સુંદર પ્રકાશનો

નવલકથા	
ચક્રધર	હસુ યાજ્ઞિક ૬૫.૦૦
કાંટાને વાગ્યાં ફૂલ	જશવંત મહેતા ૭૩.૦૦
સુપાર્થમુક્તિ	હસમુખ દોશી ૧૦૦.૦૦
શૂળ	બી. કેશરશિવમ્ ૬૫.૦૦
અધિનાયક	જિતેન્દ્ર વિ. ત્રિવેદી ૧૧૦.૦૦
આયખું તો શમણાંનો દેશ	નાનાભાઈ જેબલિયા ૧૨૫.૦૦
આથમતાં સૂરજની સાખે	કનુ આચાર્ય ૬૦.૦૦
ચૈત પ્રેમના રક્તિમ પડછાયા	સ્મિતા ભાગવત ૧૩૦.૦૦
શૂન્યાવકાશ	રાજેન્દ્ર સાગર ૪૦.૦૦
ત્વમસિ મમ મૂ. લે. કમલ દાસ, અનુ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ ૪૭.૦૦	
ચન્દ્રકાન્તા ભા. ૧-૭ (ટી.વી. સીરિયલ)	
મૂ. લે. દેવકીનંદન ખત્રી, અનુ. થાંનકી, જાની ૬૦૦.૦૦	
કાઈમ એન્ડ પનિશમેન્ટ	
મૂ. લે. દોસ્તોએઝકી, અનુ. અશોક હર્ષ ૮૦.૦૦	
આપણી લૂંટાતી ધરતી	
મૂ. લે. ફેરફીલ્ડ ઓસ્બોર્ન, અનુ. મૃદુલા મહેતા ૪૪.૦૦	
હેતનાં ના હોય હાટ	જયવદન પટેલ ૮૦.૦૦
પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર	ઈલા આરબ મહેતા ૧૨૫.૦૦
નાગપરીક્ષા	ઈલા આરબ મહેતા ૧૦૦.૦૦
ઝકળના રંગ	હસુ યાજ્ઞિક ૧૨૫.૦૦
રેતસાગર	દિલીપ રાણપુરા ૧૫૦.૦૦
નયન સમાયો શ્યામ	દિલીપ રાણપુરા ૧૧૦-૦૦

નવલિકા	
છેલ્લી વાર્તા	યશવન્ત મહેતા ૫૦.૦૦
તિમિરના ટહુક	શિવદાન ગઢવી ૫૫.૦૦
વિખરાયેલાં વાદળ	હરીશ પંડ્યા ૧૧૫.૦૦
આકાશને દરવાજે સૂરજ	મુનિશ્રી વાત્સલ્યદીપ ૬૦.૦૦
ધરતીના દરિયા પર	મુનિશ્રી વાત્સલ્યદીપ ૨૨.૦૦
નારી અજ્ઞિત રૂપ	બકુલ જોષીપુસ ૩૨.૦૦
ઝાંખોમાં એક ઘર	જયવદન પટેલ ૮૦.૦૦
ઝાંસુ પીધાનો આનંદ	જયવદન પટેલ ૧૩૦.૦૦
સૂકી નદી, ભીના કિનારા	જયવદન પટેલ ૧૦૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ સાચી અપરાધકથાઓ	યશવંત મહેતા ૧૦૦.૦૦
સંવેદના સસ્પેન્સની	નસીર ઈસમાઈલી ૬૫.૦૦
દાખલા તરીકે ૧થી ૫	દિલીપ રાણપુરા ૧૫૦.૦૦

પ્રવાસ	
ગુજરાતનાં નવાં તીર્થધામો	પ્રા. કેશવલાલ પટેલ ૪૨.૦૦
સુંદર્ભગ્રંથ	
મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ	જયંત કોઠારી ૩૦૦.૦૦
સનહાઈટ ઈંગ્લિશ ગ્રામર	બી.બી. ખાસિયા ૧૨૦.૦૦
પ્રસંગિક વિક્રમકોશ	બંસીધર શુક્લ ૨૫૦.૦૦
પંખીનગર	બેન્જામિન સુવાર્તિક ૧૫૦.૦૦
ચન્દ્રદર્શન (ચંદ્રભાઈ ભટ્ટનું સાહિત્ય)	સં. ધનવન્ત ઓઝા ૨૫૦.૦૦

મહાભારત	કાન્તિલાલ કાલાણી ૨૫૦.૦૦
વિજ્ઞાનની પરિભાષા	આર. ડી. મૂળિયા ૫૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ વિદેશી કથાશ્રેણી	
શ્રેષ્ઠ વિદેશી લઘુકથાઓ	અનુ. અશોક હર્ષ ૭૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ વિદેશી નવલકથા-સાર ભા. ૧	અનુ. અશોક હર્ષ ૧૦૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ વિદેશી નવલકથા-સાર ભા. ૨	અનુ. અશોક હર્ષ ૧૧૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ પ્રેમકથાઓ	અનુ. રવીન્દ્ર ઠાકોર ૮૨.૦૦
શ્રેષ્ઠ યુદ્ધકથાઓ	અનુ. રવીન્દ્ર ઠાકોર ૮૫.૦૦
શ્રેષ્ઠ સાગરકથાઓ	અનુ. અશોક હર્ષ ૮૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ શિકારકથાઓ	અનુ. અશોક હર્ષ ૧૦૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ વિદેશી રહસ્યકથાઓ	અનુ. મીહાન ચૌહાણ ૧૧૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ વિદેશી ભયાનકકથાઓ	અનુ. રવીન્દ્ર ઠાકોર ૮૦.૦૦
શ્રેષ્ઠ ચમત્કારકથાઓ	અનુ. રવીન્દ્ર ઠાકોર ૮૫.૦૦
શ્રેષ્ઠ વિદેશી અપરાધકથાઓ	અનુ. યશવન્ત મહેતા ૮૫.૦૦

નિબંધ	
પરવાળાની વિધિ	ભગવતીકુમાર શર્મા ૭૦-૦૦
હૃદયસરસાં	ભગવતીકુમાર શર્મા ૮૦-૦૦
આરોગ્ય	
કેન્સર	સં. ડૉ. શિલીન શુક્લ ૭૦.૦૦
યોગ મટાડે રોગ	હીનાવદન ૧૦૦.૦૦

પ્રેરણા	
બાળવંદના	ચતિલાલ બોરીસાગર ૩૫.૦૦
સફળતાની દીવાદાંડી	ધીરંચન્દ્ર બુદ્ધ ૫૫.૦૦
ચિંતન	
અશક્ય પ્રશ્ન	જે. કૃષ્ણમૂર્તિ ૮૦.૦૦
વાંસળી વગાડો	હાધર વાલેસ ૪૦-૦૦
સહચિંતન	યશવન્ત મહેતા ૪૦.૦૦
શ્રદ્ધાદીપ	દલપતભાઈ શ્રીમાળી ૫૦.૦૦
ચૈત મેઘધનુષ	ઉષાબહેન ચતુર્વેદી ૩૫.૦૦

જીવનચરિત્ર	
જે. કૃષ્ણમૂર્તિની જીવનકથા	બબાભાઈ પટેલ ૮૦.૦૦
સ્મરણકથાઓનાં સુમન	દુષ્યન્ત પંડ્યા ૧૨૫.૦૦
રાજા રામરા	ઉષાબહેન જોશી ૩૨.૦૦
ભારતરત્ન વિનોબા ભાવે	કનુભાઈ ચવલ ૭૨.૦૦
ભારતરત્ન ગોવિંદવલ્લભ પંત	કનુભાઈ ચવલ ૫૮.૦૦
નોખી માટીનાં નોખાં માનવી	મહેબૂબ દેસાઈ ૬૦.૦૦
કિશોરચરિત્રમાળા ૧-૫	અશોક હર્ષ ૨૭૫.૦૦
ભારતરત્ન જે. આર. ડી. તાતા	ડૉ. ઉષાબેન જોષી ૫૦.૦૦
ભારતરત્ન ધનશ્યામદાસ બિરલા	ડૉ. ઉષાબહેન જોષી ૧૨૫.૦૦
ભારતરત્ન ઈન્દિરાજી	૧૨૫.૦૦

આત્મકથા	
વનવાસમાં મુક્તિ મૂ. લે. દલાઈ લામા, અનુ. યોગેશ દેસાઈ ૧૨૫.૦૦	

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧ □ ફોન : ૨૧૪૪૬૬૩

વર્ષ ૪ અંક ૩-૪ જુલાઈ-ડિસેમ્બર ૧૯૯૫ : સળંગ અંક : ૧૫-૧૬

પ્રત્યક્ષ

સંપાદક	રમણ સોની
પરામર્શકો	શિરીષ પંચાલ પ્રમોદકુમાર પટેલ
પ્રકાશક	શારદા સોની ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨
કમ્પ્યુટર-કમ્પોઝ	શારદા મુદ્રણાલય જુમ્મા મસ્જિદ સામે ગાંધી માર્ગ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન ૫૩૫૯૮૬૬)
મુદ્રણસ્થાન	ભગવતી ઓફસેટ ૧૫/સી બંસીધર એસ્ટેટ બારડોલપુરા અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
પ્રચ્છેદપટ	અંકન ગ્રાફિક્સ ૫૧ કોમર્સ હાઉસ ઘીકાંટા રોડ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
પ્રત્યક્ષ-અક્ષરાંકન	જયદેવ શુક્લ

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૭૫ ઠ દિવાર્ષિક રૂ. ૧૦૦

આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિગત રૂ. ૫૦૦, સંસ્થા આજીવન રૂ. ૧૦૦૦
શુભેચ્છક સભ્યપદ : વ્યક્તિગત રૂ. ૧૦૦૦, શુભેચ્છક સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦

લવાજમ મનીઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી મોકલવા વિનંતી. ચેકથી મોકલનારે બેંક-કમિશનની રકમ ઉમેરવી. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની - પ્રકાશક : પ્રત્યક્ષ'ના નામે લખશો.

'પ્રત્યક્ષ'નું લવાજમ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એની નોંધ લેવા વિનંતી. અધવચ્ચે ગ્રાહક થનારનું લવાજમ પણ ડિસેમ્બરમાં પૂરું થશે. આ ગ્રાહકોને અગાઉના અંક/અંકો સિલકમાં હશે તો મોકલાવાશે.

લવાજમ મોકલવાનાં સરનામાં

શારદા સોની	ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨
નીતિન મહેતા	૪૦૧/બી શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ) શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પશ્ચિમ) મુંબઈ ૪૦૦ ૦૯૨
જયદેવ શુક્લ	જશોદાનગર જીન પાછળ સાવલી ૩૯૧ ૭૭૦ (જિ. વડોદરા)
રોહિત કોઠારી	'ઝબક' ૨૪ નેમિન યુનિયન સુ. મં. માર્ગ આંબાવાડી અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર રમણ સોની ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ : ૧૫.૧૧.૧૯૯૫

આ અંકમાંનો વિશેષાંક વિભાગ સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પણ આ સાથે જ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. એથી આ અંક માત્ર ચાલુ ગ્રાહકો માટે જ છે. એ સિવાયના કોઈને એ છૂટક નકલ રૂપે વેચી શકાય એમ નથી. એ માટે અમે દિલગીર છીએ. ઇચ્છા ધરાવનાર સીધું પુસ્તક જ ખરીદી શકશે.

અનુક્રમ

પ્રત્યક્ષીય III સંપાદક

સમીક્ષા

રાફડો (વાર્તા : બહાદુરભાઈ વાંક) V રાધેશ્યામ શર્મા
અચલ (વાર્તા : રમેશ શાહ) VI સિલાસ પટેલિયા
સંભવામિ યુગેયુગે (નવલકથા : સતિલાલ બોરીસાગર) VIII બકુલ ત્રિપાઠી
પ્રચ્છન્ન (નવલકથા : અનુ. અનિલા દલાલ) X ભારતી દલાલ

ટૂંકાં અવલોકનો

પર્યાવરણની સમસ્યાઓ (વિજ્ઞાનવિચાર : એમ. જી. પારેખ) XI સુભાષ દવે
સાંબરડાથી સ્વમાનનગર (ચિંતન-અહેવાલ : હર્ષદ દેસાઈ, ચંદુ મહેરિયા) XII શાંતિલાલ મેરાઈ
કોમવાદની સમસ્યા (ચિંતન : નગીનદાસ સંઘવી) XIII શાંતિલાલ મેરાઈ
ઝલમલ ટાણું (કવિતા : લાલજી કાનપરિયા) XIII કિશોર વ્યાસ
સ્વેજ અજવાળું થયું (કવિતા : ભરત વિંજુડા) XIV કિશોર વ્યાસ
પુસ્તક સ્વીકાર મિતાક્ષરી XV
વાર્ષિક સૂચિ IV

સામયિક-સંપાદન વિશેષાંક : પૃ. ૧થી ૧૬૩

સ્વાધ્યાય-વિશેષ

૧૯૯૬ના વર્ષથી 'સ્વાધ્યાય-વિશેષ' નામનો એક નવો વિભાગ શરૂ કરવાનું વિચાર્યું છે. એમાં, ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રશિષ્ટ કે અદ્યતન સાહિત્યની નોંધપાત્ર એકએક કૃતિ વિશે (અને ક્યારેક, સાહિત્યસ્વરૂપ વિશે) ઓછામાં ઓછા બે અભ્યાસીઓએ કરાવેલી સમીક્ષાઓ-ચર્ચાઓ (તથા એ કૃતિ/સ્વરૂપ વિશે પૂરક અભ્યાસ-સામગ્રી) રજૂ થશે. એની સાથે વિશેષ વાચનરૂપે આવશ્યક સંદર્ભ-સૂચિ પણ મુકાશે.

આ કારણે દરેક અંકની પૃષ્ઠસંખ્યામાં વધારો થશે. કાગળ અને મુદ્રણના ભાવ પણ ઠીકઠીક વધ્યા છે. એથી, 'પ્રત્યક્ષ'ના વાર્ષિક-દ્વિવાર્ષિક લવાજમમાં થોડોક વધારો કરવાનું અનિવાર્ય બન્યું છે, એ સહી લેવા સૌને વિનંતી. (આજીવન અને શુભેચ્છક સભ્યપદની રકમમાં કોઈ વધારો કર્યો નથી.)

- સં.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ * દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૧૨૫

પ્રત્યક્ષ

વર્ષ ૪ □ અંક ૩-૪ □ જુલાઈ-ડિસેમ્બર ૧૯૯૫ □ સળંગ અંક ૧૫-૧૬

□

આ પુસ્તક શ્રી કારેલીબાગ ફોન સંખ, વડોદરા □ શ્રી હેમચંદ્રચર્ચ દ્રષ્ટ, અમદાવાદ □ શ્રી હરીશંક ઉપાધ્યાય દ્રષ્ટ, અમદાવાદના સૌજન્યથી

અજિત ઠાકોર કૃષ્ણવીર દીક્ષિત ગણેશ દેવી ગુલાબદાસ બોકર
 ગુલામમોહમ્મદ શેખ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ચંદ્રકાન્ત શેઠ ચિનુ મોદી
 જયંત કોઠારી જયંત પારેખ જ્યોતિષ જાની દીપક દોશી
 ધીરુ પરીખ નીતિન મહેતા પુરુરાજ જોશી પ્રબોધ પરીખ પ્રવીણ દરજી
 બાબુ સુથાર ભરત નાયક ભોળાભાઈ પટેલ મણિલાલ પટેલ
 મધુ કોઠારી મધુસૂદન પારેખ મફત ઓઝા મહેન્દ્ર મેઘાણી
 મંજુ ઝવેરી મુકુન્દ શાહ મોતીભાઈ પટેલ મોહનભાઈ પટેલ
 યશવંત દોશી યશવંત શુક્લ યાસીન દલાલ રતિલાલ અનિલ
 રમણ સોની રમણલાલ જોશી રશીદ મીર રસિક શાહ
 રાજેન્દ્ર શાહ રાધેશ્યામ શર્મા શિરીષ પંચાલ સતીશ ડણાક
 સુધીર દેસાઈ સુભાષ શાહ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર હર્ષદ ત્રિવેદી

સામયિક-સંપાદક-વિશેષાંક

પ્રત્યક્ષ

સંપાદક રમણ સોની

લેખકસમાજના કુલ નૂર કરતાં કોઈ સામયિક વધુ ઊજળું હોઈ
 શકે નહીં, ભલે એ નૂર વધારવામાં એ ફાળો આપી રહે.

ઉમાશંકર જોશી